

IDENTITET MED SÆRPREG

KULTURMILJØPLAN FOR BERGEN 2021-2025

DEL 2 KUNNSKAPSDDEL
DEL 3 HANDLINGSDEL

VEDTATT I BERGEN BYSTYRE 15.12.2021. Saksnr: 387/21 arkivnr: 2017/06393

Desember 2021

Prosjekt: Kulturmiljøplan for Bergen.

Del 2 og 3. Kulturmiljøplan plan for Bergen 2021- 2025, Identitet med særpreg.

Utarbeidet av: Byantikvaren i Bergen kommune

Kontakt: byantikvaren@bergen.kommune.no mrk. Kulturmiljøplan 2021-2025

Alle foto som ikke er kreditert i bildetekst er Byantikvaren i Bergens egne.

Forsidefoto: Utsikt over den tette bykjernen, sett fra Fjellsiden mot Laksevåg og Askøy.

IDENTITET MED SÆRPREG

Kulturmiljøplan for Bergen 2021 - 2025

3 Bystyrets vedtak

5 FORORD

DEL 2 KUNNSKAPSDEL

KAP. 1 Forvaltning av kulturminer

- 9 Innledning
- 11 Verneverdi og verne vurdering
- 11 Kulturmiljøplanen
- 13 Kulturminnestrategi
- 14 Ansvarsdeling i kulturmiljøvernet
- 16 Forholdet til kommuneplanens arealdel

KAP. 2 Bergens dilemma

- 20 Arealpress, endringer og klima

KAP. 3 Bergens utvikling

- 30 Byvekst og bebyggelsesstruktur
- 38 Brannene som formet Bergen
- 42 Stilhistorie i Bergen

KAP. 4 Kulturminner i Bergen - en tematisk oversikt

- 51 Førhistorisk tid
- 55 Middelalder
- 59 Verdensarv
- 67 Havnebyen
- 77 Ferdsel
- 90 Allmenninger og byrom
- 95 Gårdsbebyggelse
- 103 Urban trehusbebyggelse
- 109 Murgårdsbebyggelse
- 113 Hageby
- 119 Villaer og eneboliger
- 124 Sosial boligbygging
- 131 Offentlige bygg
- 143 Kirker
- 149 Historiske hager, parker og lystgårder
- 163 Tekniske kulturminner
- 173 Industrielle kulturminner
- 181 Forsvarsverk og krigsminner

KAP. 5 Kulturmiljø i Bergen - en bydelsvis oversikt

- 192 Arna
- 195 Kulturminneverdier i Arna
- 201 Bergenhus
- 217 Kulturminneverdier i Bergenhus
- 227 Fana og Ytrebygda
- 237 Kulturminneverdier i Fana og Ytrebygda
- 241 Fyllingsdalen
- 251 Kulturminneverdier i Fyllingsdalen
- 253 Laksevåg
- 265 Kulturminneverdier i Laksevåg
- 269 Årstad
- 277 Kulturminneverdier i Årstad
- 281 Åsane
- 291 Kulturminneverdier i Åsane

VEDLEGG TIL DEL 2

- 296 Vedlegg 1: Definisjoner og ordforklaringer.
- 300 Vedlegg 2: Kulturmiljøkartet i utsnitt.
Oversikt over temakart i Kulturmiljøkartet
- 301 Vedlegg 3: Oversikt med lenker
- 302 Vedlegg 4: Kildeliste

304 DEL 3 HANDELINGSDEL

BERGEN KOMMUNE

Saknr 387/21

Arkivsak: 2017/06393

Identitet med særpreg - Kulturmiljøplan for Bergen 2021 – 2025

Bergen bystyre behandlet saken i møtet 15.12.2021 sak 387/21 og fattet følgende vedtak:

Bergen kommune vedtar i medhold av plan- og bygningsloven § 11-15 kommunedelplan for kulturminner: Identitet med særpreg, Kulturmiljøplan for Bergen 2021-2025, del 2 og del 3, planID 65400000.

Merknad 1

Nordnesparken ble åpnet i 1898. Den ble opparbeidet i en periode med økt bevissthet rundt viktigheten av gode rekreasjonsområder i byen. Nordnesparken har en unik beliggenhet som er viktig å bevare.

Bystyret ber byrådet om å legge frem en vurdering av om hele eller deler av arealet som tidligere var en del av parken kan tilbakeføres når Akvariet og HI flytter fra området. Bystyret forutsetter at parken ikke bygges ytterligere ned.

Merknad 2

Ofte er kulturminnesmerker dårlig belyst. Som en del av handlingsdelen bør planen vurdere å se på "belysning" som et tiltak for å bevare og beskytte kulturminnesmerker i det offentlige rom.

Merknad 3

Bystyret ber om at byrådet snarlig legger fram sak for bystyret vedrørende revidert forvaltningsplan for Bryggen, og fortsetter arbeidet med å følge opp anbefalingene fra KUVA-konsulentene. Bystyret er opptatt av at verdensarvverdiene ivaretas på best mulig måte og at arbeidet med buffersone følges opp.

Bergen bystyes behandling

Følgende representanter tok ordet: Charlotte Spurkeland (H), Reidar Staalesen (A), Trond Wathne Tveiten (MDG), Eira Vilde Martinsen Garrido (SV), Olav Reikerås (Sp), Odd Arild Viste (R), Marte Joan Monstad (FrP) og Geir Steinar Dale (A).

Merknader fremsatt i bystyret:

Charlotte Spurkeland (H) fremsatte på vegne av H følgende merknader:

Merknad 1:

«Bystyret ber om at byens historie tilgjengeliggjøres langt mer i bybildet, eksempelvis gjennom å montere, tavler og installasjoner med informasjon i byrommene».

Merknad 2:

«Bystyret ber om at det tas i bruk ny teknologi for å tilgjengeliggjøre byens historie enda mer for det brede publikum, både i og utenfor museene. Dette kan eksempelvis være 3D-film og Virtual Reality. Det bør være mulig for alle interesserte å kunne utforske det historiske Bergen betydelig i det digitale rom».

Merknad 3:

«Bystyret ber om at de årlige handlingsplanene inkluderer formidling, og at byens kulturhistorie formidles godt overfor barn og unge i skolen og på andre relevante arenaer».

Eira Vilde Martinsen Garrido (SV) fremsatte på vegne av SV følgende merknader:

Merknad 1:

«Bystyret ber byrådet vurdere å videreføre styrkingen av byantikvaren i neste års budsjett.»

Merknad 2:

«Bystyret ber om at byrådet skjerper tilsynet med bygningsvern og brannsikring av verneverdig og fredet bebyggelse, for å bedre ta vare på kulturminner er å ta vare på byens identitet.»

Merknad 3:

«Bystyret ber om at byrådet styrker vedlikeholdet av verneverdige og fredede bygg i kommunalt eie.»

Merknad 4:

«Brostein er en viktig kulturhistorisk kvalitet i Bergens kulturmiljø som det er viktig å inkludere i den kommende kulturminneplanen. Bystyret viser til vedtak i BEBY sak 45/15 der bystyret slo fast at brostein er en viktig del av Bergens identitet og egenart, og ba om at det ble utarbeidet en egen retningslinje for brosteinsgater i Bergen. Kulturminneplanen er et godt sted for videre oppfølging dette vedtaket. Bystyret ber derfor om at bruk av brostein som vegdekke skal være det foretrukne veidekket i alle byområder i Bergen, og at det lages en plan for å tilbakeføre til brosteinsdekke der dette i dag ligger under asfalt.»

Merknad 5:

«Ofte er kulturminnesmerker dårlig belyst. Som en del av handlingsdelen bør planen vurdere å se på “belysning” som et tiltak for å bevare og beskytte kulturminnesmerker i det offentlige rom.»

Olav Reikerås (Sp) fremsatte på vegne av Sp følgende merknad:

«Bystyret ber byrådet om å sikre verdensarven for Bryggen ved at det ikke legges bybane over bryggen.»

Geir Steinar Dale (A) fremsatte på vegne av A, MDG, SV, , V, KrF, Steinulf Tungesvik (Sp), Stig Torgersen (Sp) og Odd Arild Viste (R) følgende merknad:

«Bystyret ber om at byrådet snarlig legger fram sak for bystyret vedrørende revidert forvaltningsplan for Bryggen, og fortsetter arbeidet med å følge opp anbefalingene fra KUVA-konsulenten. Bystyret er opptatt av at verdensarvverdiene ivaretas på best mulig måte og at arbeidet med buffersone følges opp».

Votering:

Innstillingen ble vedtatt enstemmig.

Merknad fra innstillingen ble vedtatt med 65 stemmer (H, A, FNB, MDG, SV, Sp, R, FrP, V, KrF, UAV (TW, RS))

Merknad 1 og 3 fra H, fremsatt av Charlotte Spurkeland (H), fikk 27 stemmer (H, FNB, UAV(AN, RS, TW, TA)), og var dermed falt.

Merknad 2 fra H, fremsatt av Charlotte Spurkeland (H), fikk 25 stemmer (H, FNB, UAV(RS, TW)), og var dermed falt.

Merknad 1 fra SV, fremsatt av Eira Vilde Martinsen Garrido (SV), fikk 10 stemmer (SV, R, UAV(AN)), og var dermed falt.

Merknad 2 og 3 fra SV, fremsatt av Eira Vilde Martinsen Garrido (SV), fikk 32 stemmer (H, SV, Sp, FrP, R, UAV(TA, TW, RS)), og var dermed falt.

Merknad 4 fra SV, fremsatt av Eira Vilde Martinsen Garrido (SV), fikk 28 stemmer (H, SV, Sp, R), og var dermed falt.

Merknad 5 fra SV, fremsatt av Eira Vilde Martinsen Garrido (SV), ble vedtatt med 41 stemmer (H, FNB, SV, Sp, FrP, R, UAV(TA, TW, AN, RS)).

Merknad fra Sp, fremsatt av Olav Reikerås (Sp), fikk 33 stemmer (H, FNB, Sp(3:ABR, OR, TF), R(2:MS-Å, ÅS) FrP, UAV(TW, AN, RS, TA)) og var dermed falt.

Merknad fra A, MDG, SV, , V, KrF, fremsatt av Geir Steinar Dale (A), ble vedtatt med 48 stemmer (H, A, MDG, SV, V, KrF, Sp(2:ST, ST) og R(OAV)).

Utvalg for miljø og byutvikling behandlet saken i møtet 02.12.2021 sak 425/21 og avga følgende innstilling: Bergen kommune vedtar i medhold av plan- og bygningsloven § 11-15 kommunedelplan for kulturminner: Identitet med særpreg, Kulturmiljøplan for Bergen 2021-2025, del 2 og del 3, planID 65400000.

Merknad

Nordnesparken ble åpnet i 1898. Den ble opparbeidet i en periode med økt bevissthet rundt viktigheten av gode rekreasjonsområder i byen. Nordnesparken har en unik beliggenhet som er viktig å bevare.

Bystyret ber byrådet om å legge frem en vurdering av om hele eller deler av arealet som tidligere var en del av parken kan tilbakeføres når Akvariet og HI flytter fra området. Bystyret forutsetter at parken ikke bygges ytterligere ned.

Utvalg for finans, kultur og næring hadde saken til orientering i møtet 01.12.2021 sak 158/21:

Utvalg for finans, kultur og næring tok saken til orientering.

Utvalg for miljø og byutvikling innstiller til bystyret.

Merknad

Ofte er kulturminnesmerker dårlig belyst. Som en del av handlingsdelen bør planen vurdere å se på “belysning” som et tiltak for å bevare og beskytte kulturminnesmerker i det offentlige rom.

Byrådet behandlet saken i møtet 18.11.2021 sak 380/21

Byrådet innstiller til bystyret å fatte følgende vedtak:

Med unntak av merknad er byrådets og utvalgets innstilling likelydende.

Unike uerstøttelige verdier. FNs bærekraftsmål peker på bærekraftige byer og samfunn, som krever at bruk, gjenbruk og transformasjon av eksisterende bygningsmasse gis prioritet fremfor rivning og nybygg. Her kan kulturminner gi viktige bidrag.

Foto fra Slaktehustomten, Sandviken sjøfront. Stallen, Gjødselhuset, Portnerboligen, Hengehallen og Slaktehallene ble rehabilitert og fikk ny bruk og nytt innhold i 2007. Ved siden av ble det bygget et nybyggprosjekt hvis form og typologi er inspirert av den eldre sjøbodarkitekturen i Sandviken.

Kulturminner: verdi og muligheter

«18 år gammel var jeg på Machu Picchu i Peru. Gjennom hele livet, hjemme i Bergen, og på reiser til kontinentet, hadde jeg vært tett på fysiske spor fra fortiden. Men øynene mine gikk ikke opp for hvordan fortidsminnene kan fortelle oss om historiens kulturer, de fleste sitt slit for tilværelsen, og de heldige få sin rikdom.

Det som kjennetegner oss mennesker er at vi liker å skape og være kreative. Kulturminnene vitner om det: Alt fra taktiske våpenstillinger, til vakre byggverk. Begge deler har vi rikt av, ofte bokstavelig talt, i både bakgårder og hager.

Å ta vare på fine ting er noe vi har vært dårlig på opp gjennom historien, også i vår by. Bygg har blitt revet og erstattet med mindre pene ting. Det har gått hardt utover noen av byens flotteste strøk: Ved Nonneseter ble vakre murgårder erstattet med kjøpesenter. Heldigvis har både Bryggen, Kjøttbasaren og hele Marken overlevd til tross for planer for riving. Noen ganger ved ren flaks.

Tilfeldighetenes tid er heldigvis over, og en Kulturmiljøplan for Bergen handler ikke kun om å bevare gjennom å hindre folk i å bygge kjøpesentre. Ekte fremskritt og reell bærekraft får vi først når vi klarer å forene vern med bruk, og miljøhensyn med endring. Det er en ærlig sak at andre kritiske samfunnsinteresser noen ganger veier tyngre enn vern, men da skal man vite godt hva man gjør.

Samtidig bør det være til ettertanke at fortidens spor av menneskelig aktivitet i dag viskes ut av menneskeskapte klimaendringer, i et stadig høyere tempo.

Klimaendringene truer ikke bare livsgrunnlaget vårt, men også den historiske bygningsmassen. Heftigere vær fører til at bygningsdeler brytes ned. En byutvikling som er natur-, klima- og menneskevennlig er også god for kulturminnene fordi det grønneste bygget allerede er bygget. Det utfordrer befolkningen, næringslivet og politikere til å bruke og endre det som allerede er bygget, heller enn å rive og bygge nytt.

De eldre byggene utgjør en stor andel av de vi både trenger i dag og i fremtiden. Eksisterende bygg er utslippsfrie på flere måter. Man slipper alle de store utslippene som er knyttet til produksjon av bygningsmaterialer, for eksempel betong, men også fordi anleggsmaskiner og transport i byggefasen er energikrevende.

Det er fullt mulig å skape gode bomiljøer som berikes av fortidens spor til glede for fremtidige generasjoner. Det er noe mer komplisert å bygge boliger gjennom å bearbeide eksisterende bygninger, enn å sprengte et fjell eller bygge ned matjord, men det er helt nødvendig.

Kulturmiljøplanen er et helhetlig og viktig arbeid som bør diskuteres og anvendes bredt av alle som vil fortsette å skape en bedre by. Fremover må planen anvendes slik at byutviklingen tar vare på kulturen og særegenhetene, særpreget og identiteten. Vi er rike på det i Bergen. Vi har et ansvar for å ta vare på fortiden og skape en enda bedre og enda mer levende by for fremtiden!»

Thor Haakon Bakke
Byråd for klima, miljø og byutvikling

Vinduene forteller om tiden da huset ble bygget, om arkitektens plan og byggmesterens løsninger.

Eldre vinduer (og andre opprinnelige bygningselementer) har ofte en material- og håndverksmessig kvalitet som i dag er vanskelig å finne.

Kjerneved av furu, høvlede profiler, blåst glass, smidde beslag og sammenføyninger med treplugger er detaljer som skiller gammelt fra nytt.

Kulturminnene er vår felles arv.

Kulturminnene gir oss identitet og fellesskapsfølelse. De er også en ressurs som ikke kan fornyes om den tapes. Kulturarven er vår, men den tilhører også fremtiden. Den skal derfor forvaltes slik at den kan bringes videre til fremtidige generasjoner i god stand.

Bergen er i utvikling. Det planlegges og bygges overalt i kommunen. En god by vil, og skal, være dynamisk. I sin karakter vil den endre seg over tid som følge av sosioøkonomiske og kulturelle endringer. Kulturminner er en del av disse prosessene og kan stille oss overfor store dilemma. Noen ganger er det lett å ta hensyn til kulturminnene, andre ganger oppleves de å være mest til besvær, men mest av alt gir de muligheter for en bærekraftig byutvikling med kvalitet. En byutvikling som styrker Bergen som aktiv og attraktiv by med sin helt særegne identitet.

Vi skal verdsette kvaliteten og verdien av det vi har arvet, men vi skal også føye vårt lag til tidsdybden gjennom nyskapende og god arkitektur av høy kvalitet, gjenbruk og kreativ transformasjon. Hvis det er bra nok, vil det bli fremtidens kulturminner. Utfordringen er å sikre at dette skjer uten å ødelegge kulturarven. Kulturarven er nyttig for samfunnet på mange plan. Både som en opplevelsese- og kunnskapsverdi for oss, men også som en målbar verdi i forhold til parametre som økonomi, verdiskaping og klimaavtrykk. Lokal kulturminne- og kulturmiljøforvaltnings oppgave er derfor ikke å konservere byen akkurat slik den er nå, men å bidra til bærekraftig byutvikling der kulturminner er med på å legge premissene.

Vi skal skape gode omgivelser for livene vi lever og for dem som kommer etter oss.

Kulturminnearbeid har derfor også en samfunnsverdi gjennom medvirkning, inkludering og samarbeid i, og på tvers av institusjoner, forvaltning, nærdemokrati og frivillighet.

I 2020 kom Regjeringen med ny stortingsmelding om kulturmiljøpolitikk, *Stortingsmelding 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*. Med meldingen innførte regjeringen bruken av begrepet «Kulturmiljø» også som en samlebetegnelse for hele spekteret av kulturminneverdier. Begrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, og gjør samtidig tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere. Som en konsekvens av endret begrepsbruk, som nå innarbeides i hele kulturmiljøforvaltningen, vektleggingen av miljøperspektivet, samt denne planens overordnede og helhetlige tilnærming til kulturmiljøverdiene i Bergen, er undertittelen på denne kommunedelplanen endret fra kulturminneplan for Bergen, som ble brukt under oppstart og høring, til kulturmiljøplan for Bergen. Innholdet er i store trekk det samme, men nå revidert og forbedret etter gode høringsinnspill underveis.

Som en konsekvens av endret begrepsbruk som nå innarbeides i kulturmiljøforvaltningen, samt planens overordnede tilnærming til kulturmiljøverdiene i Bergen, ønsker Byantikvaren å endre navnet på kommunedelplanen til "Identitet med særpreg - kulturmiljøplan for Bergen 2021-2025".

Johanne Gillow
byantikvar

Taklandskapet over Krohnengen. Krohnengen og Wesselengen som ble regulert i 1868 til trehusbebyggelse for arbeidere. Disse områdene samt Øvre Ladegården er de siste bynære utbygginger av trehus. De særpreg som karakteriserer de forskjellige utbyggingsområdene fra denne perioden må bevares, både når det gjelder byggeteknikk og planidealer (Kommunedelplan Sandviken og Fjellsiden nord)
Foto: Hanne Farestveit.

INNLEDNING

God kulturmiljøforvaltning handler om å ta vare på og løfte frem kulturminner, også dem som ikke er åpenbare. Dette kan være de unnselige kulturminnene, dem som ikke har åpenbare estetiske kvaliteter, dem som av ulike årsaker er smertefulle påminnelser, eller dem som knyttes til minoriteter og subkulturer. Kulturmiljøforvaltning handler også om å aktivt bidra til kulturminnenes aktualitet i samfunnet. Det er fremtidens kulturminner- og kulturmiljøer vi bygger nå. Enten dette gjøres gjennom bevaring, rehabilitering, ombygging eller nybygg. Det må bygges og utvikles med kvalitet i både form, funksjon, materialbruk og håndverk, på en måte som også ivaretar de immaterielle verdiene. Da bidrar vi tilbake til samfunnet.

Kulturmiljøforvaltning har også en klimadimensjon, som er todelt. Kulturminner må sikres mot klimaendringer som økt nedbør, mer ekstremvær og havstigning. Bevaring av kulturmiljøet har, i tillegg til å verne om vår identitet og historie, også en positiv effekt på klimagassutslipp gjennom bevaring og transformasjon fremfor riving av eksisterende bygninger. Dette vil også styrke karakter og egenart i byggeprosjekt og byutviklingsområder.

Vår synlige og omfattende historie stiller høye krav til forvaltning og vern av Bergens kulturminner- og kulturmiljø. Vern av kulturmiljøet er derfor være et viktig premiss for videre utvikling av Bergen, der byens historiske særpreg og egenart bevares og videreutvikles i en helhetlig og miljøvennlig byutvikling. For å sikre en god og kunnskapsbasert kulturmiljøforvaltning, er det derfor viktig med et felles kunnskapsgrunnlag, med en helhetlig oversikt over kommunens kulturminner- og kulturmiljøer.

Kulturmiljøplanen skal være et styringsverktøy for å sikre nasjonale og lokale målsettinger i kulturmiljøpolitikken, skal avklare kommunens strategi for forvaltningen av kulturmiljøet og bidra til samarbeid og felles forståelse. Planen skal også være et verktøy for kommunens saksbehandling i plan- og byggesaker.

Kulturminneplanen er forankret i byrådsplattformen til Schelderup-byrådet, og i Bergens kommunes økonomi- og handlingsplan. Denne kunnskapsdelen inngår som del 2 i kulturminneplanen for Bergen: «Identitet og Særpreg», og er utarbeidet parallelt med kulturminneplanens kulturminnestrategi Del 1 som ble vedtatt 20.06.2019. Sammen med Del 2, foreligger også en Del 3: Handlingsdel. Den inneholder konkrete forslag til tiltak for å sikre måloppnåelse i den lokale kulturmiljøforvaltningen.

Hva er et kulturminne?

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne.

Kulturmiljø:

Kulturmiljøer er område av kulturhistorisk verdi der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer kan omfatte både bygde og naturgitte elementer.

Meld. St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold innførte begrepet "kulturmiljø" som en samlebetegnelse for begrepene "kulturminner, kulturmiljø og landskap".

Kulturminner kan for eksempel være bygninger, hager, gravhauger eller veifar. Disse kan være fra tidligere tider eller fra vår egen tid. Det skilles mellom løse og faste kulturminner.

(Fra Riksantikvaren.no, ordforklaringer)

Hva er kulturminner?

“Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng”

(Kulturminneloven, § 2. Kulturminner og kulturmiljøer – definisjoner)

Dette er en definisjon som legges til grunn for den statlige forvaltningen av de materielle kulturminnene. I dette ligger også kulturmiljøer, områder som er formet gjennom menneskelig aktivitet. I dagligtale betyr det at alle historiske bygninger, og fysiske spor og elementer etter historien, slik som veifar, hager, murer, gjerder, porter etc., er kulturminner. De har alle forskjellige grader av kulturhistoriske verdier som er viktige å bevare eller videreføre (kulturminneverdier).

Når kulturminner inngår som en større helhet eller sammenheng, kalles dette et kulturmiljø. Kulturmiljøer kan for eksempel være et byområde, ei setergrend, et fiskevær eller et industriområde med fabrikker og boliger. Landskap er en samlebetegnelse på våre utendørs omgivelser, både det naturgitte og det menneskeskapte. Betegnelsen kulturlandskap omfatter alle typer landskap, som jordbrukslandskap, industrilandskap, kystlandskap, bylandskap og fjellandskap. Kulturmiljø brukes også som samlebegrep for å understreke betydningen av helhet og sammenheng, og samtidig gjøre tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere.

Bergen, en by i verden

Bergen har blikket vendt utover. Internasjonal handel og sjøfart har vært grunnlaget for bydannelsen, sammen med handel innenfor vår egen region. Tørrfiske fra Nord-Norge var grunnlaget for at Hanseatene drev handel fra Bryggen i nær 400 år. Hanseatenes samfunn på Bryggen er årsaken til at Bryggen i dag er en del av verdens felles kulturarv innskrevet på verdensarvlisten.

De var ikke alene om å drive handel, og utveksling av varer og tjenester med de tidligere omegnskommunene, har også satt tydelige fysiske spor i Bergen av i dag. Bergen by har siden middelalderen vært en smeltedigel av nasjonaliteter og handelsfolk. Idéer og trender har hatt kort vei og dette har gitt en kulturdifusjon som gjennom historien har gitt oss en særpreget materiell- og immateriell kulturarv som er formet av denne blandingen av det lokale og det internasjonale.

Forskjellen mellom by og land var kanskje stor, men vi kan lese tydelige spor av gjensidig påvirkning i tradisjoner og skikker, ikke minst i den lokale byggeskikken. Mange av de eldste trehusene som vi i dag omtaler som «bergenske» trehus, har hentet både planløsning og byggeteknikk fra den gamle lokale byggeskikken vi finner i regionen, men er gitt et ytre inspirert av mer urban internasjonal påvirkning, ofte ideer hentet fra kontinentets murbygninger. På samme måte som den urbane trearkitekturen ble en tilpassing av de lokale byggetradisjonene, brakte byen ideer og teknologiske nyvinninger til bygdene og Bergens særpreg ble formet.

Fra by til Storkommune

Fiske og landbruk var viktige ressurser i Bergensområdet. En annen viktig ressurs var vannkraften. Fra de eldste møllene til 1800-tallets store industristeder, ga kraft, kapital og kompetanse, grunnlag for stor økonomisk- og sosial verdiskaping med arbeidsplasser, boliger og utviklingen av sterke samfunnsstrukturer.

1. I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen.

Dette gjør vi ved å:

1.1. Kulturminnenes egenverdi og deres kulturhistoriske sammenheng skal være en attraktiv ressurs i stedsutviklingen.

1.2. Viktige strukturer i kulturmiljøene som vei, eiendoms- og tomtestruktur og forholdet mellom hus og hager, skal ivaretas.

1.3. I fortettingsområder er eksisterende bygninger og bygningsmiljø identitetsskapende og gir tidsdybde. De skal ivaretas og legges til grunn for en byutvikling hvor det fortettes med kvalitet.

1.4. Ved fortetting skal overordnet karakter, sammenheng og struktur i områdene videreføres og ny bebyggelse skal harmonere med omgivelsene.

1.5. Karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur skal være førende ved tiltak og områdeutvikling.

2. Bergen skal ivareta kulturminneverdier og forvalte dem gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon (Bærekraft)

Dette gjør vi ved å:

2.1. Bergen skal styrke innsatsen for å fremme bevaring, vedlikehold og gjenbruk av bygninger og bygningsdeler.

2.2. Bergen skal bidra til forskning og utvikling av gode eksempler på klimatilpassing og energiøkonomisering der hensynet til kulturminneverdier legges til grunn og ivaretas.

2.3. Bevaring, transformasjon og ny bruk skal være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon. Dette kan for eksempel gjelde for landbrukets driftsbygninger eller tidligere industrilokaler.

2.4. For kommunens egne eiendommer skal bevaring og tilpassing til nye behov være retningsgivende i forvaltningen av kulturhistoriske eiendommer. Gode forbildepjekter med overføringsverdi skal tilstrebes.

2.5. Ved planlegging og tiltak skal alternativer til riving av kulturminner redegjøres for. Bevaring, gjenbruk og riving av eksisterende bygningsmasse skal inngå i klimagassregnskap for nye tiltak.

KULTURMINNESTRATEGI, VEDTATT I BERGEN
BYSTYRE 19.06.2019

Etter kommunesammenslåinger på 1900-tallet er derfor Bergen i dag en rikholdig kommune når det gjelder kulturmiljøet. Her er både gamle bygder med høye kulturminneverdier knyttet til kulturlandskap, bygningsmiljø og enkeltobjekt, en vakker historisk bykjerne med stor tidsdybde og høye urbane kulturminneverdier knyttet til sin 950 årige historie, men også områder i byens randsoner og utkanter som forteller sin historie om byvekst og byutviklingen fra 1800-tallet til i dag. Også her finnes både enkeltobjekt og samlede kulturmiljøer med svært høye kulturminneverdier.

VERNEVERDI OG VERNEVURDERING

Kulturminner er ikke-fornybare ressurser. Det innebærer at det som ikke bevares, går tapt for alltid. Prioriteringene vi gjør nå for hva som skal tas vare på, vil få følger for all fremtid. Vi står derfor ofte overfor vanskelige valg der ulike verdier og interesser står mot hverandre. Verdien et kulturminne er ikke en målbar størrelse. Verdien er heller ikke konstant, men er kulturelt betinget og endrer seg i takt med den generelle oppfattelsen av hva som skal tillegges vekt og verdi. Avstand i tid er ofte nødvendig for en allmenn forståelse av den historiske verdien. For eksempel vil det ofte være slik at kulturminnetypen tillegges økt verdi når tapet allerede har vært stort, slik at det som før har vært vanlig, er blitt sjeldent. Derfor er det et mål i forvaltning av kulturmiljø at et representativt utvalg av kulturminner skal bevares for ettertiden.

Det er også vanskelig å forutsi hva som vil tillegges stor verdi i fremtiden. Kulturmiljøforvaltningen har likevel til oppgave å gjøre verdivurderingene på vegne av samfunnet. Denne vurderingen baseres på kulturhistorisk kompetanse, og forståelse for kulturhistoriske sammenhenger, og ser videre kulturminnene opp mot et sett kriterier som kan sammenfattes i bruksverdi, kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

I denne kulturmiljøplanen viser vi det store mangfoldet i kulturminner i Bergen gjennom en tematisk, og geografisk, oversikt over kulturminner. Gjennom dette gir vi kunnskap om viktige kulturminneverdier som må sikres for å ta vare på identiteten og særpreget i kommunen. Kulturmiljøene som er presentert, viser et spenn i fysiske spor fra førhistorisk tid til de store boligprosjektene på 1970-tallet.

Kulturmiljøplanen er laget på et overordnet nivå der vi ikke gjør verdivurderinger på enkeltminner. Disse gjøres på tiltaks- og reguleringsplannivå, men kulturmiljøplanen peker likevel på miljøverdier og overordnede strukturer som det må tas hensyn til på detaljnivå. Et samfunn er i endring hele tiden, og heller ikke alle kulturminner kan, eller skal, konserveres slik det er akkurat i dag. Vern av kulturminner må også tilpasses de endrings- og utviklingsbehovene som til enhver tid oppstår.

Forutsatt at et bredt mangfold av kulturminner bevares, og at hensynet til kulturminneverdier tillegges stor vekt, vil kulturminner utgjøre en verdifull ressurs i den bærekraftig byutviklingen der kvalitet, særpreg og identitet er ivaretatt.

KULTURMILJØPLANEN

I 2007 ratifiserte Norge UNESCO – konvensjonen om den immaterielle kulturarven. Målet med denne konvensjonen er å beskytte muntlige tradisjoner og uttrykk, utøvende kunst-, sosiale skikker, ritualer, kunnskap og praksis om naturen og samfunnet. Slik som tro, tradisjon, sagn og hendelser. I denne kulturmiljøplanen for Bergen er nyere tids kulturminner (etter reformasjonen, 1537). hovedsakelig faste, fysiske kulturminner og kulturmiljøer beskrevet og kartlagt. Den immaterielle kulturarven blir ikke beskrevet i denne kulturmiljøplanen fordi dette ansvaret i hovedsak forvaltes av museene.

3. Forvaltningen av kulturminner i Bergen skal baseres på kunnskap og forståelse. (Kunnskap).

Dette gjør vi ved å:

3.1 Det skal utarbeides et samlet kunnskapsgrunnlag gjennom kulturminneplanen for Bergen kommune, som skal rulleres jevnlig i takt med kommuneplanens samfunns- og arealdel.

3.2. I tråd med Bergens ambisjoner skal digitalisering være prioritert gjennom bruk og utvikling av digitale verktøy for kartlegging, registrering, formidling og tilgjengeliggjøring av kulturminner.

3.3. Behovet for forskningsbasert kunnskap skal synliggjøres og Bergen kommune skal stimulere til forskningen på kulturminnefeltet i samarbeid med de sterke kunnskaps- og forskningsmiljøene knyttet til universitet og høyskoler i byen.

3.4. Kulturminneverdier skal kartlegges og identifiseres tidlig i plan- og byggeprosesser. Kunnskapen om kulturminnene skal legges til grunn for planleggingen og beslutningene.

3.5. Byantikvaren skal aktivt formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern.

4. Bryggens universelle verdier som verdensarv, og middelalderbyen som helhet, skal sikres.

Dette gjør vi ved å:

4.1. Styrke lokalt engasjement og skape forståelse for hva verdensarv innebærer gjennom formidling og kunnskap.

4.2. Bidra og å støtte opp om verdensarvforvaltning gjennom nasjonale og internasjonale nettverk og fora.

4.3. Forvalte den historiske bykjernen i Bergen på en måte som styrker og støtter opp under verdensarvens fremragende universelle verdier (Outstanding universal value, OUV)

4.4. Ivareta og løfte det eldste Bergen og de kulturhistoriske sammenhengene, frem gjennom en styrket innsats på formidling.

4.5. Vektlegge krav til kvalitet i middelalderbyen: Historiske element, skala, volum, bebyggelsesstruktur, materialbruk, håndverk og fargesetting skal være premissgivende ved istandsetting, bevaring og nye tiltak.

KULTURMINNESTRATEGI, VEDTATT I BERGEN
BYSTYRE 19.06.2019

"Trappesmuget" som binder sammen Bispensgaten og Lille Øvregate er et unikt og karakteristisk "mellomrom" i den selvgrodde bebyggelsen i middelalderens bykjerne.

Plantype og prosess

Kulturmiljøplanen for Bergen består av tre deler:

Del 1: En overordnet strategi som peker ut kommunens kulturmiljøpolitikk

(Kulturminnestrategi)

Del 2: En kunnskapsdel som beskriver kulturlandskap, områder, strukturer, utvalgte eksempler og tematiske analyser

Del 3: En handlingsdel som skal følge opp utfordringer, visjoner, ambisjoner og mål med konkrete tiltak.

Kulturmiljøplanen er en tematisk kommunedelplan, og er ikke en arealplan.

Kulturmiljøplanen skal bidra til å:

- Avklare kommunens strategi for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer og bidra til samarbeid og felles forståelse.
- Gi en helhetlig og strukturert oversikt over kulturminner og kulturmiljøer, tema og typologier.
- Være et godt verktøy for kommunens saksbehandling i plan- og byggesaker og være et godt informasjonsverktøy for publikum.
- Gjennom handlingsdelen foreslå konkrete og gjennomførbare tiltak for videre registrering og analyser, forvaltning og formidling av kommunens kulturmiljø.

Denne kunnskapsdelen kan brukes i alt planarbeid, i byggesaker og stedsanalyser, og er forankret i vedtatt kulturminnestrategi (Identitet med særpreg, Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

Oversikten er delt i to hoveddeler; den første er en tematisk redegjørelse for kulturminner, den andre er en beskrivelse av kulturmiljøer og bebyggelseshistoriske særtrekk i bydelene. Denne inndelingen er gjort for å vise de kulturhistoriske sammenhenger kulturminnene står i, og dermed gi et bedre grunnlag for vurderinger av verneverdi og tålegrense for enkeltminner og miljøer.

For hvert tema, og hver bydelsbeskrivelse, følger faglige anbefalinger, som på et overordnet nivå, peker på kulturmiljøverdiene i den enkelte bydel. Anbefalingene er spesifikke for utfordringene innenfor de enkelte temaene og bydelene, og er knyttet både til kulturminnestrategiens mål og retningslinjene for hensynssonene som følger den vedtatte kommuneplanens arealdel. (KPA 2018).

KULTURMINNESTRATEGIEN

Del 1, Kulturminnestrategi 2019-2023 er en overbygning til kommunedelplanen. Den sier noe om kulturminnenes rolle i samfunnet og om hvilke metoder som legges til grunn for å bygge oversikt over kulturminneverdier i Bergen. Vi har valgt å gi kommunedelplanen og dermed også kulturminnestrategien tittelen «Identitet med Særpreg». Tittelen gjenspeiler kulturminners viktige rolle og fellesskapsverdi i et samfunn i endring. Strategien fokuserer både på ivaretagelse av kulturminner og kulturmiljø og på mulighetene kulturminnene gir i utviklingen av Bergen.

Den vedtatte Kulturminnestrategien som foreligger har **fem hovedmål** som alle knyttes til overordnede nasjonale og internasjonale målsetninger om bærekraft og sikring av kulturminneverdier, samt Bergen kommunes «Grønn strategi» og Kommuneplanens Samfunnsdel, Bergen 2030.

Til hvert av de fem målene er det fem tilhørende strategiske delmål. Kulturminnestrategien skal være førende for Bergens kulturmiljøforvaltning.

I Kulturminnestrategien er det gitt en oversikt over statlige og regionale planer og retningslinjer som angår kulturmiljøforvaltningen.

Den offentlige kulturmiljøforvaltningen er fordelt på flere forvaltningsnivå og ulike aktører har ulike roller og mulighet for myndighetsutøvelse.

5. Bergen skal styrke innsatsen for å verne om og sikre vår kulturarv. (Sikre)

Dette gjør vi ved å:

5.1. For å sikre kulturarven formelt vern skal bruk av hensynssoner og bestemmelser optimaliseres på alle plannivå. Kommunen skal være pådriver for å bedre virkemidlene for lokalt kulturminnevern.

5.2. Bergen skal styrke innsatsen for å sikre den verneverdige tette trehusbebyggelsen mot brann og forfall.

5.3. Bergen skal ivareta byens lange historie som havneby med blikket vendt utover, ved å ivareta sjølinje, vannspeil og den sjørelaterte bebyggelsen og havneaktiviteten knyttet til kulturarven.

5.4. Byens urbane kulturlandskap med sjø og høyder, karakter av teppebebyggelse, synlig taklandskap, kirketårn og fjellsider som viktigste visuelle målpunkt, skal ivaretas.

5.5. Kulturminneverdiene i historiske bygninger skal ivaretas gjennom å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverks- og materialkvaliteter. Historisk fargebruk skal være førende ved fargevalg..

KULTURMINNESTRATEGI, VEDTATT I BERGEN
BYSTYRE 19.06.2019

ANSVARSDDELING I KULTURMILJØVERNET

Det er i hovedsak to lover som gir beskyttelse av kulturminner: Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven. Kulturminneloven som særlov gjelder foran Plan- og bygningsloven.

Lov om kulturminner av 1978 (Kulturminneloven) omfatter kulturminner av nasjonal interesse. Kulturminneloven definerer hvilke kulturminner som er automatisk fredede, fastslår regler for fredning etter enkeltvedtak, og regulerer eiendomsrett til løse kulturminner. Automatisk fredede kulturminner omfatter alle kulturminner eldre enn 1537. Det samme gjelder byggverk med opprinnelse fra perioden 1537-1649, dersom ikke annet er bestemt av vedkommende myndighet, samiske kulturminner og kulturminner under vann eldre enn 100 år.

Det kreves dispensasjonsbehandling for å gjennomføre tiltak på disse kulturminnene eller tiltak som kan være i konflikt med slike kulturminner. Bygninger oppført før 1850 omfattes også av kulturminneloven.

Kulturminner og kulturmiljø av nasjonal verdi

Bergen kommune har et fåtall kulturminner som har et formelt vern gjennom kulturminneloven. Dette er de arkeologiske kulturminnene, samt enkelte vedtaksfredete bygninger og den middelalderske bygrunnen i Bergens historiske bykjerne. Uten vedtak om dispensasjon fra kulturminnelovens § 8/§ 15 kan det for kulturminner fredet etter lov om kulturminner kun utøves vanlig vedlikehold, eller endringer i medhold av det forvaltningsregimet som er godkjent i gjeldende forskrift eller vedtak.

For fredete kulturminner, enten de er automatisk fredet, vedtaksfredet eller forskriftsfredet, ligger forvaltningen hos Riksantikvaren og Vestland fylkeskommune.

Det er ikke entydig hva en fredning vil bety for hva som er mulighetsrommet i en eventuell plan- eller byggesak. En slik vurdering må gjøres fra sak til sak. Vurderingen gjøres av Riksantikvaren og fylkeskommunen, som har myndighet etter kulturminneloven.

Saker som gjelder fredete og listeførte objekter skal vanligvis også være behandlet etter kulturminneloven av Vestland fylkeskommune (regional myndighet) eller Riksantikvaren (nasjonal myndighet), før kommunen kan fatte vedtak etter plan- og bygningsloven.

Kulturmiljøer i NBI-registeret

Kulturmiljøene i NBI-registeret er ikke vernet med juridiske bindende bestemmelser, men registeret gir oversikt over kulturmiljøer hvor det bør vises særlig hensyn til kulturminneinteresser og gir grunnlag for fremming av innsigelse til igangsatt planarbeid. Oversikten skal være et kunnskapsgrunnlag som skal brukes i forbindelse med planlegging og utvikling i kommunene, og Bergen kommune må ivareta kulturminneinteressene i disse kulturmiljøene ved arealplanlegging. Beskrivelsene i planen og registeret angir også hvilke hensyn som regional og statlig myndighet mener bør tas ved tiltak innenfor disse områdene. Områdene må forvaltes slik at ikke verneverdiene reduseres eller går tapt.

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder. I Bergen omfattes disse områdene av registeret:

- **Sandviken**
- **Skuteviken**
- **Krohnengen**
- **Wesselengen**
- **Fjellsiden**
- **Middelalderbyen**
- **1916-området**
- **Verftet**
- **Strandsiden**
- **Fredriksberg festning**
- **Trehusbebyggelsen på Sydnæs**
- **Byparken**
- **Nygårdshøyden**
- **Møhlenpris**
- **Danmarks plass**
- **Kråkenes**
-

NBI-registeret er en liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse. Stor aktivitet og utbyggingspress gjør at kulturmiljøene i mange byer er ekstra utsatt for endringer og ødeleggelser. Det vil være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NBI-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse blir ivarettatt.

Utfyllende informasjon om NBI-områdene:

<http://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Kulturminneloven i sin helhet:

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

**Den offentlige
Kulturmiljøforvaltningen
-er fordelt på flere forvaltningsnivå,
her er en oversikt:**

Byantikvaren:

Bergen kommune, ved Byantikvaren, har ansvar for lokalt og kommunalt kulturminnevern. Byantikvaren gir innspill til reguleringsplaner og byggesaker i hele Bergen kommune og driver aktiv kartlegging, formidling og rådgiving.

Fylkeskommunen:

Departementet har delegert ansvaret som regional fagmyndighet for kulturminnevern til fylkeskommunen. Fylkeskommunen behandler saker fra hele fylket knyttet til undersøkelsesplikt for automatisk fredete kulturminner og forvaltning av fredede bygninger og anlegg. Som regional planmyndighet gir fylkeskommunen innspill til reguleringsplaner og byggesaker i enkelte tilfeller. Fylkeskommunen har innsigelsesrett i plansaker når regionale eller nasjonale verneverdier er truet.

Riksantikvaren:

Riksantikvaren er nasjonalt direktorat for kulturmiljøforvaltning og faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturmiljøpolitikken. Riksantikvaren utreder og vedtar fredninger av bygninger og anlegg.

Riksantikvaren, er myndighet for forvaltningen av den fredete middelalderbygrunnen og middelalderbyggene i Bergen.

Sjøfartsmuseet:

Sjøfartsmuseet har ansvar for marine kulturminner. De behandler regulerings- og byggesaker som berører sjøområder, vann og vassdrag i hele fylket.

Klima- og miljødepartementet (KMD):

Klima- og miljødepartementet utformer hovedtrekkene i det nasjonale kulturminnernet gjennom stortingsmeldinger o.l. og er den øverste kulturminnemyndighet.

FORHOLDET TIL KOMMUNEPLANENS AREALDEL

Den kommunale forvaltningen av kulturminner og kulturmiljø i Bergen Kommunens forvaltning av våre eldre bygninger, kulturmiljø og spor etter menneskelig aktivitet skjer gjennom anbefaling i byggesaker og gjennom vedtak av tematiske planer, som kulturmiljøplanen, og arealplaner på alle plannivå. Til disse kommer også tilhørende bestemmelsenr og retningslinjer i gjeldende kommuneplans arealdel, samt de kommunedelplanene og reguleringsplanene som har egne bestemmelser og hensynssoner for bevaring av kulturminner.

I eksisterende planverk i Bergen kommune har noen av de overordnede planene angitt spesialområde bevaring/hensynssoner for kulturminner og kulturmiljøer og inneholder bestemmelser og retningslinjer for kulturminner og kulturmiljø. Spesielt gjelder dette de sentrale kommunedelplanene, slik som KDP sentrum, KDP Fjellsiden nord og KDP Fjellsiden sør.

Kommuneplanens arealdel

Kommuneplanens arealdel har generelle bestemmelser og retningslinjer for kulturminner og kulturmiljø. I bestemmelsen § 12 Kulturminner og kulturmiljø (pbl § 11-9 nr 7) formål står det: *Kulturminner skal ivaretas i samsvar med kulturminnelovens intensjon. For Bryggen gjelder også Verdensarvkonvensjonen. Bergens historiske særpreg skal tas vare på og videreutvikles.* Det er knyttet flere bestemmelser opp til dette formålet, og i tillegg kommer bestemmelser til hensynssoner og bestemmelsesområder (pbl § 11-8 og kartforskriften) som § 35.5 Kulturmiljø (570), § 36.2 Båndlegging etter lov om kulturminner (730) og § 38.3 Historiske områder (pbl § 11-9 nr 5) (#4 - #9)

Bestemmelsene i kommuneplanen er ikke knyttet til bestemte arealer. Planen gir ikke bindende vern for kulturminner og kulturmiljø, men angir hvilke hensyn som skal vurderes når kommunen saksbehandler plan- og byggesaker. Vurderingen av hva som er kulturminner eller verneverdig bebyggelse vil være gjenstand for en vurdering av plan og bygningsmyndighet der Byantikvaren gir anbefalinger gjennom uttalelser til plan- og byggesaker, rådgivning og veiledning. Plan- og bygningsetaten har vedtaksmyndigheten også i saker som angår kulturminner. Her vil Kulturmiljøplanen med kunnskapsdel og de digitale kartløsningene være et godt verktøy og utgangspunkt for planlegging og vurdering.

§ 12 Kulturminner og kulturmiljø (pbl § 11-9 nr 7)

§ 12.1 Konsekvenser for eventuelle kulturminner skal vurderes i alle plan- og byggesaker, også i sjø. Vurdering av kulturminner og kulturmiljø skal være en integrert del av arealplanlegging og søknad om tiltak.

§12.2 Bygninger, anlegg eller miljø som har kulturhistorisk verdi skal i størst mulig grad ivaretas i plan- og byggesaksbehandlingen. Søkes det om riving av bygninger, anlegg eller miljø som kan ha særlig kulturhistorisk verdi, skal saken til uttale hos Byantikvaren.

Til § 12.2. Bestemmelsen har som formål å ivareta særlige utsatte bygningstyper. Bestemmelsen kan fravikes ved dispensasjon, dersom viktige samfunnshensyn tilsier dette

12.3 Forskriftsfredete, automatisk fredete, vedtaksfredete, listeførte eller marine kulturminner krever vurdering etter kulturminneloven. Meldeplikt vedrørende automatisk fredete kulturminner i grunnen gjelder for hele kommunen.

12.4 I tette trehusmiljøer og andre verneverdige historiske kulturmiljø skal bygningene beholde sitt særpreg og estetiske kvaliteter i fasader, detaljer og hovedform.

§ 12.5 Kulturminner, verneverdig historisk kulturmiljø og kulturlandskap skal brukes for å videreutvikle bergensk byggeskikk med kvalitet og særpreg. Det skal innhentes kulturminnefaglig vurdering fra kommunens faginstans.

§ 12.6 Ved brann- eller annen uopprettelig skade i verneverdige historisk kulturmiljø skal ny bebyggelse som gjenoppbygges videreføre steden historisk byskikk av høy kvalitet. Slik bebyggelse skal ikke innebære en svekkelse av kulturmiljøets verdi og egenart. Det kan kreves at nybygg blir gjenreist som kopi på dokumentert grunnlag.

(Kommuneplanens arealdel, bestemmelser 2018.)

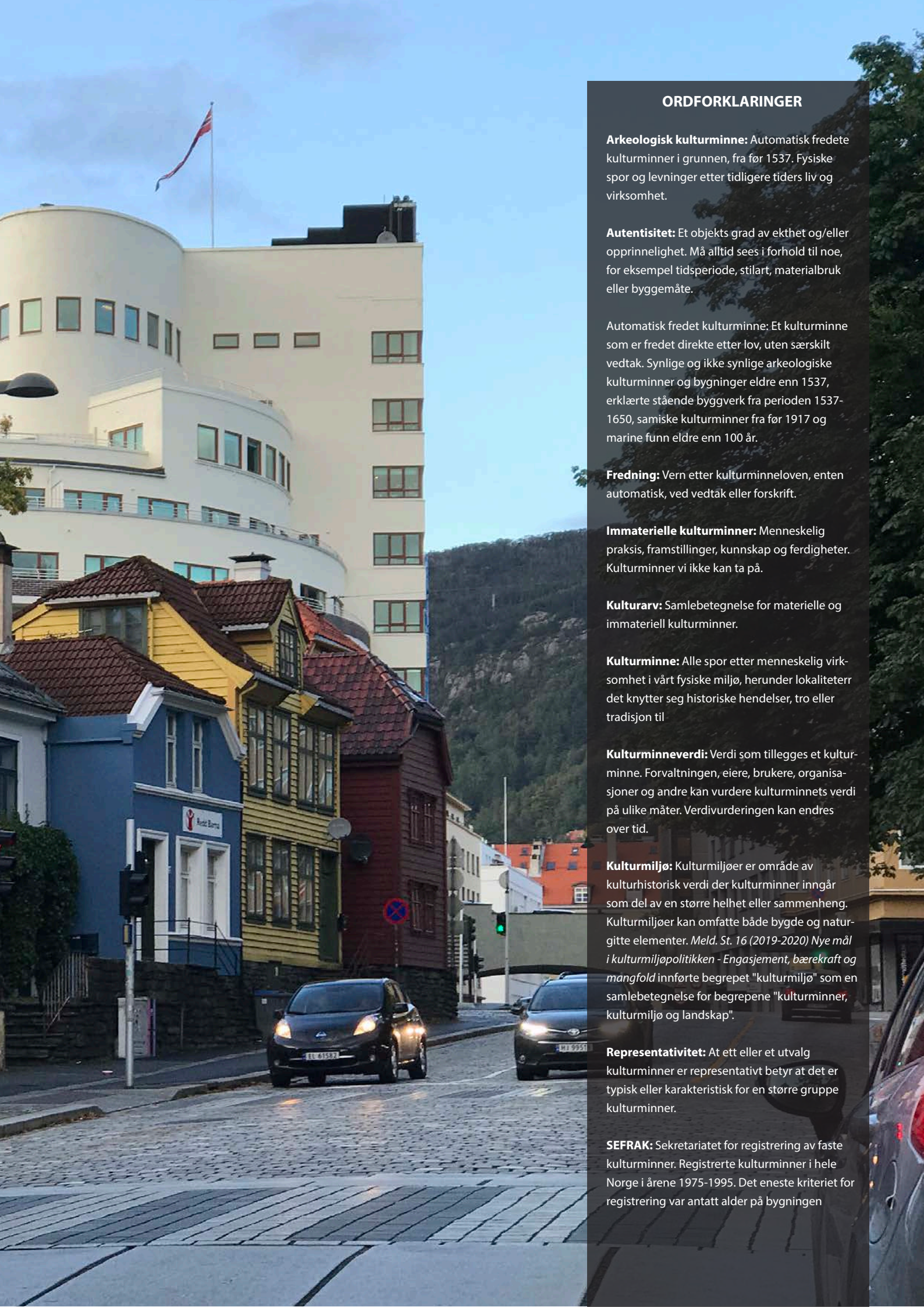

Pedek fabrikker: Helhetlig teknisk-industrielt kulturminne. Trikotasjefabrikken Petersen & Dekke, senere kalt Pedek, ble etablert i 1887 av Christian Petersen og Johan J. Dekke på Georgernes Verft i Bergen, men senere fusjonert og etablert på Hopsfossen i Fana. Her ble det skapt et helhetlig samfunn med alle funksjoner knyttet til det å bo og arbeide ved fabrikken. På det meste var det 350 arbeidsplasser her. Området er et helhetlig teknisk-industrielt kulturminne med fabrikkbygninger, skole, arbeiderboliger, villabebyggelse m.m. Området kjennetegnes av å ha bred variasjon i bygningstyper, med små- og mellomstore bolighus og store ruvende fabrikkbygninger. Spennet i skala, uttrykk og funksjoner er et særpreg for området. Det er viktig å opprettholde og videreføre områdets identitet og særpreg som industristed.

ORDFORKLARINGER

Arkeologisk kulturminne: Automatisk fredete kulturminner i grunnen, fra før 1537. Fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet.

Autentisitet: Et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet. Må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.

Automatisk fredet kulturminne: Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak. Synlige og ikke synlige arkeologiske kulturminner og bygninger eldre enn 1537, erklærte stående byggverk fra perioden 1537-1650, samiske kulturminner fra før 1917 og marine funn eldre enn 100 år.

Fredning: Vern etter kulturminneloven, enten automatisk, ved vedtak eller forskrift.

Immaterielle kulturminner: Menneskelig praksis, framstillinger, kunnskap og ferdigheter. Kulturminner vi ikke kan ta på.

Kulturarv: Samlebetegnelse for materielle og immaterielle kulturminner.

Kulturminne: Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til

Kulturminneverdi: Verdi som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, eiere, brukere, organisasjoner og andre kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen kan endres over tid.

Kulturmiljø: Kulturmiljøer er område av kulturhistorisk verdi der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer kan omfatte både bygde og naturgitte elementer. *Meld. St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold* innførte begrepet "kulturmiljø" som en samlebetegnelse for begrepene "kulturminner, kulturmiljø og landskap".

Representativitet: At ett eller et utvalg kulturminner er representativt betyr at det er typisk eller karakteristisk for en større gruppe kulturminner.

SEFRAK: Sekretariatet for registrering av faste kulturminner. Registrerte kulturminner i hele Norge i årene 1975-1995. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen

De historiske bygningsmiljøene står overfor utfordringer som følge av klimaendringene. I Bergen har vi enda mer regnvær enn før og mere skal det bli! Det må utvikles konkrete

AREALPRESS, ENDRINGER OG KLIMA

Arealpress

I kommuneplanens samfunnsdel, Bergen 2030, er visjonen at Bergen skal bli en aktiv og attraktiv by som skal utvikles som «Gåbyen», med en klimavennlig samfunnsutvikling som bygger opp under samfunns mål som eksempelvis god folkehelse for alle.

Kompakt byutvikling skal i hovedsak skje ved fortetting rundt kollektivknutepunkt og langs traseer med høy kollektivfrekvens.

Kollektivknutepunkt er ofte sammenfallende med historiske lokalsentra med stedegen karakter og store kulturmiljøverdier. Forslaget til ny kommuneplanens arealplan (KPA 2018) for Bergen påpeker også hensynet til kulturminner og kulturminnenes betydning for identitet og særegenhet. I fortettingsområdene oppstår det derfor en interessekonflikt mellom mål om klimavennlig og kompakt byutvikling og vern av eksisterende kulturmiljø.

I mindre skala vil ønsker om høy utnyttelse og effektiv utbygging, som er i tråd med krav til fortetting og kompakt utbygging, ofte komme i konflikt med sårbare og terrengtilpassede kulturminner, eksempelvis bynære landbruksrelaterte kulturminner og kulturmiljø, eller villabebyggelse og eldre småhusmiljø. Ofte ser vi at disse kulturminnene blir nedprioritert til fordel for andre hensyn, for å oppnå en kompakt byutvikling eller god fremkommelighet for eksempel sykkel.

Interessekonfliktene knyttet til fortetting har ofte en ensidig vektlegging av bærekraftig by- og samfunnsutvikling der kulturarven av lokal betydning blir lettere vektet enn hensynet til fortettingspolitikk, på tross av at vern av den bestående bygningsmassen også er klimavennlig og bærekraftig.

I mange tilfeller kan det finnes gode løsninger som både ivaretar kulturminneverdiene og andre interesser, men det kan være krevende å løse dette.

strategier for å møte den økte klimapåkjenningen på kulturminnene. Foto: Bergen kommune, Nina Blågestad.

Kulturminner er også en del av løsningen for en mer klimavennlig utvikling gjennom bevaring av det eksisterende, transformasjon til ny bruk og gjenbruk også i områder med arealpress.

I 2020 kom en ny stortingsmelding for kulturminner. Kulturminnenes sentrale rolle i en bærekraftig byutvikling trekkes frem. Ett av de tre nasjonale målene er uturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging. Videre trekkes kulturminners rolle i en sirkulær økonomi gjennom transformasjon og gjenbruk, frem som et hovedpunkt. Ny bruk av gamle bygninger bidrar til å redusere klimagassutslippene og til å redusere produksjonen av avfall. Den bygde kulturarven er slik sett et bidrag i omstilling til sirkulærøkonomi og et moderne og bærekraftig lavutslippssamfunn.

Klimautfordringer og historiske bygningsmiljø

Den historiske bygningsmassen blir påvirket av de store klimautfordringene vi står overfor. Dels blir historiske bygningsmiljøer påvirket direkte gjennom økt værpåkjennning som fører til økt biologisk, fysisk og kjemisk nedbryting av bygningsdeler, dels indirekte gjennom krav til fortetting og klimavennlig byutvikling. Fortettingen er motivert av å redusere og effektivisere transportbehovet, men kan ofte være utfordrende i et kulturminneperspektiv fordi den kan medføre riving eller radikal endring av historiske bygningsmiljøer. På den andre siden utgjør historiske bygningsmiljøer en stor andel av allerede eksisterende bygningsmasse, og riktig forvaltning av denne er en del av løsningen på klimaproblemene siden bygninger som allerede er produsert, er utslippsfrie med hensyn til produksjonsleddet.

Tre hovedelementer vil være viktig å videreutvikle for å svare på klimautfordringene for kommunens kulturminnevern: 1) en redegjørelse av konsekvenser av klimaendringer for kulturminner i Bergen kommune, 2) bruk av kulturminner som en del av løsningen på bærekraftig utvikling og 3) praktiske bygningsvern som en måte å fremme bevaring av kulturminner for bærekraftig utvikling.

Nye mål i kulturmiljøpolitikken:

Engasjement, bærekraft og mangfold

"Kulturmiljøforvaltningen har gått fra å ha oppmerksomhet rettet først og fremst på vern av det enkelte kulturminnet til å fokusere på menneskene og kulturmiljøets betydning for samfunnet i et langsiktig perspektiv.

Både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi vil det være samfunnsnyttig å legge til rette for gjenbruk og istandsettning av kulturminner og kulturmiljøer, som en del av en satsing på sirkulær økonomi.

Økt vektlegging av gjenbruk av den eksisterende bygningsmassen, inkludert fredete og verneverdige bygninger og anlegg, er et viktig bidrag i arbeidet med å redusere klimagassutslippene."

Fra den stortingsmeldingen (Meld. St. 16)
<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-16-20192020/id2697781/>

Klimaendringer og konsekvenser for kulturminner

Endrete klimatiske forhold som havnivåstigning, økninger i middeltemperatur, endrete vindforhold og nedbørsøkning, fører til ulike typer skader eller påkjenninger på bygninger. I Bergen ligger mange av bygningene mindre enn 1 meter over dagens havnivå og er dermed særlig utsatt for havstigning eller flom med påfølgende fuktskader. For trebygningers del er det særlig risiko for økte råteskader som er hovedproblemet, for betongkonstruksjoner både korrosive skader i armering og oppfukning av betong. Større temperaturvariasjoner kan medføre raskere dimensjonsendringer av trevirke og medføre flere tilfeller av kondens som igjen øker fuktpåkjenning. Brå endringer i form av flom, ras og vindpåkjenning kan føre til flere akutte bygningsskader eller erosjon i grunnen som fører til setningsskader.

Bergen har allerede et fuktig klima, men klimaendringene og kortere opptørkingstid for bygninger vil medføre ytterligere klimapåkjenning på byens kulturminner. Det nøyaktige bildet av konsekvensene for Bergens kulturminner både mht. økte vedlikeholdskostnader og graden av økt påkjenning på bygninger og miljø, trengs det mer kunnskap om. Det bør tas sikte på å utarbeide en kartlegging av hvilke kulturminnekategorier som er truet av klimaendringer i Bergen, hvilken type bygninger og materialer som er mest utsatt, den geografiske beliggenhet til klimautsatte kulturminner i kommunen, og spesielle risikoområder. Noen generelle utviklingstrekk som gjelder spesifikt for Bergen er det likevel bred kulturminnefaglig enighet om:

Når det gjelder havnivåstigning og nedbørsøkning viser forskning at bygninger i Bergen er særlig utsatt. Bergen har en langt høyere andel bygninger nær sjøen enn de fleste østlandsbyer med kystlinje. I gamle Hordaland er det opp til 20000 bygninger som ligger mindre enn en meter over dagens havnivå, i Bergen gjelder dette minst 3000 bygninger og blant disse er mange beliggende i eldre kulturmiljøer rundt Vågen, Skuteviken, Sandviken og Puddefjorden.

I tillegg til havnivåstigningen, ligger også flere viktige kulturmiljøer som er omfattet av hensynssone kulturmiljø i KPA 2018, nær flomutsatte vassdrag. Eksempelvis Eidsvåg, Ytre Arna, Bjørndalen, Borgo-Langedalen, Unneland, Kronstad, Paradis, Nesttun, Kalandsvatnet og Stend. Flere strekninger av historiske ferdselsårer er også flomutsatt, som for eksempel Gamle Vossebanen. Det samme gjelder tekniske kulturminner som eldre damanlegg i byfjellene. I disse områdene er ikke bare bygningene, men også omgivelsene i form av historisk kulturlandskap, menneskeskapte vannmiljø, beplantning, hageanlegg, jordbruksarealer og eldre tekniske installasjoner utsatt.

Arkeologisk materiale bevart in situ – som for eksempel under Bryggen eller i Vågsbunnen – påvirkes på ulike måter av klimaendringer etter hvilken bevaringskontekst det befinner seg i; luft, jord, is, snø, eller vann. I middelalderbyen Bergen er det i hovedsak snakk om arkeologisk materiale i jord, vann eller luft. Sannsynligvis vil problemer omkring frostsprengning av arkeologisk kulturminner i stein i Bergen bli mindre frem mot slutten av dette århundret, siden snittemperaturen går opp. På den andre siden forventes det at kjemisk nedbryting av kalkstein og marmor vil øke, som følge av fuktigere klima. Dette vil være særlig aktuelt for bevaringsforholdene for middelalderkirkene i Bergen.

Biologisk nedbryting gjennom økt plantevekst berører særlig arkeologiske lokaliteter utenfor den historiske bykjernen, gjennom gjengroing og rotsprenging. Arkeologisk materiale i jord bevares generelt best i jord som er mettet med stillestående ferskvann. Materialer som treverk, bein, skinn og tekstiler, er særlig utsatt for nedbryting i luft, men kan bevares i lang tid i jord. Endret vannbalanse, økt erosjon eller ekstremværhendelser påvirker bevaringsforholdene negativt. For de historiske bygningene er det i hovedsak et spørsmål om å hankses med, og forebygge, tre typer konsekvenser:

Biologisk nedbryting

Biologisk nedbryting er nedbryting av organisk byggemateriale som tre, torv, strå og tang. Biologisk nedbryting av treverk fremskyndes av høyere temperaturer og

økt fuktighet. To av tre byggskafer i Norge opptrer i forbindelse bygningers klimaskjerm, dvs. tak, vegger og golv mot grunnen. Trevirke i vegger og tak er særlig utsatt for råteskafer på grunn av soppangrep. Svertesopp kan sees på treoverflaten eller malingsoverflaten som svarte prikker, og er i hovedsak et estetisk problem, mens råtesoppen bryter ned cellulose og lignin i treverket og svekket dets bæreevne og tetthet. Her er det imidlertid store forskjeller på hvordan ulike typer og deler av trevirket oppfører seg, og bruk av riktige malingstyper har også mye å si.

Ved siden råteproblematikk er skadedyrangrep en annen form for biologisk nedbryting. Også her er det trebygningene som er mest utsatt, da det finne insektlarver som lever av å spise treverk. Skadedyrene er avhengig av visse klimatiske forhold for å overleve og formere seg. Husbukk krever relativt høye temperaturer og er mindre utbredt på Vestlandet. Mit (borebille)er derimot utbredt og trives i fuktigere treverk. Ellers fremmer fuktigere klima også vekst av mose, alger og lav. Dette er i hovedsak et estetisk problem, men mer vegetasjon rundt bygninger forhindrer opptørking og kan medvirke til sopp eller algevekst.

På eldre hus har man tradisjonelt brukt spesielt utvalgte materiale til ulike formål. Kjerneved av furu er generelt mindre utsatt for råte enn den ytre delen av stammen, kalt yteved eller geitved. De mest regnutsatte delene som panel, takspan, vinduer og dører var som regel laget av kjerneved av saktevokste trær. I et klimaperspektiv er det derfor svært viktig at eldre bygninger med gode materialer bevares og brukes videre, både fordi det er bygninger som allerede er i det økologiske kretsløpet, og fordi det er bygninger som fortsatt kan ha svært lang levetid. Dersom man må reparere eldre bygninger er det på viktig å bruke så varige materialer som mulig. For en trehusby som Bergen er kvaliteten på trevirket svært viktig. Det er økningen i klimarelaterte råteproblemer som er den største negative konsekvensen for kulturminner i Bergen.

Fysisk nedbryting

Fysisk forvitring av bygninger foregår som frostsprengning, saltsprenging og nedbryting av leire og leirholdig stein. Frostsprengning oppstår når vann samler seg i sprekker og deretter fryser og ekspanderer med utsprengning av bygningsmaterialer. Antall fryse/tine-hendelser i løpet av et år har blitt brukt som et mål på faren for frostskafer, og på dette punktet ser det ut til at risikoen for frostsprengning reduseres i sørlige og kystnære strøk, herunder Bergen. Saltkrystallisering forekommer som følge av at salter kommer inn i mur og steinkonstruksjoner via vann. Når vann fordampes krystalliseres saltene og ekspanderer, slik at det skapes trykk og avflassing av murer. I forskningen antas det at risikoen for saltkrystallisering øker i hele Norden som følge av nedbørsøkning. Når det gjelder nedbryting av leire som er meget følsom for fuktpåvirkning, er konsekvensene av dette mindre i Bergen da leirholdig bygningsstein er begrenset. Imidlertid vet vi at en del mørtelblandinger i eldre murbygninger i Bergen kombinerte kalk, leire og sand, men omfanget av dette er trolig begrenset.

Kjemisk nedbryting

Kjemisk nedbryting av bygninger innebærer at materialenes kjemiske sammensetning endres og brytes ned. Fuktighet og temperatur er forhold som påvirker kjemisk nedbryting. Metall, betong og stein er bygningsmaterialer som ved siden av fysisk nedbryting påvirkes av kjemisk nedbryting. Metall i den historiske bygningsmassen i Bergen er eksempelvis jernbjelker og søyler, jern-bolter eller ankerjern i stein- eller teglsteinsbygninger, spiker og bindhaker i smijern som har blitt brukt som festemiddel i trebygninger, og takplater og beslag av kobber eller sink. Teknisk-industrielle kulturminner og krigsminner består gjerne av betongkonstruksjoner med jernarmering. Likedan finnes mange verneverdige offentlige bygninger i Bergen fra omkring 1920-tallet og utover oppført i armert betong. På slike bygninger er korrosjon av armeringsjernet årsak til de fleste større skader på betongen. Økning i sjøsprøyt og sjødrev som følge av klimaendringer vil trolig øke korrosjonshastigheten på slike bygninger i Bergen.

Meld. St. 16

Melding til Stortinget

Nye mål i kulturmiljøpolitikken:

Engasjement, bærekraft og mangfold

Nasjonalt mål 1

Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.

Målet vektlegger menneskers rett til å ha en kulturarv og at kulturmiljø er et felles gode som det er et felles ansvar å forvalte. Målet understreker også at alle skal ha mulighet til å engasjere seg. Statens ansvar er å legge best mulig til rette for dette.

Nasjonalt mål 2

Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging.

Målet viser samfunns- og arealplanleggingens betydning for å ivareta et mangfold av kulturmiljø og hvordan disse kan bidra til miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft. Målet understreker samtidig Norges ansvar for og regjeringens ambisjoner om å følge opp FNs bærekraftsmål og Agenda 2030.

Nasjonalt mål 3

Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

Målet understreker at et mangfold av kulturminner, kulturmiljøer og landskap skal tas vare på som ressurser og grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Målet viderefører essensen i det tidligere strategiske målet for kulturminnepolitikken som ble lagt fram i St.meld. nr. 16 (2004–2005) Leve med kulturminner.

Målenes rekkefølge innebærer ingen prioritering. De tre målene bygger opp under og supplerer hverandre og skal ses i sammenheng.

Stortingsmeldingen kan leses i sin helhet her:

<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-16-20192020/id2697781/>

Vått og villere. Kong Oscars gate i Vågsbunnen - et av byens eldste gateløp - har måttet tåle noen regnskurer opp igjennom århundrene.

Brostein som gatedekke drenerer overflatevann. Ideelt for Bergen.

1.

2.

3.

1. Eldre trekledningsbord har fått selskap av flere nye bord. 2. Dråpeheller av Vossaskifer var lenge et foretrukket taktekkingsmateriale i Bergen. Det er svært robust mot klimapåkjenninger og holdes det fritt for mose, har det nærmest uendelig levetid. 3. Gjenbruk av bygningsdeler har stått i fokus ved istandsetting av Byantikvarens lokaler i Skostredet 3-5.

Vurderingsmetoder og risikovurderinger

Byantikvaren har som mål at det gjøres en mer utførlig kartlegging av kulturminnekategorier i kommunen som trues av klimaendringer. Dette vil innebære identifisering dokumentasjon, og kartfesting av truede kulturminner og kulturmiljøer, og se disse i sammenheng med allerede kartlagte aktsomhetssoner og eksisterende ROS-data. Riksantikvaren anbefaler blant annet at man kategoriserer kulturminnene i bygninger, arkeologiske minner, historisk infrastruktur og landskap for å kunne planlegge ut fra spesifikke skadetyper og forebygge tap av kulturminner mest mulig effektivt. Det legges også opp til en differensiering av mest, middels og noe risikoutsatte kulturminner. Gjennom dette vil en også kunne foreta prioriteringer for hvilke kulturminner det er viktigst å gjennomføre tiltak på, og styre tilskuddsordninger og ressursbruk mot de som er mest utsatte på kort sikt.

Klimaendringene gir ulike utfordringer for ulike slags eiere og forvaltere av kulturminner. En konkret følge av fuktigere klima er at vedlikeholdsintervaller og forebygging av skader vil kreve større ressurser.

Kulturminner som en del av løsningen på klimautfordringene

Selv om kulturminner utfordres av klimaendringene, er samtidig kulturminnene en del av løsningen på klimautfordringene. Bygg- og eiendomssektoren har stor betydning dersom klimamålene skal kunne nås. I tillegg til utslipp i forbindelse med fossil oppvarming av bygg og fossil energibruk på bygg- og anleggsplasser har sektoren stor påvirkning på klimagassutslipp ved at produksjon av nye bygninger innebærer store klimagassutslipp. Fremstilling av sement, isolasjonsmaterialer, bygningsdeler i plast og metall er ressurs- og energikrevende prosesser.

«Det grønneste bygget er allerede bygget.»

– Arkitekt Carl Elefante

Ombruk, istandsetting og tilpasning til ny bruk gir klimagevinst og gjør at våre felles historiske bygninger blir bevart. Her fra Cornerteateret på Møhlenpris. Tidligere verkstedsbygning. Bygningen er et industriminne med høy antikvarisk verneverdi som en av de første bygninger som ble oppført i forbindelse med etableringen av Mjøllem & Karlsen.

Sirkulærøkonomi er en måte å holde materialer og produkter med høyest mulig gjenvinningsverdi inne i det økonomiske kretsløpet så lenge som mulig. Dette bryter med ideén om en lineær verdikjede der det er en begynnelse og en slutt – avfall. Sett fra et kulturminneperspektiv gir sirkulærøkonomien viktige tilleggsargumenter for vern og bevaring av bygninger, siden bygninger som allerede er produsert kun har klimagassutslipp knyttet til oppvarming og energibruk. Kulturminnevern/bygningsvern gir oss muligheten til å redusere behovet for å bygge nytt, og heller bruke eksisterende bygninger så lenge som mulig. Blant eksisterende bygningsmasse er det både verneverdige og ikke verneverdige bygninger. Antallet verneverdige bygninger i Bergen er imidlertid stort, slik at vern og fortsatt bruk av disse i seg selv vil gi betydelige bidrag til å redusere klimagassutslipp fra bygg- og eiendomssektoren i Bergen.

Grønn strategi, klima- og energihandlingsplan for Bergen ble vedtatt i 2016. Strategien har omfattende mål og tiltak som skal redusere utslipp av klimagasser og effektivisere energibruk. Strategien skal rulleres og indirekte utslipp vil være et viktig tema. Byantikvaren vil i dette arbeidet gi innspill til rulleringen, og det er ønskelig å utarbeide prinsipper og veiledere for vedlikehold og energieffektivisering av bevaringsverdige bygningstyper i Bergen.

Kulturminner og sirkulærøkonomi

Det meste av bygningsmassen vi trenger er allerede bygd, i Bergen er 80% av alle bygg som vil være i Bergen om 50 år allerede bygd (Grønn Strategi, Bergen kommune 2016). Om byggene blir vedlikeholdt med på rett måte og med god materialkvalitet har vi erfaring med at disse byggene varer i flere hundre år.

Nyere byggematerialer har naturlig nok ikke den samme beviste holdbarhet da det ikke har vært i bruk like lenge som de naturlige materialene. Vadstrup (2018) viser til analyser gjort av moderne «bærekraftig» tre som byggemateriale. Analysen av trematerialet og konstruksjonene samt materialene som binder bygget sammen består av mange lite bærekraftige løsninger. Eksempler det vises til er kunstig

Nye mål i kulturmiljøpolitikken:

Engasjement, bærekraft og mangfold

Klimagevinst gjennom bruk, ombruk, gjenbruk og transformasjon

"Overgangen fra en lineær til en sirkulær økonomi er en del av løsningen for at byggenæringen skal bli mer bærekraftig. Den sirkulære økonomiens mål er å utnytte alle ressurser best mulig. Vern gjennom bruk er derfor fortsatt et viktig prinsipp for en bærekraftig kulturmiljøforvaltning. Det vil redusere avfall, samt redusere behovet for produksjon og transport av nye byggematerialer."

Fra den nye stortingsmeldingen (Meld. St. 16)
<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-16-20192020/id2697781/>

tørket trematerialer av dårlig kvalitet, konstruksjoner av tynne lekter og limtre, mye plast i dampsperrer, maling etc. Dette medfører opphopning av fukt og kondens som forkorter levetiden betraktelig.

Det vises også til bruken av massivtre – som ikke er tykke treplanker av et stort massivt tre, men består av sammenkoblede lag av treplanker, ofte limt sammen. Det hevdes at dette ofte er satt sammen av tre med dårlig kvalitet (her menes tetthet) og tilfeldig oppskjæring. Det er ikke dokumentert at deres integrerte isoleringsmaterialer har en levetid på over 30-50 år i praksis og limtre og utvendig sammenliming har ikke bevist en levetid på over 30-50 år i praksis (Vadstrup, 2018).

Bærekraftsperspektiver på eldre hus kan differensieres i fire nivåer; med ulik grad av bevaring og bruk av eksisterende bygninger. Det kan skilles mellom vedvarende bruk, gjenbruk, gjenvinning og råstoffgjenvinning.

Vedvarende bruk innebærer at man bruker et allerede eksisterende bygg til samme formål som det har blitt brukt til, og sørger for forebyggende vedlikehold som forlenger bygningens levetid så lenge som mulig. Konstruksjonen beholdes.

Gjenbruk innebærer at man bruker eksisterende bygninger til et nytt formål, og bevarer bygningens konstruktive oppbygning og bygningsdeler.

Gjenvinning betyr at man gjenbrukes bare bygningsdeler eller materialer fra revne bygninger i nye bygninger.

Råstoffgjenvinning betyr at revne bygninger inngår som råstoff i nye byggverk/strukturer, gjennom knusing, smelting eller sortering. Fra et kulturminneperspektiv er de to første formene for bærekraft i utgangspunktet forenlig med bevaring av kulturminner, mens de to siste vil innebære et tap av kulturminnet. Her faller imidlertid kulturminneinteressene sammen med klimainteressene, siden de to første formene for sirkularitet også er de mest klimavennlige.

Praktisk bygningsvern som konkret klimatiltak

En konkret strategi for å møte økt klimapåkjenning på kulturminner er bruke det praktiske bygningsvernet for å utvikle løsninger og gi råd om bærekraftige tiltak på eldre bygninger og bygnings miljøer. Med praktisk bygningsvern menes den delen av kulturminnevernet som arbeider med tradisjonelle bygningsteknikker, konstruksjonstyper, materialbruk og overflatebehandlinger.

Kunnskap og rådgivning om eldre bygningsteknologi

Å spre kunnskap om og fremme gode tekniske løsninger på eldre bygninger er et positivt klimatiltak med utgangspunkt i økt oppmerksomhet om å forlenge bygningers- og bygningsdeler levetid et positivt klimatiltak. Gjennom å styrke Byantikvarens/Bergen kommunes rolle som rådgiver/kompetansesenter for bærekraftig bygningsvern, kan en i større grad nå private huseiere, større bygningsforvaltere og utviklere som har ansvar for vedlikehold av eldre bygninger og bygningsmiljøer. Ikke minst vil det her være viktig å utvikle kontakt med håndverkmiljøene for å fremme bærekraftig vedlikehold på eksisterende bygninger.

Kunnskap og rådgivning om praktisk bygningsvern er derfor strategisk viktig for Bergen kommunes kulturmiljøforvaltning, og har fått en utvidet relevans fordi det både fremmer bevaring av kulturhistoriske verdier, men også fordi tradisjonelle byggematerialer og metoder er en del av en fremtidsrettet og klimavennlig strategi for byggebransjen. Vedvarende bruk eller gjenbruk av bygninger forutsetter kunnskap om hvordan en kan etterisolere uten å påføre eldre bygninger skader på lang sikt, hva slags vinduer og dører som er hensiktsmessige å bytte ut eller restaurere, om tetting eller begrensning av varmelekkasjer, og hva som er hensiktsmessig temperaturstyring.

Energiforbedring i bevaringsverdige bygg

Mye av kritikken av eldre bygg går på mengde energi som går med til oppvarming. Det er imidlertid en rekke tiltak som vil redusere energiforbruket betraktelig uten at det går på bekostning av bevaringsverdien.

Utredningen Enøk i gamle hus i regi av Fortidsminneforeningen viser følgende:

- Klimaregnskapet for de anbefalte tiltakene i «Enøk i gamle hus» gir totalt sett en utslippsreduksjon, allerede før innsparing i bruksperioden starter, grunnet lav energibruk ved produksjon og karbonfangst i materialene.
- Utslippsreduksjonen ved innføring av disse tiltakene kommer raskt. Slike tiltak er viktig for å redusere faren for å nå togradersmålet ifølge FNs klimapanel.
- Det er en lavere terskel (økonomi og arbeidsmengde) for å gjennomføre små og mellomstore tiltak, det er dermed mer realistisk at dette faktisk blir utført og det er sannsynlig at flere vil utføre tiltakene. Effektene vil derfor være mulig å oppnå på kortere sikt enn hva som er mulig med de mer omfattende og kostbare tiltakene.
- Hvis mange gjør små og mellomstore tiltak på eldre hus vil dette ha en større effekt på utslipp og energi i et samfunnsperspektiv enn om noen få gjør omfattende tiltak. Det er en mindre barriere for gjennomføring av små og mellomstore tiltak, noe som kan bety at flere vil gjennomføre disse.
- Ved å gjennomføre tiltakene og materialbruken som er foreslått i «Enøk i gamle hus» vil man redusere skaderisikoen som energioptimering ellers kan føre til. Grunnen til dette er at eldre hus har en annen bygningsfysikk enn man finner i nyere hus, og tiltakene i brosjyren tar hensyn til dette.
- Den største innsparingen i energibruk ved etterisolering skjer ved de første 200mm isolasjon i etasjeskillere mot loft og kjeller. Denne tykkelsen fører også i mindre grad til behov for større endringer på bygningen enn tykkere lag.
- Det er behov for mer kunnskap om skaderisiko forbundet med forskjellige typer isolasjonsmaterialer og hvordan disse påvirker eldre hus. Spesielt gjelder dette kondens-, fukt- og råteproblematikk knyttet til etterisolering i eksisterende konstruksjoner.

Gamle hus er bygget for å vare lenge

Det er stor bygningsteknisk forskjell på hus bygget før og etter omkring 1950/60. Styrke: Hus bygget før omkring 1960 er bygget med helt andre materialer og metoder enn etter denne tiden. Hovedskillet er litt ulikt på trebygninger og murbygninger; trebygninger endret seg fra rundt 1950 da man i større omfang brukte lett bindingsverk som bærekonstruksjon, og trevirke av lavere kvalitet enn tidligere. Murbygninger endret seg mest fra 1960-årene da tegl ble faset ut og man i langt større grad bygget blokker som prefabrikerte elementbygg i betong eller plaststøpt armert betong.

I et klimaperspektiv er det viktig å sørge for at både bygninger før og etter det bygningstekniske bruddet i 1950- og 60-årene brukes så lenge som mulig. De eldre bygningenes holdbarhet er helt avhengig av at tiltak på dem gjøres i samsvar med tradisjonelle materialer og bygningsteknologi. Nedbryting og slitasje på bygninger skjer som følge av ytre og «indre» påvirkning. For å møte økt ytre påkjenning av bygninger er det viktig at vedlikeholdstiltak på eldre hus ikke forkorter levetiden gjennom fuktlagrende materialer og lufttette konstruksjoner.

Dersom man utfører tiltak på eldre hus med moderne materialer som KC-mørtel- og puss, trykkimpregnert tre, gipsplater, sponplater, plastikk- eller akrylmaling, mineralull, termovinduer ol., risikerer man ofte fuktskader, avskalling av puss eller maling, oppsprekking av overflater og skjøter, og punktering av vinduer. Slike materialer ble vanlig først etter 1950/60-tallet, mens bygninger fra før den tid som regel er oppført med varige og resirkulerbare materialer som tegl, gråstein, tettvekst trevirke, kalkmørtler og leire.

Et annet forhold er at ulike konstruksjonstyper som tømrede bygninger, grovt bindingsverk, murforblendede trebygninger, lett bindingsverk, reisverk, pussede teglsteinsvegger, natursteinsvegger og betongbygninger, bevares best når vedlikehold og tiltak er tilpasset ulik bygningsfysikk. Behovet for etterisolering av slike konstruksjoner varierer, og måten det utføres på må tilpasses konstruksjonenes egenart. Også på dette området erfarer Byantikvaren at det er et stort behov for rådgiving, og behov for mer kompetanse om eldre bygningsteknologi både hos forvaltningen og i byggebransjen.

Taktekking er et annet sentralt område der klima og kulturminner har sammenfallende interesser. I Bergen har det tradisjonelt vært brukt enten teglstein eller skifer som taktekkingsmateriale, lagt på undertak og lekter av saktevokst kjerneved. Takrenner og beslag i sink montert på en fagmessig måte har også sørget for lang levetid og begrenset råteskader. Et skifertak holder i minst 100 år. I dag ser vi i økende grad løsninger med betongstein eller platematerialer med en levetid på så lite som 25-35 år. Dette forringer både historiske, arkitektoniske og bygningstekniske verdier ved husene, og er meget uheldig i et klimaperspektiv. Også her er det viktig med bedret rådgivningskapasitet.

Klimaet har alltid utsatt bygninger for påkjenninger i form av bant annet fuktighet og temperatursvingninger.

Bevaring av opprinnelige/eldre bygningsmaterialer blir enda viktigere med et fuktigere klima. Bygningsdeler, for eksempel panel og vinduer, som har vist at de tåler å stå ute år etter år, må fortsatt få stå.

De aller fleste nye materialer og bygningsdeler har langt fra så god kvalitet som de eldre.

BYVEKST OG BEBYGGELSESSTRUKTUR

Et av Bergens særtrekk er hvordan nye typer bebyggelse har kommet til og dannet nye årringer i byens arealmessige ekspansjon.

Byen har ekspandert fra de eldste delene av det historiske sentrum på 1100-tallet, over den store byveksten på 1800-tallet, til innlemmingen av gamle Årstad i 1915, Gyldenpris i 1921, Fyllingsdalen i 1955, kommunene Arna, Fana, Laksevåg og Åsane ble innlemmet i Bergen i 1972.

Denne prosessen har gitt oss rike sammensatte kulturmiljø, og ett av kulturmiljøenes definerende egenskaper er hvilke(n) bebyggelsesstruktur som kjennetegner forholdet mellom bygninger og omgivelsene de er plassert i form av terreng, landskapselementer, gater, plasser, beplantning og grøntstrukturer. Denne strukturen kan være resultat av mer eller mindre planmessige eller selvgrodde prosesser.

Bebyggelsesstruktur er, sammen med bygningstyper og deres bruk og utforming, ett av de sentrale historiefortellende elementer i det bebyggede miljø.

Byantikvaren har kartlagt bebyggelsesstrukturen i ensartede områder i Bergen, og klassifisert den i åtte typer som historisk har kjennetegnet boligområdene i Bergen.

Byplaner, og samfunnsmessige og arkitektoniske idealer bak organiseringen av bebyggelsesstrukturer, har endret seg mye over tid, og ulike idealer om byen kommer blant annet til uttrykk i slike strukturer. Særlig gjelder dette forholdet mellom bebygde og åpne arealer, tetthet, og fellesfunksjoner, som gjennom historien har vært løst på ulike måter.

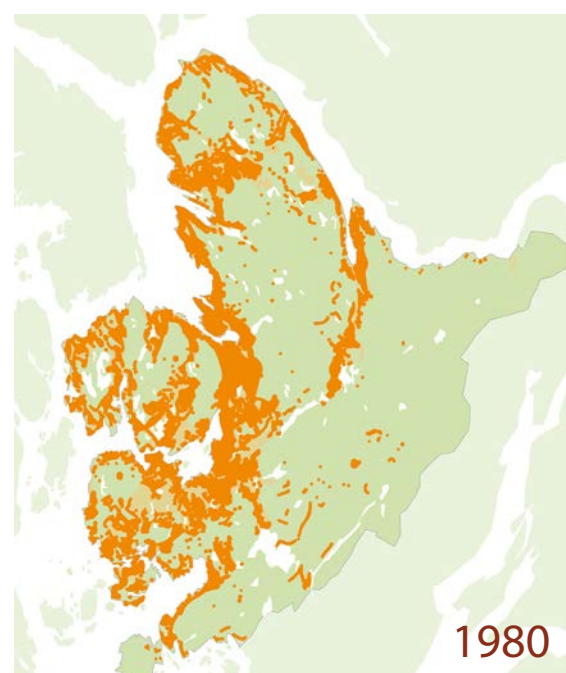
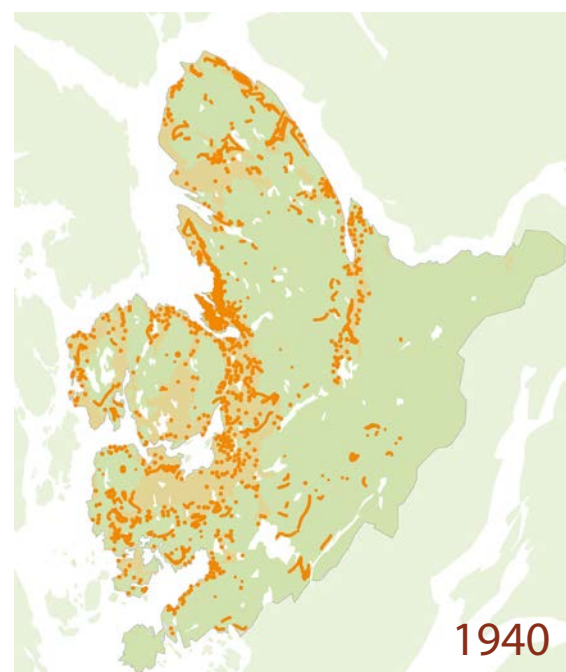
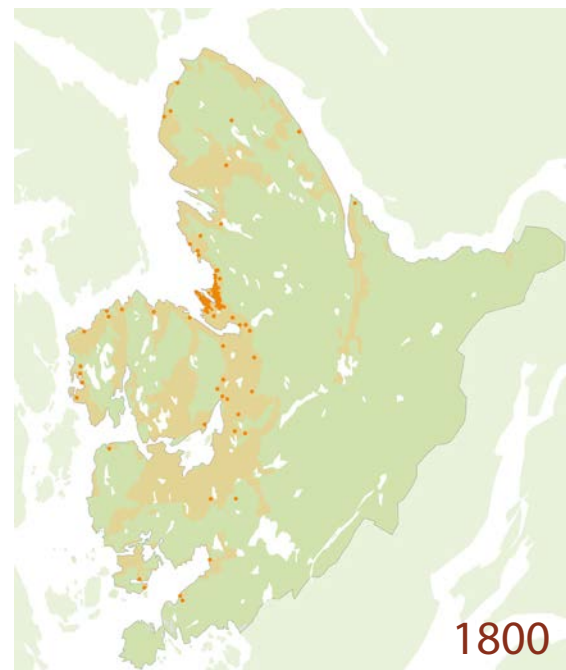
I verne vurderinger og kulturhistoriske stedsanalyser bør enhetlige bebyggelsesstrukturer tillegges stor vekt, i kombinasjon med verne vurderinger knyttet til det enkelte bygg.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

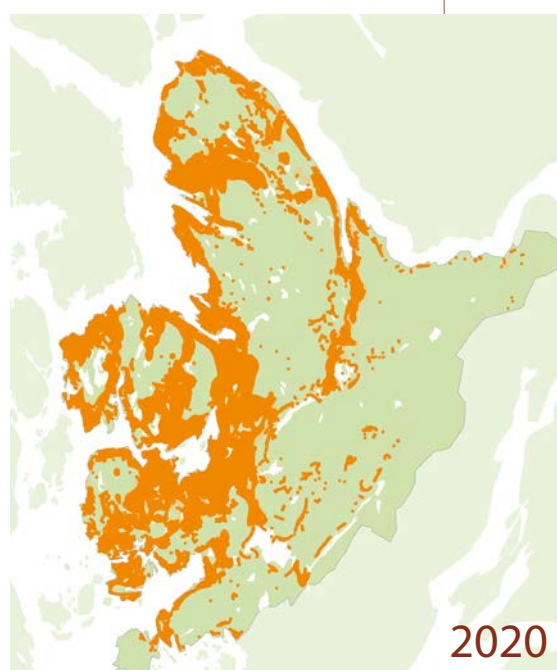
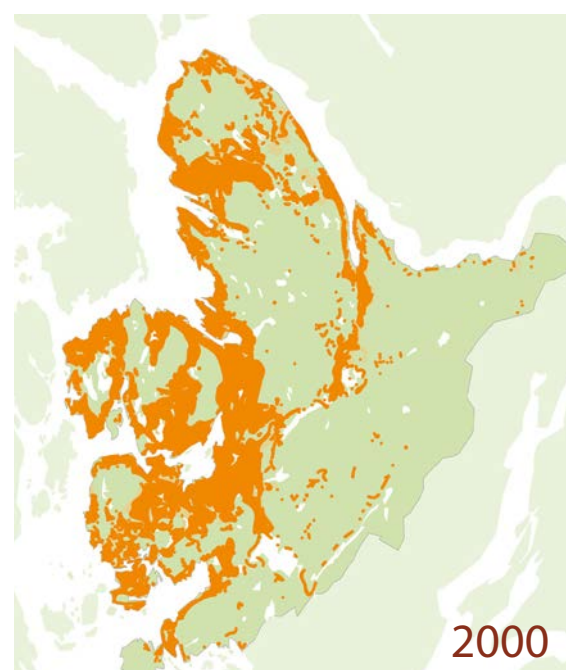
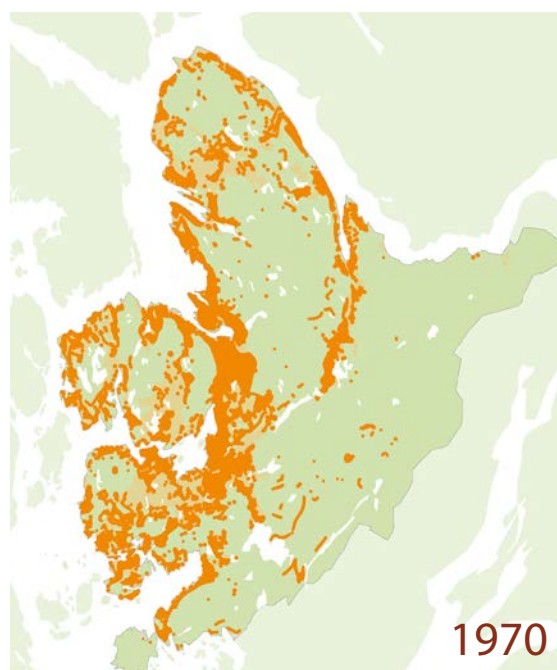
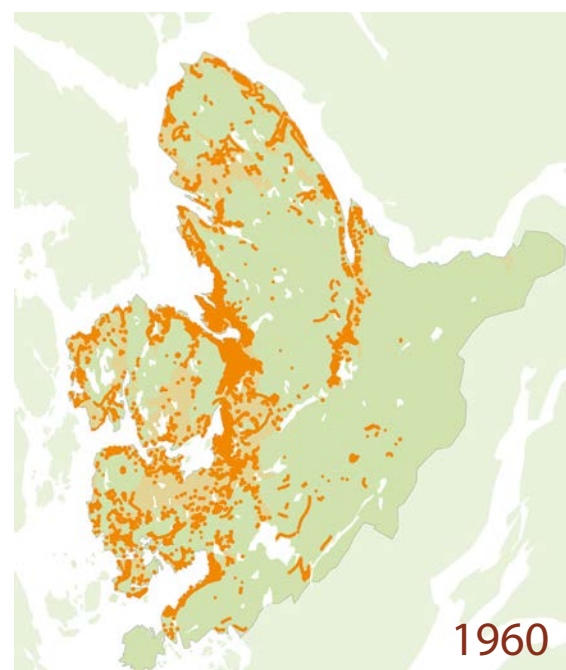
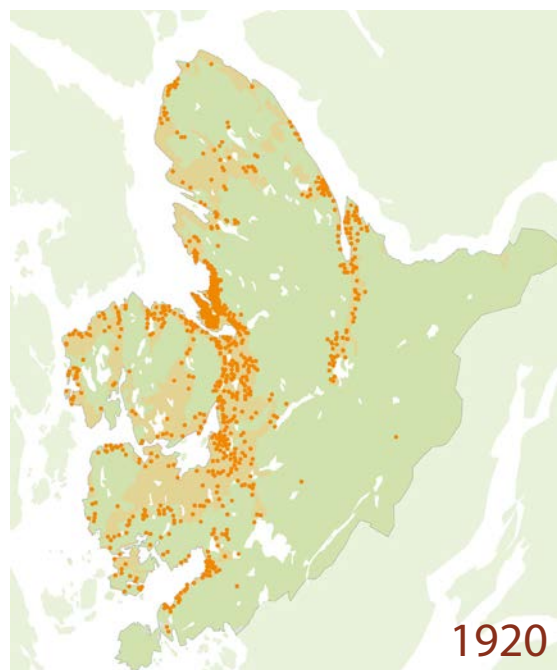
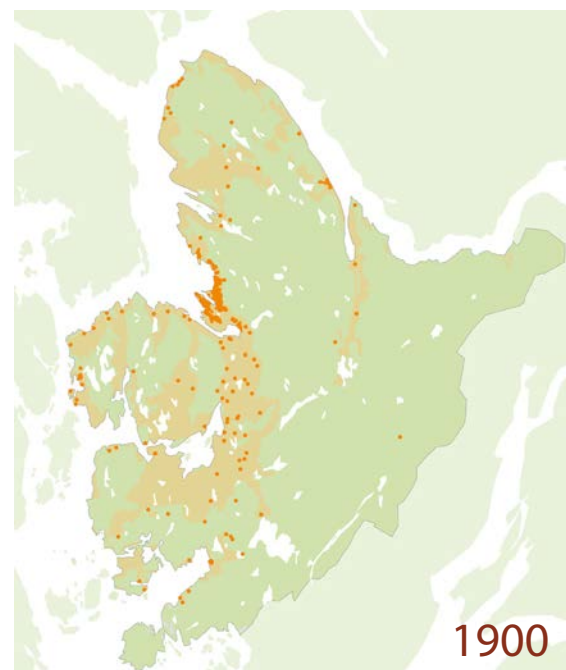
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til Kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

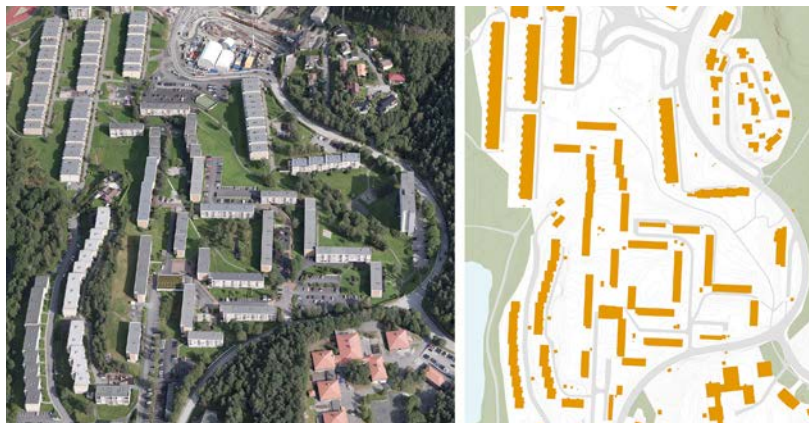

Kvartalsstruktur 1855-1930

Finnes i Bergen i eller nær bykjernen. Den første kvartalsplanen i Bergen er fra 1855, og vises tydelig igjen i kvartalsstrukturen i Engen og Nygårdsområdet. En kvartalsstruktur er typisk kjennetegnet av murgårdsbebyggelse i flere etasjer hvor gårdene er bygget gavl mot gavl og ordnet i en rutenettformet gatestruktur, med gate på alle fire sider av kvartalet. Husene danner en tett rekke med sammenhengende karakter og har et lukket gårdsrom. Husene ligger helt trukket ut mot fortau eller gate, i noen tilfeller kan det være en smal forhage mellom bygning og fortau/gate.

Lamellbebyggelse 1950-1980

Er kjennetegnet av at blokkbebyggelse er gruppert sammen i parallelle rekker, uten vanlig kvartalsplan. Grupperingen av blokker kan også inkludere blokker som er tverrstilte på de parallelle rekkene. En kombinerte gjerne ulike blokktyper som lavblokker, høyblokker og stjerneblokker. Formålet med grupperingen er å skape åpne felles grøntarealer rundt blokkbebyggelsen, og sørge for gode utemiljøer og lik fordeling av lys og luft til alle leiligheter. Denne typen bebyggelsesstruktur ble vanlig under funksjonalismen, og ble i Bergen i hovedsak bygget fra slutten av 1950-tallet og frem til 1970-tallet. Lamellbebyggelsen fra denne tiden var som regel godt terrengtilpasset. De mest helhetlige og kulturhistorisk viktigste lamellprosjektene finner en i forbindelse med byggingen av drabantbyer, eksempelvis Landås og Fyllingsdalen.

Hagebyen 1915-1939

Er kjennetegnet av lav og tett boligbebyggelse med private og felles hager, samlet i en helhet med, offentlige parkområder og plassrom. I større hagebyprosjekter kunne det være handelsplasser og bygg for offentlig service. I en del tilfeller i mellomkrigstiden ble hagebyidealene innarbeidet i tettere og mer bymessige prosjekter som hager og grøntarealer rundt frittliggende murgårdsbebyggelse eller i åpne karréer. Men den typiske hagebyen består av lavere bygninger, som regel 2 etasjer, med et gatebilde og bebyggelse strukturert etter klassisistiske geometriske idealer; akser og alleer med fondmotiver, plassdannelser, rekker med hus med for- og bakhager gjerne anlagt langs et krummet gateløp.

Variert småhusbebyggelse 1945-1975

Er i hovedsak større feltutbygginger fra 1950-årene og utover på 1970-tallet, da en bygget ut på ledige arealer utenfor den historiske byen og de eldre forstedene til Bergen. Boligproduksjonen var basert på høyt standardiserte hustyper i områder hvor en kombinerte små eneboliger, rekkehus, terrassehus og tomannsboliger.

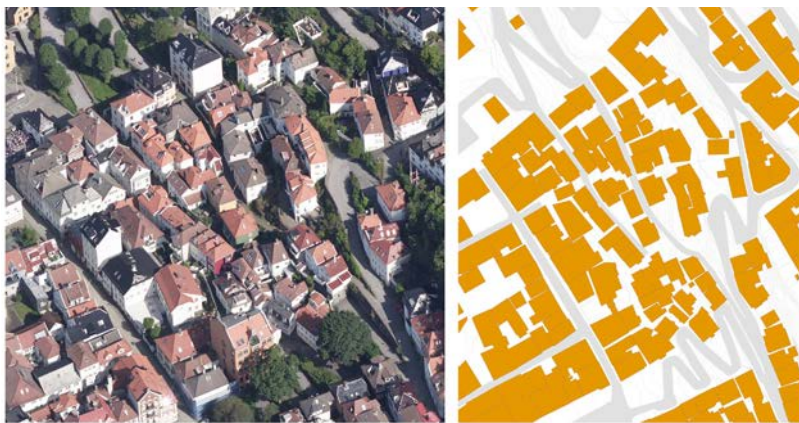
Åpen karrébebyggelse 1910-1930

Er en variant av kvartalsbebyggelse, men har et åpent gårdsrom hvor bygningene er plassert slik at de danner en hestesko som skjærer gårdsrommet. En åpen karré har i likhet med et kvartal gate på alle fire sider, men bygningene som utgjør karréen er som regel satt sammen i en mindre formal struktur enn det tradisjonelle kvartalet og har en åpning mot en av gatene. Med hensyn til plassering av bygninger langs krumme gateløp, akser og opparbeidede grøntområdet kan åpen karrébebyggelse likne på hagebyen, men skiller seg likevel fra den ved å være en tettere og mer bymessig bebyggelse. Åpen karré er en nokså sjelden bebyggelsesstruktur i Bergen, men er tatt med siden den representerer en viktig arkitekturhistorisk nytolkning av kvartalsstrukturen i tiden etter rundt 1910 og frem til rundt 1930.

Tett bymessig/urban trehusbebyggelse 1500-1850

Bebyggelsen som oppstod rundt og med allmenningene og havnene som strukturerende element fra 1500- og 1600-tallet. Da ble allmenningene utviklet til å tjene brannforebyggende formål, og boligbebyggelsen vokste frem med allmenningene og ferdselsårer mot sjøen som strukturerende element. I Bergen er dette blant de eldste typer bevart bebyggelsesstruktur, som dels har selvgrodde trekk, men som var regulert i den forstand at allmenningene etablerte et mønster for forholdet mellom bebygget og ubebygget areal. Videre er den tette trehusbebyggelsen i Bergen et resultat av at det historisk har vært bestemte regler for bebyggelsen innenfor bygrensene, og en særegen tomtestruktur som har gitt premisser plassering av bebyggelse. Strukturen i den eldre trehusbebyggelsen har også blitt bestemt av hagebruk. Tidligere var det svært vanlig at byboerne dyrket nyttevekster på en del av tomten. Arealknapphet innenfor bygrensene og utvikling av gatenett før fremveksten av motorisert ferdsel har også medvirket til en tett og lav struktur.

Selvgrodd bebyggelse 1700-1900

Bymessig bebyggelse som har utviklet seg uten overordnede planer eller byplanprinsipper. Selvgrodd bebyggelse er kjennetegnet av irregulære gatemønstre og «kvartaler». I Bergen finner en selvgrodd bebyggelse etter 1850 som oftest på industriforstedene som vokste frem utenfor datidens bygrense og i tilknytning til fabrikkene på stedet. Etter 1900 ble også disse områdene bebygget mer planmessig.

Villaområder 1850-1980

Er kjennetegnet av bolighus beliggende på store tomter med omkringliggende hage, med få boenheter – som regel en eller to. Her er er også frittliggende firemannsboliger inkludert.

Som bebyggelsesstruktur er det vesentlig at bygningene er plassert slik at de er skjermet fra andre bygninger, og at tomtene som regel er nokså store med bygningene plassert mot midten av tomten. Slik dannes det betydelig mellomrom mellom husene som kan være alt fra opparbeidede arkitekttegnede hageanlegg til mindre og nøkterne villahager. De klassiske villaområdene som vokste frem i byens periferi og omegnskommuner er ofte også kjennetegnet av terrengtilpasning av både hus og hage. Villabebyggelsen som i Bergen først vokste frem i løpet av andre halvdel av 1800-tallet var motivert av landlige boidealer. Fra 1930- og 40-tallet bygges det færre klassiske arkitekttegnede villaer og de nye «villaområdene» består i større grad av enklere frittliggende to- og firemannsboliger, og eneboliger med flere type- og ferdighuselementer. Selv om planløsninger og stiluttrykk endres, er det en kontinuitet i bebyggelsesstruktur i form av spredt bebyggelse og et samspill mellom hus, hage og terreng.

Lenke til det digitale
Kulturmiljøplankartet:
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til Kartfortelling:
[Kartfortelling](#)

Foto: Vågen. Etter eksplosjonsulykken i 1944
Kilde: Bergen kommune, ukjent fotograf /
bkbilde

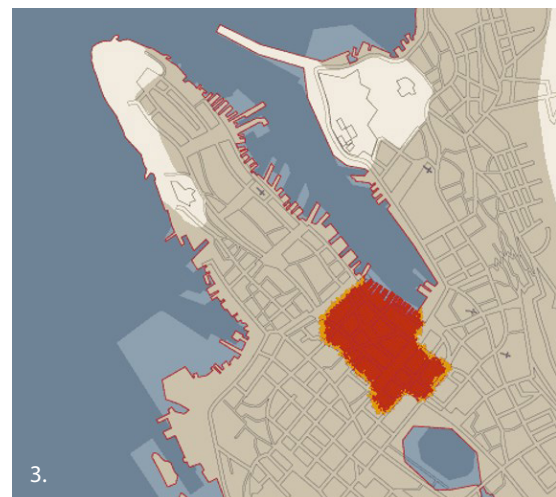
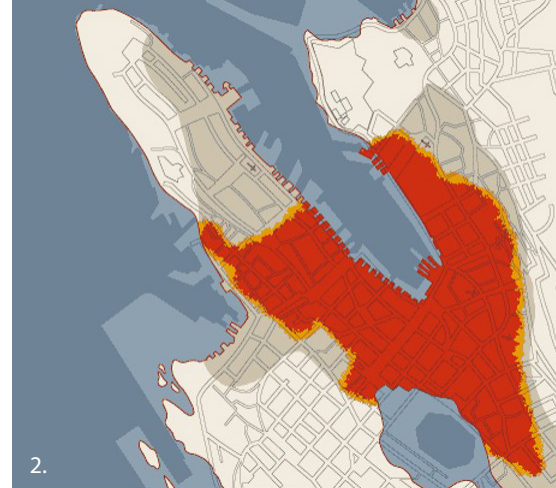

BYBRANNENE

Bergen brant i årene:

1170
1198
1248
1332
1393
1413
1429
1476
1489
1527
1561
1582
1589
1623
1640
1660
1675
1686
1702
1751
1756
1771
1780
1795
1800
1830
1855
1901
1916
1925
1930
1940
1944
1955

1. Brann på Nøstet i 1930. Brannen spredte seg fra Nøsteboder 10 mot Nøstebukten. Fem boder, seks eiendommer i Nøstegaten, fire i Wallemsmauet og elleve eiendommer i Munkebekksmauet ble totalskadet. (Foto: ubb-kk-n-502-025) 2. og 3. Kartillustrasjon over hvor det har brent i Bergens bykjerne. Det brungrå skravuren viser hvor det var bebyggelse på det tidspunktet det brant. Her ses utsnitt fra brannen i 1702 (2.) og i 1916 (3.) (Kilde: Histos.no)

BRANNENE SOM FORMET BERGEN

Utviklingen av Bergens bykjerne

Bergen har vært rammet av over tredve større branner. De aller fleste er forårsaket av uhell eller uforsiktighet ved bruk av åpen ild, mens krigsangrep, okkupasjon og beleiring har også ført til større branner. Byen hadde fra høymiddelalderen frem til 1863 et hovedsakelig frivillig brannvesen, etter hvert supplert med vektorordninger, brannposter og branntårn.

En brannteknisk hovedutfordring i Bergen og mange andre norske byer, var at det rimeligste og mest tilgjengelige bygningsmaterialet til enhver tid var trevirke. En tilleggsutfordring, særlig langs kysten der de fleste byene befinner seg, var at topografiske forhold og i noen grad eiendomsforhold som regel tvang folk til å bygge tett.

Selv om det i Bergen ble reist steinbygninger med påkostede materialer som kleberstein, var disse hovedsakelig bygget av lokal «gråstein». Dette var i noen grad tørrmurte byggverk, særlig kjellere, som ellers var vanlig særlig i distriktene rundt Bergen, men helst mer massive og brannsikre murverk fuget med kalkmørtel og helt eller delvis pusset med kalkpuss. Å reise slike mur-konstruksjoner og fremstille kalk er langt mer arbeids- og tidkrevende enn å bygge med trevirke, og i Bergen ser det ut for at en slik materialbruk stort sett var forbeholdt offentlige bygninger, embedsmannsboliger og i noen grad brannkjellere for byens storborgere.

Mellom 1561 og 1756 ble det opprettet flere åpne plasser eller brede gateløp som en videreføring og noen av dem innebar en utvidelse av opprinnelige allmenningene vi finner nevnt i Magnus Lagabøters bylov fra 1276.

Mer informasjon om brannene og
lenke til ekstern side

<http://www.histos.no/bergen/tema/branner>

Disse middelalder-allmenningene var opprinnelig kun en bred passasje mellom bygningene og tilgjengelige for alle, og hovedformålet deres var å lette tilkomsten til havnen. Regulering av allmenninger brede nok til å fungere som branngater ble etter hvert et myndighetsgrep for å redusere skadevirkningene av brann.

I Nord-Europa vokste det etter hvert en betydelig teglproduksjon frem fra rundt år 1200, og tegl tok over som det viktigste byggematerialet. Tegl kom i bruk på Østlandet utover 1300-tallet, men resten Norge ble hengende etter i denne utviklingen. Særlig i de ytre kystområdene manglet den nødvendige tilgangen til egnet leire for teglsteinsproduksjon, men selv i Trøndelag med rike leirressurser ser det ut til at all teglstein på 1500- 1600-tallet ble importert fra kontinentet. Teglstein som er lettere enn «gråstein», men langt mer massive enn tømmer, egnet seg dårlig til langveis transport på det skrøpelige norske vegnettet. Dermed forble dette de fleste steder et altfor kostbart bygningsmateriale fram til dampskip og jernbaner ble tatt i bruk rundt 1850.

Noen egentlig «murtvang» ble derfor ikke innført i kjøpstedene med unntak av Christiania før frem mot midten av 1800-tallet. Frem til dette var Bergen, som andre norske byer, etter gjentakende storbranner gang på gang blitt gjenreist som trehus-by. Bergen hadde imidlertid etter 1702-brannen gradvis utviklet regler om brannmur mot allmenninger og hovedgater, dette ble som regel utført som murt forblending med kun ett lags pusset teglstein utenpå og forankret i tømmerveggen. Utmurt bindingsverk, som lenge var en fremmed byggeskikk i Norge, finner vi få eksempler på i Bergen, selv om dette var blitt vanlig i Christiania etter at murtvangen ble innført der allerede etter en bybrann i 1624, altså mer enn 200 år før øvrige norske kjøpsteder.

Selv om byen til stadighet ble gjenreist i tre og i stor grad etter den samme tomtestrukturen som før brannen, er det ingen tvil om at de mange brannene over tid endret byen og byggeskikken i Bergen. Man gikk gradvis over fra bjørkenever med torv til skiferheller og tegl som takteking, delvis som et resultat av kongelige brannforordninger. I 1767 fikk Norge sin første lov om tvungen brannforsikring i kjøpstedene (byene), denne ble revidert i 1845. Ordningen førte til en omfattende taksering av bygningene, og Staten sørget gjennom lovverket for å premiere bygging i brannsikre materialer – brannkontingenten ble beregnet i forhold til bygningenes og byens branntekniske tilstand. I tegnforklaringen for bykartet fra 1880 finner vi derfor en utpreget brannteknisk detaljering.

De virkelig store byplanmessige endringene etter brann ser vi ikke i Bergen før etter brannen som utslettet bebyggelsen mellom Torgallmenningen og Christies gate i 1855. Store deler av Nygård (som var en egen kommune på det tidspunktet) og Sukkerhusengen/Nøstet ble kvartalsregulert med gater i rutenett. Murtvang ble innført og den nye bebyggelsen ble hovedsakelig oppført i pusset teglstein, men i noen grad også i tømmer med murt forblending.

I 1855 hadde byen som landets første fått etablert offentlig vannverk, fremskyndet av en koleraepidemi i 1848/49. Dette muliggjorde avvikling av brønner og etterhvert innendørs vannforsyning og – ikke minst – et langt bedre brannvern. Storbrannen 1855 førte også til at et fast, profesjonelt brannkorps ble opprettet 1863, samtidig ble det vedtatt en betydelig utvidelse av vannverket i Svartediket og vannledningsnettet. I 1888 stod en ny hoved-brannstasjon klar ved Rådstuplass, underbrannstasjoner kom i Sandviken og på Skansen 1903.

1916-brannen kom likevel til å forandre byens sentrum og gatestruktur i langt større grad enn 1855-brannen. Opprydningsarbeidet startet umiddelbart, byen tok til å fungere igjen overraskende fort, og en reguleringsplan var klar allerede et halvt år etter brannen etter en reguleringskonkurranse. I løpet av de neste 25 årene ble det vi i dag kjenner som byens forretningssentrum bygget som en moderne by med kvartalsbebyggelse i 5-6 etasjer. Strandgatens løp ble tilpasset den nye gatestrukturen på Nordnes der C. Sundts gate endelig hadde blitt etablert som et resultat av en storbrann i 1901, denne gaten var opprinnelig regulert allerede etter brannen i 1686.

«Byens konstruksjon»:

«...etter at brann hadde herja byen var det viktigaste og i mange tilfelle det einaste etter at hus og eigedelar var øydelagde, retten til å disponera grunnen. Og denne retten måtte beskyttast dersom den brannlidne skulle ha ein sjanse til å gjenreisa posisjonen han tidlegare hadde i bysamfunnet.

I den ekstreme situasjonen etter ein storbrann blei dei mekanismane som konserverte byens morfologiske struktur enda tydelegare, for i ein slik situasjon ville ein kvar leigetakar beskytta sin rett til å bygga opp sin del av bylandskapet.

Bybrannen i 1702 øydela 85 prosent av den bygde byen, og etter katastrofen blei det lagt fram eit omfattande forslag om ein ny og meir brannsikker by. Arbeidet gjekk føre seg under leiing av kongelege embetsmenn, men til sist blei likevel resultatet bare ei mindre utviding av eit fåtal gater. Hovudgrunnen til dette var ifølgje embetsmennene at byfolk ferdigstilte nye hus på øyane i distriktet, og deretter blei husa demonterte og frakta inn til byen om natta. Der blei dei i ly av mørket plasserte på sine respektive grunnar. Dette førte til at sjølv etter ein så omfattande brann som den i 1702, blei likevel byen gjenreist etter den gamle grunninndelinga, og dermed blei det morfologiske mønsteret frå tidlegare konservert.»

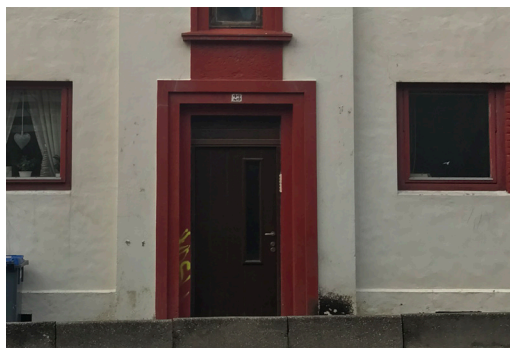
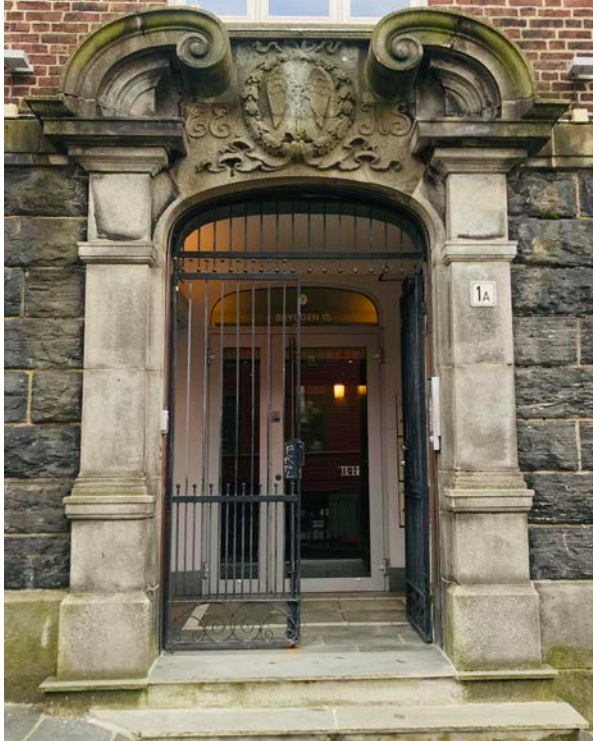
Kilde: G. A. Ersland, «Byens konstruksjon»

BERGENS UTVIKLING

STILHISTORIE I BERGEN NOEN EKSEMPLER

Det er ofte vanskelig å definere et bygg i en klar stil, særlig her i Norge hvor de europeiske stilidealene ble oversatt både til mindre bygninger og til tre som byggemateriale, og også lenge etter at stilen var blitt dominerende ellers i Europa. I tillegg er sjelden overgangen mellom stiler klare brudd. Det betyr at mange bygninger stilmessig er i en slags overgangsstil mellom to typiske stilarter.

Fra ca. år 1150

Middelalderarkitektur; Romansk (ca 1030-1150) og gotisk (1150- 1550)

I tidlig middelalder, omtrent da Bergen oppstod som by, var den fremherskende arkitekturstilen i europeiske murbygninger den romansk arkitekturen, da først og fremst i kirker og andre religiøse bygninger. Denne stilen kjennetegnes av tykke murliv og små vindusåpninger med rundbuede vinduer og takbuer. I den romanske arkitekturen er det selve veggen som var den bærende konstruksjon. Den romanske arkitekturen ble midt på 1100-tallet erstattet av den gotiske stilen. Denne hadde et annet konstruksjonsprinsipp, der søylene bar vekten. Dette åpnet for høyere bygninger og større vindusfelt, noe som også var i tråd med det religiøst betonedde idealet om å strekke seg oppover og slippe inn mer av det himmelske lyset.

Alle våre middelalderkirker; Mariakirken, Domkirken, Korskirken, Fana kirke og restene etter Nonneseter har gotiske hovedtrekk. Vårt fremste eksempel på stående ikke-kirkelig bygning, er Håkonshallen, et fremragende eksempel på gotikken.

Fra år 1770

Rokokko 1770-1790

Hovedsakelig en interiør - og møbelstilart som oppstod i første del av 1700-tallet i Frankrike. Stilen ble populær i Norge rundt 1770. Rokokkoen har sine hovedtrekk fra barokken, men er mer leken, lettere og har mye detaljer og en lysere fargepalett. Kjennetegn er derfor lyse farger, asymmetrisk ornamentikk og ynde. Damsgård Hovedgård nevnes ofte som det fremste eksempelet på en rokokkobygning i Norge.

- Slettebakken hovedgård (bilde)
- Zander Kaas stiftelse
- Danckert Krohns stiftelse
- Damsgård hovedgård

1770

Renessansen ca.1550-1650

Stilart som oppstod i Italia tidlig på 1400-tallet. I Nord-Europa var det først på 1500-tallet renessansen ble den rådende arkitekturstilen, og i Norge først i andre halvdel av 1500-tallet.

Stilen i Sør-Europa er preget av tidens begeistring for antikken, med klassiske arkitekturdetaljer, med rene former og harmonisk utformede volumer. Denne stilen kalles gjerne dansk, hollandsk eller nederlandsk renessanse.

- Rosenkrantzstårnet (bilde)
- Muren på Murallmenningen
- Gamle rådhus

Barokken 1650-1770

Stilart som oppstod i Italia på midten av 1500-tallet, fremherskende på på kontinentet fra slutten av 1500-tallet til midten av 1700-tallet. I Norge ca 1650-1770. Karakteristiske trekk er kraftige og ofte svungne former, store dimensjoner, sterke kontraster og streng symmetri. ofte pompøse helhetsvirkninger samlet om hovedmotiver og akser. I Norge bygninger med høye valmtak og smårutete vinduer.

- Manufakturhuset i Rådhuskvartalet (Bilde)
- Hagerupsgården i Rådhuskvartalet
- Stend hovedgård
- Tollboden (Tollbodallmenningen 2a)

1860

Klassisisme

Louis Seize 1790-1810

Klassisismen i Norge strekker seg fra 1790- til ca 1860, der Louis-seize er betegnelsen for den eldste delen av perioden. Stilarten oppstod i Frankrike omkring 1750. I Norge fikk stilretningen først fotfeste i 1790-årene. Bygningene har oftest mansardtak, store smårutete vinduer, dekorative elementer som blomsterkroner, girlandere, medaljonger og sløyfer er vanlige,. Stilen er oppkalt etter den franske kongen Ludvig XVI (Louis Seize).

- Mesterhuset, Reperbanen, Sandviksveien 60 (bilde)
- Frydenlund i Gamle Bergen
- Fjøsanger hovedgård

Klassisisme

Empirestil 1810-1860

Empire er den senere delen av klassisismen, som fikk sitt navn etter keiserdømmet i Frankrike etter Napoleon. Empiren er litt tyngre i sitt formspråk enn Louis-seize og har en enkel og streng stil, ofte med søyler og "portico". En enkel og strengt klassisistisk stil der kopier av antikkens bygningselementer er en viktig del.

- Urdihuset, Michael Krohns gate
- Mon plaisir, Sandviken
- Kronstad hovedgård (bilde)

Historisme 1860-1900

herunder alle ny-stilene som nybysantinsk, nyromansk, nyrenessanse, nybarokk, nyrokoko, nyempire mv.

Historistisk arkitektur er preget av at den henter stilelementer fra alle forutgående perioder. Slik oppstod det vi gjerne kaller nyromansk, nyrokoko, nyrenessanse og så videre. Tidlig i perioden var det klare oppfatninger av hvilke stiler som passet til hvilke typer bygg, mens man på slutten av århundret i større grad blandet stilelementer fra de ulike historiske periodene i jakten på en stil som kunne være et uttrykk for tidens ånd. Historisme knyttes sterkt til industrialiseringen, også innen byggevarer, der man nå kunne skaffe "katalogvarer" fra hele Europa når man bygget.

- Murforblendete bygninger på Nygårdshøyden, eks. Allégaten og Parkveien
- Brannstasjonen
- Johanneskirken
- Gamle Tinghus (bilde)

Sveitserstil 1860-1910

I trearkitekturen ble sveitserstilen det rådende stilideal fra ca 1860 og frem til ca 1910. Fra 1890-tallet ble også "Dragestilen" populær i villaarkitekturen. Husene ble større, fikk høyere grunnmur, større takutstikk og flere og mer varierte dekorative elementer. Store midtgavler og glassverandaer ble vanlige elementer. Lys, luft og takhøyde ble viktige mål. Som for murbygg, var det også mulig å bestille ferdige dekorelementer, men mye ble likevel laget på stedet. Utskjæringer og ornamenter ble vanlige. Ordet "snekkerglede" forbindes ofte med perioden. I sveitserperioden fikk vi også de første typehusene i trearkitekturen. I grunnplan ble ofte rektangulære eller korsformede former benyttet og husene fikk saltak, og synlige konstruksjonsdetaljer. Krysspostvinduet ble vanlig.

- Stasjonsveien 4
- Villaveien (bilde)
- Blaauwsvei
- Damsgårdsallmenningen (bilde)

1920

Nyklassisisme 1920-1940

Igjen hentet man inspirasjon fra antikkens arkitektur, men denne gangen var 1800-tallets Empire-arkitektur en viktig kilde, slik at vi egentlig snakker om en ny-nyklassisisme i denne perioden. I Bergen ble dette en populær stil med referansene til Bergens storhetstid på 1800-tallet, og det man oppfattet som "bergensk" arkitektur. Karakteristisk for murhus er pussede fasader med forsiktig detaljering, gjerne inngangspartier med søyler, tannsnitt i gavler og gesimser, lave valmtak og storrutete vinduer.

- Fasadene på Torgallmenningen
- Strandgaten 14
- Heien 6 (bilde t.v.) Voldene (bilde t.h)
- Årstadgeilen 14
- Sandbrekkeveien 3

Modernisme (Funksjonalisme) 1925 -1950

Stilart som oppstod omkring 1925 og varte til omkring 1950. Karakteristisk er enkle, sluttete hovedformer uten dekorasjoner av noen art, flate tak, vinduer samlet ved hushjørner og/eller som sammenhengende bånd.

- Kalmarhuset
- Bygningsmiljø Tveiterås og Jægermyren
- Sundts varemagasinet på Torgallmenningen
- Forum kino
- Fjellveien 126, "Villa Lau Eide"
- Gabriel Tischendorfs vei (bilde)
- Bellevuebakken (bilde)

Jugendstil 1900-1920

Også kalt art nouveau. Stilart fra omkring år 1900, oppstod i Belgia i begynnelsen av 1890-årene, skapt som en reaksjon på tidens eklektiske stilarter (historismen). Myke former som avrundede hjørner, myke organiske kurver i hovedform og detaljer og i dekor. Variert pussbruk og dekor i flaten uten store fremspring. Stiliserte plante- og dyremotiv, og bruk av blyglass og smijern. Vinduer ble utformet med en kombinasjon av store ubruttede glassflater med smårutete over- og sidefelt. Stilen hadde en kort levetid og ble raskt avløst av ny-barokken og en ny periode med ny-klassisisme.

- Den Nationale Scene
- Det hvite hus, Foreningsgaten 1
- Kong Oscars gate 70
- Bygningssmiljø i Richard Nordraaks gate
- Bygningssmiljø Ivar Aasens gate 1-3 mm
- Paradisleitet 2 a
- Nordahl Griegs veg 4, nybarokk hovedform, med jugendbue på gavl og jugendvinduer (bilde)
- Marken 9 (bilde)

Nordisk nybarokk 1919-1930

Kjennetegnes ved kraftig, enkel og avrundet hovedform og barokkinspirerte ornamenter. Ofte benyttes forskjellige former for buer, både i plan og oppriss.

- (eks. Villa Kroepelien, Egill Reimers 1909)
- Villa Kalfarveien 10
- Stemmeveien 10-28 og Nordbø 1-17 (bilde)
- Møhlenpris skole
- Svaneapoteket
- Storhaugen (bilde)

Bergensskolen 1930- ca 1950

Betegnelse på en retning innen norsk arkitektur som oppstod rundt 1930, og som vektla betydningen av å studere den anonyme, lokale og tradisjonelle byggeskikken, med sin stedstilpasning, bruk av tradisjonelle materialer og lokale håndverkstradisjoner. Retningen bygde videre på et arkitektonisk uttrykk og som kan sies å ha vært både en parallell til, men også inspirasjon for Art Nouveau/Jugend.

- Bygningssmiljø på Kråkenes og Eikeviken (bilde)
- Storetveitvegen 133
- Øvre Kalfarveien 42
- Nylundsveien (bilde)

Seinmodernisme/etterkrigsmodernisme 1945 - 1975

Den 2.verdenskrig førte til et brudd i utviklingen av arkitekturstiler. Etter krigen oppstod en tyngre form for modernisme, der hovedgrepene fra førkrigs-modernismen var gjenkjennbar, men der materialbruk og volumer var endret. Store, tunge volumer, ofte uten hensyn til omgivelsene, markerte den nye tid og gjenoppbygging etter ødeleggelsene. Flate tak, pusset og upusset betong, naturbetong og platekledning ble vanlig på forretningsbygg, mens bolighusene ble nøkterne, enkle, med jevne vindusrytmer, slake saltak, pusset mur og detaljer i tre.

- Fyllingsdalen (bilde)
- Lille Skjoldalen (bilde)
- Sølvberget villamiljø
- Hovedpostkontoret ("Exhibition"), Rådhuset, Realbygget.

4. KULTURMINNER I BERGEN

-EN TEMATISK OVERSIKT

- Førhistorisk tid
- Middelalder
- Verdensarv
- Havnebyen
- Ferdsel
- Gårdsbebyggelse
- Urban trehusbebyggelse
- Murgårdsbebyggelse
- Hageby
- Villaer og eneboliger
- Sosial boligbygging
- Offentlige institusjonsbygg
- Kirker
- Historiske hager, parker og lystgårder
- Tekniske kulturminner
- Industrielle kulturminner
- Krigs- og forsvarsminner

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:
[Kartfortelling](#)

Gamle Laksevåg: Klimaendringer stiller nye krav til hvordan vi ønsker å løse utfordringer med styrtregn og overvann fremover.

Her fra Håsteinarparken i indre Laksevåg og kulturmiljøet i Laksevåg Lokalmuseum som nå opplever å bli skjermet fra ukontrollerte oversvømmelser fra Damsgårdsbekken.

KULTURMINNER, TEMATISK OG OMRÅDEVIS

I kulturmiljøplanens kunnskapsdel gis en oversikt over kulturminner i Bergen. Oversikten er delt i to hoveddeler; den første er en temainndelt redegjørelse for kulturminner, den andre er en redegjørelse for kulturmiljøer og bebyggelseshistoriske særtrekk i bydelene. Denne inndelingen er gjort for å tydeliggjøre de kulturhistoriske sammenhenger kulturminnene står i, og dermed gi grunnlag for vurderinger av verneverdi og tålegrense. Etter redegjørelsen av kulturminner og kulturmiljøer i områdedelen, følger anbefalinger og føringer som er spesifikke for utfordringene innenfor de enkelte temaer og områder. Oversiktene kan brukes i planarbeid, byggesaker og stedsanalyser.

Temadelen presenterer overordnede kulturminnekategorier, og knytter dem til hovedlinjer i Bergens historiske utvikling. I temakapitlene omtales bevarte materielle spor og vi peker på hvordan de har kommet til og hvilke utviklingstrekk de representerer. Beskrivelsen av materielle spor er ikke uttømmende for temaene, det er lagt vekt på kulturminner som er typiske for temaene og som kan være instruktive mht. å vurdere hva som er viktige kulturminner innenfor kategorien.

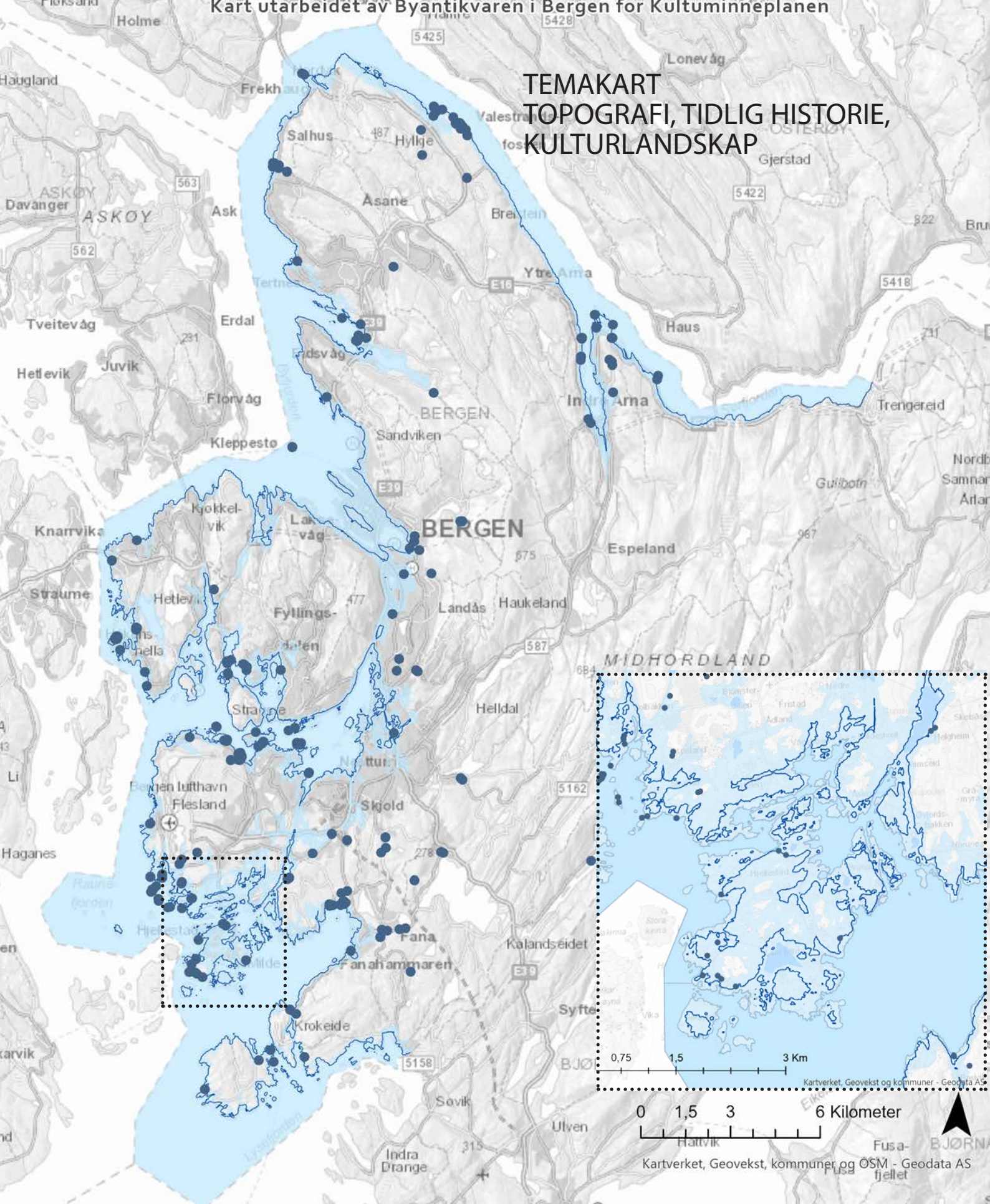
Områdedelen presenterer bebyggelseshistoriske og byplanmessige utviklingstrekk etter dagens bydelsgrenser i Bergen – Bergenhus, Årstad, Laksevåg, Fyllingsdalen, Fana og Ytrebygda, Åsane og Arna. Bydelene i Bergen har forskjellige historiske stedskvaliteter særlig ut fra graden av homogene bygningsmiljøer, hvilken type bebyggelsesstrukturer er brukt i ulike områder og bebyggelsens forhold til terreng og ferdselsårer. I denne delen beskrives også hvilke bygningstyper som kjennetegner ulike deler av byen, og hvilke karakteristiske steder en finner i bydelene.

I utgangspunktet er temadelene og områdebeskrivelsene bygget opp uavhengig av allerede definerte formelle verneområder i form av KPA 2018 hensynssone kulturmiljø, KPA 2018 bestemmelsesområder, reguleringsplaner med bevaring kulturmiljø, reguleringsplaner med bevaringsområder etter gammel lov. Kulturminnene og kulturmiljøene er beskrevet ut fra rent kulturminnefaglige kriterier.

Hensikten med beskrivelsene er likevel at de skal kunne brukes i plansaker ved at de underbygger vedtatte overordnede planer og kan gi grunnlag for bestemmelser og retningslinjer i reguleringsplaner. I byggesaker kan de supplere vurderinger av verneverdi, særlig når det gjelder miljøverdier og historiske verdier knyttet til byggverk i områdene.

TEMAKART TOPOGRAFI, TIDLIG HISTORIE, KULTURLANDSKAP

Tegnforklaring

Funnsted

— Høydekote 15moh, indikerer nivået for mange strandbundne boplasser fra slutten av eldre steinalder (ca.6300-4000 år siden).

— Områder som antas å ha vært under marin grense 9800 år før nåtid ved innledningen til eldre steinalder i Norge.

I forhistorisk tid var menneskene sine inngrep i Bergenlandskapet langt mindre tydelige enn i dag. Slik kan de påviste bronsealderbosetningene på Årstadvollen ha tatt seg ut ca. 1000 f.Kr. (Illustrasjon: Arkikon).

TOPOGRAFI, TIDLIG HISTORIE, OG KULTURLANDSKAPET

For 10 000 år siden var den siste istiden over. Bergenshalvøya var isfri, unntatt noen mindre breer på Gullfjellet. På Vidden er det spor etter isens skuringer vest- og sørvestover. I Arnadalen går skuringsstripene i nordlig retning, fordi kalvingen fra breene på Ulriken og Gullfjellet graviterte mot Arnavågen.

Løvstakkmassivet av granitt skyver seg inn fra vest, mens jordskorpen innenfor er bøyd i folder og skrukker østover til Samnanger og Bruvik. Fjellrygger og nedskårne senkninger med fjorder, daler, elver og vann følger i de groveste trekkene buelinjer sør, øst og nord om Løvstakken. Den bakerste og lengste buen danner det søkket som begynner i Bjørnafjorden sør om Os og som Fusafjorden og Samnangerfjorden fyller i nordøstlig retning. Det fortsetter nord over den smale roten av den vifteformede Bergenshalvøya til Sørfjorden, går midt over Osterøya fra Bruvik og nordvestover mot Fotlandsvåg, videre i samme retning over Osterfjorden og Ostereidet og ut gjennom Austfjorden. Etter sammensetningen av bergartene kaller geologene det området som denne bøyde linjen inneslutter, for Bergensbuene. I vest grenser området temmelig rettlinjet mot havet, med Sotra og Øygarden videre nordover som ytterste vern.

Da Bergenshalvøya ble isfri, var bjørken det første treet som slo rot og formerte seg til skogholt. Or var et annet treslag som egnet seg for det atlantiske klima, og furuen vokste i en periode høyere til fjells enn i dag. Eik fant også gode vekstvilkår; det er funnet digre stammer fra denne eldste tiden på Sandsli og på Laksevåg.

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:
[Kartfortelling](#)

Fangstboplasser fra eldre steinalder finnes først og fremst i ytre strøk, fra Øygarden og innover til de ytre fjordstrøkene. Lengre innover i fjordene og i innlandet er det påvist færre bosteder, med unntak av på Hardangervidda der det var rik tilgang på rein og ørret. I den tiden da det eldste jordbruket utviklet seg, blir det et skifte i bosetningen. Det har blitt gjort flere arkeologiske funn innover langs fjordene, ofte lengre fra sjøen og i områder med lett og godt drenert jord. Funn av økser, dolker og sigder av flint og av mer lokale råstoffer som grønnstein, rhyolitt og diabas utgjør redskap som trolig ble benyttet i det tidlige jordbruket for 4300 år siden.

De første bøndene var nomadiske. Det ble bygd bosteder og åker, og beitemarker ble ryddet ved hjelp av ild. Når jorden etter noen år var utpint og gav dårlige avlinger, ble bosetningen flyttet til et annet område. Denne typen jordbruk var trolig avhengig av å kombineres med husdyrhold, sanking, fangst og fiske.

Det finnes mer dyrkbar jord innenfor Bergensbuene enn i noe annet strøk av Vestlandet med tilsvarende flateinnhold, med unntak av Jæren. I dalbunner og dalskråninger og stykkevis langs fjorder og våger ligger de løsmassene som til alle tider har trukket til seg det meste av jordbruksbosetningen. De videste lavlandsflatene fins i Bergensdalen, som danner den første buesenkningen øst for Løvestakken og fører fra Nordåsvannet i sør til byen i nord, avgrenset av det høye Ulrikenmassivet i øst. Fjorder og sund trakk bosetning til seg også fordi de var kommunikasjonslinjer og fordi det der var mulig å supplere jordbruk med sjøfangst og fiske. Fjellområdene mellom fjorder og daler var viktige for livbergingen i gammel tid, med til dels gode beiter og mulighet for jakt, fangst og fiske.

De særlige gode mulighetene for sjøfangst og fiske på øyene i vest tiltrakk seg den tidligste bosetningen etter den siste istiden. Senere har også folk fra midtre og indre distrikter dratt på sesongfiske i vest.

Det nære omlandet til Bergen var i stand til å forsyne den fastboende befolkningen med livsnødvendige produkter fra den første tiden. Muligheten for tilførsel av fisk og at byen etter vestlandsk målestokk lå i et av de større og bedre jordbruksområdene var avgjørende for lokaliseringen av byen. I forholdsvise brede og gode bygder som Os, Fana, Arna og Lindås hadde Bergen et nært jordbruksoppland så godt som det var mulig å finne det ved den vestnorske kysten nord for Stavanger. På 1100-tallet, da byutviklingen ved Vågen tok til, var det meste av den dyrkbare jorden i disse bygdene alt utnyttet.

Den gode havnen i Vågen var en ytterligere faktor for byveksten i Bergen. Strandlinjen rundt Vågen har endret seg mye siden Bergen ble grunnlagt i år 1070. Arkeologiske undersøkelser har vist at det var langgrunnt innerst i Vågen, og at Korskirken ble reist på en fast grunne som strakk seg ut i Vågen som et nes. Den første kongsgården i byen ble bygget på Holmen, ytterst i Vågen. I løpet av middelalderen ble anlegget utbygget, og i 1660 var det endret til en festning ved Vågens innløp. På 1600-tallet var Bergen Skandinavias største og viktigste handelsby, og plassmangelen i Vågen førte til at det ble etablert en avlastningshavn i Sandviken.

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570)

27-36

Jordbrukslandskap og kulturhistoriske landskap

- **27 Borgo-Langedalen-Kvam**
- **28 Byfjellene**
- **29 Fana-Stend**
- **30 Jordalen**
- **31 Kalandsvatnet**
- **32 Lønningshavn**
- **33 Mellingen**
- **34 Skuggestranda-Tunes**
- **35 Unneland**
- **36 Almås**

Eldre ferdselsårer er representert i flere av hensynssonene, eksempelvis Borgo-Langedalen og Skuggestranda-Tunes ved Christianiavegen. Ved Kalandsvatnet går den Stavangerske postvei. I Mellingen går den Trondhjemske postvei.

I hensynssonene for Fana-Stend, Kalandsvatnet og Lønningshavn er det forhistoriske gravhauger som vitner om stor tidsdybde. Her er det også viktige tekniske og industrielle kulturminner og kulturminner knyttet til den religiøse aktiviteten i og rundt Fana kirke. Skuggestranda-Tunes er et klassisk vestnorsk kulturlandskap som viser Vestlandsgården fra fjell til sjø slik den ble etter jordskiftet. Unneland er et unikt eldre jordbruksområde med gårder ned mot vannet, men også opp på fjellet på østsiden av Haukelandsvannet. Fjellgården er den eneste vernede fjellgården i Bergen kommune.

Hensynssonen Lønningshavn omfatter i tillegg til husmannsplassen, blant annet Espeland biologiske stasjon og naustmiljøet på Espeland.

Almåsgårdene består av et samlet kulturmiljø med tre godt bevarte bruk. Kjerrevei/traktorvei er eneste adkomst til brukene.

- Tiltak innenfor hensynssonene må ivareta viktige kulturhistoriske strukturer, gårdstun og annen eldre bebyggelse, steingarder, bakkemurer, jordkjellere, vannoverføringssystemer og dammer/stemmer krigsminner, historiske ferdselsårer.
- I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, kulturlandskap og andre kulturhistoriske sammenhenger, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

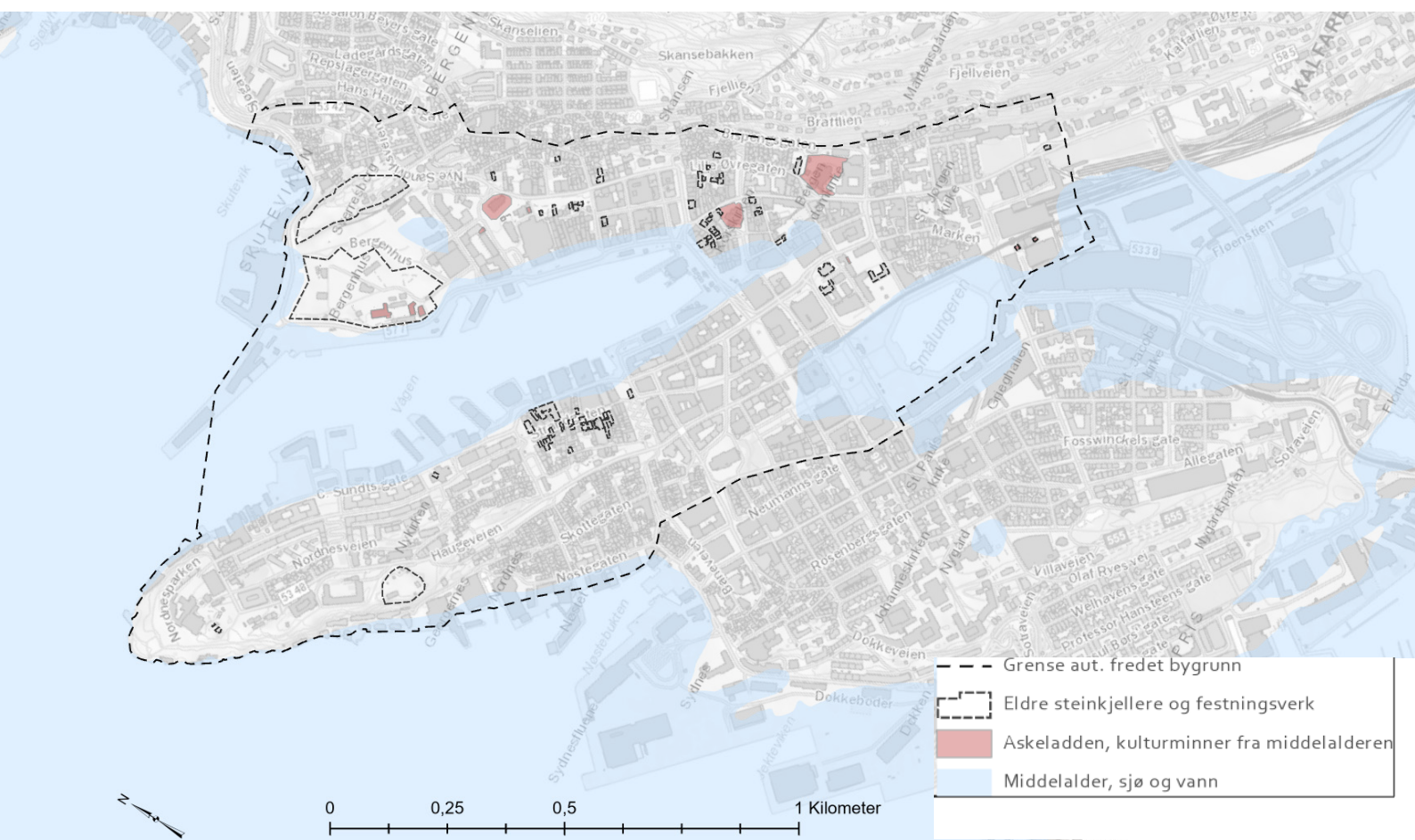
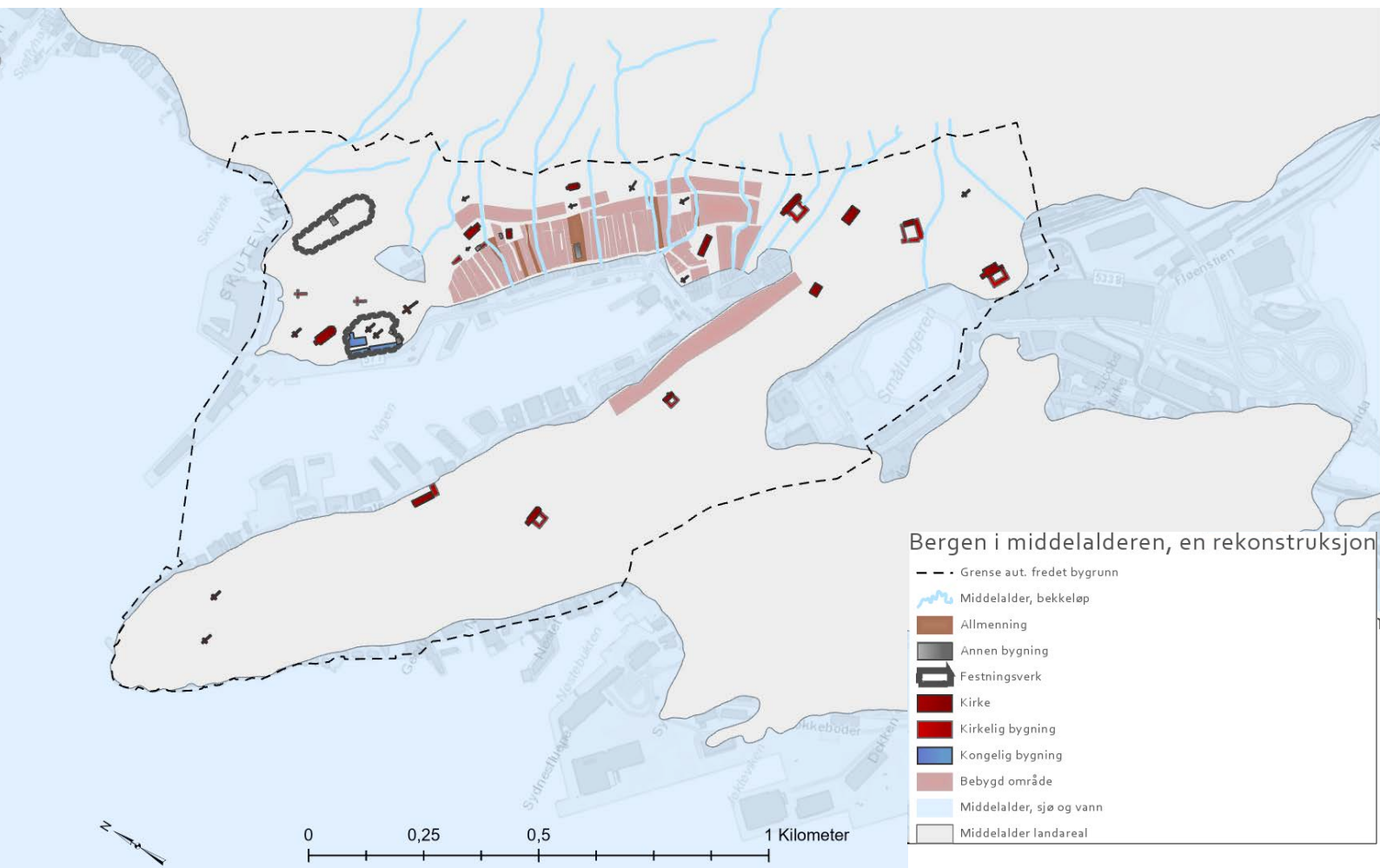
Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Grønn by. Nærhet til naturlandskap, kulturlandskap, botanisk mangfold og utsikt over bylandskapet gjør Bergen til en mangfoldig og god by å leve i.

Bergenhus festning, Holmen: Når kongssetet ble flyttet fra Alrekstad ble det etablert her ved innseilingen til Vågen. Ringmuren ble bygget for å beskytte trehusbebyggelsen og den voksende byen, som lå tett på langs hele østsiden av Vågen, mot brann og fiender.

MIDDELALDERBYEN OG DEN FREDETE MIDDELALDERBYGRUNNEN

Grunnleggingen av Bergen er knyttet til kong Olav Kyrre som ifølge sagaen "satte kaupstad" ved Vågen omkring år 1070. På dette tidspunktet lå kongsgården sør for byen, på Alrekstad langs østbredden av Store Lungegårdsvann. Like etter 1100 flyttet kongen kongsgården til Holmen, dagens Bergenhus festning, ved innløpet til Vågen. Etter dette vokste byen og dens betydning raskt og Bergen ble i middelalderen Norges største, og i lange perioder, Nordens, største by.

Bergen vokste seg stor som omlastningshavn og senter for videresalg av tørrfisk. Tørrfisk fra Nord-Norge ble fraktet til byen, omlastet og ført til markedene i Nord-Europa. I retur kom korn og luksusvarer fra hele det europeiske kontinentet. Fra ca. 1250 begynte tyske handelsfolk å overvintre i Bergen. Hanseatene overtok og styrte store deler av handelsvirksomheten, og fra ca. 1350 dominerte de Bryggen. Bryggen hadde allerede fra Olav Kyrre sin tid et karakteristisk bebyggelsesmønster med parallelle bygningsrekker som løp vinkelrett ned mot havnefronten, slik de også står i dag.

I dag er flere mektige steinbygninger fra middelalderen bevart i bybildet. På Bergenhus troner kongens gildehall, Håkonshallen, og videre innover byen ligger middelalderkirkene Mariakirken, Korskirken og Domkirken, samt rester etter flere klosteranlegg. I tillegg er det bevart tallrike middelalderruiner. Noen ruiner er synlige mens andre ligger gjemt under gategrunn og bygninger.

BUNTEBOUL

Navnet Bontel(la)bo er første gang nevnt i et dokument fra 1630. Det skrives da Bunteboul, og omfatter en husklynge på marken mellom Holmen (Bergenhus) og Sverresborg.

På midten av 1600-tallet ble Bergenhus omgjort til en ren festning og området mot Bontelabo ble militært område. I 1828-28 ble deler av Bergenhusområdet opparbeidet til park og åpnet for publikum og i 1840-årene ble det første offentlig sjøbod åpnet på Bontelabo.

Helt øst på Bontelabo lå store sjøboder og bak disse førte en smal passasje, Bontelabovaien, til Skuteviken. Etter at Skoltegrunnskaiaen var ferdig i 1916 ble denne veien utvidet og brolagt i 1917-18. Havnetunnelen ble bygget i 1920 og jernbanespor ført frem til Skoltegrunnskaiaen. I 1930-årene ble Sjøgaten opparbeidet fra Bontelabo til Sandvikstorget, og i 1931 åpnet Bergens Sporveis nye byssrute Torvet-Bontelabo-Sandviken-Helleveien. All bebyggelse på Bontelabo ble ødelagt av eksplosjonsulykken i 1944, og Bergen Fiskeindustri ble reist på store fyllinger i sjøen i årene 1948-54.

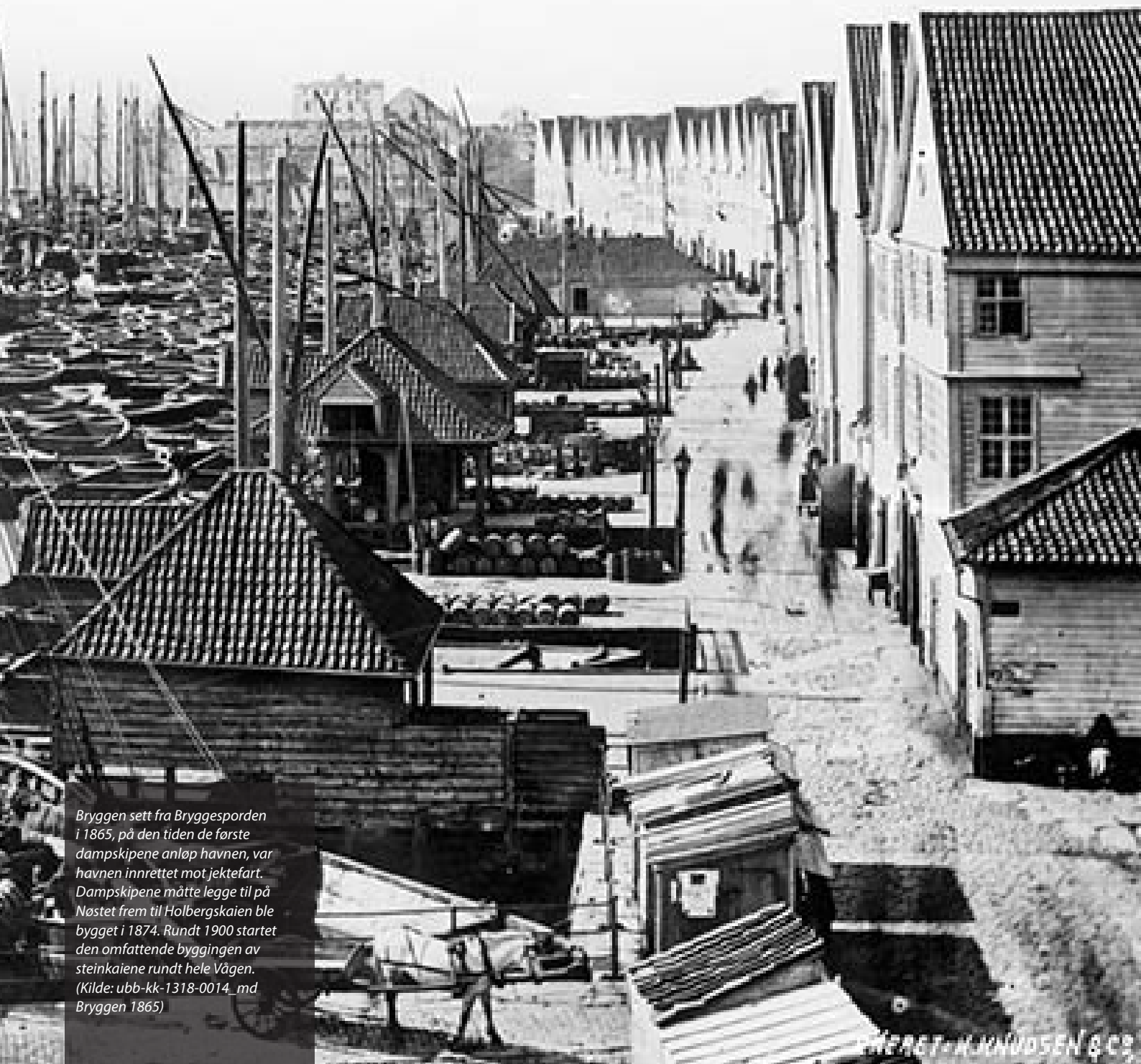

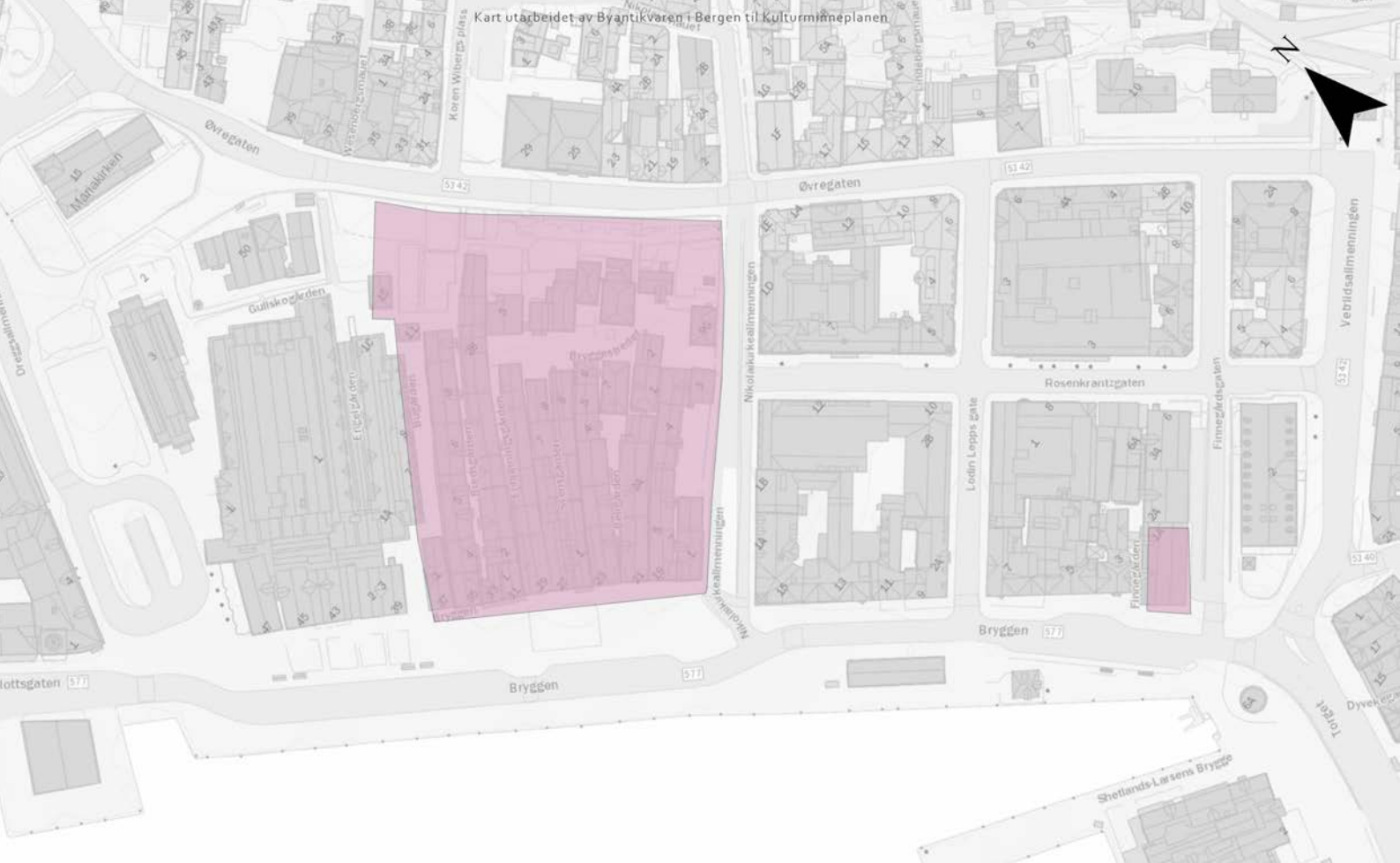
Mariakirken er en av våre aller eldste bevarte stående bygninger. Sannsynligvis påbegynt mellom 1130 og 1170. I høymiddelalderen var Mariakirken bymennenes hovedkirke. I 1408 gikk den over til å bli kirke for de tyske kjøpmenn i Bergen, og var det helt frem til 1766, og gikk under tilnavnet Tyskekirken. Til 1874, da den ble soknekirke for Bergenhus.

Bryggen sett fra Bryggesporden i 1865, på den tiden de første dampskipene anløp havnen, var havnen innrettet mot jektefart. Dampskipene måtte legge til på Nøstet frem til Holbergskaia ble bygget i 1874. Rundt 1900 startet den omfattende byggingen av steinkaiene rundt hele Vågen. (Kilde: ubb-kk-1318-0014, md Bryggen 1865)

Verdensarvens utstrekning. For å sikre helheten og sammenhengene som verdensarvstedene, eller verdensarvområdene, er en del av, etableres det i dag formelle bufferzoner når nye verdensarvsteder skrives inn på Verdensarvlisten. På Bryggens innskrivingstidspunkt (1979) var fokuset rettet mer mot objektene enn sammenhengene, og man etablerte heller ikke bufferzoner rundt verdensarvstedene. Bryggen har derfor ingen slik bufferzone formelt anerkjent av UNESCO. Løsningen for å sikre de internasjonale verneverdiene gjennom byutviklingen, ble en lokal reguleringsplan vedtatt av Bergen kommune: Reguleringsplan for Vågen, kaiene og Bryggen (2006)

VERDENSARVSTEDET BRYGGEN

Innskrivingen av Bryggen på UNESCOs liste over verdens kultur- og naturarv går tilbake til 1979 og er en av de aller første innskrivingene på verdensarvlisten (nr. 59).

Bakgrunnen for verdensarv og hele ideen om verdensarv var resultat av et økende press på kulturminner og naturområder etter andre verdenskrig. FN og UNESCO ble dannet for å bidra til fred og sikkerhet gjennom økt samarbeid og kunnskap. Gjenoppbyggingen, og den økte industrialisering og utbyggingen etter andre verdenskrig, førte til at flere kulturminner og naturområder stod i fare for å bli ødelagt. Den omfattende utvidingen av Aswan-dammen i Egypt var på mange måter det som satte i gang arbeidet med verdensarvkonvensjonen.

En stortiltet internasjonal redningsaksjon ble satt i gang for å redde de mange minnesmerkene som ville bli berørt av utbyggingen. Totalt ble 22 monument flyttet, blant disse Abu Simbel. Tanken om at noen kulturminner har en universell verdi, at de er viktig for alle mennesker, ble sådd.

Verdensarvkonvensjonen ble vedtatt av UNESCO i Paris 16. november 1972. Formålet med konvensjonen er å sikre kulturminner og naturområdet som har en fremragende universell verdi. Hva er så fremragende universell verdi? Dette er selvsagt noe som er kulturelt betinget, men tanken er at dette er kultur- og naturarv som er særegen og betydningsfull for hele menneskeheten. Det er utarbeidet ti kriterier som definerer fremragende universell verdi i henhold til verdensarvkonvensjonen. Bryggen er dermed ikke bare viktig for oss som bor i Bergen, men for mennesker i hele verden, og en viktig del av den historien vi ønsker å formidle til kommende generasjoner. Verdensarvkonvensjonen er den

4. Bryggens universelle verdier som verdensarv, og middelalderbyen som helhet, skal sikres.

Dette gjør vi ved å:

- 4.1. Styrke lokalt engasjement og skape forståelse for hva verdensarv innebærer gjennom formidling og kunnskap.
- 4.2. Bidra og å støtte opp om verdensarvforvaltning gjennom nasjonale og internasjonale nettverk og fora.
- 4.3. Forvalte den historiske bykjernen i Bergen på en måte som styrker og støtter opp under verdensarvens fremragende universelle verdier (Outstanding universal value, OUV)
- 4.4. Ivareta og løfte det eldste Bergen og de kulturhistoriske sammenhengene, frem gjennom en styrket innsats på formidling.
- 4.5. Vektlegge krav til kvalitet i middelalderbyen: Historiske element, skala, volum, bebyggelsesstruktur, materialbruk, håndverk og fargesetting skal være premissgivende ved istandsetting, bevaring og nye tiltak.

KULTURMINNESTRATEGI, VEDTATT I BERGEN
BYSTYRE 19.06.2019

internasjonale konvensjonen med størst gjennomslag.

Av FN sine 195 medlemsland var det i 2017 193 land som hadde ratifisert verdensarvkonvensjonen. Norge ratifiserte konvensjonen i 1977.

I 2020 er det til sammen 1092 verdensarvsteder hvor 845 er kulturarv, 209 naturarv og 38 steder definert som både kultur- og naturarv. De første 12 stedene ble innskrevet på UNESCOs verdensarvliste i 1978.

Bryggen som verdensarv

Innskrivingen av Bryggen på UNESCOs verdensarvliste i 1979 var resultat av det omfattende engasjementet og redningsarbeidet etter brannen i 1955 og den arkeologiske utgravningen fra 1955 og frem til 1968. For innskriving på verdensarvlisten, må stedet oppfylle minst ett av ti kriterier. Bryggen ble innskrevet etter kriterium (iii):

To bear a unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilization which is living or, which has disappeared. (1979)

Selve innskrivingsteksten for Bryggen knytter verdensarv verdien til den Hanseatiske perioden:

«Bryggen bears the traces of social organization and illustrates the use of space in a quarter of hanseatic merchants that dates back to the 14th century. It is a type of Northern «fondaco», unequalled in the world, where the structures have remained within the cityscape and perpetuate the memory of one of the oldest large trading ports of Northern Europe.»

Bryggen er det historiske havnedistriktet i Bergen, som er en av Nord-Europas eldste havnebyer. Bergen ble etablert som handelssenter allerede på 1200-tallet. Omkring 1360 etablerte Hanseatene et Hanseatisk «Kontor» på Bryggen i Bergen. Dette var et av fire hanseatiske kontor i Nord-Europa.

De andre lå i Brügge, London og Novgorod. Dette var ikke Hansabyer, slik som de tyske hjemhavnene, men nærmest for «kolonier» å regne. Gradvis overtok hanseatene eierskapet til gårdene på Bryggen og kontrollerte handelen med tørrfisk fra nord i henhold til kongelige privilegier.

Det hanseatiske kontoret i Bergen er det eneste man fremdeles finner stående bygningsmessige spor av. Dagens bygninger ble reist like etter den store bybrannen i 1702. Den kompakte middelalderiske bebyggelsesstrukturen på Bryggen er bevart, med lange smale husrekker organisert i gårder langs smale passasjer ned mot sjøen. Passasjene hadde funksjon som gårdsrom, og var funksjonelt utformet med tanke på handels- og lagervirksomhet. I dag er 62 bygninger bevart. Dette er bare cirka en tredjedel av den opprinnelige bebyggelsen som ble gjenreist etter 1702. Den gjenværende bebyggelsen viser hvordan bebyggelsen fungerte og hvordan hanseatene levde og virket i familieløse hushold med et sosialt fellesskap innenfor den enkelte gården. Bygningene på Bryggen er i to til tre etasjer, er bygget som en kombinasjon av laft og stolpekonstruksjoner, og har gavler mot Vågen. Bakerst i gårdene lå Schøtstuene, bygninger for matlaging og opphold. Dette var de eneste bygningene som ble oppvarmet om vinteren. Steinbygningene, steinkjellerne, i bakkant av Bryggen var ildsikre bygninger for lagring av verdier.

Bebyggelsen på Bryggen ble tilpasset hanseatenes livsform ved hansakontoret. De tyske handelsmennene bodde på Bryggen og hadde også sine lager og handelshus her. Hanseatene på Bryggen hadde egne lover og regler og var avsondret fra byen for øvrig, i hvert fall i teorien. «Det Tyske Kontor» ble først avviklet på 1760-tallet, som det siste av de fire hansakontorene. Det ble da erstattet av det Nordiske (eller norske) Kontor, initiert av handelsmenn med overvekt av tysk opprinnelse.

I verdensarvsammenheng snakker man om verdensarvstedets autenticitet og integritet. For Bryggen er integriteten her knyttet til at den gjenværende delen av

De fleste gårdene på Bryggen var doble og omfattet to lange rekker bygninger med en smal passasje mellom fra sjøsiden og opp mot Øvre gaten. I de bakre delene var det boliger, lagere, skjøtstue og ildhus.

De enkelte gårdene utgjorde én lang rekke, med oppganger til andre etasje forsynt med svalgang over passasjene.

Jacobsfjorden er i middelalderen ofte kalt Åfjorden, men skriftlige kilder viser at senest på begynnelsen av 1500-tallet er den omtalt som Jacobsfjorden. I 1529 ble det satt en felles gårdsrett for Jacobsfjorden og Bellgården. Dette tyder på at de to gårdsrekkene fra da av ble oppfattet som en dobbeltgård. I dag har gårdsrekken til høyre for inngangen fått navnet Bellgården og den venstre Jacobsfjorden

Bryggehagene i området bak gårdene på Bryggen og Øvregaten. I middelalderen var dette området brukt som kålhager. I 1989 ble det på ny anlagt hager her. I forgrunnen ser vi et "regnbed" som skal sikre infiltrasjon av overflatevann i grunnen under Bryggen. Slik forhindres det at oksygen slipper til og fremskynder nedbrytingen av de organiske kulturlagene under den stående bebyggelsen.

det opprinnelige Bryggen er tilstrekkelig til å gi en opplevelse av middelalderens havnekvarter, og viser også Bryggens tilknytning til bebyggelsen rundt og dens plass i det urbane bylandskapet. Finnegården (Hanseatisk museum) er en del av verdensarven og viser også den opprinnelige avgrensingen av bebyggelsen mot sør. Autentisiteten, slik den er beskrevet på verdensarvlisten, er i stor grad knyttet til struktur og materialbruk, og til tradisjonshåndverket som praktiseres i restaureringsarbeidet. Restaureringen av Bryggen startet for alvor på 1960-tallet, og har siden opprettelsen av Prosjekt Bryggen tidlig på 2000-tallet hatt et stort fokus på de opprinnelige byggematerialene og byggeteknikkene. <http://prosjektbryggen.no/>

For å sikre helheten og sammenhengene som verdensarvstedene, eller verdensarvområdene, er en del av, etableres det i dag formelle buffersoner når nye verdensarvsteder skrives inn på Verdensarvlisten. På Bryggens innskrivingstidspunkt (1979) var fokuset rettet mer mot objektene enn sammenhengene, og man etablerte heller ikke buffersoner rundt verdensarvstedene. Reguleringsplan for Vågen, kaiene og Bryggen ble vedtatt i 2006 og har som formål å verne verdensarvverdiene knyttet til Bryggen. Planen ble utarbeidet i tett samarbeid med Riksantikvaren, og viser en erkjent, men uformell buffersone for Bryggen. Forvaltningsplanen til verdensarvstedet Bryggen er under revisjon og en viktig del av det arbeidet har vært å definere oppsluttende verdier til verdensarven. Oppsluttende verdier er viktige for å forstå verdensarvstedet og sentralt i arbeide for å ivareta verdensarvverdiene. De oppsluttende verdiene har det til felles at de ligger utenfor grensen til verdensarvstedet. Forslag til buffersone skal defineres ut fra de gitte oppsluttende verdiene. Forslag til buffersone skal vedtas av Verdensarvkomiteen, men vern må sikres lokalt gjennom nasjonalt lovverk.

Det eldste av Bryggen mot Strandsiden og Torget, utgjør gårdrekke som har følgende navn: Bugården (ikke i bildet), Nordre og Søndre Bredsgård (som vi ser såvidt til venstre i bildet), Enhjørningen, Svengården (hvit dobbelgård), Hjortegården (Jacobsfjorden), Bellgården, Nordre og Søndre Holmedalsgård.

Verdensarvforvaltning

Verdensarv er en status som er knyttet til FN-konvensjonen om verdensarv. Verdensarvkonvensjonen er den FN-konvensjonen som har størst gjennomslag. Et land må ha ratifisert konvensjonen for å kunne få verdensarvstatus.

Verdensarv er lagt under FN og UNESCO. Verdensarvkomiteen er det øverste organ for verdensarvkonvensjonen. Dette er en komite bestående 21 medlemsland som møtes minst en gang i året på verdensarvkomitemøtet. Land som har ratifisert verdensarvkonvensjonen er statspart og del av generalforsamlingen. Norge er nå medlem av Verdensarvkomiteen frem til 2021.

Ansaret for verdensarv i Norge er lagt til Klima- og miljødepartementet. Det er altså de som skal sikre at Norge oppfyller sine forpliktelser overfor Verdensarvkomiteen, og at forvaltningen av verdensarvstedene i Norge følger de retningslinjene som til enhver tid er gitt av Verdensarvkomiteen. Etablering av Verdensarvråd, verdensarvkoordinator og det pågående arbeidet med rullering av forvaltningsplan for Bryggen er alt i tråd med de internasjonale retningslinjene, en best mulig forvaltning av verdensarvstedet Bryggen.

Bryggen har opp gjennom århundrene vært rammet av brann en rekke ganger, bl.a. 1248, 1476 og 1702. Brannene har ført til en del endringer i forhold til den middelalderiske byggeplanen, men hovedtrekkene i byggeskikk og gateløp er bevart for tregårdene.

ORDFORKLARINGER

Verdensarv

Kulturarv og/eller naturarv som er skrevet inn på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten.

Verdensarvkonvensjonen

Vedtatt av Unesco 16. november 1972 med formål å identifisere, sikre, bevare, og å formidle verdensarv av fremragende universell verdi og overlevere denne til fremtidige generasjoner. Ratifisert av 193 land.

Fremragende universell verdi (OUV)

Den kulturelle verdien og/eller naturverdien er så eksepsjonell at den er grenseoverskridende og har betydning for både nålevende og fremtidige generasjoner av hele menneskeheten. Verdier som det er viktig for det internasjonale samfunnet som helhet å ta vare på.

Oppsluttende verdi

Kultur- og /eller naturverdier som er viktig del av historien til verdensarven. Dette er verdier som kan befinne seg utenfor grensen for verdensarvområdet.

Verdensarvskomite

Verdensarvkomiteen består av 21 medlemmer (medlemsland) og møtes minst en gang i året. Det er Verdensarvkomiteen som gjør vedtak i henhold til verdensarvkonvensjonen og verdensarvlisten. De avgjør hva som bli innskrevet på verdensarvlisten og om verdensarven i noen tilfeller er i fare.

Verdensarvråd

Et politisk sammensatt råd bestående av to representanter fra Bergen kommune og to fra Hordaland fylkeskommune, konstituert 4. september 2018. Opposisjon og posisjon skal være representert. Administrative bisittere. Skal sikre godt samarbeid og politisk forankring i kommune- og fylkeskommune.

Fagråd

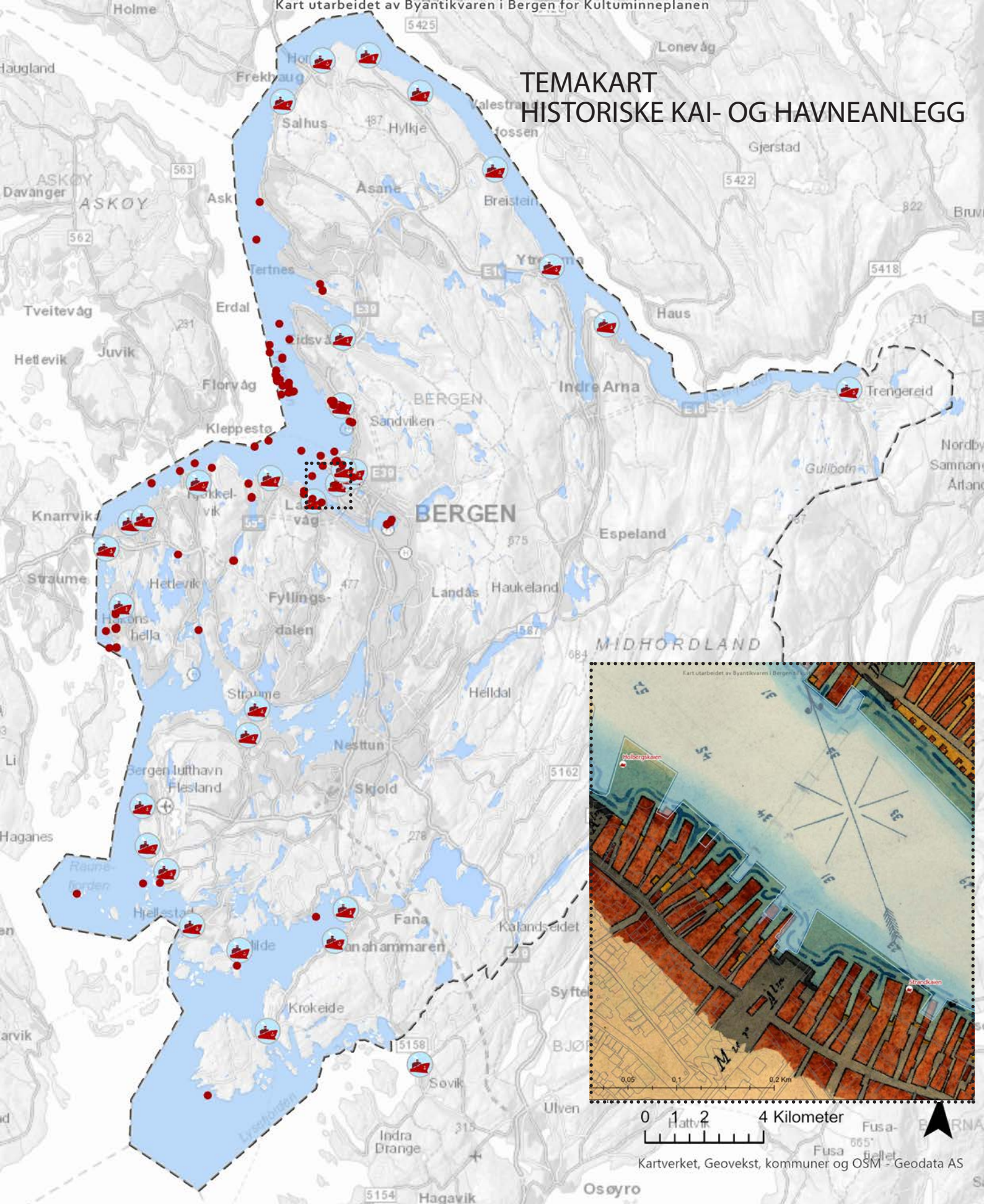
Et faglig administrativt samarbeidsorgan som forbereder og fremmer saker til verdensarvrådet konstituert 5. september 2018. Eiendoms, museer, universitet, forvaltning og reiseliv er representert. Ledervervet rulleres mellom musene og eiendoms.

Verdensarvkoordinator

Skal være bindeleddet mellom Fagråd, Verdensarvråd og det nasjonale og regionale nivået og bidra med god informasjon mellom ulike aktører. Har ansvar for rapportering i henhold til internasjonale krav og arbeide for at verdiene i og rundt verdensarven ivaretas. Stilling lagt til Byantikvaren i Bergen 2016.

TEMAKART HISTORISKE KAI- OG HAVNEANLEGG

Tegnforklaring

- Marine kulturminner, funnstedet Askeladden
- Sjøboder
- 🚢 Dampskipskai
- ▭ Kommunegrense
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Dette prospektet er det eldste kjente av Bergen og antas å ha blitt tegnet av Hieronymus Scholius i 1581/82 og deretter stukket i kobber av Franz Hogenberg. Prospektet ble trykket som et dobbeltblad i et bokverk i seks bind, og det aktuelle 4. bindet utkom i 1588/89. Det viser byen omtrent slik den må ha fremstått etter hanseatenes storhetstid i Bergen. Vi ser at byen hadde vokst ut over sin opprinnelige utstrekning på Bryggesiden og omfattet både Vågsbunnen og Strandsiden. Kilde: Kartverket

HISTORISKE KAI- OG HAVNEANLEGG

Havnen - byens opprinnelse

Forbindelsen mellom Bergen og omverdenen var basert på sjøveiene, og havneanleggene har spilt en avgjørende rolle for byområdets utvikling. Endringer i strandlinjen og bebyggelsesstrukturer knyttet til denne viser ulike avsnitt av havnebyens utvikling fra middelalderen til moderne tid. De ulike områdene; Vågen, Bryggen, Strandsiden, Dokken, Skuteviken, Sandviken, Nøstet, Jekteviken, Møhlenpris og Laksevåg ble utbygget til ulike tider. I dag danner disse områdene lesbare historiske avtrykk av havnerelaterte bebyggelsesstrukturer som dels har kommet til som følge av planlegging, og dels som følge av bruk. Strandlinjen er også formet av utfyllinger i sjøen over lang tid. Dagens strandlinje har derfor i seg selv høy historiefortellende verdi om det menneskeformede landområdets utvikling i Bergen.

Vågen i Bergen er kanskje et av Norges viktigste kulturminne, både ivannspeilet og de spor og kulturminner som ligger under vann. Funn som er gjort i Vågen er store deler fra middelalderen. Arkeologiske undersøkelser viser at rundt år 1000 var Vågens bredde omtrent den dobbelte i forhold til i dag, og i Vågsbunnen gikk den innerste, langgrunne viken omtrent 280 meter lenger inn enn dagens kailinje foran Fisketorget. Den første bebyggelsen utviklet seg langs østsiden av Vågen, mens utbyggingen av Stranden, vestsiden av Vågen, ble gradvis utbygd i middelalderen og kraftig utbygd fra 1500-årene. Langs østbredden gikk det tidlig en kommunikasjonsåre (Stretet, i dag Øvregaten) mellom Kongsgården på Alrekstad (i dag Årstad) og området som i middelalderen het Holmen (i dag Bergenhus). I området mellom Korskirken og Domkirken i Vågsbunnen kan det vært en tidlig havn for kongsgården.

Havnen vokser

Allerede i middelalderen var Bergen en viktig havneby med sydende aktivitet. Bryggen, med røtter tilbake til 1100-tallet, var byens havnevarter. Fra 1300-tallet ble det også det eneste norske kontoret til hanseatene. Da hanseatene tok over

Bryggen, etablerte de lokale handelsmennene seg på Strandsiden på motsatt side av Vågen. Mens Det hanseatiske kontoret på Bryggen lå som en jevn rekke mot kaien, var det på Strandsiden nødvendig med hoper mellom bodene. Det var her rene pakkboder for lagring av varer, mens Bryggen hadde en mer sammensatt bebyggelse. Bergen ble en fremstående stapelhavn for import- og eksportvarer som tørrfisk, tran, huder og pelsverk og for importvarer som korn, salt, tekstiler, lærvarer, vin og øl. På grunn av sin gunstige beliggenhet fikk Bergen en viktig del i den store økonomiske veksten i Vest-Europa som fulgte av de store oppdagelsene.

I eldre tider var det vanlig at skipene lå for anker på Vågen og lasting og lossing forgikk ved hjelp av lektere eller føringsbåter. Voksende trafikk medførte utover 15- og 1600-tallet at Nøstet, Skuteviken og Sandviken også ble tatt i bruk som havn. Utover 1800-tallet satte verftsindustrien et stadig større preg på strandlinjen, særlig i de daværende nabokommunene Årstad og Laksevåg, og bygningstyper og konstruksjoner langs denne delen av sjølinjen ble utformet for å håndtere skipsbygging og sjøsetting av skip. Opprinnelig var Bergen havn konsentrert på østsiden av Vågen med bygninger og utstyr utformet for å håndtere handel og lagring. Etter hvert som trafikken økte og skipstypene ble større og dyptgående, ble havnen ved Bergenhus festning utvidet med utfyllinger til en sammenhengende dypvannskai.

Byens funksjon som lagrings- og distribusjonssenter for fiskeprodukter til inn- og utland, gjenspeiler seg i pakkboder og lagerbygninger langs strandlinjen fra Nøstet til Sandviken. Ved inngangen til 1600-tallet var kapasiteten i Vågen overskredet. Handelen og byen ekspanderte dermed utenfor middelalderbyens grenser. Ekspansjonen skjedde først i Skuteviken og deretter i Sandviken, som er to bynære og til dels gode havner. Senere ble også vestsiden av Nordnes og Nøstet en del av havnen. Med dette ble pakkhusene bygningstyper som kom til å karakterisere Sandviken og Skuteviken i meget stor grad, samtidig som det vokste opp reperbaner og annen småindustri som følge av skipstrafikk og handel. Bergen var på denne tiden en viktig internasjonal havn og stor i nordeuropeisk sammenheng. Den sjørettede næringsvirksomheten; sjøfart, handel, reperbaner og mølledrift, har siden preget disse sjønære områdene. Denne historiske havne- og næringsstrukturen må ses i nær sammenheng med verdensarvstedet Bryggen.

Sjøbodarkitekturen- Verdens største samling av sjøhus bygget i tre

Handelsgårdene på Bryggen og etter hvert i Sandviken og på Strandsiden fungerte både under og etter hansatiden som lagerboder for varer for eksport og import. Særlig korn og salt fra Sentral-Europa ble importert, og tørrfisk og andre fiskeprodukter fra Nord-Norge ble eksportert. Dessuten ble hamp til repslugerier etterhvert en viktig handelsvare. Særlig var det likevel tørrfiskhandelen som skapte et behov store lagerbygninger. Når tørrfisk ankom sjøveien nordfra ble den først losset og deretter samlet i sjøbodene for oppbevaring, siden klassifisert for ulike markeder. Eksporten skjedde fortrinnsvis i perioder der vindretning, årstid og prisnivå lå vel til rette.

Da Sandviken ble utbygget på 1600-tallet, var det for grunneiere viktig at bebyggelsen ble konsentrert slik at det i minst mulig grad gikk utover landbruksarealene som var der den gang. Derfor ble den tidlige bebyggelsen i Sandviken tett og konsentrert, noe man ser i dag på de tette «øyene» som grendene utgjør. Pakkhusene (sjøbodene) ble lagt helt eller delvis ut i sjøen slik at last fra båtene kunne losses rett inn i sjøbodene. Historiske kart viser en kontinuerlig og rask utbygging av området fra 1600-tallet. Omkring 1900 var det rundt 250 sjøboder i Skuteviken og Sandviken og totalt i Bergen som helhet om lag 800, medregnet gårdrekkene på Bryggen. På dette tidspunktet var dette sannsynligvis verdens største ansamling av sjøhus bygget i tre. I dag står bare i overkant av 100 av dem igjen i Bergen sett under ett. Veksten kulminerte de første tiår etter 1900 og endret karakter etter dette. Overgangen fra seil til damp med større og tyngre skip og en storstilt utbygging av dypvannskaier i stein medførte nye driftsformer i havnen.

De fleste sjøbodene i Sandviken hadde laftede tømmerkjerner med dører til svalganger rundt kjernen som ble lagt på stolpeverk/bindingsverk i ytterveggene.

Bjøgeboden i Nøstegaten ble trolig oppført i 1750-60. Sammen med Nøsteboden ved Nøstetorget er dette én av to gjenværende boder ved Nøstebukten i dag. Opprinnelig lå bodene tett også i dette området, i likhet med på østsiden av Nordneshalvøyen langs Vågen, Skuteviken og i Sandviksbukten, med en klar logisk plassering i forhold til bruk, vær, vind og tomteforhold.

Nordnesbodene: Sjøbodenes plassering i forhold til sjøen er et av de viktigste og meste særpregede trekkene ved byens historiske sjøfront.

Sjøbodene har karakteristiske bratte valmtak med utskyttende ark og løfteinnretninger. Her fra Sandviken og Sandviksboder 69-71.

Sjøbodene i Skuteviken har lange tradisjoner. Det var lagerboder forrinnvis for tørrfisk og tilhørte kjøpmennene på Bryggen. Det er antatt at bygging av sjøboder begynte som en følge av at det ikke var mer plass på Bryggen. På begynnelsen av 1600-tallet var det registrert adskillige sjøboder i området, og i Manufakturhusets grunnbok fra 1690 er de også nevnt. I 1795 var det registrert 26 boder i Skuteviken. På slutten av 1800-tallet, da dampskip begynte å ta over transporten av fisk og fiskeprodukter fra Nord-Norge, flyttet flere av nordlandshandlerne kontorene sine til sjøboder i Skuteviken og Sandviken. Flere av disse gamle bodene hører til byens eldste, fordi brannen i 1702 ikke ødela noe her. I 2008 ble imidlertid Skuteviksbodene 11-15 rammet av brann. Bodene er i dag restaurert og gjenreist bortsett fra Skuteviksbodene 13.

Som regel ble sjøbodene bygget i to eller tre etasjer, og etasjene hadde gjerne identiske planløsninger med tømrede lagerrom på rekke i midten av bygningen, og svalgang i bindingsverk som tjente som trafikksone i bygningen og var utstyrt med lasteluker/boddører og vinduer som ga dagslys til virksomheten. Mot slutten av 1800-tallet ble fremdeles reist sjøboder i tre, men nå med grovt bindingsverk i hele konstruksjonen, som var en annen og nyere byggeteknikk enn den eldre kombinasjonen av laft og bindingsverk.

Sjøbodenes bygningsform er kjennetegnet av bratte sal- eller valmtak tekkt med tegl. I tillegg har bygningene heiseanordninger – vinder – gjerne plassert i utskytende arker på takene, eller i gavlveggen dersom den vender mot sjøen. Sjøbodene er kledd med liggende panel. Opprinnelig lå nesten alle bodene ute i sjøen uten landforbindelse, på bolverksfundament bygget opp med mange lag rundtømmer lagt vekselvis på kryss og tvers. På 1800-tallet gikk en i større grad over til steinfundamenter. Bygningsteknisk var sjøbodene for sin tid avanserte formålsbyggede konstruksjoner i Bergens havnemiljø, beregnet for store vektbelastninger og effektiv logistikk. Sjøbodene var dessuten arbeidsplasser og bakenfor dem vokste det frem små grender som viser bomiljøene til dem som håndterte varene og klargjorde for videre transport.

70

Tradisjonen med bruk av lektere og bøyefortøyning gikk langsomt ut av bruk, men dette flybildet fra 1951 viser at den vedvarte lenge etter at den omfattende kaiutbyggingen i Vågen var gjennomført. (Kilde: xxxxxx)

som i dag er midlertidig tatt ned og lagret pga. jernbaneanleggene ved Fløen, men som etter planen skal gjenoppføres i området.

De gjenværende sjøbodene, eller pakkbodene og reperbanene, betraktes som noen av de viktigste objektene i kulturmiljøet i Bergen. Bodene representerer samlet et havneteknisk kulturminne av stor nasjonal og internasjonal verdi.

Havnetyper og havneteknologi

Selv om teknologien utviklet seg, og det er en forskjell på havneteknologien på Bryggen og på Strandsiden, er prinsippet det samme. Lagerhus hvor varene ble sortert og lagret fram til de ble solgt/sendt videre. Vågen var derfor et så viktig økonomisk sentrum til langt ut på 1800-tallet at man ikke kunne bygge flere kaier for passasjertrafikk her. I stedet ble Festningskaaien/Bradbenken utbygd på slutten av 1800-tallet for nasjonal og internasjonal passasjerfart, etter hvert blant annet Englandsruten og Hurtigruten. Nøstet ble brukt for de største passasjerskipene, dvs. utenlandske turistskip, blant annet cruiseskip fra 1890-årene og Den norske Amerikalinje (1913-1917). Bergen hadde ikke kai for store passasjerskip før Skoltegrunnskaaien stod ferdig i 1917. Når det gjelder lokal- og regionaltrafikk, var både Holbergskaaien, Murekaaien (Østre Murallmenningen) og Nykirkebryggen/kaaien, Tyskebryggen og Nøstet utbygd for dette mot slutten av 1800-tallet/tidlig 1900-tallet. Utbyggingen av steinkaier i Bergen startet på begynnelsen av 1900-tallet da man fikk en transformasjon av Vågen fra et sjøbodmiljø til et kaimiljø. 1916-brannen var medvirkende til at arbeidet med dette skjøt fart.

I Bergens havneområder finnes bevarte strukturer etter tre tidstypiske havnetyper; bolverkskaier fra høy- og senmiddelalderen, bøyehavner fra 15- og 1600-tallet, og kaihavner fra 18- og 1900-tallet. Bolverkskaier er konstruert med nedrammede/krysslagte pæler av tre, og er i Bergen kjent fra utgravningene på Bryggen. Der kan de eldste bolverkene dateres tilbake til midten av 1100-tallet. På østsiden av Vågen dannet etterhvert bolverkskaiene en sammenhengende kaifront med bryggegårdene i bakkant. Den sammenhengende kaifronten på østsiden av Vågen var et samarbeidsforetak mellom gårdeierne på Bryggen. Eiendommene på Bryggen var smale og økende plassbehov på land løst ved å bygge kaifronten

Bilag 1
til havneplanens indstilling.

PLAN FOR BERGENS HAVN.

OVERSIGTSKART.

MAALESTOK 1:6000.

Dybdskurverne angiver dybden til bunden i meter under havniveauet i 0 (den betegnede middelhavsniveau).
 angiver nye bygger, her og mellembyg, grundene af havneplanens indretning.
 skur m. v.
 spor
 vej og gade i forbindelse med de — havneanlæg
 og særlige grund
 projektet anlæg, alle indlæg i havneplanens omkretsingsanlæg
 offentlige bygninger
 spor, kendende til det projektet stationsanlæg
 uventede spor

Bergen i oktober 1902.
 Efter komiteens beslutning og udkast.

H. K. Hartmann

Plan for Bergen havn fra 1902. Året før satte en havneplankomité i gang å utarbeide en fullstendig havneplan for Bergen, initiert av Bystyret. Havneplanens utgangspunkt var overføring av trafikk fra bøye til kai. Dessuten skulle jernbanespor fra den planlagte hovedjernbanestasjonen for Bergensbanen ved Nonneseter i tunnel til Dokken og Skoltegrunnskaiaen. Dette skulle sikre effektiv omlasting av gods og lette adkomst for turister som reiste med dampskipene. Havneplanen ble vedtatt i Bystyret i 1903.
 Kilde: Kartverket (Kilde: Kartverket)

stadig lenger ut i Vågen. På 1500-tallet ble torget flyttet av lensherre Christoffer Valkendorf fra Bryggesiden til Vågsbunnen etter en lengre strid med hanseatene, og utover de påfølgende århundrene utviklet Fisketorget seg som regionens viktigste handelsplass.

Strandsiden på Vågens vestside har et annet preg både når det gjelder strandlinje og bygningsmiljøer. Havnekapasiteten i Bergen ble i løpet av 16- og 1700-tallet utvidet langs Strandsiden og Sandviken med boder og mindre bolverkskaier. På Strandsiden det var værhardt slik at det ikke ble bygget en sammenhengende kaifront som på Bryggesiden, men sjøhus liggende langt ut i Vågen med hoper som dannet en uregelmessig kaifront. For små fartøy var dette effektivt og kaifronten fikk slik en større total lengde. De større skipene var tyngre å manøvrere i Vågen og ankret derfor opp på Vågen og på Sandviksflaket. Herfra gikk det føringsbåter og prammer til sjøbodene. Brannene i 1901 og 1916 ødela det meste av den lange sjøhusrekken mellom Torget og Østre Holbergsallmenningen.

Fra seil til damp

Seilskutenes storhetstid gikk mot slutten fra 1870-årene, og i 1883 var halve handelsflåten dampskip. Dampskipene krevde sammenhengende kaifronter og rederiene ble løsrevet fra handelshusene. Bergen hadde ikke større sammenhengende kaifronter og tiden var løpt fra bolverk til fordel for kaifronter av stein og dypvannskaier. To epoker skiller seg ut som spesielt dynamiske i Bergen havns nyere historie; perioden 1870-1900 og tiden etter 2.verdenskrig. Den første perioden rommet omleggingen fra seil til damp og oppbyggingen av et omfattende rutenett for lokal-, kyst- og nordsjøtrafikken med Bergen som knutepunkt. Med innføringen av dampskip fulgte behovet for en ny havneteknisk infrastruktur, der større tørrmurte steinkaier er det viktigste elementet. Kaiene og hopen ved Bradbenken fikk sin nåværende utforming i det vesentligste i perioden 1934-39. Fra Dreggshopen og inn til Nikolaikirkeallmenningen ble det anlagt ny steinkai i årene 1917-22. Kaien fra Nikolaikirkeallmenningen og inn til Torget ved Rundetårn, ble anlagt i perioden 1899-1903. Kaifrontene ble oppmurt i grove håndhugne steinkvadre og skulle betjene den økende lokalbåttrafikken.

Holbergskaien (1874) ved Østre Holbergsallmenningen var den første dampskipskaiei Havnevesenet bygget, først som en 60 meter lang pælebrygge (Nordre Holbergsbryggen). I 1892 ble den utvidet og utstyrt med brolegning, gass- og vannledning. Søndre Holbergsbryggen (1905) ble bygget i stein, og samme år ble Nordre Holbergsbryggen ombygget til steinbrygge. Tradisjonen med tørrmuring av kaier holdt seg i Bergen frem til 1960-tallet da man begynte å støpe kaiene i betong. Av kaiene som ble bygget rett etter århundreskiftet er flere bevart i mer eller mindre uendret form til i dag, blant annet gjelder dette Torgutstikkeren (Shetlands-Larsens brygge) og Tollbodkaiei.

Helhetlige havneplaner

Havneplanen av 1903 var det første forsøket på helhetlig regulering av Bergen havn. Havneplanens utgangspunkt var overføring av trafikk fra bøye til kai og en bedre adkomst til Bergen for de reisende. De viktigste delene av planen som ble realisert og som vises igjen i deler av dagens sjølinje var byggingen av Dokkeskjærskaien samt utfyllingen av Store Lungegårdsvann. I enkelte havneområder ble det bygget færre kaier enn forutsatt, som i Sandviken og i området mellom Sukkerhusbryggen og Møhlenpriskaien, mens det andre steder ble det bygget anlegg som ikke engang var med i planen, f.eks. Skoltegrunnskaiei. Den nye bebyggelsen som ble reist langs sjølinjen i området mellom Østre Murallmenningen og Østre Holbergsallmenningen tidlig på 1900-tallet erstattet de mange pakkhusrekken med store pakkhus i mur, men videreførte kaimønsteret med utstikkere og hoper i en større skala. Det samme skjedde i stor grad videre fra Holbergskaiei til Sliberget der sjøbodene ble ødelagt under eksplosjonen i 1944. Monumentale enkeltbygninger fra moderniseringen av Bergen havn er det nye tollpakkhuset på Tollbodkaiei fra 1920-tallet og Bergen Havnelager fra 1953 på Dokkeskjærskaien, som begge er bevart mer eller mindre uforandret.

En liten hop i mellom sjøbodene, gir tilkomst til sjølinjen og et glimt av utsyn for bygningsmiljøet bakenfor.

Utbyggingen av steinkaier i Bergen startet på begynnelsen av 1900-tallet. Da fikk man en transformasjon av Vågen fra et sjøbodmiljø til et kaimiljø. Kilde: ubb-bros-02026_md Fundamentering av pakkhus mel 1901 og 1910

Bygningsmiljøet på tollbodkaiei på Tollbodsallmenningen, og Bergen havnelager på Dokken, fra 1953 (kilde: ubb-w-f-104978)

Utsnitt fra Salhus: Ferjekaien i Salhus er del av et unikt helhetlig historisk bygningsmiljø med sjøhus, gjestgiveri, trikotasjefabrik og bolighus. Det samlede kulturmiljøet er regulert til spesialområde bevaring, med tilhørende bestemmelser. (Foto: Christine Hvidsten)

Andre materielle spor etter havnevirksomheten i Bergen består i kraner, skur og annet fast kaiutstyr. På kaikanten foran Bryggegårdene foregikk lasting og lossing fra sjø til havn med vippebommer, frem til om lag 1900. Til vippebommene hørte det også skur, ingen av disse er i dag bevart, men en kopi med gjenbruk av gamle bygningsdeler, er oppført rett ved Finnegården. Sjøbodene som ble bygget i Sandviken fra 1600-tallet og utover hadde som regel en ark med plass til heis slik at en kunne laste og losse varer rett fra skip. Havneplanen av 1903 la opp til en oppskalering og modernisering av havneutstyret, men så sent som i 1939/40 mente havnestyret i Bergen at det var en skjevhet mellom kaibygging og kaiutstyr. Funksjonene som skulle ivaretas var både rutetrafikk med stykkgods og passasjerer, men også trafikk med massegods var viktig.

Byens strandlinje utenom Vågen og Dokken var ved inngangen til 1900-tallet tett bebygget med industri- og næringsbygg, og frem til 1970-årene var et markant innslag i bylandskapet krananlegg og depoter for kull og koks. Det første bunkieranlegget i Bergen utstyrt med elektrisk kullkran var Bergen Bunkerdepot A/S på Laksevåg, andre store kran- og depotanlegg var Kullkompagniet av 1871 i Solheimsviken, Wieses Kullkompani på Møhlenpriskaien, Engelsen og Sars kullkompani lå rett ved der kulturhuset USF ligger i dag. Fra denne virksomheten er det i dag bevart en kran, en portalkran med siloer i Damsgårdsveien 87. Andre bevarte kraner i Bergen er knyttet til skipsindustrien, svingkranen ved BMV og svingkranen fra Mjellem & Karlsen på Møhlenpris. En portalkran fra 1951 på sementverket til Stoltz og Røthing er bevart og i bruk den dag i dag til lossing og lasting av sement fra sjø til land. Dokker og beddinger har også vært et særmerke for skipsfart- og verftsindustribyen Bergen. I dag er tre tørrdokker bevart, den ene er den såkalte Dekkedokken oppført i 1871 ved Georgernes Verft, tørrdokken på Laksevåg som ble tatt i bruk i 1872 av Graneverftet, senere Bergen Mekaniske Verksted, og tørrdokken etter Mjellem og Karlsen på Møhlenpris som ble bygget på 1960-tallet. Etter sistnevnte er også beddingen bevart og er i dag i bruk som bystrand.

Naustmiljøene

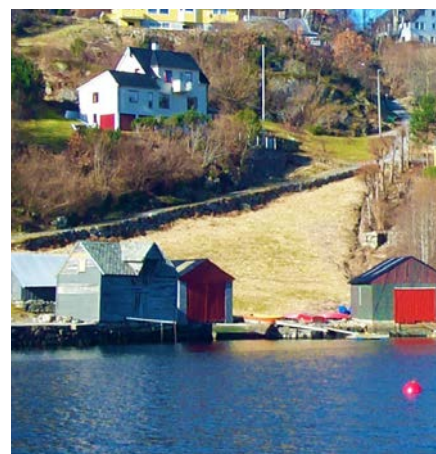
Innenfor Bergen kommunes grenser finnes ca. 380 km kystlinje. Store deler av den befinner seg utenfor Byfjorden og Puddefjorden, langs Sørfjorden, Salhusfjorden, Grimstadfjorden, Raunefjorden og Fana fjorden, hvor kulturminner relatert bruken av sjøen har et mer ruralt preg. Langs denne delen av Bergens kyst var kominasjonsbruk utbredt, der en kombinerte tradisjonelt jordbruk med maritim virksomhet. Forskjellen mellom den bymessige delen av fjorden og den mer rurale reflekteres i forskjellen mellom sjøboder og naust. Sjøbodene i Byen ble bygget høyt i forhold til flomål da lagervarene skulle holdes tørre. Naustene skulle på sin side huse båter og redskaper og har derfor tradisjonelt alltid kortsiden mot sjøen, de har gjerne en slipp og ligger lavt i forhold til flomål for å lette inn- og utsetting av båter.

Historiske naustmiljøer bestående av naust, sjøhus og båtstøer er et resultat av flere faktorer. For det første var det naturlig å samle naust og båtstøer i havner og vikar som var skjermet fra en værhard kyst, og det var praktisk i forhold til terreng. Ikke minst gjenspeiler naustmiljøene den gamle bo- og driftsformen med flere brukere på en gård; klyngetunet og felleseie. Tilgang til sjøen ble ivaretatt også for dem som ikke eide strandlinje. Eksempler på slike bevarte naustmiljøer finnes blant annet i Nordvik, Krokeide, Gjelevågen, Naustvika, Porsavika, Dolvika, Kyrkjjetangen, Drotningvik, Hylkje, Garnes, Tunes og Herland. Flere av de bevarte naustene er grindbygg, som er en svært gammel konstruksjonsteknikk på Vestlandet.

Byens strandlinje utenom Vågen og Dokken var ved inngangen til 1900-tallet tett bebygget med industri- og næringsbygg, og frem til 1970-årene var et markant innslag i bylandskapet krananlegg og depoter for kull og koks.

Kilde: ubb-w-f-143590_md Jekteviken 1962

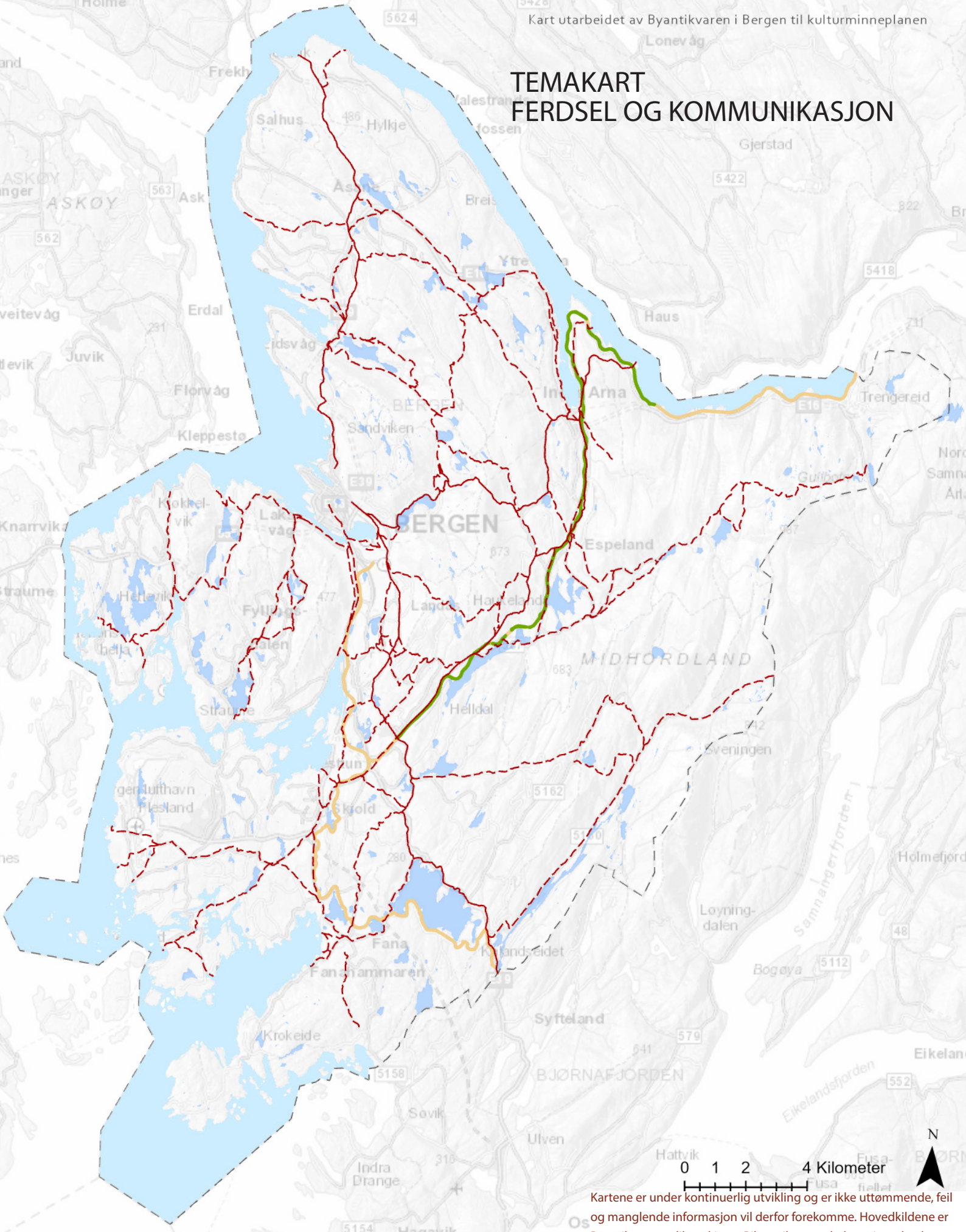
Innenfor Bergen kommunes grenser finnes ca 380 km kystlinje. Det finnes bevarte historiske naustmiljøer i blant annet Nordvik, Krokeide, Gjelevågen, Naustvika, Porsavika, Dolvik, Kyrkjjetangen, Drotningvik, Hylkje, Garnes, Tunes og Herland. Her fra Nordvik.

Naustmiljø langs Tellevik og mot Hordvik.

TEMAKART FERDSEL OG KOMMUNIKASJON

Tegnforklaring

— Postveier

- - - Andre historiske veifar

 Museumsbane, vedtaksfredet

 Historisk jernbanetrasé

 Kommunegrense

 Innsjø

 Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Hollendergaten er et av de eldste gateløp vi har: Bergens eldste deler har på tross av utallige bybranner beholdt sitt middelalderske bebyggelsesmønster med tomtestruktur, steinkjellere og middelalderkirker, der historiske ferdselsårer som allmenninger, gatenett, smitt og smau består.

FERDSEL OG KOMMUNIKASJON

Frem til reformasjonen i 1537 ble veier og veihold administrert etter middelalderens lovgivning. Ordningen var at bøndene hadde plikt til å vedlikeholde veien, mens lensherrene og deres fogder førte oppsyn med veiarbeidet.

Christian IVs Norske lov fra 1604 var en fornyelse av den gamle Landsloven fra middelalderen, og bestemte at veier, gjerder og led skulle være som de alltid hadde vært. Fra tidlig på 1600-tallet økte imidlertid kravene til kjørbare veger fordi det ble vanligere å ferdes med hest og vogn, og 1643 ble det utstedt en kongelig forordning om forbedring av veiene. Forordningen bestemte at veiene skulle planeres med et dekke av stein, sand, grus eller bark. I perioden 1643-1760 ble en del rideveier bygd om til kjøreveier, blant annet gjaldt dette deler av veien mellom Bergen-Christiania og Bergen-Trondheim.

Fra slutten av 1700-tallet gjennomgikk veibyggingen store endringer. Fra da bygget en i større grad i stein, både når det gjaldt fundamentering, broer og vegmurer. Omkring 1850 endret veibyggingen seg igjen da den gikk fra å være håndverk til maskinelt arbeid med nye materialer og eksakte teorier og formler for dimensjonering.

I Bergen finner en eldre veilegemer utenfor tettbebygde strøk, i hovedsak fra 1700-tallet og 1800-tallet, men linjeføringen eller traséen kan være eldre. I sentrum finnes bygater som har fått sin struktur tidlig i middelalderen.

Tørrmurt hellebro på postveien ved Grytebekken mellom Grimen og Haugo, trolig fra slutten av 1700-tallet. Den erstattet en eldre bro, sto ferdig i 1821 og skal ha kostet 170 spesiedaler. Veilegemet består av flate heller lagt utkragende oppå hverandre. Denne konstruksjonsmåten ble i løpet av 1800-tallet mer eller mindre erstattet av steinhvelvkonstruksjoner der huggen stein ble kilt inntil hverandre for å danne en hvelving som kunne holde vekten av broen. Bevarte hellebroer er svært sjeldne.

Gateløp fra middelalderen

Byens tidligste kommunikasjonsårer oppstod der terrenget tillot det, og der behovet var til stede. Middelalderens kommunikasjonsstrukturer som fremdeles kan leses i dagens gatenett er i stor grad knyttet til veifaret mellom kongsgården på Alrekstad, kirkeanleggene i Vågsbunnen og det kongelige anlegget på Holmen. Dette gjelder gateløp som Kalfaret, Kong Oscars gate, Øvregaten / Lille Øvregaten. Dessuten følger Steinkjelleren og Skuteviksveien veifar kan føres helt tilbake til byens tidligste tid.

I Vågsbunnen finner vi også de to særegne gateløpene Hollendergaten og Korskirkeveiten. Disse sammenfaller med den opprinnelige strandlinjen og bebyggelsen langs denne. Den videre utbyggingen her kan leses i eiendomsstrukturen, med lang, smale tomter mot Kong Oscars gate og smale smau ned til havnen. Smalgangen er antagelig en slik høy-middelaldergate, anlagt etter utfylling i sjøen.

Gatenettet på dagens Nordnes er preget av de kirkelige anleggene (kloster og erkebispesgård), festningsanleggene og handelshusene langs strandsiden.

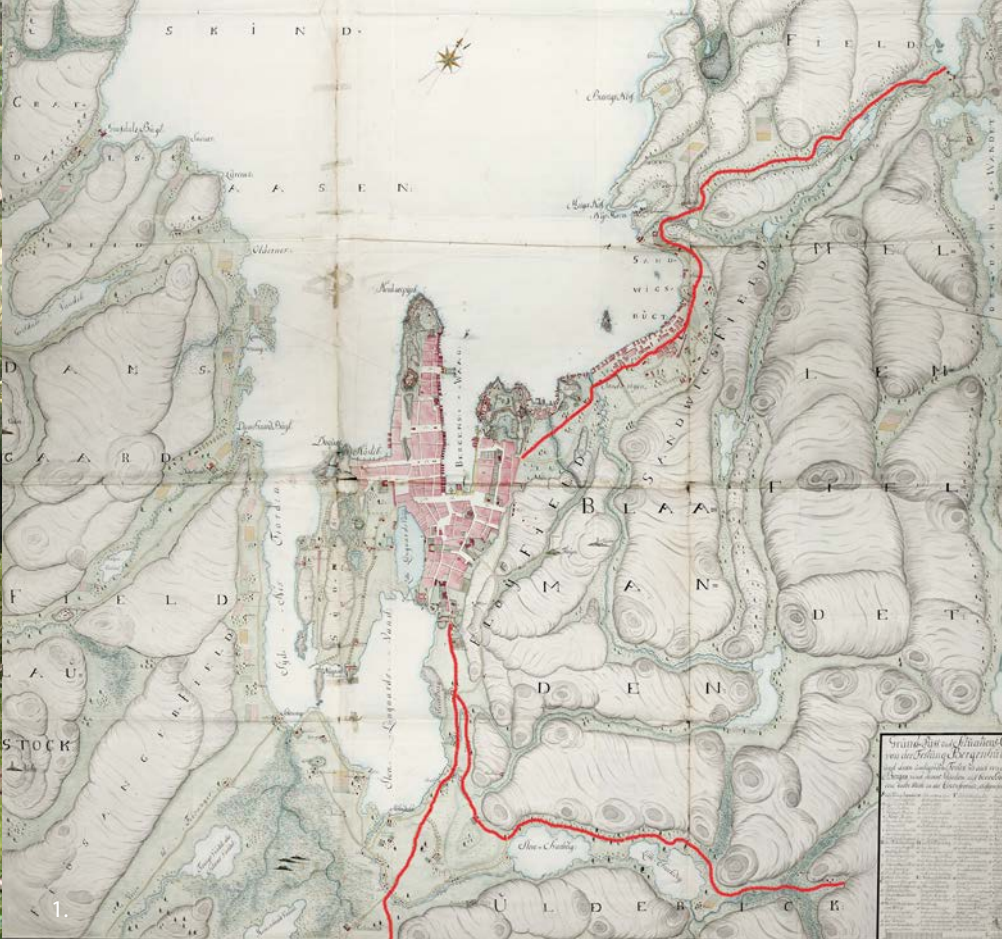
Vi kan se spor etter veifarene, opprinnelig kanskje bare stiene som førte ut til de religiøse anleggene på Nordnes: Lille Markeveien og Klostergaten. Langs stranden gikk et veifar som fulgte den opprinnelige strandlinjen. Dette buete gateløpet har Strandgaten fremdeles mellom Muren og Holbersallmenningen. Cort Piils smug følger stien mellom Munkeliv kloster og klosterets brygge nede ved stranden. Hennebysmauet markerer grensen mellom Munkeliv kloster og byen, mens gateløpet i Marken følger middelalderens veifar mellom Nonneseter kloster og Allehelgenskirken i Vågsbunnen.

Fra Christopher Johannes Hammers veiinstruks fra 1794

«At bygge Broe-Karr med Udskaaft af Steen, sparer i Tiide mange Penge, og er undertiden høyst nødvendig, men udfordrer tillige megen Forsigtighed, saafremt Broe-Karret skal staae og ikke falde af sin egen Tyngde.

Fornemmelig maa det iagttages: at de nederste eller første Lag Heller ikkuns lidet utskydes, og de øverste mest, at ethvert Lag vel forbindes med den øvrige Muur, at de mindste Aabninger udfyldes med stykker slagne Steene, og at Hellerne i de øvre alletider dækker Sammenkomsterne af Hellerne i de undre Lag. Ved et Steen-Karr, som var 9 Al. høyt, har jeg paa denne Maade ladet avansere dets øvre Rand 3 Al. ud over Grunden, og ladet opbygge Broer af bare Steen, til meget Varighed.»

1. Utsnitt fra Gottbergs kart fra 1772 med markering av den tids postveiruter (ill: Byantikvaren) 2. Den tidstypiske og imponerende ekspedisjonshallen i hovedpostkontoret fra 1956. Bygningens interior er i dag innvendig ombygget til kjøpesenteret "Exhibition". (Foto: ubb-bros-03060)
3. Det gamle postkontoret i Domkirkegaten 1 (arkitekt Peter Dybwad) ble oppført i 1892-96, og revet allerede i 1956. (Foto: ubb-kk-nnx-0052)

Postvesen og postveier

Postgang var en vesentlig drivkraft i utviklingen av et veinett rundt Bergen. Fast postgang i Norge kom i gang i 1647, men Bergen hadde allerede to år tidligere etablert sitt eget lokale postsystem skal man tro en samtidig slektbok etter Anders Larentson Leck. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd på land og sjø. Den omfattet også gjestgiverstedene langs ferdsselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. Store deler av rutene gikk sjøveien, men fjordkryssingene ble ofte forhindret av dårlig vær. I de påfølgende århundrene ble derfor stadig større strekninger forsert til lands. Postveiene var gjerne gamle by- og bygdeveier som ble forbedret, utvidet og av og til omlagt. Først på slutten av 1700-tallet kunne lengre strekninger av disse kjøres med hest og vogn.

I dag finner vi bevarte spor etter alle de tre hovedpostveiene:

Bergen-Trondheim: Byfjorden var med ugunstig vindretning ofte hard å forser til sjøs, og ruten til lands fulgte byveien til Åsane gjennom Sandviken opp til Garpetjernet og ned til Eidsvåg, via Glaskaret til Rolland, via Mellingen til Falkanger, og derfra videre til Steinestø, senere til Tellevik. Postveien til Trondheim ble anlagt med 5½ alens (3,5m) bredde og skulle ha grøfter på begge sider. Veien fikk etterhvert brukbar standard og kunne etterhvert forseres av ridende postførere. Denne postveistrekningen er den absolutt best bevarte av hovedtraseene. Her finner en både injefferingen og større deler av selve veilegemet bevart.

Bergen-Stavanger: Denne postveien gikk fra Bergen via Kalfaret, Fløen og Landås til Midtun, derfra gjennom Birkelandsbotn over Vallahiene til Hatlestad, Sandven og Kalandseidet, deretter via Søfteland og Hetlefloten til Osøyri og Hatvik der posten ble ført videre sørover sjøveis. Av denne strekningens opprinnelige trasé finner man deler i Nattlandsbotn, Ulsmåg, Birkelandsbotn og langs Kalandsvatnet. Dessuten finner man her Midtun bro trolig bygget rundt 1780, som er en av de eldste steinbroer som er bevart i Bergen.

Det er noe usikkert om broen ved bruket Bergendal øverst i Sandal kan regnes som en del av postveisystemet, dette fordi postrutene i dette området stadig har vært omlagt. Et imponerende byggverk og verdifullt kulturminne er det i hvert fall.

Bergen-Christiania: Postrutene fulgte tidlig den gamle byveien mellom Bergen og Indre Arna over Kalfaret, langs Svartediket opp Hardbakkadalen og over Borgaskaret. Fra Indre Arna gikk veien over Arnatveit og Åsheim til Tunes og derfra med båt innover Sør fjorden. Bare på deler av strekningen lot posten seg føre til hest, mens Borgaskaret måtte forseres til fots.

Fra 1783 gikk postveien til Christiania over Nattland og Sædalen, via Grimen, Erdal og Bratland til Haugo og videre til Indre Arna. Strekket mellom Sædalen og Haugo er blant de best bevarte delene av denne veien. Strekningen mellom Åsheim og Tunes har også bevart sitt opprinnelige preg.

Postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner kulturmiljø i kommuneplanens arealdel. De best bevarte sammenhengende strekningene finner vi i Rimmaskaret (Falkanger-Mellingen), i Glaskaret (Rolland-Ervik), mellom Eidsvåg og Sandviken sykehus, ved Hardbakka, mellom Åsheim og Tunes og mellom Grimen og Bratland i Arna. Disse veifarene representerer postruter fra ulike tidsepoker som strekker seg over flere århundrer og har svært høy verneverdi som kulturminner.

I tillegg til traséer og veilegеме er bygninger knyttet til samferdselshistorien viktige kulturminner. Steinbroer (som i Christieparken), postgårder og skysstasjoner som fortsatt eksisterer (f.eks. Sandven) og postbrygger som i Tellevik, er eksempler på slikt.

Poståpnerier og postkontorer var en viktig del av distribusjonssystemet for post helt siden starten midt på 1600-tallet. Tradisjonelt ble disse plassert på allerede viktige knutepunkt for transport og handel i distriktet vårt. Før 1818 var postkontorene stort sett i postmesterens hjem der man hentet sin post, etter at postens ankomst var varslet med posthornet. Postombæring kom i gang først et godt stykke ut på 1800-tallet. Mot slutten av 1800-tallet ble en rekke poståpneri etablert ved dampskipskaier og jernbanestasjoner. Etter en omflakkende tilværelse i byen, har hovedpostkontoret siden 1872 holdt til i området rundt Bergen rådhus. Dagens hovedpostkontor i Småstrandgaten 3 ble innviet 30.april 1956.

Kirkeveier

Fana kirke er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1228, men ble trolig bygget rundt 1150. Birkeland gamle kirke (på Kirkebirkeland) er første gang nevnt i 1329 og var den gang trolig en stavkirke. Opprinnelig gikk ferdselsveien mellom de to kirkene forbi Smøråsgårdene, under Sandgotnaberget og videre gjennom Nøttveit og Titlestad mot Fana kirke. Veien fra Smørås til Kirkebirkeland var kun farbar til fots og med kløvhest, og møtte på Kirkebirkeland med postveien mellom Bergen og Stavanger. Den tjente som byvei til langt opp på 1800-tallet. Veien ble senere lagt på nordsiden av Smøråstoppen og ned mot Lilletvedt og Nesttun, og fra slutten av 1800-tallet var det farbar vei med hest og kjerre fra Skjold til Smørås. Deler av den opprinnelige kirkeveien brukes i dag som turvei.

De gamle kirkeveiene fra Krokeide, Fanahammeren og Nordvik til Fana kirke Fana-gården er sammen med Stend blant de eldste i bygden. Folk som kom sjøveien til kirken hadde landingsplass ved Fanahammeren (kaia er der fortsatt) og fulgte ferdselsveien til kirken opp Kleivane til det som i dag er Høgseteveien. Kirken var også et valfartssted da den hadde et berømt sølvkors som hadde helbredende virkning.

Fra Fanahammeren gikk det en gammel kirkevei sørover forbi Salbu og Rødgårdene. Da Krokeidevegen ble anlagt, fulgte denne i all hovedsak traseen for den gamle kirkeveien som vi dermed ikke finner særlige spor av i dag. Kirkeveiene i Fana vitner om tidligere tiders infrastruktur og kommunikasjons historie, og er som sådan viktige og lesbare strukturer som kan fortelle om områdets historie.

By- og bygdeveier

Vi vet ikke i dag sikkert hvor lenge de ulike veifarene har vært i bruk, men enkelte av dem kan nok føres tilbake til middelalderen. Veifarene var opprinnelig «tilblivelser» gjennom et terreng hvor ruten ofte gav seg selv. Bøndene i opplandet og

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

26 Historiske veifar

Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om nærmere undersøkelser for å vurdere tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene. Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er faktisk del av første generasjon offentlig vegnett som har bundet landet sammen.

- SVV (Statens vegvesen) skal høres i saker som angår postveiene.
- Strukturer som forstøtningsmurer, kulverter og broer bør bevares
- I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Gamle Vossebanen er Norges eneste bevarte veteranjernbane med damplokomotiv fra 1913 og jernbanevogner i teak med original innredning. Toget kjører mellom Midtun stasjon og Garnes stasjon i sommermånedene, i med en unik variasjon i jernbaneanlegg- og stasjoner nøye tilpasset landskapet. (foto: Riksantikvaren)

rundt Bergen hadde behov for å frembringe sine produkter på «markedet» i byen og hente hjem varer som kornprodukter og salt, og deres vandringer utgjorde det meste av ferdseien. Dels utgjorde også gårdene punkter i nettverket av veifar, og veiene gikk gjerne over gårdtunene på de største gårdene. Mens man i Europa ellers hadde hatt «diligencar» i person og varetransport i flere århundrer, var de norske veiene knapt nok kjørbare for vogner før på 1700-tallet.

Fjøsangerveien ble anlagt i 1760-årene og omtales av Løndal i 1779 som en «uforbederlig god Cariol-Vei». Eksempler på byveier fra ulike tidsepoker er bufarsveien mellom Ulsmåg opp Kubakkene til Totland og videre over Riple til Frotveit, stien mellom Brattland og Vognstølen, veien fra Laksevåg over Melkeplassen og Løtveit til Sælenvatnet, veien mellom Rolland og Ytre-Arna og veien mellom Stend og Skage. De best bevarte av disse by- og bygdeveiene er i bruk den dag i dag, f.eks. veien fra Rådalen over Grimseid til Hjeltestad. Bygdeveiene er ofte etablert gjennom pliktarbeid og bøndene, som nesten uten unntak avgav fri grunn til veien, måtte også bidra med arbeidsinnsats.

Militærveier

Fra Smørås går det en gammel kjerrevei opp på Hamrefjellet og i ring rundt Bjørnekletten, Bjørnevatn og Smøråskletten, med en utløper til Nøttveit vest for Bjørnevatn. Veien er bygget som forsvarsanlegg av soldater innkalt til til nøytralitetsvakt i 1914-15. Fra Hamrefjellet kunne man dermed beskytte en fiende i hele området mellom Fana og Nordåsvannet med mobile 8,4 cm feltkanoner. Militærveien skulle bare gi sikker tilkomst og tilførsel av ammunisjon samt rom for manøvrering av artilleriet.

Også veien mellom Haugsdal over Brekkekleiva til Samnanger ble bygget som militærveg. Den fremstår i dag omtrent som da den ble bygget i 1910-1912, men her gikk det lenge før dette en buføringsvei eller byvei mellom Bergen og Samnanger. Militærvegene ble bygget slik både post-, gårds- og kjerreveier ble anlagt på 1800-tallet med steinsatt veilegeme og veikanter av større steinblokker. Slik de fremstår i dag, er de både militærhistorisk og veiteknisk viktige kulturminner.

Vossebanen

Vossebanen ble satt i drift mellom Bergen og Voss i 1883 som smalsporet (1067 mm) jernbane og ombygget til normalspor (1425 mm) i 1904 som en følge av at Bergensbanen var vedtatt bygget med denne sporbredden. Det var helt fra starten av planlagt å forlenge banen østover mot Oslo, og etter anleggelse av Bergensbanen som ble satt i drift 1909, ble aksjeselskapene for de to banene etter hvert slått sammen. For å forkorte reiseavstanden ble Ulrikstunnelen bygget i 1964. Dette førte til at lokalbanen mellom Bergen og Nesttun ble nedlagt året etter, men banen ble brukt til godstransport enda noen år etter dette. Strekningen mellom Fjøsanger og Midtun ble etter hvert omgjort til gang og sykkelvei, og det arbeides med planer om å utvide denne til sykkelstamvei. Strekningen mellom Midtun og Garnes er i dag veteranogtrasé og er vedtaksfredet ved forskrift som trådte i kraft 15.09.2016.

Banens linjeføring, enkelte kulverter, broer, skjæringer, samt noen bygninger tilknyttet jernbanen er fortsatt bevart. Disse er viktige strukturer som gjør jernbanen, og områdets historie lesbar. Etablering av Vossebanen har hatt en markant innvirkning på Fana og Arnas historie. Den ble et tidsskille i form av dens innvirkning på utparsellering av jordbruksjord, utbygging av boliger og industri, samt kommunikasjonen med Bergen.

Vossebanen førte raskt til at en rekke velstående familier bygget seg villaer i Fana. Etter hvert kom det også til innflyttere fra middelklassen. Vossebanen forteller derfor om samferdselsystemets betydning for industri og bosetting i det som da ble regnet som Bergens utkantområder.

Kulturminner og kulturmiljøer denne utviklingen har etterlatt har derfor høy verneverdi. At deler av banen drives som museumsbane, gjør den spesielt tilgjengelig, representativ og verdifull som teknisk kulturminne.

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

25 Historiske jernbanetraséer

Osbanen var en smalsporet jernbane som gikk mellom Nesttun og Osøyro, den åpnet i 1894 og ble nedlagt i 1935. Traseen gikk fra Nesttun omtrent langs Fanavegen gjennom Rådalen til Fana og langs vestsiden av Kalandsvatnet og videre fra Kalandseidet langs E39 til Os.

Gamle vossebanen åpnet i 1883, og var første del av Bergensbanen. Jernbanen ble del av et større samferdselsnett, med postveier og fjord-båttrafikk. Ingen andre jernbanestrekninger kan i dag vise til denne kombinasjonen mellom tog- og båttransport.

Strekningen Tunestveit-Midtun er fredet.

- Strukturer som forstøtningsmurer, skjæringer, kulverter, portaler, tunneler, broer, samt jernbaneteknisk utstyr og bygninger bør bevares. For fredet strekning se Riksantikvaren for ytterligere informasjon.
- I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Parti av Vossebanen fra strekningen mellom Hop og Fjøsanger viser opprinnelige skjæringer og linjeføring.

Store deler av jernbanetraséen mellom Nesttun og Os er fremdeles bevart. Selv om skinnene er borte og mye av traséen er asfaltert, finnes det flere steder spor etter banen, som murverk og stikkrenner. Som del av et større anlegg har Osbanetraséen høy kulturminneverdi.

Osbanen

Da Osbanen åpnet 1894 betydde det en kommunikasjonshistorisk revolusjon for Fanabygden. Ikke bare fikk bøndene kortere vei til byen for å omsette sine produkter, men jernbanen åpnet også for økt boligbygging i området. Ved kongelig resolusjon i 1891 fikk et privat selskap konsesjon på jernbanedrift i 40 år, under vilkår av at selskapet stilte tog til disposisjon for militærtransport og at billettakstene skulle godkjennes av staten. Banen anlagt som såkalt tertiærbane, en lettbygd smalsporet 26 km lang jernbane med 12 stasjoner og med sporvidde på 750 mm. En kostnadsdrivende faktor ved baneanleggelsen var tunnelbygging og man bestrebet seg derfor på å unngå høydedrag. Dermed fikk banen mange og til dels krappe kurver, og det førte til at banens maksimale hastighet var 25 km/t.

Banen fikk postekspedisjon, og store deler av Midthordland og Osbygda fikk dermed raskere og sikrere postgang. I åpningsåret 1894-95 var det 67 500 passasjerer og mot slutten av første verdenskrig oppnådde et årlig passasjertall på 220 000. De mange militære som reiste til og fra Ulven leir utgjorde en vesentlig del av passasjertallet på denne tiden. Likevel ble banen aldri et foretak med stort overskudd. Fra 1918 til 1924 minket passasjerantallet med nesten 100 000, og 1924 var det siste året med driftsoverskudd. Med sin langsomme fart og det tungvinte omlastingssystemet til Vossebanen på Nesttun stasjon, var banen ikke lenger konkurransedyktig. Banen ble nedlagt i 1935, delvis fordi driftsselskapet selv hadde startet bilrute i 1927 – dette fortsatte som A/S Bilruta Os-Bergen.

Selv om skinnestrengen er fjernet for lengst, eksisterer fortsatt store deler av banetraseen som gang- og sykkelvei. Det er mulig å gå eller sykle stort sett hele traseen på 15 km fra Nesttun til Kalandseidet. Langs traseen finnes det stadig rester etter forstøtningsmurer, kulverter, små broer og fundamenter for overgangsbroer med mer. Stasjonsbygningene på Stend og i Rådalen står fortsatt. Til sammen er disse viktige tekniske kulturminner som er med på å formidle en viktig del av kommunikasjons- og samferdselshistorien vår.

Salhus var et viktig transportpunkt for reisende til og fra Bergen mot nord. Ferjekaien er typisk for si tid, med to betongtårn, vinsj og lem med tredekke. (Foto: Christine Hvidsten)

Dampskip og fergedrift

I 1861 satte firmaet Brunchorst & Dekke i Bergen inn dampskipet «Vøringen» i rute mellom Bergen og Hardanger og dette innledet en æra i transporthistorien som skulle vare i omtrent 100 år.

Bergen var tidlig ute med å legge om fra seil til damp. Byen gikk inn i 1870-årene med 35 dampskip, de fleste tilhørende nyopprettede rederier. Ved inngangen til 1900-tallet, sto Bergen frem som landets fremste sjøfartsby med sine bortimot 300 dampskip.

Fabrikkier Peter Jebsen kjøpte i 1863 et dampskip som ble satt i rute mellom Bergen og Ytre Arna, og alt ved utgangen av 1865 ble Dampbaadelaget etablert for å ivareta sjøveis transport i Bergensområdet, med fire skip i rute til bl.a. Askøy, Fjell og Laksevåg. Sørøver ble det fart i sakene fra 1866 da Dampskipsselskapet Bjørnen kontraherte et skip for å trafikkere farvannene mot Os, Fusa og Samnanger.

Fra 1885 drev kjøpmann Chr. Kahrs en egen dampskipsrute på Nordåsvannet med nybygde «D/S Skjold», fra BMV med anløp på Fjøsanger, Hop, Kråkenes, Skjold, Søvik, Nordeide og Straume. I 1889 ble Det Midthordlandske Dampskipsselskab etablert, og dette fikk flere stoppesteder på sin ferd til og fra kommunene rundt Bjørnafjorden, bl.a. Flesland og Sletten. Flere selskap kom til i Midthordland rundt århundreskiftet og antallet anløp økte stadig.

Også til kommunene vest, nord og øst for Bergen kom det i stand dampskipsselskap mot slutten av 1800-tallet. Dampmaskiner og dampskip ble etter hvert erstattet av dieselmotorer. I årene etter 1950 ble rutenettet stadig innskrenket, og rutebussene overtok som viktigste kollektive transportmiddel.

Fergedrift og fergekaier

Fergedriften i Bergen har lange tradisjoner, både lokalt i Bergen havn og som skysstilbud i det offentlige veinettet, og er nok den eldste formen for kollektivtransport i vår del av landet. I første omgang var det pliktordninger knyttet til skyssing av post og offentlige tjenestemenn, etter hvert ble tilbudet mer ordnet med faste ruter og fergetakster. Flere av nabokommunene til Bergen er øykommuner som naturlig nok tidlig ble avhengige av et omfattende fergetilbud. Salhus fergekai er bevart som et representativt kulturminne for ferjedriften i siste halvdel av forrige århundre.

I Bergen havn har fergetrafikken på Vågen lange tradisjoner. *Mest kjent er nok den såkalte «Beffen» som har sin historie tilbake til 1896 med rutetrafikk mellom Bradbenken og Holbergskaien. Ellers er passasjerfergene mellom Dokken/Nøstet og Laksevåg de mest kjente – her strekker historien seg tilbake flere hundre år til en tid da havnen ble trafikkert av en rekke såkalte fløttmenn. Ved Zachariasbryggen finnes det en rekonstruksjon av et såkalt fløttmannshus som ble benyttet ved landligge i påvente av passasjerer. Det var også fløttmenns og senere passasjerfergedrift på Store Lungegårdsvannet, over Nygårdstrømmen og Puddefjorden, samt i Nordåsvannet.

Kollektivtransport på land

Landverts kollektivtransport i Bergen var først basert på sporvei. I 1897 åpnet Bergen Elektriske Sporvei trikken tre linjer, og kort tid etter etableringen var det fem enkeltsporede linjer i drift

Trikken hadde de første 50 årene en viktig rolle i byens kollektivtransport, men ble etter 1950 gradvis nedbygd og erstattet med diesel- og trolleybusser frem til den ble nedlagt 31.12.1965. De historiske trikkelinjene er i liten grad bevart, selv om enkelte strekninger kun er over-asfalterte. Fortsatt finnes det fester for trikkenes kjøreledninger på enkelte fasader, og enkelte stolper står også igjen. I Markeveien er skinnenenes plassering delvis markert med brosteinmønster. Ventepaviljongene i Inndalsveien 124 og Haukelandsveien 51 er bevarte.

De første rutebilene eller bussene kom i drift i 1917, og i årene som fulgte ble det etablert en rekke busselskaper i bergensområdet. Disse ble med årene fusjonert og ble i 1998 samlet i ett selskap. I et kulturminneperspektiv er det kanskje bevaring av busser fra de ulike tidsepokene har størst betydning. Flere av de eldre bussene fra Bergen og omland har til nå vært sikret gjennom ulike veteranbussforeninger. Vern av kjøretøy omfattes imidlertid ikke av Kulturminneloven, slik tilfellet er for vern av fartøy.

Flyplass og sjøflyhavn

Bergensområdet fikk sin første lufthavn en god stund før etableringen av Bergen lufthavn på Flesland. I Sandviken kom det en sjøflyhavn i drift allerede i 1934 med landingsbane på Byfjorden. Under krigen etablerte den tyske okkupasjonsmakten flyplass på Herdla, og en sjøflyhavn på Flatøy.

På Hjeltestad i daværende Fana herred ble det i 1948 etablert en sjøflyhavn trafikkert av ulike flyselskap. I tillegg til en liten hytte som tjente som kontrolltårn, var det en liten passasjerterminal som senere er blitt ombygd til selskapslokaler (Sandringham). Ambisjonen var å gjøre Hjeltestad til landets største lufthavn, bl.a. gjennom en molo til øyen Dronningen, men planene ble skrinlagt pga. kostnadene. I stedet ble det etablert en ny flyplass på Flesland som stod ferdig i 1955. Den ble også en viktig brikke i NATOs flystyrkestrategi og har av den grunn både svært lang rullebane og en militær forgrening med underjordiske hangarer og depoter. Flyplassen og terminalbygningene er flyttet og ombygget en rekke ganger. Av de best bevarte elementene fremstår den gamle terminalen (Flyplassveien 535) som i dag tjener som helikopterterminal for nordsjøtrafikken.

Bergen elektriske sporvei

Landverts kollektivtransport i Bergen var først basert på sporvei, og i 1897 Bergen Elektriske Sporvei trikken tre linjer, og kort tid etter etableringen var det fem enkeltsporede linjer i drift:

1. Kalfarbakken-Torget
2. Sukkerhusbryggen-Torget
3. Nygård-Torget
4. Bradbenken-Torget
5. Sandvikskirken-Sandbrogaten

Linjene ble etterhvert forlenget, kommunen overtok eierskapet i 1917, og i 1932 nådde sporveisnettet sin største utstrekning:

1. Sandviken – Torget – Småstrandgaten – Minde
2. C. Sundts gate – Småstrandgaten – Fridalen
3. Tyskebryggen – Torget – Møhlenpris
4. Nordnes – Småstrandgaten

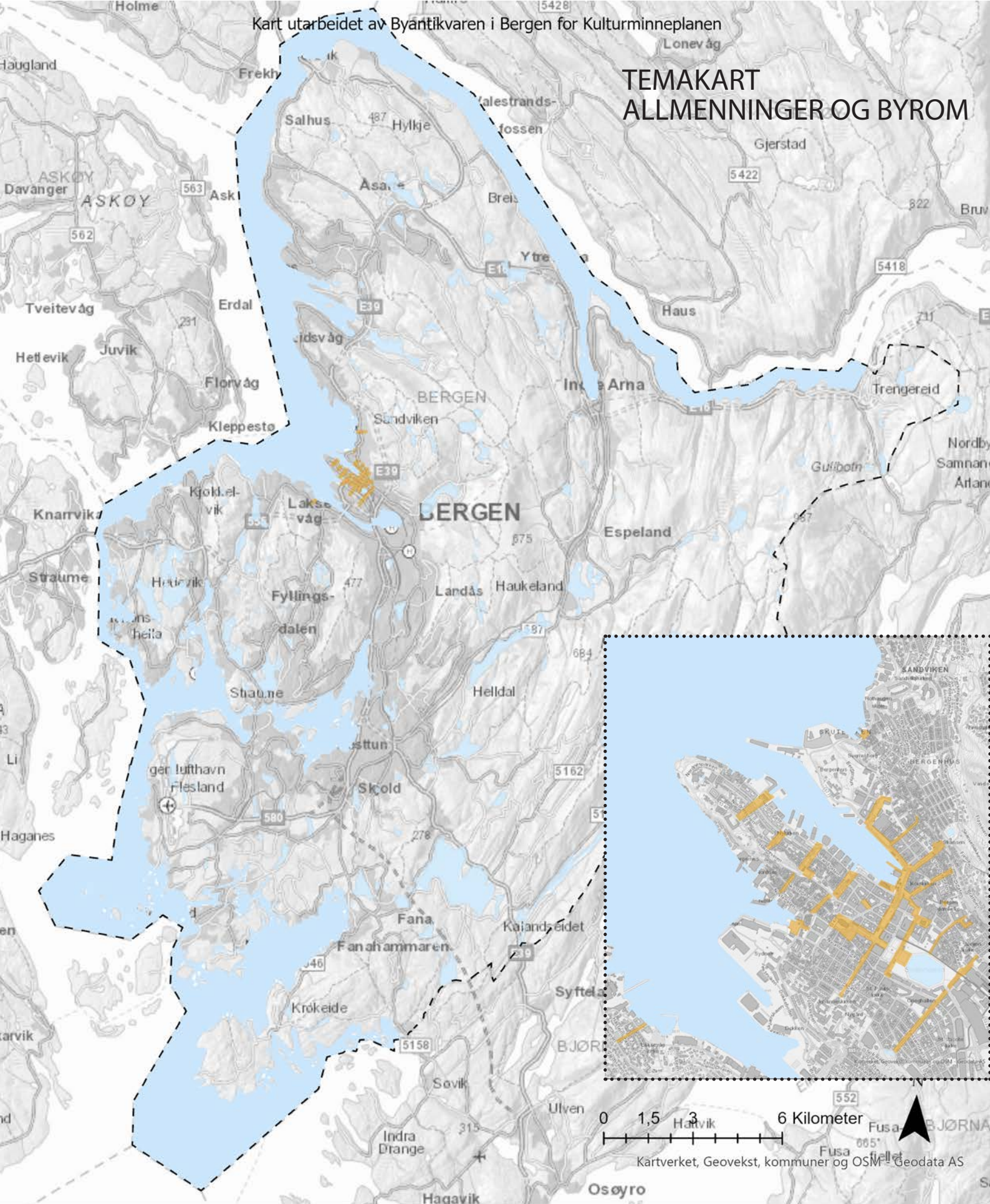
Trikkeløypen på Wergeland. Plassen har flere elementer bevart fra tiden som snuplass for Mindetrikken som gir identitet og forteller stedets historie. Trikkekiosken som venterom: Med sine avrundete hjørner og sammenhengende vindusbånd, representerte ventepaviljongen i Inndalsveien 124 nye tider, både i størrelse og utforming. Bygget ble tegnet av byarkitekt Kaspar Frederik Hassel i 1929, og var kostnadsberegnet til 7.500 kroner. (Foto: Christine Hvidsten)

TEMAKART ALLMENNINGER OG BYROM

Tegnforklaring

- Innsjø
- Kommunegrense
- Sjø
- Allmenninger og plasser

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Vågen, byens grunnleggende havn var en viktig del av kommunikasjonssystemet til langt inn på 1900-tallet. Handberg bykart fra 1864 (utsnitt) viser hvordan bebyggelsen er samlet tett rundt Vågen. Det kommer tydelig frem hvordan allmenningene er organisert slik at byen bak havnebebyggelsen får tilgang til sjøen. Denne historiske bystruktur med byrom på tvers fra Vågen sammen med langsgående i bakkant, er bevart gjennom århundrer.

ALLMENNINGER OG BYROM

Det urbane landskapsrommet i Bergen har byrommet rundt Vågen som fokuspunkt. Bergen var en by der handel og sjøfart var selve grunnlaget for bydannelsen, og Vågen danner et stort byrom som er et naturlig midtpunkt i byen. Rundt Vågen finner vi både historiske symbolbygg for konge- og kirkemakt og havnevirksomhet. Bak lå en tett bebyggelse med smitt og smau, gjennomskåret av allmenninger, som i dag er store åpne byrom for fellesskapet. Denne bebyggelsesstrukturen er karakteristisk for Bergen.

Historisk sikret allmenningene tilkomst til den viktige havnen for alle. De nevnes spesielt i Magnus Lagabøtes bylov fra 1276. Erfaring viste at allmenningene også var viktige branngater i den tette trehusbyen og middelalderens allmenninger ble etter hvert utvidet og supplert med flere allmenninger som skåret gjennom bebyggelsen ned mot havnen. I dag er mye av trehusbebyggelsen langs allmenningene erstattet av murhus, men allmenningene har fortsatt en funksjon som branngater og tilkomst til havnen, i tillegg til at de er vakre, åpne byrom som danner rammer om dagens byliv, der vi kan ferdes og treffes.

Allmenningene

Magnus Lagabøtes bylov av 1276 beskriver allmenningene – de skulle legges "på tvers av vår by", i motsetning til stretene som skulle gå parallelt med sjøen. Stretene var hovedgatene og skulle ha en bredde på rundt 6 meter, mens de smalere gatene gjerne hadde en bredde på bare 1.5-2 meter. Middelalderens allmenninger var gateløp med en bredde fastsatt til ca. 4 meter. I Middelalderen lå det allmenninger med noenlunde jevne mellomrom fra Holmen (Bergenhus) til innerst i Vågen. Breidaallmenning, dagens Nikolaikirkeallmenning, hadde i middelalderen også byens rådstue og torg og var et viktig møtested for byens

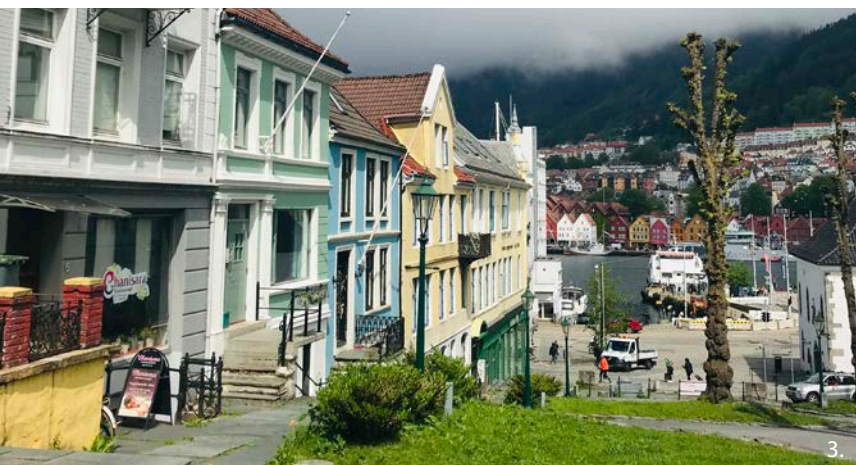
Byloven av 1276

Da brygger og gater og allmenninger skal være i lovlig stand som gjaldkeren og rådmennene anser lovlige og vel farbare. Og de skal være gjort i stand innen den halve måned som gjaldkeren i vitners nærvær forkynner som stevning om å foreta reparasjoner; og om ikke så er gjort, skal det bøtes til Kongen en mark sølv.»

1.

3.

2.

1. Vestre Holbergsallmenning, ble anlagt i 1886-9 og streker seg fra Klosteret til Nøstebukten. 2. "Johanneskirke-trappene" i Vestre Torggate ligger som en åpen siktlinje, en langstrakt tverrgående akse, som møter Torgallmenningen og Torget sist i nordenden. 3. Østre Murallmenning ble anlagt etter bybrannen i 1561, da kalt Rosenkrantzallmenning, og er den første av byens allmenninger med den bredde som i dag oppfattes som et karakteristisk trekk i Bergens bybilde.

befolkning. Auta-allmenningen, den sydligste som omtales i Byloven av 1276, kjennes i dag som Vetrilidsallmenningen. Nedre Hamburgersmug og Øvre Korskirkesmug er også allmenninger fra middelalderen.

Mange av allmenningene fikk etter hvert også et parkmessig preg med store trær som skulle skjerme mot brann. Etter brannene i 1561 og 1582 ble det opprettet nye, brede allmenninger i Vågsbunnen og på Strandsiden: Vågsallmenningen, Korskirkeallmenningen, Torgallmenningen og Murallmenningen. Murallmenningen var med sine 48 alen (ca 30 m) den første virkelig brede allmenningen i Bergen.

Etter de mange storbrannene på 1600-tallet, fikk også Nordnes flere nye allmenninger som del av bebyggelsen som vokste fram på denne tiden. Nykirkeallmenningen og Holbergsallmenningen skulle beskytte den verdifulle, tette handelsbebyggelsen mot nord og syd. Etter brannen i 1702 ble utvidet – Vetrilidsallmenningen, Holbergsallmenningen og Dreggsallmenningen utvidet. Domkirkeallmenningen (i dag Heggebakken, Nygaten, Peder Motzfelds gate) ble anlagt mellom fjellet sør for Bispegården og Manufakturhuset. Torgallmenningen fikk på denne tiden funksjon som byens viktigste samlingsplass. Den siste av de store allmenningene som ble etablert, var Tollbodallmenningen, regulert inn etter brannen i 1756.

Plasser

Også åpne plasser var nyttige med tanke på å beskytte byen mot brannsmitte. På Klosteret finner vi den første åpne plassdannelsen da de siste restene av Munkeliv Kloster ble revet på 1600-tallet. Plassene har historisk vært viktige samlingssted for byens innbyggere, både organisert, som borgervæpningens øksersis på Engen og demonstrasjoner på Rådstuplass, og til fest og glede, som landsutstillingen i 1928 i Byparken og på Festplassen. Torget danner også et naturlig byrom, og byens torg har alltid vært viktig samlingspunkt og vesentlig for byens handel. Så også i Bergen.

5.2

Byrommenes historiske forankring

Byrommenes historiefortellende egenskaper som byplanelement og som forbindelse mellom viktige byfunksjoner skal legges til grunn ved opparbeidingen. Viktige historiske detaljer må bevares, rekonstrueres eller nytolkes. Byrommenes historiske forankring er angitt på plankart 3 og har følgende krav til utforming av belegget:

1 Middelalderen

Middelalderens veifar og gatenett har en veistruktur som følger terreng, elvefar, strandlinje og historisk betingete eiendomsgrenser. Middelalderens veifar og gatenett skal bevares som gateløp, både med hensyn til bredde og retning, og skal gis god lesbarhet i byroms-nettet ved kontinuerlig og enhetlig dekke.

2 Førindustriell tid

Terrenginngrep i førindustrielle byrom tillates ikke. Førindustrielle byrom skal ha brostein som hovedmateriale, ved behov kombinert med natursteinsjeller. Bygulvet kan deles opp med fortau eller rennestein etter dagens bruk.

..forts.

1. "Kulturaksen" er et viktig byrom i 1916-området. Aksen strekker seg fra teateret til Ulriken, via Ole Bulls plass og Kong Olav Vs plass og Byparken. Selve Ole Bulls plass som byrom har fått en parkmessig utførelse, et grep som strekker seg tilbake til apotekerhagen som lå her fra 1600-tallet. De øvrige gateløpene ble etablert ut fra et ønske om at Bergen skulle fremstå som en moderne, kontinental og fremtidsrettet by, med brede og rette gater, plasser og kvartal.

Regulerte gater og plasser

Etter brannen i 1855 fikk byen en mer systematisk kvartalsregulering.. De nye gatene Olav Kyrres gate, Christies gate, Nordahl Bruuns gate ble anlagt og dannet kjernen i det som skulle være det nye moderne Bergen etter kontinentale forbilder. Ole Bulls plass, som strakk seg opp mot Engen, og Byparken, ble bymessig tilrettelagt der den tidligere apotekerhagen, Maartmannshagen, hadde vært og den storstilte Festplassen ble et hovedelement den nye byplanen. . Parkanlegget rundt Lille Lungegårdsvann, slik vi kjenner det i dag, ble fullført i 1937. Byrommet, som strekker seg fra Bergen offentlige Bibliotek til Den Nationale Scene, er i dag et grønt og storslått byrom, omkranset av vakre og bekostede kulturinstitusjoner, og arkitektur av høy kvalitet, helt i tråd med de mest ambisiøse felleseuropeiske byplanidealer i siste halvdel av 1800-tallet.

Den siste store bybrannen i 1916 stoppet ved Ole Bulls plass. De nyetablerte gatene fra 1855-planen ble beholdt, mens resten av brannområdet fikk en fullstendig ny byplan. Torgallmenningens historiske forretningsgårder fra siste halvdel av 1800-tallet, Bergens «City-arkitektur», tegnet av tidens mest toneangivende arkitekter, ble nå erstattet med nyklassisistiske store forretningsgårder og handelshus. Torgallmenningen, slik vi kjenner den i dag, fikk sin utforming. Torgallmenningen er omtalt som et av de vakreste nyklassisistiske byrom i Norden og regnes i dag som byens storstue.

Byens små rom

Byrom slik vi bruker begrepet i dag, er mellomrommene, de urbane rekreasjonsområdene og offentlige møteplasser. Byrommene er ofte tilknyttet gater- gatetun, i tillegg til plasser og allmenninger. Gjennom bevisst opprustning for å skape attraktive bomiljø i sentrum, som en reaksjon på saneringsplaner på 1960- og 70-tallet, og gjennom «Miljøbyprogrammet» på 1990-tallet, ble det gjennomført en systematisk opprustning av byrom i Bergen, som vakte oppsikt utover byens grenser. Resultatet kan vi fortsatt glede oss over i alt fra de store byrom og allmenninger til nærmiljøenes gatetun og små plasser rundt i den tette trehusbyen.

..forts.

Fremkommelighet for fotgjengere, syklist og funksjonshemmede skal prioriteres dersom bevaring/tilbakeføring medfører dårlig fremkommelighet for disse trafikanter. Historiefortellende elementer kan synliggjøres ved bruk av tidstypiske materialbruk og formgivning.

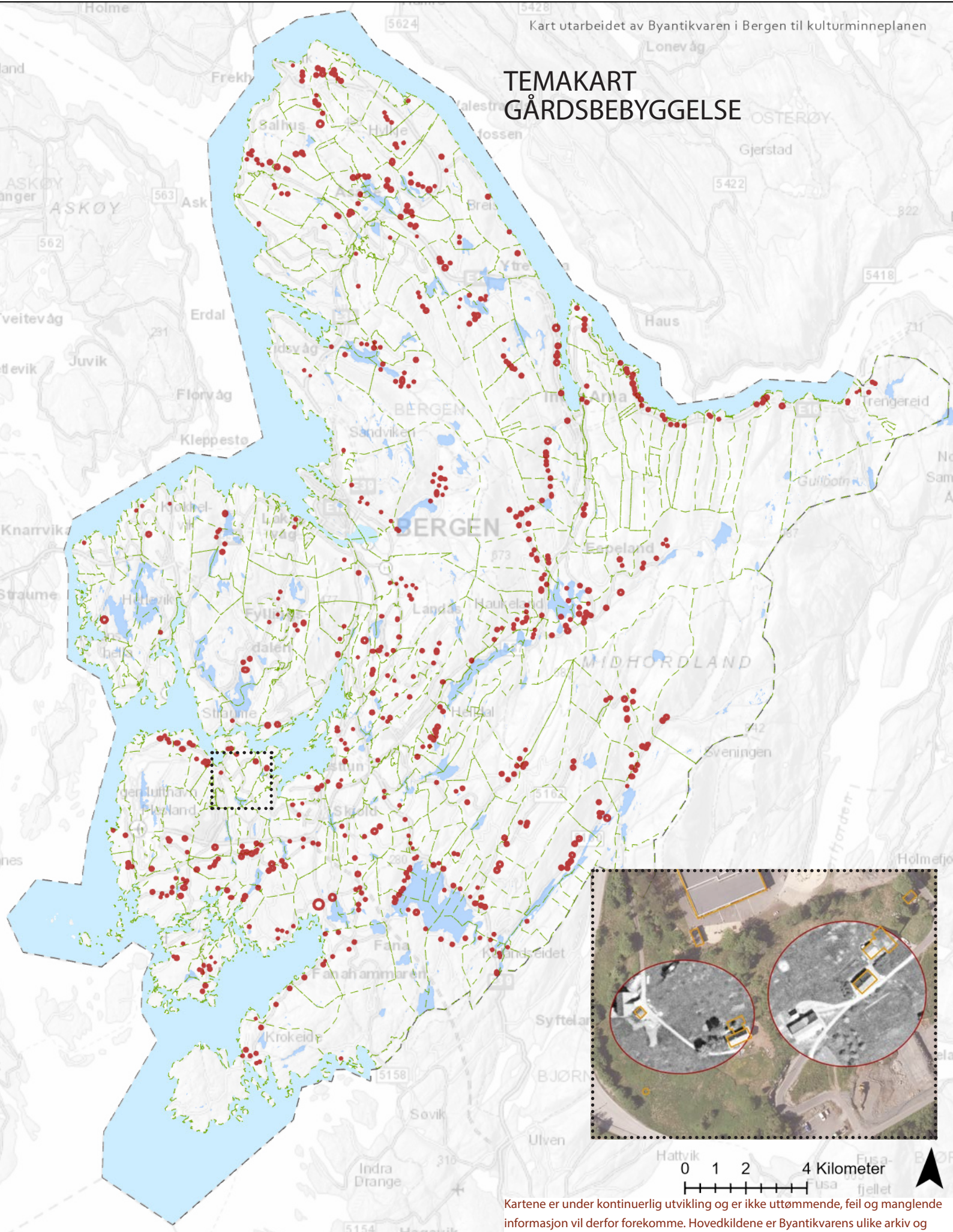
3 Industriell tid

Byrom anlagt i industriell tid skal ha brostein som hovedmateriale. Bygulvet skal deles i tre langsgående felt med eventuelt høydesprang mellom.

KDP SENTRUM – RETNINGSLINJER OG BESTEMMELSER

TEMAKART GÅRDSBEBYGGELSE

Tegnforklaring

Gardstun	Matrikelgårder	Innsjø
Kommunegrense	Sjø	

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Kalle sitt hus, et av flere våningshus på Almås. På Vestlandet og i Bergen var det vanlig at løer og uthus ble delvis eller fullstendig, bygd i tørrmurt stein. Det var heller ikke uvanlig at den mest værutsatte gavlveggen på våningshusene fikk en beskyttende tørrmur. De fleste eldre stående våningshusene vi har på gårdene i Bergen er lemstover som dette og daterte fra ca. 1800 og senere. Lemstovene er hus bestående av to jevnstore tømmerkjerner på hver sin side av en midtgang eller et "skot" i stolpeverk. I skotet var det som regel kjøkken med grue og murt pipe. På loftet eller "lemmen" som har gitt hustypen sitt navn, var det soveplasser. Konstruksjonen var dynamisk – slike hus kunne gjerne flyttes og settes opp på nye grunnmurer, f.eks. i forbindelse med et jordskifte.

I forhistorisk tid bestod gårdsbebyggelsen av ulike varianter av såkalte langhus. Bygningsteknikken var en form for stavbygg som gjorde det fordelaktig å bygge i lengden og samle flere funksjoner under samme tak. Denne byggeteknikken ble i løpet av vikingtiden og middelalderen avløst av lafteteknikken, spesielt for våningshus. Driftsbygninger som løer ble fortsatt stavbygd.

Laftede våningshus var enkle bygninger med åpne ildsteder, der røyken slapp ut gjennom en ljøre i taket. Fra andre halvdel av 1700-tallet er bygningstypen gjerne omtalt som røykstover, da det var blitt vanlig å etablere såkalte røykovner i mur, men uten pipe.

Kjernen i bygget – stua – var laftet, gjerne med et tilbygg i reisverk. Tilbygget fungerte som inngangsparti. Ildstedet var plassert i stua med røykåpningen (ljøre) i taket. Det var ikke vanlig med lysåpninger utenom ljøren. Opprinnelig hadde røykstovene jordgulv, men senere ble det vanlig med steinheller og tregulv. Husene kunne også ha svalganger i reisverk.

På 1700-tallet kom røykovnen, og det var trolig på denne tiden at tregulv også ble vanlig. Fram mot 1800-tallet ble det vanlig med vindu, dermed var det ikke lenger hensiktsmessig med reisverk rundt tømmerkjernen. Tømmerkjernen ble i stedet kledd med liggende kledning. Dette er utseendet som vi kan kjenne igjen fra stående røykstover i dag.

Toromsplan er en ytterligere videreutvikling av røykstovene, der røykovnen i stua er byttet ut med grue i forrommet og jernovn i stua. Ved overgangen til grue forsvant røykovnen og ljøren fra bygningene. Grua ble benyttet til matlaging, bakst, brygging og korntørking. Forrommet med grua gjekk gjerne under navnet ildhuset. Sammen med grua ble det etter hvert vanlig med en kokeovn og har således fungert som kjøkken.

Overgang fra røykovn til grue førte med seg muring av pipe. Dette gjorde det mulig å etablere en lem og loft. Toroms lemstover ble etter hvert treroms

Sammenhengende gårdsanlegg, bruksnummer 3 på gården Espeland i Arna. Bruket oppstod ved deling av bnr.2 i 1863, og bygningene ble tatt i bruk i 1864. Garasjen i bildet står der det gamle gårdstunet lå.

lemstover. Utskiftningen på slutten av 1800-tallet ble en mulighet til å bygge om, eller bygge på.

De eldste stående våningshusene vi har på gårdene i Bergen, er ofte lemstover; to relativt identiske tømmerkjerner plassert på hver sin side av en midtgang i stolpeverk, som fungerte som kjøkken og et lite soveloft, eller lem, over.

En annen type bygning som vi finner eksempler på, er sammenbygde hus. Denne byggeskikken hadde trolig en ekspansjon fra slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet. Trolig har slike flerroms-bygg blitt utviklet fra opprinnelige todelte hus. En forklaring på hvorfor sammenbygde hus ble benyttet var at det krevde mindre både av material og vedlikehold. En annen forklaring kan være at reisverksbygninger lett kunne forlenges og skape sammensatte bygninger.

I de siste tiårene av 1800-tallet og i begynnelsen på 1900-tallet ble det gradvis en endring av byggeskikken på gårdene. Det var økonomisk oppgangstid, og industrialiseringen hadde ført til at standardiserte byggemateriale ble mer tilgjengelig. Høvlet panel og listverk i standardstørrelser ble masseprodusert og spredd rundt om i distriktene. Resultatet ble at sveitserstilen også ble populær på gårdene, og var ikke lenger en stilart som man bare kunne finne i byene.

Dekorasjoner og ornament ble etter hvert allemannseie, og sveitserhusene ble gjerne reist i forbindelse med utskiftingen på slutten av 1800-tallet.

Løer og uthus

Gårdene bestod av mange driftsbygninger som skulle huse bestemte aktiviteter eller ulik form for buskap. De eldste driftsbygningene er stort sett reist som stavverk (grindverk) eller laftverk. Løer og uthus ble også delvis, eller fullstendig, bygd i tørrmurt stein (det var heller ikke uvanlig at den mest værutsatte gavlveggen

1. Tundet på Øvre Selvik, der flere av driftsbygningene er omsluttet av tørrmurte steinmur. 2. Eksempel på løe med brakekledning på Gaupås. Brake har også vært vanlig som ytterveggsledning på driftsbygninger, og er tett og samtidig luftig. 3. Utsnitt fra kulturlandskapet og gårdsbygningene på Mikkelsens plass, Tellevik. 4. Detaljutsnitt fra den tørrmurte vakre østveggen på løa på bruksnummer 4, Øvre Selvik.

på våningshusene fikk en beskyttende tørrmur). Brake har også vært vanlig som ytterveggsledning på driftshus. Denne kledningen er tett og samtidig luftig. Brake har vært brukt på naust, løer og utløer. særlig nord for Bergen.

Andre bygningstyper som var knyttet til driften av gården var vårflor, lamhus, torvhus, kvernhus, naust m.m. Det kunne variere hvorvidt hvert enkelt bruk hadde egne driftsbygninger, eller om enkelte bygninger var til fellesbruk.

Steingarder og geiler, bakkemurer, fundament etter uthus og drifteveger er viktige deler av kulturlandskapet, både som kulturminner og ved at de forsterker landskapsopplevelsen. De eldste steingardene vi kjenner er antatt å være fra eldre jernalder (500 f.Kr-500 e.Kr), men jordskifteprosesser de siste 200 år har endret eiendomsstrukturen vesentlig, og mange steingarder er flyttet eller nyreiste i etterkant av slike prosesser. Steingarder knyttet til en gårdsgrense er ofte av de eldste vi finner i dag, siden gårdsgrensene i mindre grad ble påvirket av jordskifteprosessene. Bakkemurer og geiler har i mindre grad vært påvirket av utskiftningene, og kan være før-reformatoriske.

§ 35

Sone med særlige hensyn til andre interesser

(pbl § 11-8 andre ledd, bokstav c)

35.1 Landbruk (510)

Innenfor de sammenhengende landbruks-områdene skal landbrukets ressursgrunnlag og landskap vernes i et langsiktig (100 års) perspektiv. Det skal utøves en streng forvaltningspraksis ved omdisponering eller deling av dyrket mark. **Bygningsmasse bør bevares eller utvikles i tråd med tradisjonell byggeskikk.**

35.1 Landskap (550)

Innenfor byfjellsgrensene skal naturkvaliteter og områdets verdi for friluftsliv, naturmangfold, **kulturminner**, landbruk og drikke-vannforsyning ivaretas. De respektive forvaltningsplanene, sammen med kommuneplanens LNF-status for arealene, skal legges til grunn for arealforvaltning.

Værslitt dør på lemstove på Øvre Selvik gård.

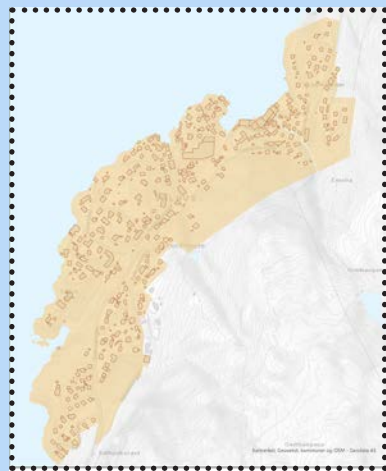
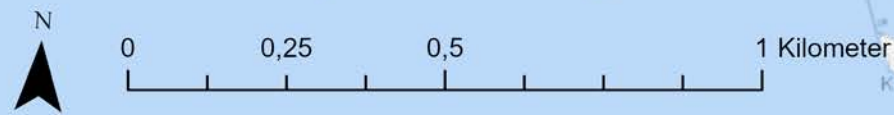

Brakeløe på Almås: Løe med grindverkskonstruksjon, og med trekledning og både tørrmurt steinvegg og en vegg med brakeløsning mot de mest værutsatte sidene. Brakeløsningen er luftig og regnet preller av eineren/braken.

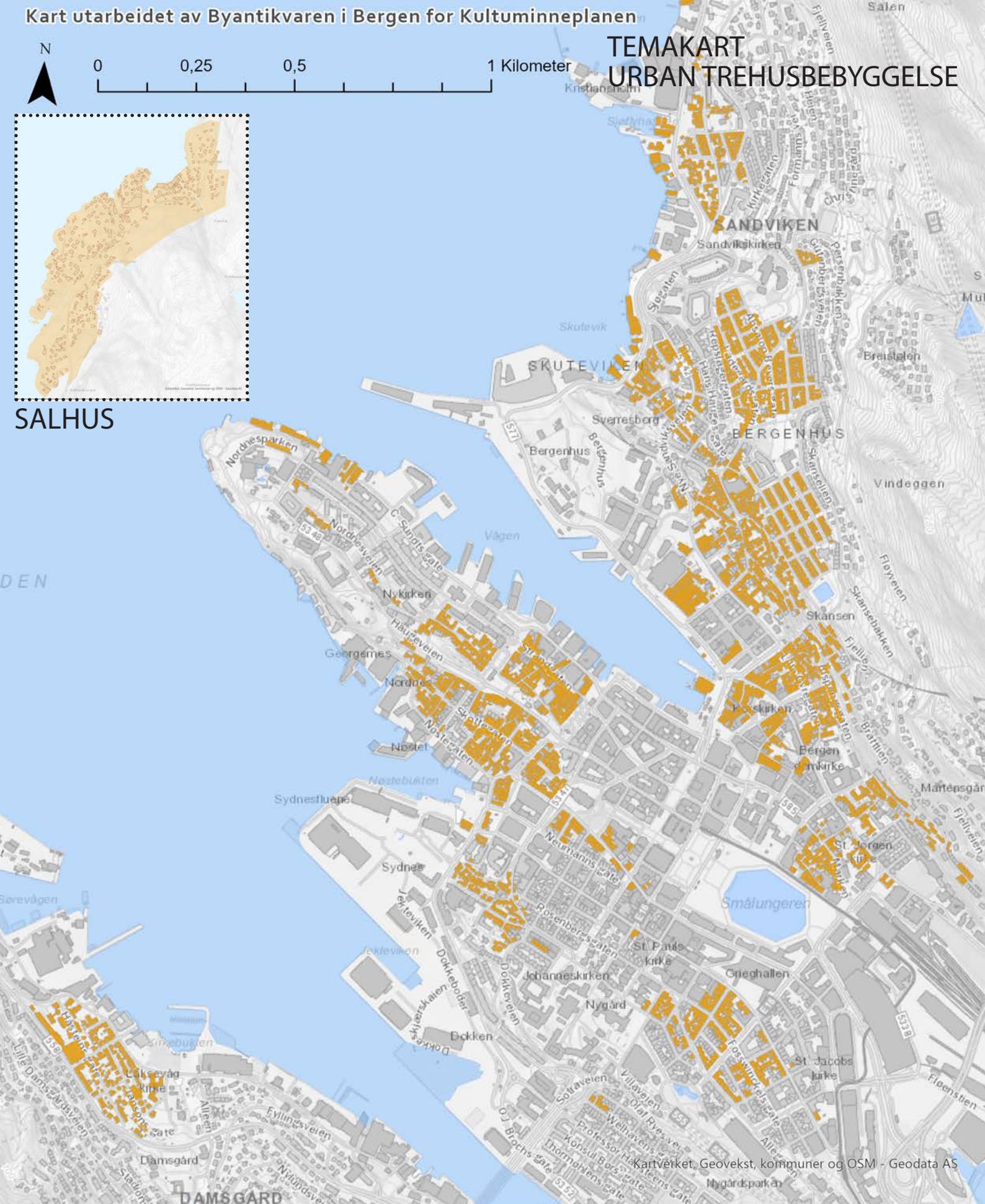
Brakeløsning ble brukt i områder der det var lite barskog, og dermed knapp tilgang på bygningsvirke, slik det var på deler av Vestlandet.

TEMAKART URBAN TREHUSBEBYGGELSE

SALHUS

Kartverket, Geovekst, kommuner og OSM - Geodata AS

Tegnforklaring

- Urban trehusbebyggelse
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Utsnitt over det varierte bygningsmiljøet i Lille Markevei på Nordnes.. Alle de ulike bygningstypene, som har kommet til til forskjellige tider, har sammen en karakter av teppebebyggelse som følger landskapet. (Foto: Nina Blågestad)

URBAN TREHUSBEBYGGELSE

I Norge er det lange tradisjoner for å bygge i tre. Laft og stolpekonstruksjoner kan føre oss flere tusen år tilbake i tid. Disse grunnleggende trekonstruksjonene, alene eller i kombinasjon, legger grunnlaget for den tradisjonelle norske byggetradisjonen og vi finner dem igjen i alt fra middelalderens stavkirker, små laftede uthusbygninger og urbane praktbygg fra 17- og 1800-tallet. På Vestlandet ser vi at det tradisjonelt ble benyttet en form med tømrete laftekjerner omgitt av svalganger og utbygg i enklere stolpekonstruksjoner, det hele kledd med liggende panel som en værhud mot det våte klimaet her vest.

Planløsninger

Mens fasader og kjellermurer ble tilpasset terrenget, var planløsningene historisk sett relativt typiske og uendret.

Allerede på 1800-tallet ble det systematisk registrert regionale forskjeller, blant annet i hvilke planløsninger som ble foretrukket. I vårt område var ett- og toromsplanen vanlig i småkårs hus. Dette var en laftekerne, gjerne med en mindre laftekerne innenfor, og med et forrom i stolpekonstruksjon som inngang. Her ble etter hvert også grue og vedkomfyr plassert. Vår tradisjonelle lemstove er utviklet fra denne.

I byen var det trangere om plassen, og utviklingen fra de minste planløsningene ble i mange tilfeller litt annerledes. Planløsningen strakk seg mer bakover på smale tomter og vi fikk sidegangsløsninger, gjerne med flere laftekjerner bak hverandre, og med en gang i stolpekonstruksjon på langsiden av huset som strakk seg fra

§ 12 Kulturminner og kulturmiljø

(pbl § 11-9 nr 7)

12.4 I tette trehusmiljøer og andre verneverdige historiske kulturmiljø skal bygningene beholde sitt særpreg og estetiske kvaliteter i fasader, detaljer og hovedform.

12.5 Kulturminner, verneverdig historisk kulturmiljø og kulturlandskap skal brukes for å videreutvikle bergensk byggeskikk med kvalitet og særpreg. Det skal innhentes kulturminnefaglig vurdering fra kommunens faginstans.

12.6 Ved brann- eller annen uopprettelig skade i verneverdige historisk kulturmiljø skal ny bebyggelse som gjenoppbygges videreføre steden historisk byskikk av høy kvalitet. Slik bebyggelse skal ikke innebære en svekkelse av kulturmiljøets verdi og egenart. Det kan kreves at nybygg blir gjenreist som kopi av dokumentert grunnlag.

Til 12.6: Antikvariske hensyn skal være førende ved gjenoppbygging

(KPA 2018/Bestemmelser)

Urban trehusarkitektur: Bergen er kanskje Norges største treby, med et tett, variert og særpreget bygningsmiljø orientert langsmed, inntil og rundt torg, smau, gater og allmenninger. 1. - 5. Her fra Kroken, Sydnnes, Lille Øvregate og områdene bak Bryggen og Stølen.

gaten til bakplassen med tilgang til oppholdsrommene fra siden og til lemmen oppe. Det var heller ikke uvanlig med stolpekonstruksjoner i bakkant til kjøkken- og uthusfunksjoner. Det finnes fortsatt mange hus i Bergen som opprinnelig har, eller har hatt, denne planløsningen. Fra gaten er det lett å lese dette i fasaden der inngangsdøren er trukket til den ene siden. På større hus ble det etter hvert vanlig med ulike midtgangsløsninger, ikke ulik lemstoven, men i flere etasjer og med flere laftekjerner i rekke fra fasaden og bakover, noe som også ble vanlig i mer landlige områder da sveitserhusene gjorde sitt inntog. Den symmetriske grunnplanen kjennes også som grunnform fra mange av lystgårdene i Bergens utkanter, og har også sine paralleller ellers i Europa.

Hovedformer

«Bergenske trehus» er egentlig en sum av mange forskjellige hustyper. Som beskrevet over, viser grunnplanene alt fra små sidegangshus til relativt store trehus med symmetriske grunnplaner. Også i volum og form er det store variasjoner. Fra en-etasjes hus med en liten loftsetasje, til høye kubiske bygninger i flere etasjer. Fra enkle saltak til mansardtak, valmtak, arker og oppbygg. Alt innenfor det vi med en fellesbetegnelse gjenkjenner som bergenske trehus. Husets form kan i seg selv gi en pekepinn om alder, ettersom det også historisk har vært byggeforskrifter som har sagt noe om hva som kan tillates i byen.

Lovregulering og forskrifter formet byen

Bergen har vært rammet av større og mindre bybranner opp gjennom historien. Dette har ført til nye forordninger for å hindre brann og brannsmitte, blant annet etableringen av nye allmenninger som branngater gjennom den tette bebyggelsen, i dag et karakteristisk byplantrekk i den historiske byen. Men også på mer detaljert nivå, helt ned på utformingen av den enkelte bygningen. Alle forordninger ble ikke fulgt, blant annet krav om murtvang. For bergenserne var det antakelig både utenfor deres økonomiske muligheter, utenfor tiden og materialene de hadde til rådighet, og heller ikke i tråd med slik vi «alltid» hadde

bygget. Brannen i 1702 regnes som den største, og førte til en nyregulering av byen og nye byggeforskrifter. Om murtvengen ble sett på som urealistisk, var det krav til at byggene skulle være på rekke, ha kun én etasje og ikke ha kvister og arker. Heri ligger kanskje litt av forklaringen på tradisjonen med de høye takene, som en måte å maksimere arealet på, innenfor det tillatte.

Etter brannen i 1756 kom nye forordninger. Det ble forbudt med «gavlhus» mot gaten, men tillatt med stor midtark. Disse kalles ofte for «Midtarkshus» og fortsatt ser vi eksempler på disse i Bergen.

I 1835 fikk vi ny bygningslov og videre utover på 1800-tallet kom en rekke forordninger i Bergen, som krav til brannsikre fasader mot hovedgater og allmenninger, krav til takvinkler, høyder, og etterhvert, gjennomføring av murtvang fra 1883 i sentrumskjernen. Slik kan den eldste trehusbebyggelsen i bybildet leses også som eksempler på historiske byggeforskrifter og til enhver tid gjeldende tiltak for å hindre brannsmitte. Det var fortsatt mulig å bygge i tre i bynære områder etter 1880, og noen av våre mest homogene kulturhistoriske trehusmiljø i Sandviken er resultat av reguleringsplaner for disse områdene utenfor murtvengen. I 1899 kom ny bygningslov med total murtvang i de bymessige områdene.

De bergenske trehusene – særtrekk

Der er altså stor variasjon i både form og størrelse på trehusbebyggelsen i Bergen, og den strekker seg også over en periode på minst 200 år med skiftende idealer og muligheter. Så hva er da fellestrekkene som gjør at vi omtaler det som «Bergenshus»?

For det første er det selvsagt materialbruk. Vi har to hovedgrupper med trehus der byggets hovedkonstruksjon er i tre: Husene med trekledning og husene med murforblending, eller annen brann sikker forblending, i tråd med byggeforskriftene fra midten av 1800-tallet. Husene med fasader i tre er lett gjenkjennelige, med liggende høvlet og malt panel. Der er ulike teorier rundt hvorfor man i deler av Norge har tradisjon for liggende panel, og andre steder i stor grad bruker stående panel. En mulig forklaring er klima – det er vått på Vestlandet. Nederst del av husveggen er mye utsatt for råte og det er lettere å skifte ut de nederste bordene på en «vestlandskledning» enn å skifte ut deler av det stående panelet. En annen praktisk forklaring kan være vår tradisjon for stolpekonstruksjoner og slanke tømmerkonstruksjoner med behov for opplengere, noe som gjorde det enklest å feste liggende bord.

Mens panelet er lett gjenkjennelig, kan det være vanskeligere å skille murforblendete bygninger fra murbygninger når man ser dem fra gaten. Eksempler er bebyggelsen mellom Nygårdsgaten og Parkveien, som i stor grad er forblendete trehus. Ofte vil man likevel se det om det er mulig å kikke inn i dråpefall og smitt mellom husene.

For det andre er det takform og tekking. I Bergenske tradisjonelle trehus finner vi mye bratte tak der regnet ikke kan bli liggende, ofte med en liten «kinavipp» nede ved gesimsen fra rundt 1800. Noen sier dette er for å føre regnvannet bort fra husveggen, men det er trolig mer sannsynlig at det handler om europeiske stilidealer på den tiden. Det samme kan sies om mansard-takene som også er blitt en del av det typologiske. Midtarker og mindre sidearker er også fremdeles et vanlig syn, men vi har få eksempler igjen av de virkelig store gavlhusene der taket strakte seg ned over flere brede etasjer. I det hele tatt er variasjon i form, størrelse og retning i taklandskapet et særtrekk, mens tekkingen frem til det sene 1800-tallet da skifer også ble vanlig, i stor grad har vært pannetekking med rød tegl, og med glasert tegl på de riktig fornemme husene.

For det tredje er det bygningsdetaljene. Vinduer, dører og andre bygningsdetaljer er også svært viktige særtrekk. Mye av vinduene vi ser i dag er enten opprinnelige, eller senere kopier av, empire- og krysspostvinduer fra 1800-tallet, og også mange inngangsdører kan tidfestes til dette århundret. Et annet typisk lite trekk er de små runde eller ovale vinduer vi kan få øye på i gavlene.

Bestemmelser til hensynssoner og bestemmelsesområder

(pbl § 11-8 og kartforskriften)

§ 33 Sikrings-, støy og faresoner
(pbl § 11-8 andre ledd, bokstav a)

§ 33.12 Annen fare brannsmitte (393)

33.12.1 For utarbeidelse og godkjenning av reguleringsplaner, samt for tiltak som krever godkjenning etter plan- og bygningsloven, skal kommunens plan for sikring mot brannsmitte ligge til grunn.

33.12.2 Ferdsselsårer, bakplasser eller rom mellom bygningene må ikke bebygges eller få redusert fremkommelighet.

33.12.3 Bergen brannvesen og Byantikvaren skal ha alle søknader om tiltak til uttalelse.

Etablerte rømningsveier må tilstrebes opprustet eller være i tråd med kravene i TEK dersom dette er teknisk og økonomisk hensiktsmessig og ikke kommer i konflikt med antikvariske hensyn. Hvert tiltak vurderes konkret.

(KPA 2018/Bestemmelser)

1. Forblendet trehusrekke på Nøstet, Claus Frimannsgate. 2. Variant av midtarkhus med mansardtak med innfelt tak- og vindusopplett, i det tette trehusmiljøet på Laksevåg, i Damsgårdsveien. 3. Dreggsallmenningen 36 er synlig murforblendet med de resterende fasadesidene kledt med trepanel.

Disse kvalitetene, koblet til en letthet og eleganse, gode håndverkskvaliteter i både form og detaljering, utgjør de typologiske særtrekkene. I bergenshusene kan vi slik gjenkjenne både den vestnorske byggeskikken og europeiske stilideal fra langt større bygninger omformet til hjemlige materialer, håndverk og tradisjon. Da man tidlig på 1900-tallet, i nyklassisismens ånd, fikk en rekke store villaer i byens utkant, var de inspirert av den hjemlige bergensarkitekturen fra 1800-tallet. Her fikk det liggende panelet, takformene, bygningsdetaljer og elegansen sin renessanse.

Sist men ikke minst, handler det om topografi og arealknapphet. Bratte fjellsider med selvgrodd bebyggelse uten regulering, der terreng, tildelt tomt, veifar og stier ble bestemmende for både størrelse og plassering. Bergen er også historisk en «gåby», der nærhet til handel og vandel, sjø og allmenninger har dannet en kompakt og arealeffektiv by. Topografien gjør også at Bergen sees både ovenfra og nedenfra. Taklandskapet og konglomeratet av små trehus, smitt og smau, er slik del av opplevelsen av den urbane trearkitekturen i Bergen.

Knappt 3000 av disse trehusene ligger i det som av Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap og Riksantikvaren er definert som «verneverdig, tett trehusbebyggelse» (tidligere ofte omtalt som brannsmitteområder). Bergen har 12 av Norges 180 slike definerte trehusområder. Dette er områder avgrenset etter et sett kriterier der faren for brannsmitte er ekstra stor pga tetthet mellom bygninger og vanskelig tilkomst for brannmannskapene ved brann. I Bergen er det stort fokus på brannforebygging og beredskapsplaner i disse områdene.

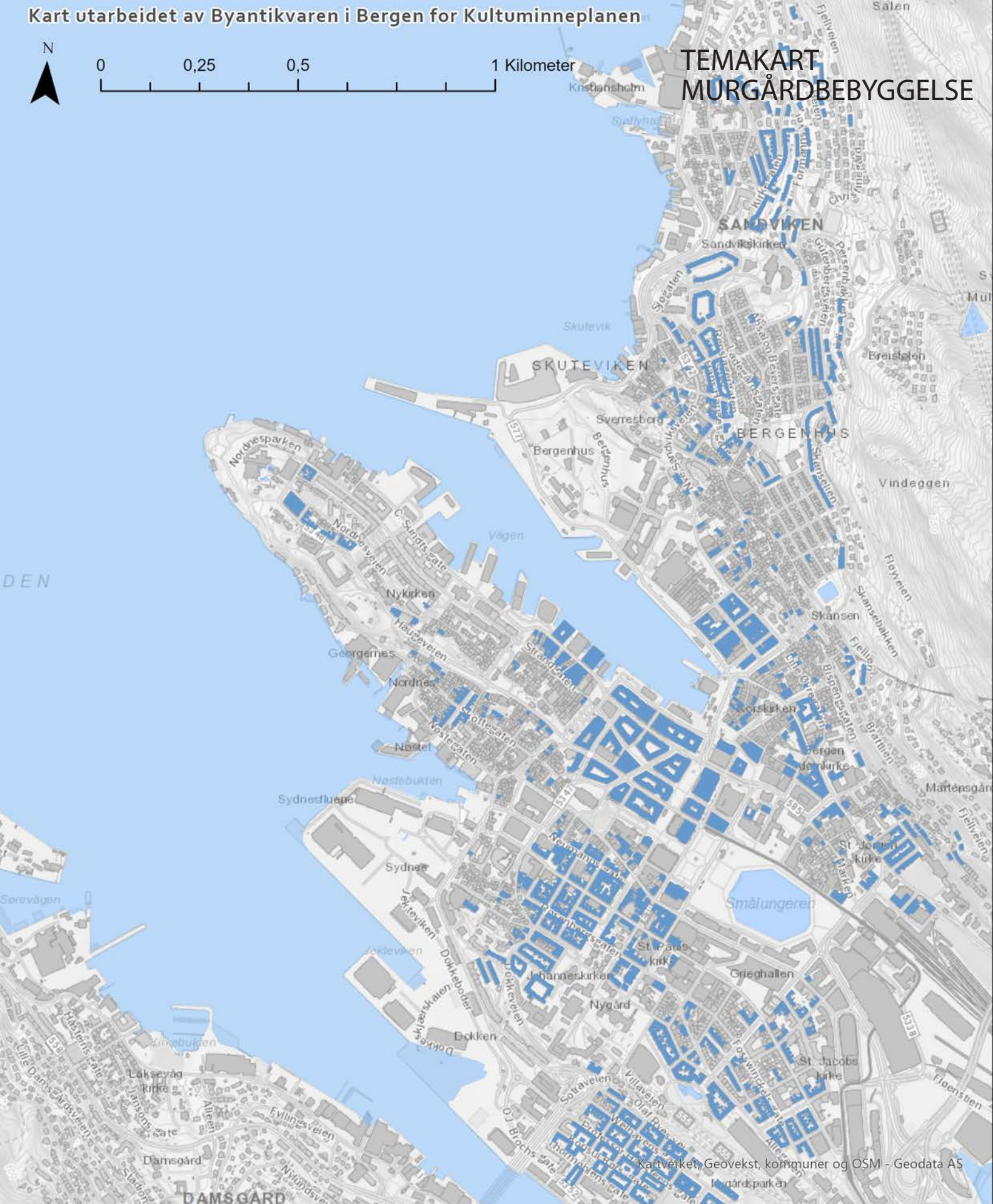
Nedre Stølen, et av gateløpene som ligger innenfor den automatisk fredete bygrunnen og like utenfor verdensarvstedet Bryggen. Området har vært bebygget siden middelalderen og den selvgrodde bebyggelsesstrukturen her har således stor tidsdybde og meget høy historiefortellende verdi.

0 0,25 0,5 1 Kilometer

TEMAKART MURGÅRDBEBYGGELSE

Tegnforklaring

- Murgårder
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkartet](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Utsnitt fra Skansen og over det varierte bygningsmiljøet. Alle de ulike bygningstypene, som har kommet til til forskjellige tider, har sammen en karakter av teppebebyggelse som følger landskapet, med synlig taklandskap og høytragende kirketårn.

MURGÅRDBEBYGGELSEN I BERGEN

1800-tallet var århundret for omfattende demografiske, politiske og sosiale endringer i store deler av Europa. Industrialiseringen grep fort om seg og befolkningsveksten var stor, særlig i byområder der også industrien og de nye jobbene var. Den raske utviklingen førte også til sosial uro og revolusjonære bevegelser. Samtidig var det fredstid mellom nasjoner og behovet for befestninger rundt byene var ikke like sterkt lenger.

I Paris var Georges Hausman byplanleggeren som la ut en helt ny og storslått byplan fra 1853-1870. Hensikten bak denne byfornyelsen var å bedre trafikkavvikling (deri troppetranporter), forbedre bokvalitet, med mer lys og luft, og dermed også forebygge flere folkeopprør. Også infrastrukturen under bakken ble forbedret med nye vann- og avløpssystemer. Etter Hausman fulgte de fleste store byene i Europa opp.

Fjerningen av demarkasjonslinjer åpnet for nytt byggeland, slik som områder som Ringstrasse i Wien og ved Søerne i København, der visjonære byplanleggere fikk plass til å anlegge både praktbygg og forseggjort leiegårdsbebyggelse og samtidig omforme store deler av de gamle bysentraene med relativt hard hånd.

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder.

Nasjonale interesser, Møhlenpris

Delområdet Møhlenpris har nasjonal interesse fordi det er en godt bevart bydel fra slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, med det opprinnelige gatenettet og det aller meste av den opprinnelige bebyggelsen bevart. Øvre deler har homogen murleiegårdsbebyggelse fra slutten av 1800-tallet, i 3-4 etasjer og til dels med svært fornemt preg. Denne type bebyggelse finnes i større omfang i Norge kun i Oslo og Bergen. Nedre deler av delområdet er bygget ut rundt 1. verdenskrig, med bl.a flere viktige eksempler på sosial boligbygging i kommunal regi, et karakteristisk uttrykk for tidens aktive sosialpolitikk. Samlet viser strøket, i fysisk konsentrert form, det sosiale spennet fra høyborgerlig til arbeiderklasse. Samtidig demonstrerer strøket endringene i både i arkitekturspråk og boligpolitikk rundt 1900, med mer vekt på gode boliger for alle, i en arkitektur mindre bundet av fortidens stiler.

(kilde: <https://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>)

Kommunikasjon ble sterkt forbedret i løpet av siste halvdel av 1800-tallet og med det spredte idéer seg fortere. Også i Norges største byer var befolkningsveksten svært stor og dermed også behovet for byutvikling og boliger. Nordmennene ville vise at man var «kontinentale» og urbane, og byplangrepene fra det sentrale Europa ble førende også her.

1800-tallets arkitekturideal var på mange måter retrospektivt. En ny tid krevde nye stiler. Jakten på tidens uttrykk hentet man fra mange foregående stilperioder og satte det sammen på nye måter. Interessen for fortiden, og kulturminnevernet, hadde sin spede begynnelse rundt 1800. Stiler ble knyttet til det nasjonale og var et uttrykk for landets kultur. Haken var at arkitektene og historikere i flere nasjoner erklærte eierskap til samme stilgrep, slik at det i praksis ble felleseuropeiske hovedtrekk. Midt på 1800-tallet tok flere til orde for at ulike historiske stilarter egnet seg for ulike funksjoner; for eksempel ble renessansepalasset bankidealet, gotikken kirkeidealet, fengsler ble bygget i nyromansk stil og barokken og klassisismen ble den mer herskapelige stilen som også ble knyttet til boliger. Mot slutten av århundret ble det hele mer eklektisk og man hentet elementer fra ulike historiske stiler og satte dem sammen i ett bygg. Samlet bruker man gjerne stillbegrepet «Historisme».

Gjennom hele arkitekturhistorien har den nære fortid alltid levd et farlig liv.

Oslo var byen i Norge som vokste sterkest på 1800-tallet og gikk forbi Bergen i folketall. Murgårdsbebyggelsen i Oslo fra 1800-tallet er derfor omfattende, men også Bergen har sine murgårdskvartaler. Disse rommer både leiegårder og selveide leiligheter. Også her ble infrastrukturen modernisert, og i Bergen har vi noen steder fortsatt vann- og avløpsrør fra perioden.

Murgårdene var i tidens ånd, men også murtvangen i den indre byen som ble innført med bygningsloven fra 1845, tvang frem en endring fra de tradisjonelle trehusene. De bergenske murgårdene er jevnt over mindre, men har svært mange likhetstrekk med murgårder i Oslo, og ellers i Nord-Europa, kontinentale i sin stil. De omfatter alt fra enkle leiegårder i sentrumsgatene til de mer forseggjorte murhusene på Nygårdshøyden og deler av Møhlenpris. En bygningstype som fortsatt er vanlig å se i Bergen er de forblendete trehusene; tømrede hus med fasader av mur. Noen bygget slik fra starten, andre gamle trehus som fikk ny fasade. De forblendede bygningene er lett å forveksle med murhus, særlig fordi de ofte fikk den samme tidsriktige dekoren og fasadebehandlingen.

Murgårdene i Bergen har historisk fått lite oppmerksomhet som verneverdige bebyggelse i konkurranse med den unike urbane trehusbebyggelsen, men murgårdsstrøkene har fine byplanmessige og estetiske kvaliteter som fortjener å bli løftet frem.

Mange murgårder var arkitekttegnet, men også flere byggmestre var aktive i byggemarkedet. Byggene var reist med «bergenskhulmur», oftest med trebjelkelag mellom etasjene. Fasadene ble pusset. Stukkatur og dekor var i sement eller gips og i stor grad hentet fra ferdigprodusenters katalogvarer rundt i Europa. Ser man på murgårder i Bergen, vil man se at mange har samme dekor og belistning på fasadene. Stilmessig er de fleste murgårdene i Bergen enkle i utforming, inspirert av renessansens formgrep, men med islett av de fleste andre historiske stiler. Mot slutten av århundret ser vi flere eksempler på upussede teglstensfasader med forseggjort pusset dekor, tårn og karyatider og masker i gips.

I de sentrale bydelene kunne slike murgårder fortsatt erstatte enkelte trehus som brant eller ble revet, men i byens daværende ytterkanter ble hele gater og kvartaler bebygget med slike murgårder. I Bergen har vi derfor både homogene murgårdsmiljø, men også den karakteristiske heterogene 1800-talls bebyggelse der små trehus og høye smale murhus står side om side i påvente av en videre utbygging som aldri kom. 1890-tallet så en byggeboom i Bergen, der mer enn 1000 murgårder ble oppført.

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder.

Bergen Nygårdshøyden murbyen

Delområdet Nygårdshøyden – murbyen ligger rett sør for den sentrale bykjernen i Bergen, i skråningen opp mot høyderyggen Nygårdshøyden-Sydneshaugen. Området grenser i nordøst mot delområdene Byparken og 1916-området, i nord mot Nordnes syd, i vest mot Sydnes og i sørvest mot Nygårdshøyden.

Nasjonale interesser ,

Delområdet Nygårdshøyden – murbyen har nasjonal interesse fordi det er en velbevart bydel fra slutten av 1800-tallet. Den er et godt eksempel på datidens byplan- og arkitekturidealer, dominert av rutenettplanlegging og historismens mange ny-stiler – med nyrenessansen som den klart dominerende. Samtidig har området en egenart som henger sammen med hvordan idealtypene møter lokale forhold: gatenettet er tilpasset det bratte terrenget, mens leiegårdsbebyggelsen både er påvirket av nye bolig- og arkitekturidealer, samtidig som den viderefører mange trekk fra den eldre bergenske byggeskikken. Dette gjelder i særlig grad husene med murfasade utenpå en laftet bygningskjerne, en bygningstype som kun finnes noen få andre steder i landet, og ingen steder i så stort antall. Overgangen fra tre- til murarkitektur, et viktig emne i norsk urban arkitektur på 1800-tallet og frem til Ålesundsbrannen i 1904, illustreres her mer direkte enn de fleste andre steder.

Strøket er også interessant, fordi det så tydelig viser den sosiale lagdelingen av samfunnet: fra arbeiderstrøkene nederst på Nygårdstangen, via middelklassens områder lenger opp i lien til høyborgerskapet oppe på høyden. Leiegården var felles som boligtype for alle disse gruppene, men leilighetsstørrelse og graden av utsmykking markerte den sosiale posisjonen. Villaen med hage var derimot beholdt de øverste sosiale lag. Begge disse boligtypene er karakteristiske for byene på slutten av 1800-tallet.

(kilde: <https://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>)

1. Ole vigs gate på Møhlenpris. Den strengt regulerte bebyggelsen med vakre murgårder er organisert i en kvartalstruktur med interne gårdsrom og forseggjorte fasaderekker mot gatene. 2. Vestre Torggate og Neumannsgate.. Variasjon mellom stilmessig uttrykk på murgårdene, fra pussete fasader med stukkatur og dekor til upussete teglstensfasader med like forseggjorte dekorelementer, tårn og pilastre. 3. Leiegårdene som ble bygget fra sentrum og oppover på Nygårdshøyden økte i både standard og leilighetsstørrelse jo lengre opp på høyden man kom. Slik forteller gårdsarkitekturen også en sosialhistorie.

De mest fasjonable murgårdene hadde store leiligheter som inneholdt stue, spisestue, kjøkken, entré, flere soveværelser, ofte med pikeværelse og dessuten kjellerbod og loftsbod. Toalettet var unntaksvis et vannklosett, men som regel kaggado utenfor selve leiligheten.

Elektrisiteten var ikke kommet for fullt, så det ble satt inn lysåpninger med glass i og over entrédørene. De fleste murgårdene var rene beboelseshus, men flere, spesielt i de sentrale bydelene, hadde forretninger og/eller annen virksomhet i 1. etasje. I slike gårder var ofte 2. etasje forbeholdt gårdeier som gjerne også var innehaver av forretningen på gateplan.

I 1899 kom et krakk i byggebransjen og det ble bom stopp for utbyggingen. Da bygging av leiegårder og forretningsgårder så smått tok seg opp igjen, var historismens æra forbi og jugendstilen hadde gjort sitt inntog. Bergen har derfor også mange flotte bygårder i jugendstil i utbyggingsområder fra tidlig 1900-tallet.

Brannen i 1916 ødela mye av byens vakre «City-arkitektur» fra 1800-tallet og tidlig 1900-tall, særlig forretningsgårder, men boligområdene på Nygård, Engen og Møhlenpris er fortsatt intakte, likeså mindre områder i sentrum for øvrig, Sandviken og Nordnes. Disse er alle definert som hensynssoner for kulturmiljø og kulturminner i kommuneplanens arealdel.

Historisme

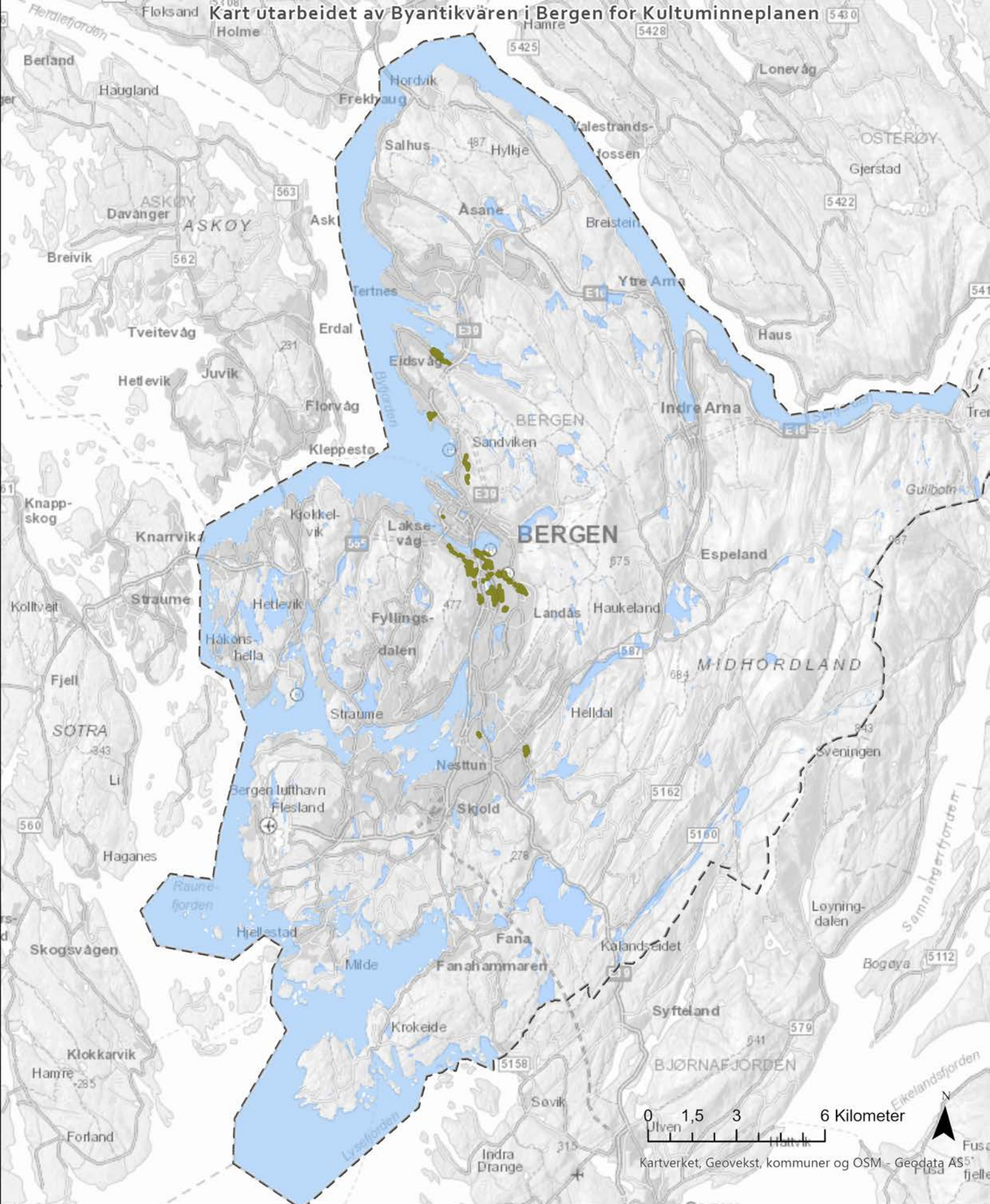
Søken etter en ny stil var dypfølt, alvorlig og ekte, men av ettertiden dømt hardt:

«Vi er nå på overgangen til den besynderligste periode i kunsthistorien – hvis etterdønninger vi har merket til det siste – hvor arkitektene i vill karriere farer avgårde gjennom så å si samtlige historiske stilperioder – avbrutt av underlige sidespring og krampaktige forsøk på nyskaping.

Perioden er lett å kritisere, men man må ikke være blind for at også meget sunt og godt så dagens lys – overfladisk flitterstas – løgnaktighet og hykleri ses jevnslidet med sunne, konstruktive, vel planlagte bygninger med gode proporsjoner og hederlig materialbehandling.»

(kilde: Konow Lund, Fredrik (1946): «Arkitektur og arkitekter» i Gran Bøhg (red). Et Kultursentrum. Bergen og bergensere i norsk kunst og forskning Bergen: John Griegs Forlag)

Tegnforklaring

- Hagebyer og hagebyinspirerte områder
- Kommunegrense
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikværens ulike arkiv og Riksantikværens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkartet](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

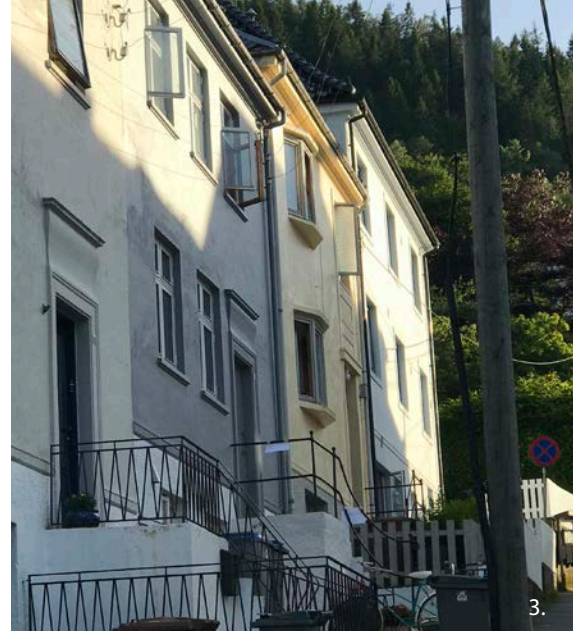

1.

2.

3.

4.

5.

1. Hegebybebyggelse i åpen karréstruktur i Ibsensgate, Elsters og Sivles gate. Tegnet av boligarkitekt Jon Knudsen i 1922. Bygningskomplekset fremstår som svært godt ivaretatt og opprinnelig på tross av enkelte nyere vindusinndelinger. 2. Eksempel på bebyggelse i Finnbergåsen og Inndalsveien som er myket opp med et mer organisk formelement, der endebygningen i rekken avsluttes som en bue. 3. Løvtakksiden og Granbakken. Hagebyrekken med bygningsseksjoner, forhager, mur og gjerder klatrer og tilpasser seg det eksisterende terrenget. 4 og 5. Typologi. Hagebybebyggelse som større tomannsboliger i Edvard Griegs vei, samt mindre ene- og horisontaldelte tomannsboliger i Camilla Colletts gate.

HAGEBYER OG HAGEBYINSPIRASJON

Hagebybebyggelse og idealet om det gode liv

Hageby som bytype og idé stammer fra den britiske byutviklingsteoretikeren Ebenezer Howard, som lanserte begrepet rundt 1900. Hagebybevegelsen knyttes til Arts&Crafts-bevegelsen og var en reaksjon mot industrialismens tette, skitne bysamfunn med til dels dårlige boforhold. Hagebyidealet er sterkt knyttet til estetikk, arkitektonisk kvalitet og det «ekte», og har i seg et ønske om å finne igjen kvaliteter fra den førindustrielle tiden og bringe dem inn i moderne boformer. Hagebykonseptet fikk stor betydning for byplanlegging i Europa de første tiårene av 1900-tallet. Hagebyen skulle kombinere byens og landsbygdens fordeler og eliminere deres ulemper. Bebyggelsen skulle være lav og dominert av hager og vegetasjon, og samtidig ha nærhet til de større offentlige tjenestene i bykjernen, men med egne nære fellesfunksjoner, slik som kolonial, slakter, post etc.

Idealet var å bygge en by der alle beboere skulle ha tilgang på ro, lys, luft og hver sin lille hageflekk, hvor det blant annet skulle være mulighet for å dyrke grønnsaker som en viktig del av matauken.

Forbedring av det fysiske miljøet med hovedelementer som en funksjonsdelt arealdisponering med en bevisst estetisk utforming av byrom, gater og bygninger, skulle legge grunnlaget for gode sanitære forhold og «sunne liv». Hager, felles parker og grøntområder med variert vegetasjon var viktige elementer både for folkehelse, men også for estetikk og skjønnhet i hverdagen. Til sist, Byplanlegging og boligsak ble sett i sammenheng, og boligbygging, eller tilrettelegging for boligbygging, ble hovedsakelig betraktet som et kommunalt ansvarsområde.

Utbredelsen

Bergen kommune hadde allerede fra 1890-årene begynt å kjøpe opp arealer i Årstad med tanke på ekspansjon sørover, og mellom 1918 og 1922 gjorde kommunen store tomtkjøp, blant annet ved Haukelandsvannets nordlige del og Finnbergåsen. Kommunen kjøpte også de gamle gårdene, der man planla, og bygget større og helhetlige hagebyer, med utgangspunkt i datidens boligidealer.

Fridalen, Nymark, Langhaugen, Uren, Fredheim, Nedre Næsset, Solhaug, Blekenberg, Lille Solheim, Store Solheim, og Krohnsminde er også eksempler på gårder og områder som ble kjøpt opp med tanke på en ønsket utvikling. Men det er etter innlemmelsen av Årstad kommune til Bergen i 1915 at det aller meste av dagens bebyggelse og hagebystrukturene i Årstad kom til. Denne ekspansive perioden og de rådende idealene setter fremdeles sitt preg på bydelen.

Arkitekt Jon Knudsen fikk oppdraget i 1920 med å tegne den første «bergenske hageby», en større helhetlig plan for 353 hus og leiligheter i Finnbergåsen mot randen av Leaparken. Dette skjedde parallelt med den reviderte reguleringsplanen for Bergensdalens midtre del, signert Olai Shumann Olsen, lansert i 1922. I tråd med denne planen ble det største enkeltområdet med selvbygger- hus på Nymark oppført, med nesten 200 boliger i form av eneboliger, dobbelthus og rekkehus.

Planlegging og helhetlig utforming

Nymark selvbyggerkoloni er et fremstående eksempel på datidens hagebybebyggelse.

Utbyggingen skjedde etter det såkalte selvbyggersystemet. Dette gikk ut på at husene ble

oppført halvferdige av kommunen, mens selvbyggerne/eierne så gjorde dem ferdige. Målet var at alle skulle ha råd til å skaffe seg sitt eget hjem med hage. Bebyggelsesplanen og alle bygningstypene for selvbyggerkolonien på Nymark ble tegnet av arkitekt Leif Grung

Et større område hvor det også er bevart hagebypreget bebyggelse ligger rundt Fridalen skole. I likhet med Finnbergåsen og Nymark ligger husene i rekker med forhager mot vei, og private bakhager mot bakgård. Bebyggelsesplanen ble utarbeidet av Sverre Madsen og Leif Riim i 1931, og omfattet et stort område mellom Fridalen skole og Fageråsveien.

Lukkede kvartalsløsninger med rommelige bakgårder anlagt i et hagebylikende miljø er sjelden i Bergen. To eksempler i Bergen er Rothaugskomplekset fra 1920 (byens første kommunale boliganlegg) i Sandviken, og et boligkompleks på Kronstad oppført mellom 1922 og 1936. Kvartalsplanen her ble utarbeidet av Jon Knudsen, og er organisert rundt Sivles gate som en sentralakse som går gjennom et tvillingkvartal. Bruken av slike akser og symmetriske husrekker var et typisk trekk ved utformingen av hagebyenes struktur.

Utformingen

Utformingen av hagebyens bebyggelsesstruktur brukte i stor grad klassisistiske, geometriske virkemidler som akser, alléer, fondmotiver, symmetri, plassdannelser, rekker av like hus og grønne akser. Samtidig var det ofte myket opp med mer organiske formelement som veier og bebyggelse i slake buer der opplevelsen av nye rom og plasser var knyttet til bevegelse gjennom området, slik vi for eksempel ser det i Finnbergåsen.

Det interne gatenettet i området er differensiert i gangveier, smalere boligater og i bredere tilførselsveier. I tillegg er gatene ført gjennom åpne plassrom av ulik form og størrelse, og husrekkene er gruppert slik at de danner skjermede gårdsrom. Ofte orientert langs og i tilknytning til større park eller hageanlegg, slik som Finnbergåsen, som strekker seg langs Leaparken. Eller hagebyområdene rundt Astrups, Gjøas og Pavels vei, der bygningsrekkene lager halvåpne karrékvartaler med store grønne felleshager på baksiden, mens de karakteristiske forhagene pryder arealene mot gatene. Mot gate preges ofte hagebyområdene av karakteristiske elementer som murer, gjerder, porter og trapper i en variert struktur i skrånende terreng. Dette var i pakt med de den gang nye ideer om

1 og 2. Detaljutsnitt fra murbebyggelsen som ofte har håndpussede teglsteinsfasader, markerte dør- og vindusomramminger, relieffer, etasjebånd og pusskvadre. 3. og 4. Eksempler fra Nymark og hagebybebyggelsen bygget og utformet i tre. Enkel, nyklassisistisk, men forseggjort detaljering.

byrommets arkitektoniske betydning.

Hagebystrukturen ses også ofte i rekke, som rekkehusene ble gruppert slik at de rammet inn et grøntområde som var delt inn i hager tilhørende hvert enkelt hus i rekken. Hustypene i hagebybebyggelsen kunne også være variert småhusbebyggelse med eneboliger og lave to- eller flermannsboliger, gruppert som to og to eller flere i rekke.

Bebyggelsen preges av datidens arkitektoniske ideal, som var en blanding av nybarokk og nyklassisisme. Det ble den gang lagt stor vekt på høy kvalitet både i materialbruk og i detaljering enten det ble valgt tre, slemmet eller pusset mur som fasademateriale. . Flere av husrekkene har avrundete eller større og mer markerte endebygninger og gavlparter. Husene er opprinnelig rike på detaljering av vindus- og dørmotiv, portaler, listverk, paneler og gesimskasser, og murhusene har gjerne håndpussede teglsteinsfasader, markerte dør- og vindusomramminger, relieffer, etasjebånd og pusskvadre.

1950-60- Utover i perioden 1950-60 bygges det igjen hagebyer, men etterkrigstidens hagebyer er preget av funksjonalismens stiluttrykk og ideal. Bebyggelsesstrukturen i funksjonalismens boligby ble utformet ved å plassere punkthus eller lameller i sammenhengende grønne landskaper, uavhengig av forhåndsbestemte geometriske strukturer. Fortsatt er hensynet til helse, sol, lys og luft det styrende prinsipp for utformingen og plassering av bebyggelsen. Materialkomposisjonen er hvitpusset tegn, brunbeisete eller lakkede vindu og innslag av panel og rød tegltakstein på tak som oftest med lav vinkel. Ofte er detaljering og utsmykning knappere, konsentrert rundt utforming av inngangspartier og ellers rene slette fasader.

Nymark. Historisk skråfoto fra 1955. Bebyggelsesplanen og alle bygningstypene for selvbyggerkolonien på Nymark ble tegnet av arkitekt Leif Grung

Denne la opp bygningene rundt et symmetrisk sentralparti med 55 hus i rekke, formet som et rektangel med hager på innsiden. Husene i dette kvartalet er trukket nesten helt frem til gaten som går rundt kvartalet, med små forhager som skiller hus fra gate, mens det i gårdsrommet inne i kvartalet er større hager tilhørende hvert hus.

Det er en åpning i hver kortsida med en smal «bakgate» tvers gjennom kvartalet. Dette er den tetteste delen av anlegget, som fortsetter mot syd med to symmetriske rekker som avsluttes med en fondbygning, som er et dobbelthus utformet med et tempelgavlmotiv.

Videre mot syd har området en åpnere enkelt- og dobbelthusbebyggelse, med en noe friere struktur og med krummede gateløp. Nymark har en storslagen nyklassisistisk form med rette kvartaler i et strengt aksesystem, i kombinasjon med den sydlige delen av anlegget der det legges opp til et mer organiske former. Selv om anlegget er noe redusert på grunn av utskifting av detaljer og påbygninger, er selve strukturen og bygningstypologien i anlegget viktige uttrykk for hagebyinspirert byutvikling i Bergen.

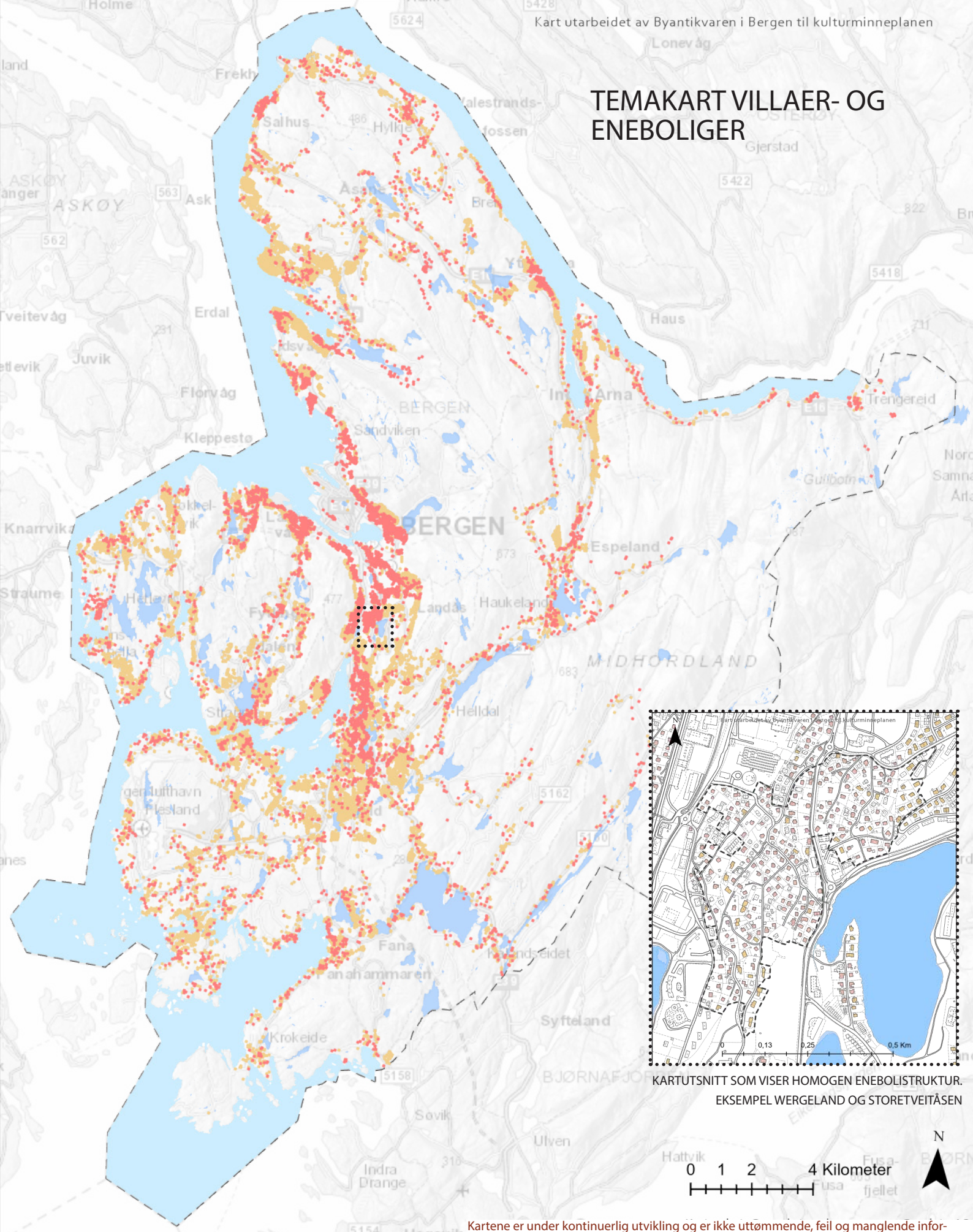
(kilde: Utsnitt fra historisk skråfoto, UIB, W-SH-081183)

TEMAKART VILLAER- OG ENEBOLIGER

Tegnforklaring

- Enebolig/villa bygget 1850-1944
- Enebolig/villa bygget 1945-1979
- Kommunegrense
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkartet](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Villa og enebolig: Som arkitektur representerer bygningene skiftende stilidealer fra midten av 1800-tallet og frem til vår egen tid. Her ses eksempel på 1. Sveitserstil, 2. Funksjonalisme, 3. Nybarokk, 4. På Paradis. Det venstre bygget i sveitserstil, det andre er et eldre empirehus som har fått tilført elementer i sveitserstil i nyere tid. 5. Fire hus på rad og rekke i Nordre Skoglien, oppført .... de smårutete vinduene ble fjernet på 19080-tallet, men bygningenes form og materialbruk er som opprinnelig.....

VILLA OG ENEBOLIG (CA.1850-)

Boligtypen

Boligtypen villa og frittliggende eneboliger med hage finner vi i områdene utenfor den tette sentrums kjernen. Tradisjonen med villaer som boligtype, forstått som helårs eneboliger utenfor det urbane sentrum, tok til først i andre halvdel av 1800-tallet. Dette henger sammen med industrialisering og folkevekst i det urbane sentrum. Byen ble høyere og tettere utover 1800-tallet, og gamle boligområder og hager ble fortrent av industri, leiegårdsbebyggelse og offentlige bygninger. Kombinert forretning og bolig i sentrum ble samtidig mindre vanlig gettersom kommunikasjonslinjer ble forbedret. De som hadde råd, søkte seg ut av byens trangboddhet til frisk luft, god plass og grøntarealer.

Den eldste eneboligbebyggelsen kom opp like utenfor sentrum/Bergenhus. Etter hvert som jernbane, veinett, kollektivtransport og ikke minst privatbilismen gjorde byens handels- og industrisentrum lettere tilgjengelig, spredde denne bebyggelsen seg gradvis utover bygdene, i tilknytning til ny infrastruktur. Med åpningen av Vossebanen i 1883 ble byferne arealer sørover aktuelle som boligområder. Langs traseen kom det opp spredt villa- og eneboligbebyggelse, for eksempel på Minde, Fjøsanger, Paradis, Hop og Nesttun. De historiske ferdselsårene og tilhørende bebyggelse forsterker hverandres lesbarhet og kulturminneverdi. Slik bebyggelse kom også opp i de klassedelte industristedene, slik som i Yre Arna.

Hager og hageanlegg inngår som viktige deler av denne bebyggelsen. Bebyggelsesstrukturene varierer fra storslåtte arkitekttegnede villa- og hage-

§35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018 lenke:

Villa "Solstreif"
Enebolig på Øvre Damsgård, Gabriel
Tischendorfsvei. Oppført for hr.
Jens Haugsøen av arkitekt Johan
Lindstrøm i 1925.

Parti fra Kalfaret. Foto tatt i 1913. En tur gjennom villastrøket på Kalfaret, er som en arkitekturhistorisk vandring. Store deler av bebyggelsen er bevart og området fremstår nesten som for hundre år siden. Foto: uib/marcus/ubb-kk-pk-0715

anlegg til strenge reguleringer med ett måls tomter med enkle hus. Dette er strukturer som i seg selv kan være interessante.

Store deler av bebyggelsen i ytre områder har kommet som enfamiliehus i hager, helt frem til våre dager. Gradvis har eneboligene fortrent landbruksbebyggelse og -arealer som tidligere dominerte utkantene. Som boligtype speiler eneboligene en by og boligidealer i endring, med nye sosiale strukturer, ny infrastruktur og økt mobilitet, sosial status og en økende middelklasse og folkevekst generelt. Som arkitektur representerer bygningene skiftende stilidealer fra midten av 1800-tallet og frem til vår egen tid. Både stiltrekk og arkitektonisk kvalitet er ofte særlig fremtredende nettopp i denne bygningstypen.

Villaer

I Bergen ble de første villaene bygget på midten av 1800-tallet på Kalfaret. De er i sveitserstil, som var tidens foretrukne stil innen villaarkitekturen. Disse fornemme villaene ble reist i store hager, innimellom de eldre lyststedene som allerede var etablert der. Det ble bygget villaer kontinuerlig til langt ut på 1900-tallet. I tillegg til sveitservillaene, finner vi her arkitekttegnede villaer i blant annet jugendstil, nybarokk, nyklassisme, Bergensskolen og funksjonalisme, med svært høy arkitektonisk kvalitet. En tur gjennom villastrøket på Kalfaret er som en arkitekturhistorisk vandring.

En type særlig overdådige villaer vokste frem under første verdenskrig, de såkalte «jobbetidsvillaene». Disse ble oppført av folk som ervervet enorme formuer, nærmest over natten, i en tid som ellers var preget av krig, nedgang og boligmangel. De store og påkostede anleggene var oppført i tiden stil, nybarokk, med borggårder og enorme hageanlegg. Vi finner dem blant annet på Hop, Kronstadhøyden og Kalfaret.

Internasjonale stiltrekk og lokale forbilder

På Årstad og Solheim/Løvstakksiden finner vi store og helhetlige boligområder med mange frittliggende bolighus fra 1910- og 1920-tallet. Nybarokk og nyklassisme er sterkt representert her. Denne periodens boligarkitektur i Bergen har ofte også en tydelig lokal inspirasjon fra eldre Bergenske byborgerhus, som «knaes sammen» med tidens overordnede stiluttrykk. Slik kommer for eksempel den Bergenske takvippen og rikt dekorerte gavler og arker med forbilde i Bergens trehusbebyggelse tilbake disse årene.

1910- , 1920- og 30-årene kan sies å være en «gullalder» i Bergensarkitekturen. I denne perioden virket flere av våre mest anerkjente arkitekter. Mange av eneboligene fra denne perioden kan sies å skille seg ut med et tydelig lokalt særpreg, sett i forhold til det som ble bygget ellers i landet. Retningen utgjør et selvstendig bidrag til norsk arkitekturhistorie.

Boligområdet på Kråkenes er et stort og helhetlig område fra denne perioden. Arkitekten Fredrik Konow Lund arvet her et stort tomteområde, hvor han utparsellerte tomter mot at han selv fikk tegne husene. Husene representerer den såkalte Bergenssskolen, som videreførte mer rurale vestlandske byggetradisjoner i et samtidig uttrykk. Bruk av gråsteinsmurer i kombinasjon med supanel og skifer er vanlig. Samspillet mellom hus, hage og terreng er et annet fremtredende trekk. I tillegg til Kråkenes er Eikeviken et annet villaområde der slike lokale forbilder gjør seg gjeldende i mye av bebyggelsen.

Villaområdet på Tveiterås er oppført omtrent samtidig, på 1930-tallet, men her i en mer rendyrket funksjonalistisk stil, uten tradisjonelle, lokale forbilder.

Etterkrigsårene

Under andre verdenskrig stoppet boligutbyggingen opp, og mye boligmasse gikk tapt disse årene. Etter krigen var det i tillegg sterk tilflytting og folkevekst, og boligmangelen var stor. Byggingen ble tatt opp igjen for fullt, og de første tiårene etter krigen preget den prekære boligmangelen arkitekturen. Store, ubebygde områder ble lagt ut for blokkbebyggelse (Landås), men i omlandskommunene om Fana og Arna dominerte ene- og tomannsboliger. Store villaer bygges vel knapt disse årene, men store områder med ene- og tomannsboliger gror frem.

All bebyggelse disse årene styres av Statens generelle boligpolitikk etter krigen, og også småhusarkitekturen er et uttrykk for det rasjonaliserte boligbyggeriet, der materialmangel og mangel på arbeidskraft er premissgivere. Dette satte i sin tur sitt preg på på formgivning og fasader. På Skjold og i Solåsen finner vi helhetlige småhusområder fra denne perioden. I industristedet Ytre Arna var det vekst, og der ble det også bygget eneboliger nå.

Arkitekter og Boligbanker utarbeidet typetegninger, gjerne kalt «konfeksjonshus». Husene var nøkterne, med såkalt «husbankstandard». Lokalt ble det likevel lagt vekt på justering av godkjente typetegninger for hver tomt, slik at også lokale terrengforhold, byggetradisjoner og andre særbehov ble ivaretatt i nybygg.

1960-tallet

Utover på 1960-tallet bygges det igjen villaer og større eneboliger. Tidene er bedre, og det arkitektoniske uttrykket er mer variert. Materialkombinasjonen hvitkalket tegl, brunbeiset panel og rød takstein er karakteristisk, og finnes igjen i typehus så vel som i arkitekttegnede boliger. Vi ser en utvikling fra ett til flere hovedvolum som er satt sammen. Asymmetriske gavler er et annet typisk trekk. Tydelige representanter fra denne perioden finnes også helst i utkantene – for eksempel i Kirkevegen, Lille Skjolddal, Gerhard Grans vei og på Sølvberget.

Villa- og eneboligarkitekturen har bredt seg i «ringer» utenfor bykjernen fra midten av 1800-tallet, samt langs nye kommunikasjonsårer. Form og størrelse på hus og hager har hele tiden vært i endring. Vi ser at tomtene generelt har blitt gradvis mindre, og at bebyggelsesstrukturene er helt ulik for eksempel på Kalfaret og i Solåsen. Hvert av områdene har sine særpreg, styrt av samtidens idealer, økonomiske muligheter og begrensninger. Også frittliggende boliger er uttrykk for skiftende arkitektonisk tankegodt, nye sosiale strukturer og omgangsformer og stadig bedre transportmuligheter.

En fellesnevner ser likevel ut til å være hensynet til den varierte Bergenske topografien som en premissgiver for det som ble bygget, på toppen av knauser og koller, i skråninger - og på flat mark, der det har vært mulig å bygge et hus.

Hopsneset. Eksempel på storslagen jobbetidvilla, som ble oppført under og i tiden rundt første verdenskrig, tegnet av arkitekt Ole Landmark.

Parti fra Storetveitåsen. Her representert ved to villaer i nybarokk stil. Nybarokken kjennetegnes av blant annet en rektangulær sluttet bygningskropp og høye dominerende tak som er valmet, med halvvalm eller med pyramidetak.

Villa i Fjellien fra 1920. Arkitektur er tydelig inspirert av de gamle byborgerhusene med den Bergenske takvipp som gjennkjennelig element.

Bergenssskolen, eksempel på eneboligarkitektur på Kråkenes. Arkitekt Fredrik Konow Lund videreførte de vestlandske byggetradisjonene i et samtidig uttrykk.

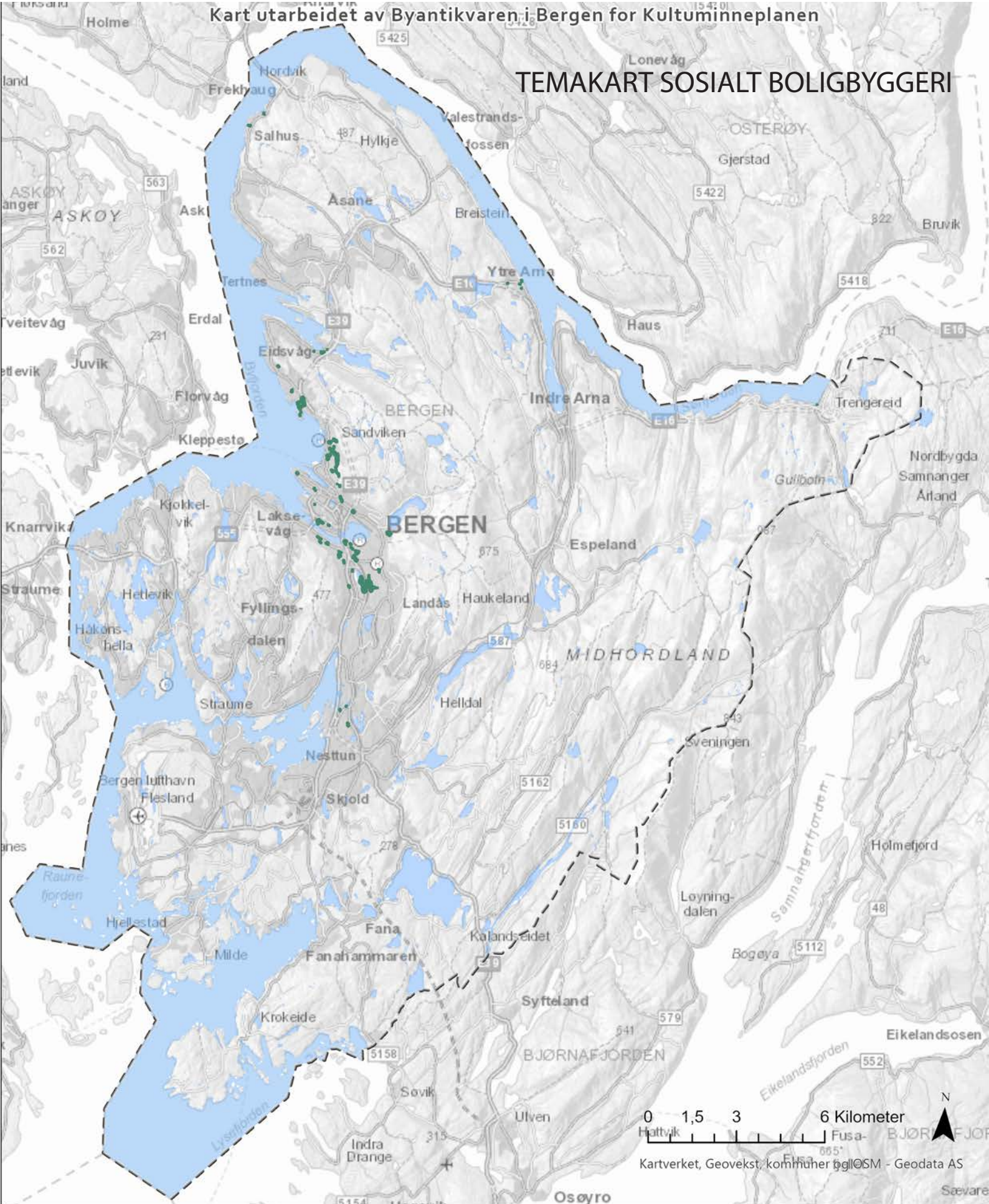

"Hverdags-sveitser" oppført i 1921 og to mindre leilighetsbygg med enkel utforming, oppført i 1949 i Frydenbøveien.

Ulike tidsepoker gir ulike arkitektoniske uttrykk. Variert småhusbebyggelse med innslag av mindre leilighetsgårder, med generøse hager eller grønne fellesarealer i mellom. Karakteren i småhusområdene blir styrket ved opprettholdelse av forholdet mellom hus og hage, tomtegrenser, gjerder, porter og murer langs slyngete veier i fallende terreng.

TEMAKART SOSIALT BOLIGBYGGERI

Tegnforklaring

- Kommunegrense
- Innsjø
- Sjø
- Sosial boligbygging, bygninger

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Øvre Sandviksvei. Typografenes byggeselskap er det eldste i Bergen, dannet i 1910. Typografbyen ble reist i 1911-12, med Olaf Jahnsen som arkitekt. Det ble bygget 19 enkelthus og 12 dobbelthus på 2 etasjer. Husene er bygget i tre og kan karakteriseres som byens første hageby. Bygningene er utført med knappe detaljer med et preg av jugend. De har høye, bratte tak og liggende panel som går kant i kant i hjørnene uten hjørnebord. Bygningene er plassert langs tre buede gateløp i bratt terreng. Det er bygget opp høye grunnmurer, forstøtningsmurer og trapper. Bygningens formspråk er preget av nybarokk med innslag av jugend, og har arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi, og høy miljøverdi som del av Bergens første hageby, «Typebyen».

SOSIAL BOLIGBYGGING

Det er ingen tvil om at boligmangel i store deler av vår nyere historie har vært et dominerende problem for både enkeltmennesker og for samfunnet. Begrepet «sosial boligbygging» er etter hvert innarbeidet dagligtalen, men har ingen klar definisjon. Denne delen vil omhandle boliger primært bygget i regi av det offentlige eller ved hjelp av offentlig subsidiering og initiativ.

Boliger bygget for å avhjelpe bolignød som resultat av sykdom eller fattigdom, eller boliger bygget i tilknytning til industrien er beskrevet i øvrige kapitler, slik som offentlige institusjonsbygg og industrielle kulturminner.

Svært mye av de lokalpolitiske kreftene har gjennom årene vært brukt til å avhjelpe bolignøden. Den regulerings-myndigheten som Staten til enhver tid har delegert på dette feltet har nok på mange måter vært den viktigste samfunnskapende virksomheten til det lokale selvstyret, og forteller oss historien om hvorfor vi har bygget – ikke bare om hva vi har bygget.

Egne hjem

Bergen kommunes engasjement på boligsektoren startet for alvor i 1895. Da foreslo borgermester Sofus Arctander at kommunen skulle søke om disposisjon for kr.50 000,- av det stortingsvedtatte husleiefondet. Skaffet man like mye privat lånekapital, kunne man utparsellere eiendommen Persenbakken i Møhlen til 40 tomter beregnet på kommunale. «A.s Typografernes Byggeselskab» ble stiftet i 1908 etter mønster fra et tilsvarende typograf-initiativ i Oslo i 1900. «Typebyen» langs det som etter hvert ble hetende Gutenbergs vei stor ferdig i 1914.

Oslo-initiativet skiftet etter hvert navn til Egne hjem som er blitt et samlebegrep på de sammenslutningene i Norge som fra begynnelsen av 1900-tallet hadde som mål å gi arbeiderklassen egne boliger. Egne Hjem-bevegelsen og en boligpolitikk

*«I 1920 bodde fjerdeparten av bergenserne i overfylte leiligheter (over tre personer per rom). 19 800 eller 92% av byens leiligheter var uten bad, og 84% av alle bolighus manglet WC.»
Jo Gjerstad, Typografbyen 2001*

1. Brakkeby på Gyldenpris, kalt «Blodbyen» grunnet den blodrøde fargen boligene ble malt med. De fleste husene ble senere revet i forbindelse med utbygninger i området. Foto: Arkivet etter Reguleringsvesenet, Bergen Byarkiv. 2. Utsnitt fra de gjenværende boligbrakkene i "Blodbyen", slik de står i dag. 3. Kirkegaten 15-43, kommunalt boliganlegg oppført og tatt i bruk i 1921, etter arkitekt Ingolf Danielsens tegninger.

stadig sterkere påvirket av arbeiderbevegelsens fremvekst, første til etableringen av "Den norske arbeiderbruk og boligbank" i 1903. Vi ser tilsvarende boligprosjekt ved de fleste industristeder, både i byer og tettsteder. Både i Årstad og Ytre-Arna finner vi eksempler på boliger reist i regi av «Egne hjem».

Etterhvert sørget den kommunale brennevinsavgiften til at Bergen kommune fikk god likviditet og kunne stille kommunale garantier for låneopptak til ulike kollektive boligselskap. I 10-årene etter fulgte en rekke tilsvarende boligprosjekter med kommunale tilskudd og lånegarantier (se kartvedlegg).

Brakkebyene etter bybrannen

Brakkebyene ble reist for å gi midlertidig husrom etter bybrannen i 1916. Byens politiske myndigheter hadde alt få måneder etter brannen planene klare for oppføring av brakker for personer som var blitt husville. 5 år senere var det reist 115 brakker med til sammen 773 leiligheter. Mange av brakkene ble først fjernet da byens utvikling krevde det. Brakkebyene var preget av sosial nød, både pga. av den lave boligstandarden og fordi det var stor arbeidsløshet de første 10-årene etter brannen.

Også på Gyldenpris ble det etter bybrannen i 1916 bygd nødboliger for husløse. Området fikk det dramatiske tilnavnet «Blodbyen» på grunn av at husene var malt røde. Allerede noen få måneder etter bybrannen i 1916 begynte Bergen kommune å bygge brakker og halvpermanente bolighus på Gyldenpris. Eiendommen lå i Laksevåg kommune, men Bergen hadde i 1912 kjøpt den 51 mål store Gyldenpris gård med strandlinje av banksjef Kristian Jebsen med tanke på industriformål. I løpet av få år gjennomgikk Gyldenpris en fullstendig forvandling, fra landlig idyll til en liten ny bydel for boligtrengende bergensere. Totalt ble det bygd ca. 320 leiligheter, som huset mange barnerike familier. I 1921 bodde det hele 1700 mennesker her. I dag står bare seks av husene igjen, resten av bebyggelsen er

gjennom årene blitt revet, hovedsakelig i forbindelse med byggingen av Puddefjordsbroen, Løvestakktunnelen og Damsgårdstunnelen.

Kommunale utleieboliger

Rothaugskomplekset er kalt byens første kommunale boliganlegg, som fikk 48 toroms- og 32 treroms leiligheter. Samtidig ble tilsvarende boliger oppført i Kirkegaten og i Sandviksveien. Av disse er kun sistnevnte fortsatt kommunale, de andre ble overtatt av BOB og er senere solgt videre. Kommunale boliger er med tiden blitt utbredt og i dag finner vi slike boliger av ulike størrelser i alle bydeler, men de er i mindre grad konsentrerte i store boligkomplekser, da dette har vist seg til å bidra til uheldige sosiale forhold. I stedet har kommunen benyttet seg av lovfestet forkjøpsrett til en liten andel av boligene i større borettslag etter hvert som disse har blitt etablert. Vi har i dag cirka 3.400 ordinære kommunale utleieboliger som blir leid ut til vanskeligstilte på boligmarkedet. Årstad bydel har rundt halvparten av utleieboligene. De største konsentrasjonene finnes i levekårssonene Slettebakken og Solheim.

Selvbyggerlag

Nymark-området på Kronstad er det største og mest kjente av Bergen kommunes selvbyggerområder, bygget i perioden 1924-1929. 174 hus ble bygget på tomten vest for det den gang nyanlagte Brann Stadion, for det meste rekkehus og dobbelthus med egen hage. Arkitekten, Leif Grung, la opp til rasjonelle byggemetoder og stor egeninnsats. Kommunen bekostet fagmessig oppsetting av råbygget, huseierne og en privat selvbyggerkomité tok seg av resten. På denne måten ble kostnadene betraktelig redusert.

Kommunens boligarkitekt Jon Knudsen tegnet selvbyggerhusene på Nyhavn i 1922. Anlegget bestod av elleve vertikaldelte tomannsboliger og fire eneboliger. Husene er bygget i tre og er på 1 1/2 etasje. Arkitekt Leif Grung tegnet den funksjonalistiske Jægers Minde Haveby med 78 boliger som ble bebygget fra 1931, de første 58 ble innflyttet i 1937. Grung var en av byens fremtredende arkitekter, og introduserte her funksjonalismen i en sammenhengende villabebyggelse i Bergen. I etterkrigstiden er en rekke boligfelt i hele nåværende Bergen blitt etablert som selvbyggerboliger.

Boligsamvirket

De første kooperative boligselskaper så også dagens lys under og like etter første verdenskrig. «Norsk forening for boligreformer» ble stiftet i Kristiania 24. november 1913, den sprang ut av et europeisk boligreformmiljø med internasjonale kongresser. Norske pionerer med venstremannen Christian Gierløff i spissen drev dette frem, og dette skjedde parallelt i flere byer.

Oslos Bolig og Sparelag (OBOS) ble i 1935 omorganisert og fant en ny form. Eiendomsretten til alle nybygde boliger skulle nå overdras til de nye beboerne (andelseierne) i form av borettslag. OBOS skulle beholde forretningsførsel og et visst tilsyn med vedlikeholdet og ellers ha som hovedoppgave stadig å bygge nye boliger for husløse og boligsøkende medlemmer. OBOS ble dermed rendyrket som et boligbyggelag. Denne ordningen er senere tatt opp av alle boligbyggelag som er organisert etter krigen, og ble første gang lovregulert i 1960. I Bergen har Bergen og omegn boligbyggelag (1941), Vestbo (1946) og Stor-Bergen boligbyggelag (1962) vært de dominerende, sistnevnte fusjonerte med OBOS i 2014.

Studentboliger

Studentsamskipnaden i Bergen ble stiftet 1948 og er med sine nærmere 20 bygninger rundt om i Bergen blant de største eiendomsaktørene på Vestlandet. Studentboligene tilbyr hybler, hybelleiligheter og familieboliger til mer enn 3300 studenter. Alrek beliggende på Årstad i Bergen ble tatt i bruk i 1958. Det ble også tidlig reist studentboliger og Hatleberg ved NHH (1964). Nattland studentby er et anlegg med leieboliger for studenter med barn på Nattland, bygget årene 1968–1970 etter tegninger av arkitektene Jørgen Djurhuus og Erik Fersum. Anlegget består i dag av 20 grønne, gule og røde rekkehus anlagt rundt en allmenning

«De store arbeidsherrers likegyldighet for hvordan arbeidsstokken har det i det hjemlige er i alminnelighet utilgivelig stor. Intet middel vil likevel være så gjennomgripende til arbeidsklassens sedelige forbedring som å skaffe dem rensligere og sunne boliger.»

Henrik Wergeland, ca. 1840

Fantoft studentby. Foto fra 2018.
Skandinavisk etterkrigsmodernisme.
Utleieboliger for Studentsamskipnaden,
oppført mellom 1968-1972. Fantoft
studentby består av tre lavblokker og en
høyblokk i et modernistiske formspråk.
Arkitektene Djurhuus og Fersum har tegnet
begge anleggene

Landåshallen, Ulriken skole og boligutbygging i Rugdeveien. Foto fra 1964. Det meste av utbyggingen på Landås skjedde i regi av Bergens boligbyggelag, BOB, i årene 1956-61. Området mellom Landåssvingen og Kolstien preges av småhus- og lamellbebyggelse i 3-4 etasjer, orientert rundt fellesfunksjoner og store grønne fellesareal. Rugdeveien btl ble tegnet av Jørgen Djurhuus og Egil Knoph, i et stramt repeterende formspråk der de delvis inntrukne fargete balkongene utgjør den største variasjonen.

og fem tun med fellesareal og lekeplass. Fantoft studentby ble bygget årene 1969-1972 etter tegninger av de samme to arkitektene. Anlegget rommet 1300 studenter i alt fra hybler til familieleiligheter, men anlegget er under hovedombygging.

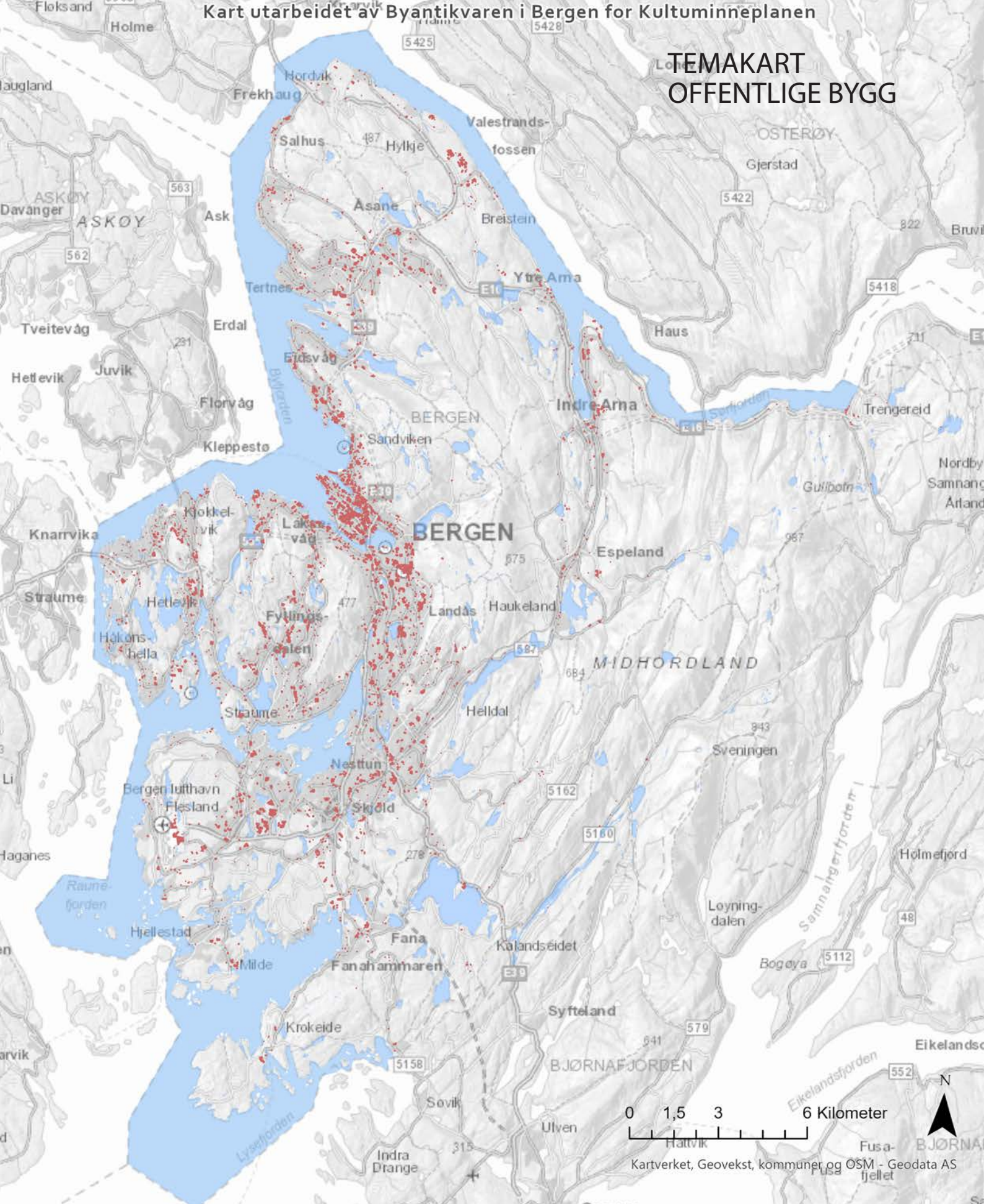
Husbanken

Det er vanskelig å omtale den sosiale boligbyggingen uten å nevne Husbanken (tidligere Den Norske Stats Husbank) som fra 1946 er Statens sentrale organ for gjennomføring av boligpolitikken, og har gradvis endret sin rolle fra boligbank til velferdsetat. Banken har finansiert mer enn halvparten av alle boliger i Norge i tiden etter annen verdenskrig. I årene etter 2005 har Husbanken årlig lån- eller tilskudds-finansiert mellom 15 og 20 prosent av alle nybygde boliger. Visjonen innen boligpolitikken har vært at «alle skal kunne bo godt og trygt».

I Bergen har de ulike boligsamvirkene med hjelp av Husbankens finansiering formet hele bydeler. Utbyggingen av de store drabantbyene preget 1960-70-årene Vadmyra i Loddefjord, Olsvik og Mannsverk på Landås er eksempler på storstilte utbyggingsområder med variasjon i bygningstypologi, arkitektur og orientering rundt fellesfunksjoner som butikk, servicebygninger og grønne fellesarealer.

TEMAKART OFFENTLIGE BYGG

Tegnforklaring

- Offentlige bygninger
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Kode 1. Permanenten. Vestlandske kunstindustrimuseum. Bygningen ble planlagt og bygget som museumsbygning, og grunnlagt som "Den permanente utstillingsbygning" i 1887. Den monumentale bygningen som ligger for enden av Byparken og Musikkpaviljongen som et halvt, eget kvartal, ble tegnet av arkitekt Henry Bertram Bucher med et uttrykk inspirert av nyrenessansen. (Foto: Nina Blågestad)

OFFENTLIGE BYGG

Bygget for fellesskap

En stor del av Bergens bevarte bygningshistorie består av bygninger knyttet til administrasjon, kulturliv, helse, idrett og skole. Institusjonsbygningene spenner over en lang tidsperiode og har en stor bredde i bygningsuttrykk, konstruksjonsmåter og materialbruk som speiler hvordan Bergen har latt seg inspirere av de ulike stilidealene i verden for øvrig. Institusjonsbyggene viser tydelig fremveksten av stadig mer spesialiserte og formålsbygde bygninger. Svært mange av kulturminnene i denne gruppen eies og forvaltes av stat eller kommune.

Offentlig administrasjon

Byens første administrasjonssentrum var på Holmen - senere Bergenhus festning. Her lå det i høymiddelalderen en rekke bygninger knyttet til kongesetet. Historisk sett var statsmakt og forsvarsmakt sterkt sammenvevd, og det var naturlig at Holmen utgjorde et samlet maktsentrum.

Byens første rådhus (rådstue) ble bygget på Breida allmenning (Nikolaikirkeallmenningen), sentralt ved byens daværende torg og midt i rekken av Bryggegårder på østsiden av Vågen. Plasseringen her var viktig for å manifestere administrativ makt. I dag kan man se ruinene etter dette bygget under parkeringshuset i Rosenkransgaten. Lensherre Christoffer Valkendorf sørget for at rådhuset og torget mot slutten av 1550-årene ble flyttet fra Breida allmenning til Vågsbunnen, der et nytt torg var blitt etablert gjennom utfyllinger som bandt strandsiden og bryggesiden sterkere sammen. Dette er nå kjent som Det gamle rådhus. Området rundt (rådhuskvartalet) har frem til i dag vært byens administrative og politiske sentrum. Det nye rådhuset ble oppført mellom

§ 10 Blågrønne strukturer

(pbl §§ 11-9 nr 6 og 8, 11-11 nr 5 og naturmangfaldlova)

10.6 Bytrær skal bevares, og skal erstattes ved skade eller felling. I reguleringsplaner skal det settes av tilstrekkelig areal til trær, i rekker, grupper eller enkeltvis.

I historiske alleer skal trær og tilhørende strukturer bevares.

Det gamle Rådhus (fremst) var byens rådhus allerede i 1562. Rådhuskvartalet har en spennende og snart 500-årig historie om det offentlige liv i Bergen. Allehelgenskirken, som er først nevnt som en trekirke i 1181, ble bygget som steinkirke i 1266. I 1276 ble det opprettet et hospital i tilknytning til kirken. I 1552 ble det tillatt å ta stein fra den gamle kirken til byggingen av det Gamle Rådhus, den gang som privatbolig til Christoffer Valkendorf. Kjelleren til kirken skal ha blitt brukt til fengsel fram til 1623.

Christoffer Valkendorf flyttet byens torv til Vågsbunnen i 1557 og ga sitt nybygde privathus til Rådhus. Han flyttet dermed den sentrale rådhus- og torgfunksjonen fra Bryggen til Vågsbunnen. Plassen rundt rådhuset ble steinlagt og «kaken» (stolpen der folk ble bundet i forbindelse med offentlig pisking) ble plassert foran rådhuset. Etter en brann i 1582 ble det anlagt en allmenning mellom Torget og Rådhuset. Allmenningen som ble kalt Rådstuallmenningen heter i dag Vågsallmenningen. Da det i 1660-årene ble etablert en direkte ferdselsåre fra Korskirkeallmenningen til Strandsiden mistet Rådstuaplassen den sentrale beliggenhet mellom øst- og vestsiden av Vågen, som man nok hadde tenkt seg. Rådhuskvartalet har en levende historie i kraft av fremdeles å huse det meste av byens offentlige administrasjon, så vel som at bygningsmiljøet har en stor tidsdybde. (Foto: Rolf Hordnes.)

1971-1974 og er en høyblokk på 14 etasjer i naturbetong tegnet av arkitekt Erling Viksjø. Rådhuset er en av de fremste eksponentene for etterkrigsmodernismen i administrasjonsbygninger i Norge.

Dagens Bergen er et resultat av en rekke kommunesammenslåinger, den siste i 1972. Byen har flere godt bevarte kommunehus også i dag som i dag er bydelssentra. Av de best bevarte finner vi kommunehusene i Åsane (Eidsvåg, senmodernisme) og Arna (Indre Arna, krigsminne).

Helse- og omsorgsinstitusjoner

I Bergen finner en både ruiner og stående bygninger som dokumenterer skiftende helse- og sykdomsforståelser fra 1200-tallet og frem til i dag. De første hospitalene i middelalderen var en del av kirken, noe som også preget den bygningsmessige utformingen av hospitalene. Hospitalene var ofte bygget som kirker, med kor og skip, der sistnevnte utgjorde hospitalsalen. I og med at middelalder-hospitalene var knyttet til en religiøs sykdomsoppfatning, var de nær knyttet til klostrene og kirkene og det var svært sjelden leger ved institusjonene.

St. Jørgens hospital er et helsehistorisk kulturminne fra tidlig nytid, og det eneste fullstendig bevarte leprahospitalet i Norge og et av svært få bevarte i Europa. Hospitalet er første gang nevnt i skriftlige kilder i 1411 og var et hospital for spedalske. Den stående bygningsmassen er fra tidlig på 1700-tallet

Mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet vokste det frem en klarere arbeidsdeling mellom sykehus og andre typer helseinstitusjoner. Psykiatrien ble flyttet til Neevengaarden Sindsygeasyl (Sandviken sykehus), i et nybygg oppført i 1891 etter tegninger av Ole F. Ebbell. Anlegget ble planlagt etter datidens moderne sykehusarkitektur, som et paviljongsykehus med separate bygninger bundet sammen av søyleganger. Deler av det opprinnelige anlegget er bevart i dag.

Pleiestiftelsen for spedalske No. 1 i Kalfarveien 31 ble oppført som leprasykehus for avlastning av St. Jørgens hospital. Bygningen var et statlig sykehus, og ble oppført 1857 som en H-formet trebygning i to etasjer, og er spesiell fordi den er en av de siste statlige bygninger som ble oppført av tømmer og fordi den trolig er landets største trebygning.

Haukeland sykehus ble tatt i bruk i 1912 og dannet da begynnelsen på det store sykehuskomplekset som siden den gang har blitt bygget ut nesten kontinuerlig. Her finner vi i dag flere eldre sykehus-bygninger med stor kulturhistorisk verdi, i alt 13 av disse er listeførte. Det private sykehusstilbudet drevet av religiøse stiftelser økte i mellomkrigstiden. Florida Sykehus, tegnet av Ole Landmark i 1937, representerer et av Bergens viktigste nyklassisistiske monumentale anlegg.

Diakonissehjemmet sitt nye sykehus Haraldsplass stod ferdig i 1940 etter tegninger av Per Grieg. Bygningen er bevart og senere integrert i sykehusets nyere bebyggelse, og er et fint eksempel på overgangen fra nyklassisisme til funksjonalisme.

I takt med den økende differensieringen innenfor helse- og omsorgsinstitusjonene har det også utviklet seg formålsbygde anlegg for psykisk utviklingshemmede, rusavhengige, eldre og andre pleietrengende. HVPU-reformen førte til en radikal omlegging av en tidligere fylkeskommunal sektor innenfor helsevesenet. En rekke institusjoner ble avvirket, men mange av bygningene står fortsatt som monumenter over en epoke innenfor helse- og omsorgshistorien. Spesielt representerer nok Vestlandsheimen på Haukås i Åsane denne epoken, og bygningene som er tegnet i 1963 av Rolf Rohde som et helhetlig tidstypisk utformet anlegg har derfor spesiell kulturhistorisk verdi.

Det nye rådhuset i Bergen: Erling Viksjø tegnet rådhuskomplekset allerede i 1953 i forbindelse med at han vant arkitektkonkurransen, men rådhusblokken sto ikke ferdig før i 1971. Som mange av Viksjøs byggverk, og som det første i Bergen, ble rådhuset reist i naturbetong.

Sjøfarendes Aldershjem er tegnet av arkitekt Schak Bull i 1910. Hele bygningskomplekset utgjør en karré på enden der Haugeveien og Nordnesveien møter Nordnesbakken. Anlegget er oppført i teglstein over tre etasjer og tårn over karnappene i alle hjørner. (kilde:BBA-A-0315_Berger_Sjøfarendes-Aldershjem_03)

Haraldsplass Diakonale Sykehus AS. Diakonissene engasjerte Per Grieg som arkitekt for å få bygget et tidsmessig og rasjonalt sykehus med både kirurgisk og medisinsk avdeling. Siden den gang har sykehuset fått nye og flere bygninger og er i dag et stort kompleks som arkitekturhistorisk viser stor tidsdybde og variasjon i form og uttrykk.

Handelsstandens aldershjem i Årstadveien 27 ble tegnet av arkitekt Per Grieg i 1929. Bygningen er hesteskoformet og klassisk utformet med et regulært arkitektonisk uttrykk, med et sentrert inngangsparti i front som prydes med en statue av St.Sunniva.

Blant aldershjemmene i Bergen står den halvsirkelformede Handelsstandens aldershjem på Årstad fra 1929 tegnet av Per Grieg i særklasse, likedan er Johannes Menighets aldershjem oppført i 1932 på Møhlenpris et flott uttrykk for Per Griegs forening av nyklassisisme og funksjonalisme. Per Grieg stod i 1947 også for utformingen av Trygdekassens bygg i Christies gate, i en mer rendyrket funksjonalisme.

Skolevesenet

Et skolevesen forstått som institusjoner for allmenn opplæring av barn ser en først konturene av tidlig på 1700-tallet. Med Forordning om skolene på landet fra 1739 ble det innført skoleplikt for barna i distriktene, og det er denne loven som er utgangspunktet for skolehistorien i de fleste av dagens bydeler, selv om det var store forskjeller mellom dem. Eksempelvis kom omgangsskolen i Fana i gang rundt 1750, mens den i Årstad først kom i gang i 1814. Forordningen fra 1739 gjaldt ikke innenfor bygrensen, men også her kom en forordning om «Chathechisation» i Bergen i 1719 som påla bysbarna oppmøte i kirken til katekismeopplæring. Denne forordningen var viktig siden den åpnet for en finansieringsløsning som skulle legge grunnlaget for sogneskolene, de såkalte «fundasskolene».

Før 1700-tallet var skolevesenet i realiteten en presteskole. Katedralskolevesenet kan i Bergen, Oslo og Trondheim føres tilbake til 1152. Med reformasjonen ble katedralskolen flyttet fra Holmen til Olavskirken/Bergen domkirke, og presteutdannelsens innhold ble fornyet og tilpasset den lutherske teologien. Biskop Absalon Pederssøn Beyer lot i 1554 bygge Latinskolen like ved den nye

domkirken. I 1750 ble Seminarium Fredericianum etablert av biskop Erik Pontoppidan d.y. som et mer sekulært undervisningstilbud enn Latinskolen. Bygningen fra 1752 er Bergens største trebygning fra 1700-tallet. Fra 1851 og frem til i dag har bygningen huset Bergen Barneasyl.

Mot slutten av 1700-tallet ble det etablert tre skoler for allmuens barn i Bergen og år 1800 hadde om lag 10% av barna undervisning i sogneskoler, mens resten måtte betale eller nøye seg med enkel undervisning i kirkene. I første halvdel av 1800-tallet er det to viktige skolehistoriske utviklingstrekk; det ble opprettet en rekke private borgerskoler i Bergen og i 1848 kom byskoleloven. Med byskoleloven ble det verdslige ansvar for skolegang styrket og det ble innført skoleplikt for bysbarna. De to skoletypene reflekterte sosiale forskjeller. I 1875 var det i drift 8 allmueskoler i Bergen for det nedre sosiale lag, mens middel- og overklassens barn gikk på de private skolene. En slik bevart privatskole er Ulrikke Pihls pikeskole i Professor Keyzers gate 1 som ble oppført i 1876, denne er i dag i bruk som lesesal for universitetet.

Fra andre halvdel av 1800-tallet ble skolebyggene reist som spesialbygg for undervisningsformål. Landskoleloven av 1860 representerer vesentlige skritt i retning mot at skoledrift, pedagogikk og skolebygning sees i nær sammenheng med hverandre. Loven var en reform med hensyn til skolearkitektur, da den var den første lov som stilte eksplisitte krav til utformingen av bygningen og skolens planløsning.

Folkeskoleloven av 1889 befestet utviklingen av skolebygningen som en egen bygningstype og en spesialisert arkitektonisk oppgave. Med dette ble skolegården, lekeplasser, trinndelte klasserom, spesialrom for sang, skolekjøkken, sløydsal m. m. faste bygningselementer i skolebygningene. Loven medførte også at skillet mellom by- og landsskoler ble opphevet, og at folkeskole-prinsippet dermed ble knesatt også i Bergen by. De neste årtiene ble det bygget mange byskoler i Bergen, gjerne med en monumental utforming som skulle understreke ambisjonene om en god offentlig og samfunnsbyggende skole.

I tillegg reflekterer de store nye byskolene i Bergen fra de første tiårene av 1900-tallet at skolene ble bygget etter helt moderne prinsipper: skolene ble lagt på tomter med gode lysforhold, klasserommene skulle ha en bestemt størrelse og form, luftvolum per elev og vindusstørrelse ble gjenstand for vitenskapelige overveielser, lekeplassene skulle ha en størrelse på minst 3 kvm per barn etc. I Bergen gikk en tidlig fra å bygge store kompakte bygg – slik som eksempelvis Krohnengen skole fra 1880 – til å fordele bygningsmassen i fløyer rundt en skoleplass. En typisk representant for dette prinsippet er Rothaugen skole oppført i 1912, tegnet av arkitekt Kaspar Hassel.

Etterkrigstidens skolehistorie i Bergen dreier seg i stor grad om enhetsskolen og om et endret bosetningsmønster som fører til omfattende skolebygging i de tidligere omegns-kommunene. De større skolene oppført i 1950-årene er som førkrigsskolene fordelt i smale fløyer (sidekorridorer) rundt en skoleplass, men er lavere og enklere utformet. Dette er typisk for etterkrigstiden. Slettebakken skole (1952-1971) er et godt eksempel. I 1960-årene ble en ny variant innført med bredere og mer sentraliserte bygningsvolumer inspirert av den internasjonale modernismen, slik som på Rå skole (1960). De fleste skolene fra 1970-årene ble ytterligere kompakte, ofte bestående av en stor bygningskropp som er enda bredere enn ungdomsskolene på 1960-tallet. Disse 1970-tallsskolene er ofte åpne skoler. Haukeland skole er et typisk eksempel fra dette tiåret.

Latiinskolen, i dag Bergen skolemuseum, ble oppført etter tegninger av Hans Martin Heintz og tatt i bruk i 1706. Skolen er en av de få trebygninger med utmurt bindingsverk i Bergen.

Rothaugen skole, det første skoleanlegget som byarkitekt Kaspar Hassel tegnet (1912) Rothaugen er et godt og representativt skoleanlegg fra 1910-årene som viser overgangsfasen mellom jugendstil og nybarokk.

Haukeland skole er et karakteristisk eksempel på et skoleanlegg fra 1970-årene, innenfor retningen internasjonal modernisme. Et kompakt anlegg som består av to volumer som ligger fritt i forhold til hverandre med skoleplassen romslig i front. Bergen kommune ved byggseksjonen er prosjekterende arkitekt og utbygger i 1973.

Høyere utdanning

Bergen har historisk sett vært den viktigste havnebyen i landet, og det var naturlig at byen allerede på midten av 1800-tallet fikk sin egen sjømannsskole. I 1904 flyttet skolen inn i et nybygg på Nordnes. Bygningen er ikke lenger i bruk som sjømannsskole, men har høy kulturminneverdi.

Norges handelshøyskole (NHH) er landets eldste vitenskapelige høyskole innen handel og økonomi. Den ble grunnlagt i 1936 etter et stortingsvedtak fra 1917, og åpnet 7. september 1936 med lokale på Muséplassen 1. Skolebygningen ovenfor Breiviken, Ytre Sandviken ble åpnet i 1963 på en tomt som var anskaffet allerede i 1918. Arkitektene Nicolay Brøndbo og Paul Lambach vant konkurransen om å få tegne NHH allerede i 1954, og bygningen fremstår som et ypperlig eksempel på modernistisk arkitektur. I Statsbygg sin landsverneplan over verneverdige bygninger er anlegget vurdert i verneklasse 2, bevaring.

Bergen lærerhøyskole ble grunnlagt i 1953 under navnet «Statens læringsskoleklasser i Bergen» og fikk egen bygning i 1965 i Landåssvingen 15, tegnet av arkitekt Aage Blich. Også denne bygningen er stilhistorisk et typisk modernistisk bygg med høy kulturminneverdi. Skoleaktiviteten er imidlertid flyttet til Høgskolen i Bergen på Kronstad.

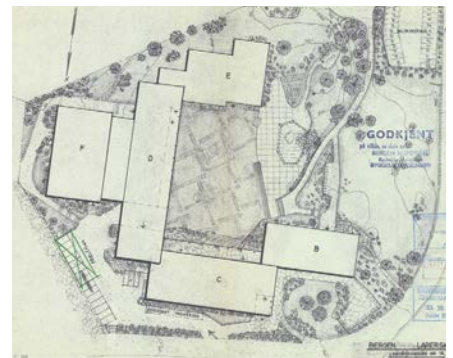
Bergen tekniske skole ble etablert i 1875 og hadde sitt utspring fra «Tegneskolen» som i 1772 oppstod som en seksjon av «De frivillige Harmonisters Academie». Den første offentlige tegneskolen i byen ble etablert i 1851. Skoleanlegget i Strømgaten 1 som ble tegnet av arkitekt Giovanni Müller - dette nyklassisistiske bygget ble tatt i bruk i 1876 er i sin helhet forskriftsfredet. I 1963 flyttet skolen inn i et nybygg til Lars Hilles gate 112 og fikk navnet Bergen Ingeniørhøgskole. Kunsthøgskolen i Bergen overtok den opprinnelige skolebygningen men flyttet ut av Strømgaten 1 i 2017. Kunsthøgskolen disponerte også en annen monumental og verneverdige bygning like ved i Marken 37 (tidligere Kaigaten 26), denne var reist i 1884 som «Bergen Haandverks- og industriforenings Alderhjem», tegnet i ny-renessansestil av arkitekt Schak Bull. Bygningen er i dag overtatt av Akademiet Bergen PFG.

Høgskulen for Vestlandet ble opprettet i 2017 gjennom en samling av høgskolene i Bergen, Førde, Haugesund, Sogndal og Stord. Skolens største campus ligger på Kronstad på NSB sin tidligere verkstedstomt og er tegnet av HLM arkitektur og Cobo Arkitekter – den er et prisbelønnet eksempel på transformasjon og integrering av et teknisk kulturminne i en moderne skolebygning.

De historiske linjene til Universitetet i Bergen (UiB) kan trekkes helt tilbake til opplysningstiden, selv om selve etableringen fant sted i 1946. Det hadde da allerede i lang tid foregått vitenskapelig virksomhet og fra 1907 undervisning ved Bergens Museum som ble etablert allerede i 1825. Museet fikk sin hovedbygning i 1865, det nåværende Naturhistorisk museum. Dette er fortsatt det viktigste enkeltbygget til UiB, da det fungerer som representasjonsbygg og har en helt sentral plassering i bybildet. Det var i startfasen en diskusjon om UiB skulle etablere sin campus på Storetveit, men det endte med at hovedcampus ble på Nygårdshøyden. Denne plasseringen har hatt en omfattende byformende virkning.

Sjømannsskolen ble oppført i 1904 etter tegninger av arkitekt Richard Tønnesen. Her vist med foto fra Nordnesparken, med Fredriksberg folkeskole i bakkant (Nordnes skole) som også ble tegnet av arkitekt Tønnesen. Nordnes skole er det eneste skoleanlegget oppført mellom 1880-1912 i Bergen kommunes eie. (kilde:ubb-kk-ncx-0384)

Landåssvingen, lærerhøgskolen. Utenomhusplan for Bergen offentlige lærerskole, senere kalt Bergen lærerhøgskole. Anlegget ble tegnet av arkitekt Aage Blich og oppført på Landås i 1965.

Naturhistorisk museum på Nygårdshøyden. Den unge, nyutdannede danske arkitekt Johan Henrik Nebelong (1817-1871) leverer et forslag til ny museumsbygning på Nygårdshøyden. Arkitekt Nebelong gjør motvillig visse endringer for å få ned kostnadene for det nye museumsbygget, bl.a. blir det valgt rimelige støpejernsvinduer, mot opprinnelig vinduer med middelaldersk grindverk i stein. Bygningen får totalt sett et enklere, mer industriaktig uttrykk.

1. Forum kino. Arkitekt Ole Landmark var en av de fremtredende Bergensarkitektene. Forum regnes som Landmarks hovedverk og er unik i nasjonal sammenheng som et sjeldent eksempel på art deco-arkitektur i Norge. Kinoen ble påbegynt 1936, men ikke fullført før etter krigen i 1946. 2. Grieghallen er tegnet av den danske arkitekt Knud Munk og sto ferdig i 1978. Løsningen er tidstypisk, med eksponering av bærende konstruksjoner og byggematerialer. Rytmen i fasadene og speiling av omgivelsene i glassflatene, skalerer bygget ned og gir det en tilhørighet i byrommet. 3. Gimle i Kong Oscars gate 18 ble oppført som forsamlingshus i 1898, tegnet av arkitekt Schak Bull. Festsalen er fortsatt i bruk som et av byens best bevarte og tilgjengelige kultursaler. 4. Fensal i Kong Oscars gate 15, er en hjørnegård i mur i 4 etasjer med festsal som er oppkalt etter gudinnen Friggs bolig, Fensal. Bygningens arkitekt var arkitekt Edvard Madsen og ble oppført 1900 for Håndverkssvennenes Forening.

Kultur- og foreningsbygg

Bergen har en rekke kultur- og foreningsbygg med stor kulturminneverdi, og flere av disse er vedtaksfredete. Også en rekke andre kultur og foreningsbygg har stor kulturhistorisk verdi. Byantikvaren har beskrevet noen av disse med antikvarisk dokumentasjon. Forum kino er vedtaksfredet, men også det ombygde Konsertpaleet (arkitekt Egil Reimers, 1918) har stor kulturminneverdi, det var opprinnelig bygget som konsertlokale for «Musikkselskabet Harmonien» (nå Bergen filharmoniske orkester). Av de eldre kinoene er det kun Engen kino (oppført i 1961 på tomten av Det gamle teater) som fortsatt er i drift.

Man kommer ikke utenom at Grieghallen (arkitekt Knud Munk, 1978) var et omstridt bygg da den ble reist, men som så mye annet nytt og omstridt i Bergen, har bergenserne i årenes løp etter hvert trykket bygningen til sitt bryst, og ingen er nok uenige om dens kulturminneverdi i dag. Det samme gjelder nok Kulturhuset USF som mot slutten av 70-tallet fremstod som en rivningstruet sardinfabrikk. Generelt sett er neppe bygninger med offentlige kulturinstitusjoner i daglig drift spesielt truet som kulturminner.

Mer truet er nok bygninger eid og drevet av frivillige organisasjoner, her vil vi nevne Fensal og Gimle som begge er knyttet til Ungdomslagsbevegelsen. Også ungdomshusene i bygdene (nå bydelene) rundt sentrum er truet, særlig der «tiden løper fra» det formålet de er reist for. Dette gjelder f.eks. det gamle ungdomshuset på Kalandseidet (Osvegen 520) som er overtatt av en MC-klubb. Skytterlagene med sine lagshus (f.eks. Riple skytterlags lagshus som brant ned i 1988) og skytebaner er også i denne kategorien. Andre eksempler på slike kulturminner er Godtemplarhuset knyttet til avholdsbevegelsen og Folkets hus knyttet til arbeiderbevegelsen, det siste er kraftig ombygget i nyere tid.

For mange bergensere representerer nok buekorpsene det mest typiske av alle kulturelle uttrykk, fysisk manifestert både gjennom sine stiftelses-steder, ekserserplasser og korpslokaler. Buekorpsmuseet med sine artefakter i Muren er også en viktig del av denne historien, og bygningen, reist av lensherre Erik Rosenkrantz etter bybrannen i 1561, er i seg selv et viktig kulturminne. I bydelene er nok langt nyere kulturinstitusjoner som f.eks. Fyllingsdalen nye teater kunne ha tilsvarende betydning.

Idrett og friluftsliv

Både idrettsarenaer og idrettshaller representerer viktige kulturminneverdier. De første organisasjonene som arbeidet for folkehelsen ble etablert mot slutten av 1800-tallet, og anleggene som ble reist som en følge av dette manifesterer en viktig del av vår kulturhistorie gjennom sin tidstypiske fremtoning. Eksempler på dette er de offentlige idrettsplassene på Skansemyren (1896) og Krohnsminde (1947), men også anlegg eid av idrettslag som Brann stadion (åpnet 1919, men senere totalt ombygget) og Fana stadion (1969). Også en rekke idrettshaller ble bygget både i offentlig og privat regi, f.eks. Turnhallen (ark. Egil Reimers 1910), Vikinghallen (ark. Torgeir Alsaker 1935), Espelandshallen (ark. Ole Halvorsen 1938), Bergenshallen (ark. Erik Dogger 1968) og Haukelandshallen (ark. Bjørn Simonnæs 1970), disse er alle tidstypiske anlegg med høy kulturminneverdi.

Fremveksten av friluftslivet som et fritidsfenomen oppstod også mot slutten av 1800-tallet. Vi har mange anlegg i Bergen som vitner om dette, både anlegg som rettet seg mot offentligheten som Fløybanen, Fløyrestaurantene, Redningshytten, Turnerhytten, Brushytten og senere Ulriksbanen, men også alle de andre private hyttene og lagshyttene i byfjellene, f.eks. speiderhyttene. Også Bergen seilforening (1899) og ulike motorbåtforeninger som f.eks. Bergen Motorbåtforening (1910) og Fagenes Yacht Club (1952) med sine respektive anlegg vitner om dette.

Stats- og fylkesinstitusjoner

Kulturminner relatert til statens representasjon i Bergen består først og fremst i bygninger for rettsvesen og forvaltning. En rekke av bygningene knyttet til rettsvesenet i form av dom, politi og straff, er formålsbygget slik at både interiør og eksteriør er utformet med hensyn til å huse spesialfunksjoner. Kulturminneverdiene i slike bygg vil som regel være knyttet både til bevart eksteriør og interiør.

Retten og statsmaktens utvikling henger tett sammen, og kommer til uttrykk på ulike måter i Bergens bygningshistorie. Det som i dag kalles Det gamle rådhus på Rådstuplassen 1 er tidligere lensherre Christoffer Valkendorfs privatbolig, som ble reist i 1550-årene. Bygningen er en av byens eldste rettslokaler; i 1568 ble rådstueretten flyttet fra Nikolaikirkeallmenningen til Vågsbunnen som fra da ble utviklet som byens administrative sentrum. Rådstueretten var da en domstol før instanssystemet med domstoler av høyere og lavere orden ble etablert i 1607, men fra 1607 til 1662 var rådstueretten en underrett i byene. I 1607 ble også lagmannsretten overrett for byrådet/rådstueretten. Her fantes også den beryktede Rådhuskjelleren, byens fengsel.

I enevoldstiden i 1662 ble det så innført en felles høyeste domstol for hele riket, Høyesterett i København. Samtidig ble bytinget opprettet som ny underrett for byene, og det gamle rådhus ble brukt som rettsal av bytinget, mens rådstueretten ble en appellrett. I 1662 ble det oppført et tilbygg mot nord som ble brukt som tingstue frem til 1735. Bygningen mistet etter hvert sin rettslige funksjon og ble med innføringen av formannskapslovene i 1837 tatt i bruk til bystyrets møter, en funksjon huset fyller fremdeles i dag.

Etter innføringen av eneveldet i 1660 ble Norge administrert som fire store stiftsamter som dermed avløste ordningen med len og lensherrer, og de fire stiftsamtsbyene var Christiania, Christiansand, Trondheim og Bergen. Stiftsoverretten i Bergen holdt trolig sine møter i Det gamle rådhus, mens Hagerupsgården eller Stiftsgården var bolig for stiftsamtsmannen fra 1729 til 1853. Bygningen står mer eller mindre uforandret i dag, men det barokke hageanlegget er bebygget. Magistraten hadde også sin egen bygning i Rådstuplassen 5, også kjent som «Det annekterte rådhus».

Vikinghallen i Dræggen. Turnhallen er tegnet av arkitekt Torgeir Alsaker og tatt i bruk i 1935. (Foto: ubb-kk-n-449-028)

Den tredje Turnerhytten: 1886 ble den første hytten bygget i Hyttelien øst for Rundemanen. På få tiår ble det reist over 100 registrerte fritidshus i Byfjellene. Turnerhytten er en av disse, denne er gjenreist i 1988 for tredje gang etter forfall (1955) og brann (1985) (Foto: Hanne Farestvedt)

Fløyen folkerestaurant. På midten av 1800-tallet kom det også til et skifte i det «å gå på tur», og da Skog- og treplantningsselskapet bygget veier opp til platået, tok turvandringen virkelig av. I 1891 ble Fløystuen åpnet. Idéen med å lage kabelbane opp på Fløyen kom ikke lange etter. Bebyggelsen ved Fløybanens øvre stasjon består i hovedsak av tre bygninger; stasjonsbygningen 1918, Fløyrestauranten 1925 og verkstedbygningen i sin nåværende form i 1947/48. Alle tre er tegnet av arkitekten Einar Oscar Schau. (Foto: Katarina Lunde)

1. Manufakturhuset var opprinnelig en institusjon for fattige barn, men ble under Jacob von Wida en tidlig industriarbeidsplass. Fra 1744 tvangsarbeidsanstalt for voksne og 1789 tukthus for menn. I senere tid var bygningen også en del av Lungegården skole og under okkupasjonen var det politistasjon, og er i dag sammenbygget med Bergen rådhus som sees i bakgrunnen på bildet. 2. Tinghuset tegnet av Egill Reimers i nyklassisistisk stil og tatt i bruk på Tårnplass i 1933. (kilde: ubb-bros-02780) 3. Det gamle fengselet, Bergens kretsfengsel, med innvendig "philadelphia"-løsning. 4. Bergen kretsfengsel og det gamle tinghuset oppført 1862-65 som "Bergens nye Raadstue", det gamle tinghuset som i dag er omtalt som Hagerupsgården, er oppkalt etter Stiftamtmann Edvard Hagerup, som var amtmann i 1834-52

Bergen tinghus som ble oppført mellom 1929-1933 er en arkitekturhistorisk og retthistorisk viktig representant for tinghusene som ble oppført i de største byene mellom 1930-1950-tallet. Den såkalte tre-instansreformen i 1927 innebar blant annet at Tingretten ble domstol i første instans, med Lagmannsretten og Høyesterett som ankeinstanser. Bygningen har arkitektoniske kvaliteter med assosiasjoner til italienske bypalass og er tegnet av Egill Reimers. Bergen tinghus er fredet blant annet fordi også bygningens interiører er spesialtegnet og godt bevart gjennom den tiden har vært i bruk.

En finner også eldre bevarte bygninger knyttet til politivesenet og straff i Bergen, som i stor grad følger utviklingsmønsteret for denne bygningstypen i landet ellers. Bergenhus festnings straffeanstalt – på folkemunne kalt «Slaveriet» - ble opprettet i 1739 for innsatte dømt for særlig grove forbrytelser. Fra 1744 hadde Bergen en tvangsarbeidsanstalt for voksne i Manufakturhuset. Opprinnelig ble dette etablert i 1637 som en ny institusjon for fattige barn. Fattige og omstreifende barn satt til veving og spinning, bl.a. av tekstiler til uniformer for soldatene på Bergenhus. Den store 1702-brannen startet i nærheten av Manufakturhuset. Huset ble skadd i brannen, men raskt istandsatt og ble i 1768 ombygd etter J. J. Reichborns.

Neste generasjon fengselsbygninger er representert ved gamle Bergen kretsfengsel på Rådstuplass 8a som ble oppført i 1867 etter tegninger av arkitekt Franz Wilhelm Schiertz. Det nye med den var at den ble bygget etter den såkalte Philadelphia-modellen som bygde på prinsippet om én innsatt per celle. Fengslet er det første strengt formålsbygde fengslet i Bergen med luftgård i vifteform på bygningens vestside, langsgående korridorer i hele bygningens lengde og høyde, og gallerier i de to øverste etasjene. Oppføringen av fengslet må sees i sammenheng med det gamle tinghuset som ble oppført 1862-65, fengselsloven av 1857 påbød nemlig rettslokaler i forbindelsene med fengslene, og kombinerte arrestlokaler, politiets kontorlokaler og rettslokaler. Det gamle kretsfengslet ble nedlagt i 1990. Bergen fikk ny hoved-politistasjon i 1965, og i 1994 ble det oppført et stort nytt bygg for politiet i samme kvartal, et anlegg som samlet sett har både arkitektonisk og kulturhistorisk verdi.

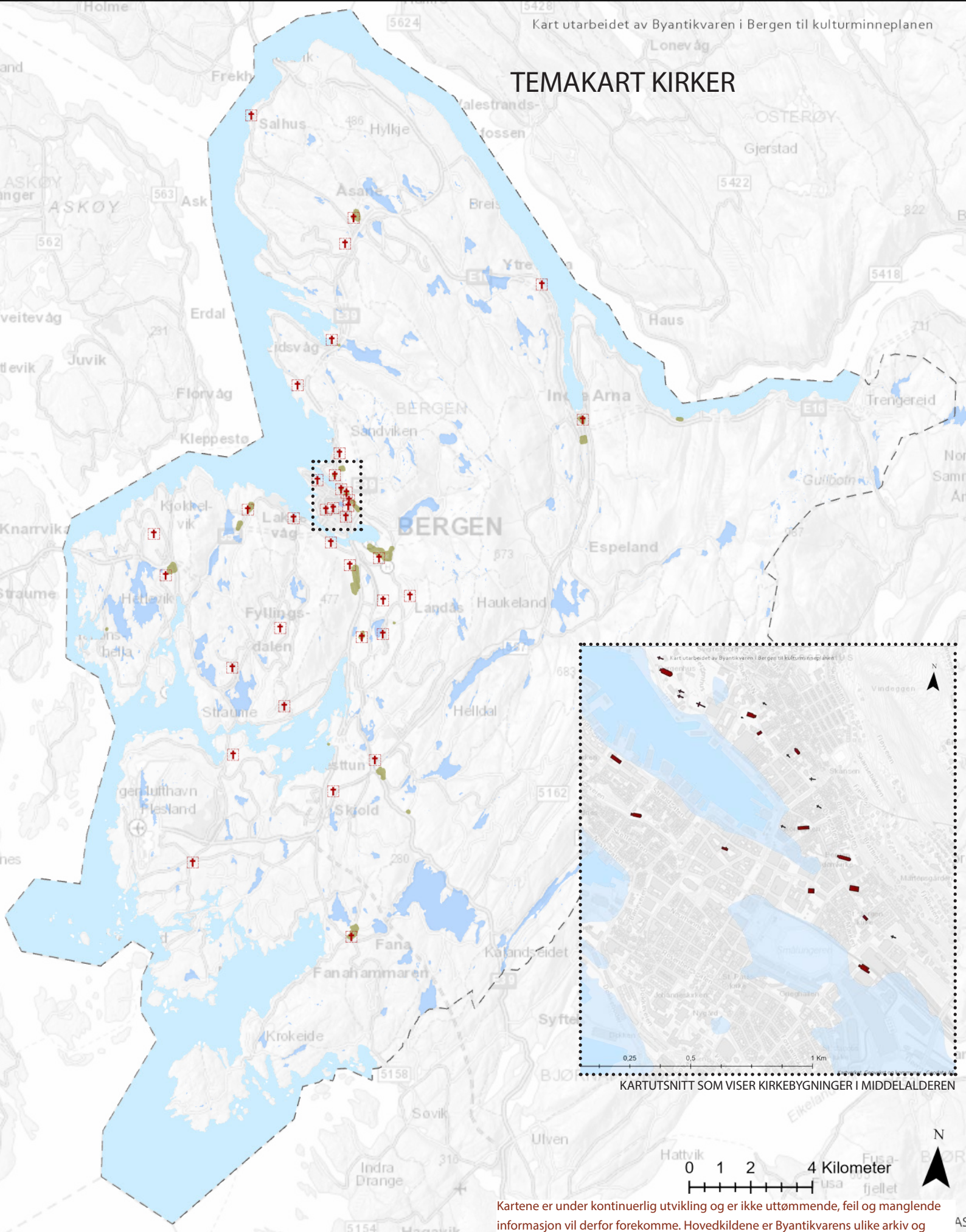

Bergen Lysverket var en kommunal bedrift som forsynte Bergen og Samnanger med elektrisk kraft fra 1900 og frem til det i 1999 ble del av stiftelsen Kunstmuseene i Bergen. Lysverksbygningen er et monumentalt bygningskompleks oppført i flere etapper fra 1938. Arkitekter for hovedanlegget/tårnbygningen var Arnesen og Darre Kaarbøe. Senere nybygg og utvidelser kom til i 1945, på 1950-tallet og rundt 1970. I 2004 ble tårnbygningen bygget om til kunstmuseum med restaurant i første etasje. Anlegget består av to bygninger, Lars Hilles gate 10 og Strømgaten 19.

Bygningen har en markant beliggenhet ved sørvestenden av Lille Lungegårdsvann, og det runde tårnoppbygget danner et identitetsskapende landemerke i denne delen av byen. Den har et formspråk som ligger i skjæringspunktet mellom nyklassisisme og modernisme og preges av høye kvaliteter i arkitektur, materialer og utførelse, samt eksponert beliggenhet i et av Bergens viktigste byrom. I dag huser bygningene Lysverket/KODE 4 og Bergen kulturskole. (Foto: Siv Kristin Eikås Hovland)

TEMAKART KIRKER

KARTUTSNITT SOM VISER KIRKEBYGNINGER I MIDDELALDEREN

Tegnforklaring

Kirke / kapell

Gravplass

Innsjø

Kommunegrense

Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Korskirken Bygget på 1100-tallet. En av våre middelalderkirker som fortsatt er bevart og i bruk. Konsentrasjonen av menighetskirker langs Vågens østbredd og i Vågsbunnen tyder på at byveksten var sterk her i denne perioden. Utstrekning og form på middelalderens kirkegård er ukjent, men det antas at den i nordøst var begrenset av Skredderstredet (Domkirkegaten, nå Kong Oscarsgt.) mot nordvest og vest av Korskirkeveiten, og i sør og sørøst av Skomakerveiten (nå en del av Nedre Korskirkealmenning).

KIRKER

Trosutøvelse setter spor

Helt fra grunnleggingen av Bergen har byen vært preget av religionsutøvelse. De eldste kirkene og klostrene i Bergen er for lengst «lagt i grus», og materiale fra dem er delvis gjenbrukt i kirker og andre byggverk som står i dag. Kristkirken fra slutten av 1000-tallet er den første kirken i Bergen vi kjenner til, og byggingen antas å ha vært et ledd i en plan om å flytte kongsgården til Holmen fra Alrekstad og bispesetet fra Selje. Formelt skjedde ikke flyttingen av bispesetet før i 1170 da levningene av St. Sunniva ble brakt til Kristkirken, og Bispegården ble anlagt like ved.

Kirken og statsmakten i Bergen var altså sterkt knyttet sammen fra starten, begge hadde fordeler av den nære forbindelsen. Kongemakten sikret Kirken stabile forhold med et fredelig og ordnet samfunn, mens Kongen kunne hente kompetente menn til styringen av staten fra Kirken og klostrene som var den tids utdanningsvesen. I 1152 opprettet Paven erkebispesete i Nidaros (Trondheim). Bjørgvin, Oslo, Stavanger og Hamar, sammen med seks bispeseter på Vesterhavsoyene, ble lagt under dette.

På samme tid foregikk en stadig løsrivelse fra det verdslige samfunnet, og biskopene skulle utnevnes av paven, ikke av Kongen. Kirkeskatten «tiende» bidro til at Kirken fikk et stabilt inntektsgrunnlag, og Kirken og klostrene ble etter hvert også en betydelig jordeier, både gjennom kongegaver, arv og «sjelegaver» fra bønder og jordeiere. Rundt 1350 eide kirken 40 prosent av all jord i Norge, og i Bergensområdet var særlig klostrene en betydelig jordeier. Kirkens eiendommer har vært viktige for byens utvikling, påvirket hvor bygrensene har gått og hvor dagens administrasjonssentrum ligger.

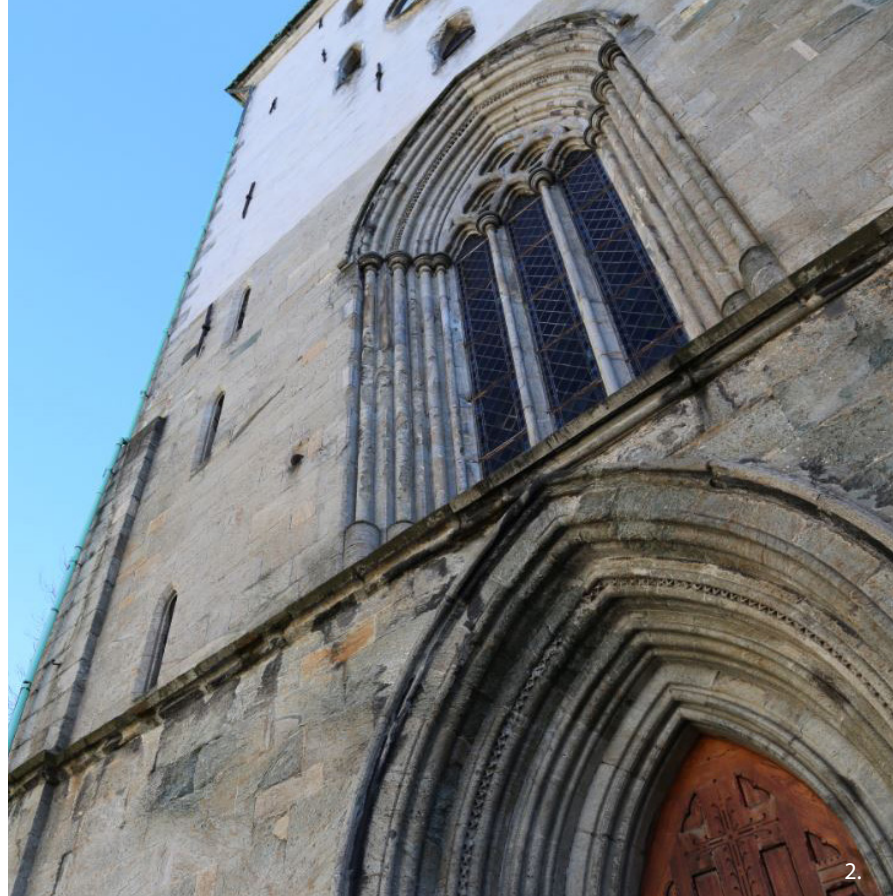
§ 36.2 Båndlegging etter lov om kulturminner (730)

36.2.2.Fana middelalderkirke og kirkegård

- a.** Inngrep i grunnen, eller andre tiltak som virker inn på det automatisk fredete kulturminnet er ikke tillatt med mindre det foreligger dispensasjon fra kulturminneloven.
- b.** Innenfor middelalderkirkegårder er gravlegging kun tillatt i gravfelt som har vært i kontinuerlig bruk siden middelalderen. Gravfelt som ikke har vært i bruk etter 1945 skal ikke benyttes til gravlegging.
- c.** Gravminner eldre enn 60 år skal ikke fjernes uten at kulturminnemyndighetene har uttalt seg. Søknad om tillatelse skal sendes rette kulturminnemyndighet. Kostnader knyttet til undersøkelser belastes tiltakshaver, jf. kulturminneloven § 10.
- d.** Ved planlegging av tiltak i kirkens omgivelser skal det tas hensyn til kirkens plassering og virkning i landskapet.
- e.** Bygging nærmere enn 60 meter fra kirken er forbudt, uten tillatelse fra biskopen. Saker som gjelder Fana kirke skal behandles av Riksantikvaren som fatter vedtak etter kulturminneloven.

Kilde: Kommuneplanens arealdel, bestemmelser til KPA2018

1. Domkirken Opprinnelig var Kristkirken på Holmen domkirke i Bergen. 2. Dagens domkirke var en liten soknekirke, helliget St.Olav. Vi vet lite om Olavskirken fra denne perioden, annet enn det som er nedskrevet i Sverres saga: Kong Sverre og hans menn søkte tilflukt der da de ble angrepet i 1181. Kirken har vært gjenstand for endringer gjennom nesten tusen år, og omfatter i dag rester av to eldre kirker.

Etter reformasjonen overtok kongen og hans lensherrer store deler av kirkegodset, og en omfattende nedrivning av eldre katolske kirkebygg startet, eller de ble ikke gjenoppbygget etter de mange bybrannene som herjet byen. I tillegg til Fana kirke, er tre av middelalderkirkene i bykjernen, Mariakirken, Domkirken og Korskirken likevel fremdeles i bruk, selv om ingen av de tre har vært uberørte av branner og krigsødeleggelser. Dessuten er korkapell og tårnfot til middelalderkirken ved Nonneseter kloster bevart. Selve kirkeskipet ble revet i 1529 da Lungegården ble reist. Alle kirkebygninger oppført før 1650 er automatisk fredete, i tillegg er samtlige kirkebygninger fra mellom 1650 og 1850, samt utvalgte nyere kirker, listeførte av Riksantikvaren som verneverdige kulturminner med nasjonal verdi.

Kirker reist etter 1850

Nygotikken oppstod på slutten av 1700-tallet i Europa og etablerte seg som den foretrukne kirkestil for nye kirker i løpet av 1800-tallet. startet som en religiøs trosforestilling (høykirkebevegelsen), delvis understøttet av medievalismen (middelalderromantikken) og etablerte seg etter hvert som en arkitektonisk retning eller en stiloppfatning i siste halvdel av 1800-tallet. Vi fikk flere kirker i Bergen innenfor denne stil-epoken. Modernismen som arkitektonisk retning fikk gjennomslag i Norden på 1930-tallet, og ble dominerende både for arkitektur og byplanlegging videre utover 1900-tallet. Gjennom funksjonalismen oppstod også arbeidskirkene. Arbeidskirkene inneholdt også andre funksjoner utenom selve kirkerommet. Kontorer, møterom undervisningsrom og andre funksjoner, gjorde at kirkene fikk flere bruksformer og kunne romme flere typer arrangement. Flere av de mest representative kirkene fra disse ulike stilepokene er blant de statlig listeførte kirkene i Bergen.

Prestegårder

Prestegårdene er en viktig del av kirke- og kulturhistorien. I Bergen vil vi spesielt fremheve Fana prestegård stod ferdig i 1921 og er tegnet av arkitekt Ole Landmark. Prestegårdshagen fra 1800-tallet er etablert etter engelsk mønster av sokneprestene Ivar Daae og Hans Krog med store alléer og er en viktig del av anlegget, som samlet sett har høy kulturminneverdi.

Listeførte kirkesteder

(pbl § 11-9 nr 7)

En listeført kirke er av Riksantikvaren vurdert som et verneverdig kulturminne. Kirken er ikke fredet, men alle saker som gjelder endringer i eller ved en listeført kirke, også istandsettings- og vedlikeholdstiltak, skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse.

Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeført, men også en rekke kirker bygget etter 1850 er også listeført. Det er 17 slike kirker (kirkesteder) i Bergen:

- **St.Jørgen hospitalkirke (1702)**
- **Arna kirke (1865)**
- **Fyllingsdalen kirke (1976)**
- **Loddefjord kirke (1926)**
- **Laksevåg kirke (1875)**
- **Landås kirke (1966)**
- **Johanneskirken (1894)**
- **Sandvikskirken (1881)**
- **Salhus kirke (1924)**
- **St. Jakob kirke (1921)**
- **Slettebakken kirke (1970)**
- **St. Markus kirke (1939)**
- **Storetveit kirke (1930)**
- **Ytre Arna kirke (1899)**
- **Nykirken (1622)**
- **Årstad kirke (1890)**
- **Åsane gamle kirke (1795)**

<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/t-300-kulturminne-kirke/id278976/>

1. Fana kirke er unik som bevart middelalderkirke utenfor bykjernen. (Foto: Christine Hvidsten) 2. Laksevåg kirke er en treskipet hallkirke med tårn mot nord, bygget i årene 1874-75. Den ligger som et midtpunkt langs strandlinjen med den tette trehusbebyggelsen bakenfor. 3. Loddefjord kirke er en nyere enskipet kirke i pusset tegl. Bygget i 1925-26 etter tegninger av arkitekt Ole Landmark. 4. Birkeland kirke er en enskipet kirke tegnet av arkitekt Giovanni Muller fra 1878.

Lekmannsbevegelsen og Frelsesarméen

Vestlandet var nok den landsdelen der lekmannsbevegelsen har satt sine tydeligste spor i form av bygninger. Bedehusene står mange steder igjen som det siste synlige bevis for denne sterke religiøse strømningen fra 1800- og 1900-tallet. I bygdene rundt Bergen finnes fortsatt mange slike bygninger, noen er fortsatt i bruk, men mange er i årenes løp overlatt til andre formål. Også innenfor bybebyggelsen er bevegelsen representert - i navn som Bergenhusmauet i Sandviken og bedehuset fra Solheimsviken som er flyttet til Gamle Bergen Museum. Også Indremisjonshjemmet (1907) i Hollendergaten 12 manifesterer denne bevegelsens virksomhet.

Frelsesarméen, stiftet av Willam og Catharine Booth i London i 1865, er en annen religiøs bevegelse, den etablerte seg i Bergen i 1888. Et av særtrekkene var at kvinner helt fra starten var likestilt med menn, noe som ganske sikkert bidro til dens utbredelse. I Bergen finnes flere verneverdige bygninger reist av lekmannsbevegelsen og Frelsesarmeen.

Gravplasser, kirkegårder og rettersteder

Gravplasser og kirkegårder eldre enn 1537 er automatisk fredete, og kirkegårder kan i likhet med kirkebygg bli vedtaksfredet. Middelalderkirkegårder finner vi i ved de fire middelalderkirkene som fortsatt er i bruk, og i tillegg ved Kyrkjebyrkjelend (gamle Birkeland kirke). Alle gravplassene i Bergen er kartfestet i vårt Kulturmiljøkart. Gravplassene i Bergen er, i tillegg til å være minnesteder, også viktige rekreasjonsområder.

Trolldoms- eller hekseprosessene i Norge, som pågikk fra 1566 til 1754, var rettslige undersøkelser og rettergang knyttet til beskyldninger om bruk av trolldom. I Bergen er det reist et minnesmerke over ofrene, den såkalte «Heksesteinen» i Nordnesparken. En rekke rettersteder har vært i bruk opp gjennom tidene både i forbindelse med disse prosessene og avstraffelse av andre straffedømte. Vi finner flere av disse representert i både nåværende og historiske navn som Rakkerhaugen og Galgebakken. Retterstedene på Tyvholmen (Kristiansholm) og Nordnes er gjengitt både på eldre tegninger og historiske kart.

Pilgrimskirker i Bergen

Sunnivaskrinet i Kristkirken på Holmen

De to eldste kildene til legenden om Sunniva er begge fra siste del av 1100-tallet og er bare bevarte i fragmenter. Odd Snorre's «Óláfs saga Tryggvasonar» fra ca. 1190 refererer til legendene: Da Olav Tryggvason kom til Selja, skal han angivelig ha funnet velluktende knokler etter Sunniva, som skal ha vært en kongsdatter fra Irland, strandet på Selja under flukten fra en grusom ektemann. Sunniva ble helliggjort og en kirke ble reist på stedet der Sunnivas levninger skal ha blitt skrinlagt i 996. Dette Sunnivaskrinet ble senere flyttet til Bergen sammen med bispesetet i 1170. De kirkelige anleggene på Holmen med Sunnivaskrinet ble snart et viktig valfartssted i høymiddelalderen, selv om dets betydning på ingen måter kunne måle seg med Olavskrinet i Nidaros domkirke (Trondheim).

Fana middelalderkirke og sølvkorset

Også Fana kirke var et kjent valfartssted; et gammelt sagn forteller at kirken skal ha hatt et sølvkors med helbredende kraft. Ifølge sagnet skal to brødre, den ene blind, ha fisket opp et sølvkors utenfor Korsneset. Den blinde skal ha blitt leget etter å ha rørt ved korset. Syke mennesker søkte til Fana kirke og sølvkorset i håp om helbredelse, og på Krykkjehaugen vest for kirken kunne pilegrimene kaste sine stokker og krykker.

Les mer om Bergens middelalderkirker i Bergen byleksikon:

<https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/>

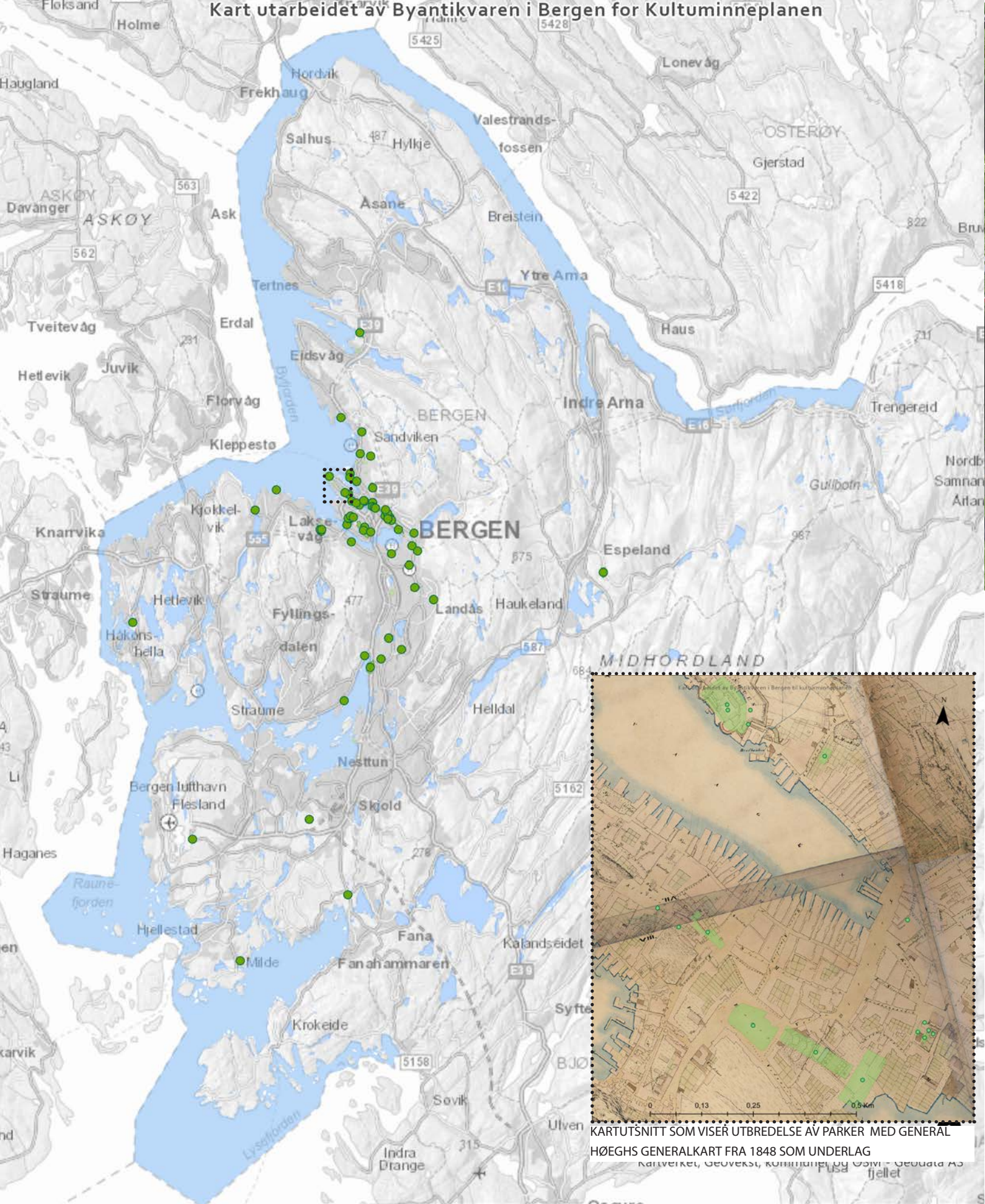

Johanneskirken ble innviet i 1894, oppført etter arkitekt Herman M. Backer. Kirken på toppen av Sydneshaugen er plassert med lengdeakse nordøst–sørvest. Koret ligger i sørvest, og tårn og hovedbygning ligger i nordøst, mot byen. Kirken danner et dominerende endepunkt for en av byens tydeligste akser. Fra gateløpet ved Fisketorget via Torgallmenningen og over hele Vestre Torvgate og Johanneskirketrappene.

Tegnforklaring

- Kulturminner Askeladden, hager og parker, punkt
- Kulturminner Askeladden, hage og parkeområder
- Andre kulturhistoriske parker
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Teaterparken ligger som et forrom til Den Nationale Scene. Teaterbygningen og parken ble begge planlagt av arkitekt Einar Oscar Schou, etablert i jugendstil, og sto ferdig samtidig i 1909. (Foto: Kari Ingvaldsen)

HISTORISKE HAGER, PARKER OG LYSTGÅRDER

Bergen er en by med lange hage- og parktradisjoner. Her finnes eksempler på de fleste kontinentale historiske hage- og parkstiler, og tilpasninger av disse til lokal tradisjon. Hagekulturens historie i Bergen kan spores tilbake til tidlig på 1100-tallet da klostervesenet fikk fotfeste i byen. Klostrene la grunnlaget for den eldste hagekulturen i Bergen, siden selvforsyning gjennom hagebruk stod sterkt i den vesteuropeiske klosterbevegelsen. I klostrenes reglement inngikk nemlig at munkene skulle være selvforsynt med matvarer, de skulle være vegetarianere, i tillegg ble urter dyrket frem for medisinsk bruk. Bergen stod i middelalderen i livlig forbindelse med utlandet, og opprinnelig mest med England og Frankrike. Med klostervesenet ble det overført både kunnskaper om hagebruk, men og planter, frø og podekvister, fra Europa til Norge og Bergen.

Munkeordenenes faste regler manifesterte seg også i måten klosteranleggene og hagene ble utformet. Klostergården beliggende i anleggets senter var omgitt av bueganger og fløyer, og kan ha vært beplantet med prydevekster, urter og gressplener. I Bergensområdet kjenner man til fem klostre; Jonsklosteret og Dominikanerklosteret på Holmen, Benediktinerklosteret Munkeliv i Bergen stiftet 1107-1110, cistercienserklostrene Lyse kloster og Nonneseter kloster ble stiftet i 1153. Med unntak av klostergården ved Lyse kloster som antakeligvis avgrenset den indre del av hageanlegget, er det få synlige spor etter hageanleggene ved klostrene i og rundt Bergen. Hvordan disse klosterhagene nøyaktig var anlagt og hva som ble dyrket er usikkert. Men fra skriftlige kilder vet vi at det både ved Nonneseter og Munkeliv kloster fantes betydelige hageanlegg.

§ 10 Blågrønne strukturer-KPA/ Kommuneplanen 2018

(pbl §§ 11-9 nr 6 og 8, 11-11 nr 5 og naturmangfaldlova)

10.6 Bytrær skal bevares, og skal erstattes ved skade eller felling. I reguleringsplaner skal det settes av tilstrekkelig areal til trær, i rekker, grupper eller enkeltvis.

I historiske alleer skal trær og tilhørende strukturer bevares.

Kommandantens hage, foto fra 1930-39: Kommandantens hage på Bergenhus festning lå alt fra 1600-tallet av i området nær dagens regimentsbygning. Utseendet har variert gjennom tidene – bilder fra tidlig 1900-tall viser mer av en prydhage enn en nyttehage. Men alt i middelalderen hadde kongene «hager» eller «grasgarden» på Bergenhus festning. (Kilde: uib.no/ ubb-w-sh-005070)

Bispegårder og kongsgårder

De første hagene som ble anlagt for å markere status og tilhørighet til samfunnets øvre sjikt, er bispegårdene og kongsgårdene. I Bergen kjenner man til ett eksempel på hageanlegg i forbindelse med en kongsgård, og det er slottshagen ved Bergenhus. I likhet med klosterhagene er denne hagen kjent gjennom skriftlige kilder. Magnus Lagabøtes bylov fra 1276 nevner en «eplagard» som skal ha strakt seg fra Sandbroen til borgmuren på Østsiden av Bergenhus. Til Bergens kongsgård hørte også en «grasgard», som trolig var en blomstereng som var ment å gi en representativ ramme rundt kongsgården. Samtidig er det lite trolig at den var strengt formalt organisert slik hager for samfunnets øvre sjikt ble i overgangen fra seinmiddelalderen til tidlig nytid. Fra den eldste slottshagen er det i dag ingen bevarte spor. Men det finnes spor etter hageanlegget etablert som en del av forsvarsanlegget Bergenhus i 1660-årene; Kommandanthagen ved Nattpostens bastion øst for atkomstveien. Dette hageanlegget ble etablert i 1660-årene, og var av renessansetype med rettvinklet korsgang. Det ble omarbeidet på 1800-tallet, men grunnformen er bevart.

I tilknytning til Domkirken ble det i tiden etter reformasjonen i 1537 anlagt en bispehage på grunnen rundt to eldre kirker i Vågsbunnen, Olavskirken (først omtalt i 1181) og Klosterkirken. Det sistnevnte anlegget lot Norges første lutherske biskop Gjeble Pederssøn ombygge som domkirke i Bergen. Biskop Gjeble Pederssøn var også renessansehumanist med interesse for botanikk og plantesamling, og etter 1537 ble den gamle klosterhagen omarbeidet til en renessansehage med geometriske former hvor botaniske og estetiske sider ved hagebruket lot seg utfolde. Bispehagen var sentral for innføringen av renessansehagens formspråk i Bergen og fikk stor innflytelse for påfølgende hagekulturen i Bergen. Bispehagen eksisterte i ulike stilvarianter frem til 1870-årene da den nye katedralskole og lekeplass ble bygget over det gamle hageanlegget. Et bøketre i bakgården til dagens Katedralskole står igjen som et minne om dette hageanlegget i dag.

Før den store byveksten i andre halvdel av 1800-tallet var både nyttehager og prydhager et vanlig innslag i bybildet. I nyttehagene ble det dyrket mye kål og ble derfor gjerne kalt kålhager. På kartutsnittet fra 1848 ser vi at det var et sammenhengende belte med kålhager bak Bryggen mot Øvregaten. (Høeghs generalkart 1848)

Tidlige kålhager

En historisk hagetype som det finnes flere eksempler på bevart i form av avtrykk av hagens omriss, men der selve beplantingen er forsvunnet, er et knippe eldre bergenske byhager anlagt i fra 1500-tallet og fremover. Byhager var hager i vanlige byborgeres eie, og lå innenfor bygrensen som frem til 1789 gikk ved dagens Slakterhustomt i nord og ved dagens Christiegate i sør. Byhagene var som regel nyttehager hvor det ble dyrket kål og andre matvekster, slike hager blir derfor gjerne omtalt som kålhager. Byhagenes beliggenhet ble den gang avgjort av bebyggelsens forhold til sjøen. Siden bygårdene langs Bryggen og Vågen lå med gavlen mot sjøen og mot strandlinjen, ble byhagene plassert i den øvre enden av husrekkene. Dette kjennetegner kålhagen bak Bryggen i Bergen. Der ble det utover på 1500-tallet anlagt et nesten sammenhengende hagebelte langs Øvregaten. I dag ligger ennå deler av dette senmiddelalderiske hagebeltet bak Bryggen ubebygget og strukturen danner et unikt minne om den eldste byhagekultur i Bergen.

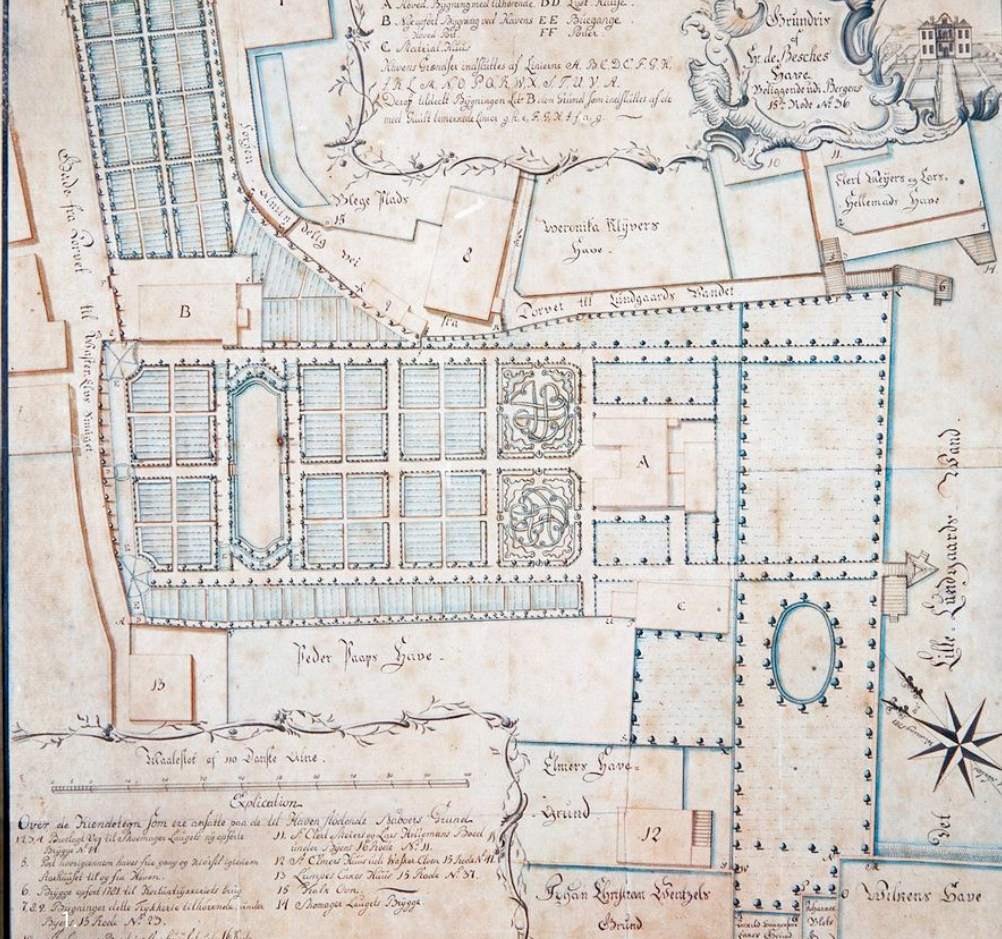
Andre områder der det fra 1600-tallet og ut på 1800-tallet var byhager, er langs fjellsiden fra Domkirken til Stadsporten, bak husrekkene ned mot Lille Lungegårdsvann, og på Nordnes rundt Klosteret. Dagens offentlige park ved Bryggens Museum på Dreggsallmenningen skal også være gammel hagegrunn, men det er per i dag lite historisk dokumentasjon av denne hagegrunnens alder og opprinnelse. På Nordnes nederst i Lille Markevei finner vi delvis bevarte murer og et åpent areal i dag delvis bebygget med parkeringsplasser, men som har sin opprinnelse i en rad av terrassehager som lå plassert i det skrånende terrenget. Området terrassehagen er anlagt på ble lagt ut til hagegrunn etter storbrannen i 1658, og er ved siden av kålhagene bak Bryggen ett av de eldste sporene etter byhagene i Bergen. Hagemurenes nøyaktige alder er usikker, og har i nyere tid fått en støpekant på toppen. Muren og avgrensningen av de gamle hageanlegget er likevel interessant fordi det antakeligvis er ett av de eldste spor av tidlige byhager

Vestre Holbergsallmenning. Sjøllahagen
på Nordnes og Vestre Holbergsallmenning.
(kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved
Universitetsbiblioteket, ubb-bros-02632)

1. Utsnitt av kartet som viser Apoteker de Besches have slik den ble planlagt i 1780-årene. I 1802 ble hagen overtatt av Maartmannfamilien og ble etter hvert omtalt som en «offentlig have». 2. I andre halvdel av 1800-tallet ble hagen innlemmet i den nye byparken og etter hvert i nedre del av Ole Bulls Plass.

i Bergen. Hagemuren er et godt eksempel på innhegningsgrep i den bergenske hagetradisjonen hvor hager ofte ble avgrenset med tørrmurte natursteinsmurer.

Apotekerhager

På denne tiden ble det også dannet en annen viktig hagetradisjon i Bergen, nemlig apotekerhagen. På Nordnes var det flere apotekerhager hvor det ble dyrket urter for medisinsk bruk. Klosterhagen og Donnerengen (også kalt Dønnerhagen) og Tekenhagen (også kalt Schreuder- og Schadenberghagen), var slike apotekerhager. Av disse er det i dag bare bevart enkelte åpne arealer rundt henholdsvis Søndre Munkelivsgate og Øvre Dynnersmauet. Vestre Holbergsallmenningen ble i 1880-årene ført gjennom Tekenhagen samtidig som resten av hagen ble bebygget med murgårder. Nærmere dagens Ole Bull plass anla familien de Besche på 1700-tallet en apotekerhage som ble omarbeidet flere ganger, og senest mellom 1781-87. De Besches hage skal ha vært blant de største og betydeligste i Norge fylt av lege- og kjøkkenvekster og velholdte hekker av *Spirea salicifolia*. Den kjente svenske botanikeren Carl von Linné skal ha sendt hagefrø til de Besche i 1768. I 1802 ble hagen overtatt av Maartmannfamilien, og ble etter hvert omtalt som «en offentlig have» og som Maartmannshaven. I første halvdel av 1800-tallet var Maartmannshaven en yndet promenadeplass blant byborgerne.

Etter bybrannen i 1855 og reguleringen av Lille Lungegårdsvannet i 1850-60-årene ble deler av hagen innlemmet i den nye byparken, i 1892 ble restene av den gamle hovedhagen utlagt til nedre del av Ole Bulls Plass. Frem til omreguleringen av sentrum etter bybrannen i 1916 var også den såkalte Logehaven et tilstøtende parkanlegg til Maartmannshaven. Denne lå foran dagens Logen Teater, og ble etter 1916 utlagt til Øvre Ole Bulls Plass og integrert i den nye byparken. Intet av beplantning fra de Besches have eller Maartmannshaven, eller Logehaven er bevart. Imidlertid er det en historisk kontinuitet i arealbruken i området ved at hagene har bundet Torgallmenningen sammen med et grøntareal og rekreasjonsområde.

Lystgårder, renessansehager og barokkhager

De fleste og best bevarte historiske hageanlegg i Bergen har oppstått ved byborgernes lystgårder på 1700- og 1800-tallet, og kan stilmessige karakteriseres som renessansehager. Det som kjennetegner slike hageanlegg er at de er helhetskomposisjoner som føyer sammen bygninger, terreng, beplantning, trær og vann. Videre var renessansehagen preget av geometriske mønstre, symmetri og gi inntrykk av en temmet natur, med parterrer, formklippede hekker og kvadratiske blomsterbed. I første rekke ble hager i renessansestil anlagt ved kongsgårdene og de adelige setegårdene. En slik adelig setegård var Store Milde fra 1530 til 1692, da adelsretten med skattefritak ble opphevet. Etter dette ble Store Milde en lystgård, det vil si i første rekke brukt til rekreasjon og sommeropphold. Anlegget av hagen anslås å være fra 1660-1670, og er det eneste hageanlegg i Bergen der renessansepreget er bevart i form av terrassering, forbindelsesveier og i deler av beplantningen.

Barokkhagestilen grenser opp mot renessansehagen men var enda mer preget av aksialvirkninger og vekt på klarhet og orden i utføring. Barokkhagestilen begynte å sette sitt preg på hagekultur i Norge fra slutten av 1600-tallet. Denne stilen var plasskrevende og fikk i rendyrket form lite gjennomslag i Bergen, bortsett idéen om alléer som her fikk fotfeste gjennom lystgårder og landskaphager fra slutten av 1700-tallet. Utover på 1700-tallet ble derfor renessansestilen videreutviklet gjennom byborgernes lystgårder på landet, kjennetegnet av en formal hage beliggende rett foran huset og av at hagen var klart avgrenset av steinmur eller stakittgjerder. Slike hager kunne gjerne kombinere pryd- og nytteaspekter. Skillet mellom hagekunst og jordbruk var mindre den gang enn i dag, og lystgårdene kunne både ha prydhage, kjøkkenhage og arealer for jordbruk. Lystgårdstradisjonen kom til å stå sterkt i Bergen. De aller fleste lystgårdene ble bygget i tiden mellom 1750 og 1850, og mot slutten av denne perioden var det nesten 60 lystgårder med tilhørende hageanlegg. Av disse er rundt 23 bevart i dag.

Lyststeder var landsteder brukt på sommeren selskapeligheter og adspredelse av velstående byborgere. Var det gårdsbruk knyttet til eiendommen ble den kalt en lystgård. Arkitekturen på husene på lystgårdene varierer over tid, men mange var symmetriske hus med doble romrekker og midtarker og portaler som understreker symmetrien. Eksempler på godt bevarte hus med symmetrisk utforming er blant annet huset på Damsgård hovedgård, Brødretomten, Fastings Minde og Stend. Stilmessig spenner våningshusene på lystgårdene ulike perioder, av rokokko, louis-seize og empire. Bygningene fra 1700-tallet er som regel énetasjeshus med midtark og saltak eller valmtak, mens våningshusene på lystgårdene fra 1800-tallet gjerne ble oppført i to etasjer med valmtak med flatere vinkel og antikk tempelfront.

Av lystgårdene som hadde betydelige hager er det fremdeles synlige strukturer etter anleggene ved Fjøsanger Hovedgård, Slettebakken Hovedgård, Kronstad Hovedgård, Gravdal Hovedgård og Alvøen. Hageanlegget i Alvøen ble på 1800-tallet lagt om til landskapsstil, mens både hovedbygning og hageanlegg ved Kronstad hovedgård rundt 1850 ble bygget om til tidens stiluttrykk. Også hagen ved Gravdal Hovedgård ble rundt 1850 utformet etter tidens landskapsstil. Dette var et generelt trekk ved lystgårdshagene i Bergen på 1800-tallet.

Ved Landås Hovedgård og Årstad Hovedgård vises deler av arealet etter eldre hageanlegg. Fra hageanlegget ved Årstad er enkelte store gamle trær som blodbøk, valnøttre, ask og alm bevart. På Stend Hovedgård og Damsgård Hovedgård er det istandsatte/restaurerte hager som tydelig viser den renessansepregede hagetradisjonen som først utfoldet seg ved lystgården.

Lystgårdenes bestandighet som hageanlegg ga rom for at skiftende stilidealer kunne komme til uttrykk i samme hageanlegg. Dette forteller at lystgårdene i sin samtid kunne være viktige arenaer for en levende hagekultur. Hageanlegget ved Damsgård viser at for eksempel at Lystgårdenes ulike deler kunne formgis av ulike stiluttrykk som kunne eksistere side om side i lang tid, og at hageanlegg kunne bli helt lagt om ettersom stilidealer endret seg. Botaniske undersøkelser har vist at Damsgårds hage var beplantet med grønnsaker, urter, bærbusker frukttrær, og

De parallelle kvarterene som preger den tilbakeførte renessansehagen, i front av hovedgården på Stend.

Damsgård hovedgård er symmetrisk utformet i volum og arkitektonisk uttrykk. Damsgård hovedgård har ord på seg for å være den best bevarte trebygning i Europa, og anses for å være et av de norske hovedverkene innen perioden rokokko.

Herrens hage: Innenfor hagemuren har Damsgård hovedgård to hager. Østhaven, herrens have, og vesthagen, fruens have. Damsgård hovedgård ligger selv også i en hage, Den engelske hagen. Denne hagen er offentlig tilgjengelig, parkmessig utført i landskapsstil.

med Stokkrose, Revebjelle og Mariklokke. Renaissance- og barokkpreget gjelder først og fremst hagen innenfor hagemurene, utenfor hagemurene finner vi «Den engelske hagen» som ble etablert på 1830-tallet stilmessig påvirket av romantisk landskapsstil. Med andre ord kunne graden av enhetlig stilutforming variere mellom ulike anlegg og over tid. Deler av eldre allébeplantning fra lystgårdene er bevart fra blant annet lyststedet Florida i Allégaten ved Geofysisk institutt, ved Universitetsbiblioteket er deler av alléen frem til Fastings Minde bevart, likedan er beplantning i Alléen på Laksevåg fra Damsgård hovedgård og alleen ved Fjøsanger Hovedgård.

Landskapsstilen

Landskapsstilen gjorde seg gjeldende i England fra 1730-tallet, men satte sitt preg i Bergen først fra omkring 1800, samtidig med at de eldre hagetradisjonene holdt stand til langt ut på 1800-tallet. Men flere av lystgårdene som kom til på 1800-tallet, brøt også med den strengt geometriske hagetradisjonen og introduserte landskapsstilen i Bergen. Landskapsstilens århundre i Bergen var først og fremst 1800-tallet og de første tiårene etter 1900. Landskapsstilen bygger på estetiske prinsipper som tydelig kontrasterer med renaissance- og barokkstilens geometriske organisering av hageanleggene. Landskapsstilen omfavnet det uregelmessige, myke og graskledde terrengformer, vekslende romdannelser, basert på forbilder fra den frie natur, og gjerne templer, paviljonger eller skulpturer som blikkfang i hagen. Den romantiske landskapsstilen dyrket mangfoldet fremfor kravet om enhet og orden. Hagen ved Kronstad Hovedgård er anlagt rett etter at hovedbygningen ble reist i 1844, i et terreng med jevn helling, svungne ganger, blomsterbed, lindeallé, og er avgrenset av tradisjonelle hvitkalkede og pussede murer avdekket med mønetak i teglstein. Ute på sidene har hagen en friere form med trær, bærhage og oval andedam.

Et godt bevart hageanlegg i romantisk landskapsstil er Elsero i Gamle Bergen fra 1802. En lindeallé fra nord og fra sør fører til hagen som ligger i naturlig terreng med tre steinsatte dammer i ulik form omkranset av grasdekte åser og grusganger.

Opp under fjellsiden ovenfor lystgården Christinegård i Sandviken ble det i 1820-årene etablert en landskapspark. Øverst på bakkekammen over parken ble tempelpaviljongen «Mon Plaisir» bygget. Deler av parken er i dag bygget om til fotballbane, samtidig er både våningshuset, paviljongen, hagemurene, stier og grusgangene fremdeles klart lesbare spor av en av de første landskapsbarer i Bergen.

Hageanlegget rundt Wernerholm på Hop har mange eldre strukturer i behold. Opparbeidingen av landskapet rundt eiendommen var i gang mot slutten av 1700-tallet, våningshuset som står i dag ble oppført 1831-32 og er innrammet av en landskapsbar. Også Sverresborg på Bergenhus tjente fra 1830-tallet og en periode fremover en rolle som landskapsbar, denne er i nyere tid betydelig forenklet. Et godt bevart parkanlegg som tok sitt formmessige utgangspunkt i landskapet, er Forskjønnelsen som ble anlagt i den bratte fjellveggen i Kalfarlien.

De mest omfattende og best bevarte uttrykkene for landskapsstilen er imidlertid de store parkanleggene som ble anlagt mellom 1850-årene og 1920-tallet. Byparken i Bergen ble anlagt rundt 1865 etter utfyllinger i Lille Lungegårdsvann og kommunale oppkjøp av private hager, deriblant den tidligere nevnte de Besches hage. Denne ble på tidstypisk vis anlagt i kvartaler som ble utspart forbindelse med innføringen av kvartalsbaserte byplaner, men selv om omriset var rektangulært ble den anlagt med svungne grusganger og uregelmessige felt med plen. Byparken ble omkring 1912 lagt om og fremstår i dag med mer formalt uttrykk.

Nygårdsparken ble anlagt i 1880 på initiativ fra legene Klaus Hanssen og Joachim Wiesener, og er i dag et av de aller best bevarte offentlige parkanleggene i landskapsstil i Bergen. Parken ble anlagt som en rekreasjonspark med gangveier anlagt mellom fjellknauser, med fontene og utsiktspunkter, dammer og broer. De aller fleste strukturene fra parkens opprinnelige utforming er i behold.

Tehuspaviljongen i hagen til Alvøen hovedgård. Den romantiske landskapsstilen dyrket mangfoldet, fremfor orden og struktur. (kilde: marcus.uib.no)

Christinegård, bygget i Sandviken i på 1600-tallet og ombygget til lystgård med dagens utforming i 1830-årene. Eiendommen omfattet også lysthuset Mon Plaisir nedenfor Fjellveien og en hage opparbeidet som landskapsbar mellom disse.

Lille Lungegårdsvann gikk fra å være del av den indre fjordarm av Store Lungegårdsvann, til å bli fylt og formgitt, og senere omkranset og parkmessig utformet til det som i 1912 skulle bli Bergens bypark. Slik den fremstår idag.

Foto: Lille Lungegårdsvann var opprinnelig sammenbundet med Store Lungegårdsvann, men sundet ble fylt igjen i 1926. Vannet har en åttekantet avgrensing og er drøyt 200 meter langt, 150 meter bredt og omtrent 6 meter dypt idag. Lille Lungegårdsvannet er omkranset av et parkrom som strekker seg opp mot den sentrale delen av byparken, parkanlegget mellom Permanenten og Telegrafbygningen, og mellom Olav Kyrres gate til Christies gate. (Foto: Rolf Hordnes)

Parkens størrelse tillot også utfoldelse av en ganske avansert romkomposisjon ved at de ulike delene av parken danner et nettverk av forskjellige rom og perspektiver. Parken ble tegnet av den danske gartneren Severin Lund-Leiberg.

Nordnesparken ble også anlagt i denne tiden (1888-1898) og spiller tilsvarende måte på landskapet. Også her er mange av de opprinnelige strukturerende grep i behold. Et minne om at landskapsstilen kunne blandes med mer formal stil er den heldekkende løvgangen ved Haraldsplass sykehus plantet i 1814.

Løvgangen er formet som en spissbuet hvelving båret av rake stammer i samme høyde. Alléen følger en gammel gårdsvei og bukte seg langs en markert bakkekam. Lindealléen var opprinnelig 400 meter lang, deler av alléen er halvert ved bygging av Diakonissehusets klinikk, men er fremdeles et utpreget element i sykehusets omgivelser. Nygårdsparken og Byparken er dessuten tydelige spor etter et idémessig skifte i byplanleggingshistorien i Bergen ved at grønne områder ble tenkt inn som en del av planleggingen av byen og som et redskap til å fremme folkehelse og tilrettelegge for rekreasjon. I forlengelsen av dette kan også Fjellveien eller «Kjærlighetsstien» nevnes, som ble anlagt i flere etapper i tiden mellom 1879 og 1906. Motivet for den var også å tilrettelegge for byborgernes friluftsliv. I 1879 ble også arealer fra Store Bleken gård overdratt til Bergens Skog- og Træplantningsselskap, som rett rundt 1900 ble omarbeidet til det som i dag er kjent som Skanseparken. Parken ble opparbeidet med spaserveier, utsiktsplatå og beplantet med trær, hagtorn og rosebusker, og knyttet sammen med Fjellveien.

Selv om landskapsstilen preget mange av 1800-tallets prydhager, er det klart at grønne innslag i bybildet i Bergen på 1800-tallet også bestod i de mange større eller mindre nyttehagene. Ser man på Bergenskartet fra 1848 ser man betydelige arealer i bruk som nyttehager i tilknytning til den tette bebyggelsen i Sydneskleiven, ved Lille Lungegårdsvanns bredder, bak Engen, på østsiden av Nordnes, i Stølen, i Skuteviken og rundt grendene i Sandviken. Med unntak av enkelte arealer i Sydnesgaten og i Rosesmuggrenden er alle tidligere nyttehagene bebygget i dag.

Et annet trekk ved historiske grøntområder i Bergen, er at flere av byens allmenninger tradisjonelt har vært beplantet eller innrammet av beplantning og slik hatt en sekundær funksjon som park og offentlig rom i tillegg til branngate. På Nykirkeallmenningen, Holbergallmenningen, Øvre Korskirkeallmenning og øvre del av Tollbodallmenningen finnes fremdeles elementer av denne parkmessige tolkning av allmenningene. Østre Murallmenning har rike grønne arealer og har i stor grad i behold den polygonale strukturering av grasplener og veier, trær, trapper og murer fra 1870-1880-årene, og danner et vesentlig parkmessig element i overgangen fra sentrum til Nordnes.

Landskapsstilen preget mange av de større privateide hageanlegg, men ble der også modernisert stilmessig fra omkring 1900. En del av disse ble utover på 1900-tallet overtatt av det kommunale parkvesen, slik som Christieparken og Leaparken. Christieparken som i dag ligger mellom Idrettsveien og Nattlandsveien ble anlagt i 1820 som engelsk landskapsstil, og senere overtatt av kommunen og modernisert. Leaparken på Minde sør for Solheimsvannet ble anlagt omkring 1915, av Erik Grant Lea som engasjerte Bergens første og nyansatte bygartner Georg Rosenkilde. Parken er nylig tilbakeført nær opp til dens opprinnelige utforming. Teaterparken omkring Den Nasjonale Scene er tegnet av den innflytelsesrike anleggsgartneren Ingolf Eide i 1909 og dagens anlegg med murer, gjerder og blomsterbed har en høy grad av autenticitet.

Andre privateide parkanlegg der strukturer fra opprinnelig landskapsstil er lesbare, er Storetveit Hovedgård. Hageplanen der ble utarbeidet i 1913 av Ingolf Eide. Eide arbeidet dels ut fra en landskapsstil som tok utgangspunkt topografien, samtidig som hageanleggene også kunne integrere formspråk av mer formal og moderne karakter. Et godt bevart hageanlegg tegnet av Eide ligger ved Erviken gård i Eidsvåg. Anlegget er plassert innerst i en fjordarm og er bygget opp gjennom en kombinasjon av det formale og det uregelmessige.

Lindeallé: Den heldekkende løvgangen ved Haraldsplass sykehjem ble etablert helt tilbake i 1814.

Betydelige fellesarealer er i bruk som nyttehager mellom den tette bebyggelsen. Eksempel fra Ladegaardsterrassen, hage i bakgård fra 1927 (Kilde: marcus.uib.no/ubb-so-0424_md_)

Christieparken ble anlagt rundt 1820 av blant annet Eidsvollsmannen Wilhelm Frimann Koren Christie, derav navnet Christieparken. I dag fremstår Christieparken som en parkskog med store trær og gressbakker i naturlig formasjon. Bekken renner fortsatt i sitt naturlige og varierte løp vestover og gir liv til parken.

Fra hovedhuset går en grusgang vertikalt mot sjøen, mens resten av hagen består av svungne spaserveier og mer eller mindre tett beplantede partier av busker og trær.

Videre finnes en rekke av Eides hageanlegg bevart i tilknytning til villabebyggelsen i det småkuperte og hellende terrenget ned mot Nordåsvannet, blant annet skipsreder Jakob Christensens hage i Fjøsangerbukten og Villa Risøen på Fagerneset. Førstnevnte er karakteristisk med en kombinasjon av en symmetrisk formelhage nærmest villaen og en landskapshage i de ytre områder. Et annet viktig hagehistorisk kulturminne tegnet av Eide er hagen ved direktør Jürg Clausens villa i Salhus. Hagen og huset har kulturminneverdi både i selv, men er interessant ved dens symbolske plassering sentralt i et lite industrisamfunn med begrenset areal for bebyggelse. Mer sentralt i Bergen lå en rekke representative villaer i strøket ved Kalfarveien, med store hager og frodig og artsrik vegetasjon. I dette området er det flere godt bevarte eksempler på hvordan hus og hage ble utviklet som en enhet i villaarkitekturen i andre halvdel av 1800-tallet.

En variant av landskapshagen er fjellhager. Det er svært få i behold av disse hagene som krever konstant vedlikehold for å ikke forfalle, men et godt bevart eksempel av fjellhage er Wesfal-Larsens hage i Kalfaret. Denne hagen er også formgitt av Ingolf Eide og plassert i bratthenget med en spaservei i hårnålssvinger som fører opp til en terrasseflate foran villaen. Et annet viktig historisk hageanlegg i landskapsstil, er Gamlehaugens parkanlegg. Parkanlegget er i sine hovedtrekk fra 1901, anlagt samtidig med oppføringen av Gamlehaugens hovedbygning tegnet av arkitekt Jens Zetlitz Kielland. Gamlehaugen ble bygget for Christian Michelsen, som etter hans død i 1925 blir omgjort til kongefamiliens bolig i Bergen. Samtidig ble parkområdet friområde for publikum, og omgjort til et anlegg i en noe forenklet og modernisert landskapsstil. Det finnes imidlertid også noen eldre elementer i hageanlegget fra da det var ordinær gårdsdrift på Gamlehaugen, blant annet skal deler av lindealléen være fra 1800-tallet.

Botaniske hager

Bergen Museum holdt fra 1831 til i en bygning rett ved Lille Lungegårdsvann, på en eiendom med en hage som ble planlagt brukt for utstillingsformål. Da Bergen Museum flyttet opp på Nygårdshøyden i 1865 ble også den såkalte Muséhagen planlagt og dyrket frem. Muséhagen ble anlagt som en botanisk hage av museets første botaniske konservator Jørgen Brunchorst, noe som innebar at beplantningen skulle ha en rolle som en vitenskapelig samling. Samtidig ble selve planløsningen påvirket av landskapshageidealet. Fra denne første fasen i Muséhagens utvikling er bevart noen slyngede stier i anleggets nordligste del mot Universitetsbiblioteket. Anlegget ble så lagt om i en mer formell retning etter 1925 professor Rolf Nordhagen i samarbeid med bygartneren i Bergen Georg Rosenkilde. Senere er det foretatt mindre endringer, slik at Muséhagen særlig i dens søndre del med «Vannhaven» fremstår som en hage med nyformalistiske trekk. Muséhagen er Bergens eneste historiske botaniske hage og hele anlegget sammen med Bergen museum er et fredet kulturminne.

Parker og grøntområder i nyere tid

Fra 1920-tallet fikk en mer formal hagestil innflytelse på Bergens hager. Dette gjelder blant annet parken rundt Lille Lungegårdsvann som ble lagt om til nyformalistisk stil etter 1916. Den lille innsjøen har polygonform med oppmurte bredder og er omkranset av bed og plener i repeterende geometriske mønstre. Parken ligger sentralt i Bergen og skaper et særpreg i området. På samme tid ble byparken mellom Christies gate og Olav Kyrres gate omlagt fra en romantisk landskapsstil til en mer formal stil ved å anlegge parken rundt en samlende symmetriakse og rette grusganger og geometriske bed.

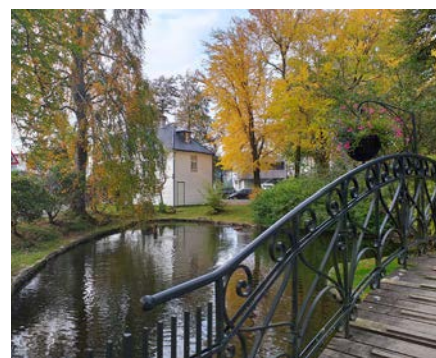
Et vesentlig trekk ved 1900-tallets hagehistorie er at hensiktene og de sosiale drivkreftene bak parkanleggene endres. De store oppgavene for hagearkitekturen kom i utforming av grøntområder for allmenn bruk. Oppfatningen av parker som bruksparker for rekreasjon, samvær, lek og sport fremfor den eldre pene

Eksempel på hageanlegg som er utformet av landskapsarkitekt Ingolf Eide, og ivaretatt fortsatt i dag, er her ved Wallemhagen i Ervik. Parken og naturtomten er på rundt 40 mål og var antakelig Vestlandets rikeste privatborgerlige anlegg fra perioden 1913-1918. Eide var påvirket av den engelske stilen og anla små hageganger som slynger seg mellom plener og bed, under kirsebærtrærne og opp mot en naturhage, som består av lyng, busker, trær og rododendron. (Foto: nrk)

Nygårdsparken i 1950 (kilde: ubb-so-0357_md)

Nygårdsparken i 2020.

Botanisk hage, Muséhagen. Muséhagen var Bergens botaniske hage frem til 1996, her fra toppen av balustraden og over buegangen, sett mot Parkveien.

promenadeparken, ble særlig tydelig på 1920 og 30-tallet. Den ble særlig anført av funksjonalismen, men også av boligreformbevegelsen som vokste frem omkring 1910-tallet. Ett av de tidlige uttrykkene for dette i Bergen er de nye og tettere bebygde boligstrøkene som ble bygget i randsonen av det historiske sentrum fra omkring 1910 og frem til rundt 1930. Den engelskinspirerte hagebybevegelsen satte betydelig preg på en rekke av boligområdene i Bergen som ble bygget i denne tiden, i særlig grad i dagens Årstad bydel, hvor de nye hagebyinspirerte byplanleggingsideene fikk størst virkning. I dag utgjør hage- eller grøntanleggene rundt denne bebyggelsen en betydelig del av historiske grøntområder i byen.

Hagebybevegelsen vokst frem som en reaksjon på lav bokvalitet i storbyenes leiegårdsbebyggelse, og ville etablere en ny boform som kunne forene det urbane og det rurale. Hagebybevegelsens påvirkning i Bergen viste seg både gjennom rendyrket hagebybebyggelse, og gjennom en ny leiegårdstype som skulle planlegges slik at det ble sol, lys og luft til alle leiligheter. I Bergen er klart lesbare avtrykk fra hvordan hagebybevegelsen behandlet grøntområder og bolig som et hele; Finnbergsåsen (1930), Nymark (1924-29), Pinnelien (1921-25), Nyhavn (1923-25), leiegårdsbebyggelsen på Rothaugen (1915-20), Arbeiderboligen i Sandviken (1928-32), Hordagaten (1925), Krohnenggaten (1914-22), Nye Sandviksvei (1917-22), Lappen i Ulriksdal (1917), for å nevne noen. I Bergen finnes det også eksempler på den tidlige funksjonalismens behandling av forholdet mellom hus og hage, blant annet Egne Hjem på Langhaugen (1929-30) og Jægers Minde haveby (1939) i Ytre Sandviken, hvor terrengtilpasning danner hovedgrepet for å tilføre bygningsmiljøet grønne kvaliteter.

Kolonihager eller parsellhager og skolehager oppstod på samme tiden som hagebybevegelsen og var motivert av liknende idéer om at hagestell fremmet sansen for skjønnhet samtidig som dyrking av matvekster også hadde en praktisk funksjon. I Bergen har det vært to kolonihager; Slettebakken og Fløen. Den sistnevnte er midlertidig fjernet i forbindelse med bybanebygging men vil gjenskapes på samme sted, arbeidene med Slettebakken kolonihage kom i gang i 1934 men anlegget med kolonihagehytter og hager ble fjernet i og med byggingen av Slettebakken skole og Slettebakken kirke. Kolonihagene i Fløen ble opprinnelig etablert som skolehage i 1914, og ble på 1950-tallet omgjort til parsellhager.

1900-tallets nyere hagehistoriske kulturminner består også i grøntarealene rundt etterkrigstidens drabantbybebyggelse. I Bergen er dette særlig lesbart gjennom bygningsmiljøer og grøntarealer i Landås og i Fyllingsdalen. Begge disse bydelenes grøntarealer ble utviklet som boligområdenes fellesarealer og er i inspirert av funksjonalistiske idealer om et nøytralt og behersket formuttrykk i utformingen av både hus og «hage». Her er det rettere å snakke om felles grøntområder enn hager, og både på Landås og i Fyllingsdalen dreide det seg om en landskapsarkitektur som skulle sikre store friarealer mellom omfattende lamellbebyggelse gjerne bygget inntil friområder med skog.

Forhagene i murgård- og hagebybebyggelsen er et viktig historisk særpreg som er under press, til fordel for avkjørsler, parkering. Forhagene bidrar til forskjønnelse og de halv-offentlige sonene bidrar til økt trivsel og bokvalitet.

Fyllingsdalen. Ortuwann Borettslag i den grønne dalen. Bydelens grøntarealer er beboernes felleshager, som gir felles og like bokvaliteter.

Gamlehaugen.

Parkanlegget er i sine hovedtrekk fra 1901, anlagt samtidig med oppføringen av Gamlehaugens hovedbygning tegnet av arkitekt Jens Zetlitz Kielland.

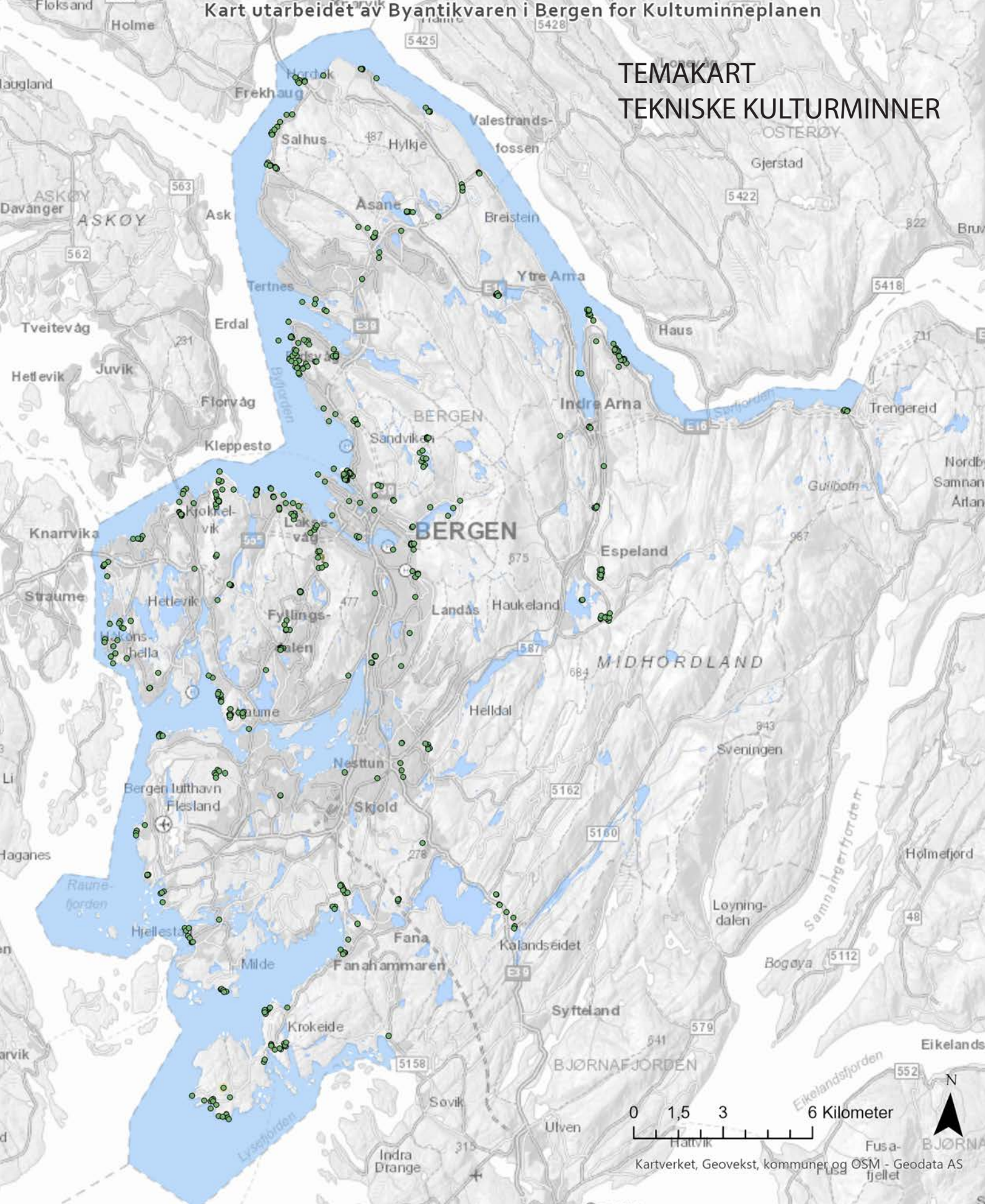
Gamlehaugen troner over det store parkområdet med alléen som slynger seg opp fra hovedporten mot byen. Det var gartneren Olav Moen som fikk i oppgave av daværende eier, Michelsen, å opparbeide parken rundt den slottsaktige villaen i engelsk landskapsstil.

Gamlehaugen ble bygget for Christian Michelsen, som etter hans død i 1925 blir omgjort til kongefamiliens bolig i Bergen. Samtidig ble parkområdet friområde for publikum, og omgjort til et anlegg i en noe forenklet og modernisert landskapsstil.

Tegnforklaring

• Kulturminner Askeladden, krigs- og forsvarsminnepunkt

Innsjø

Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

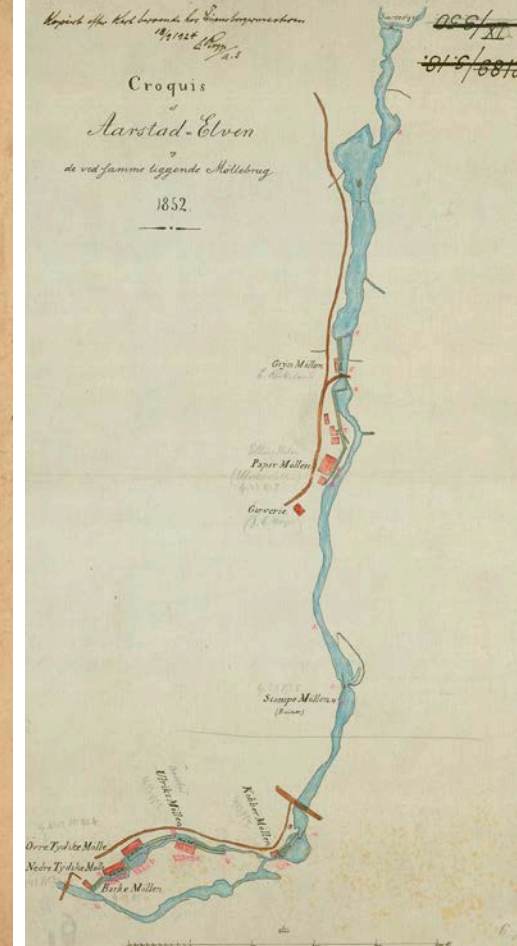
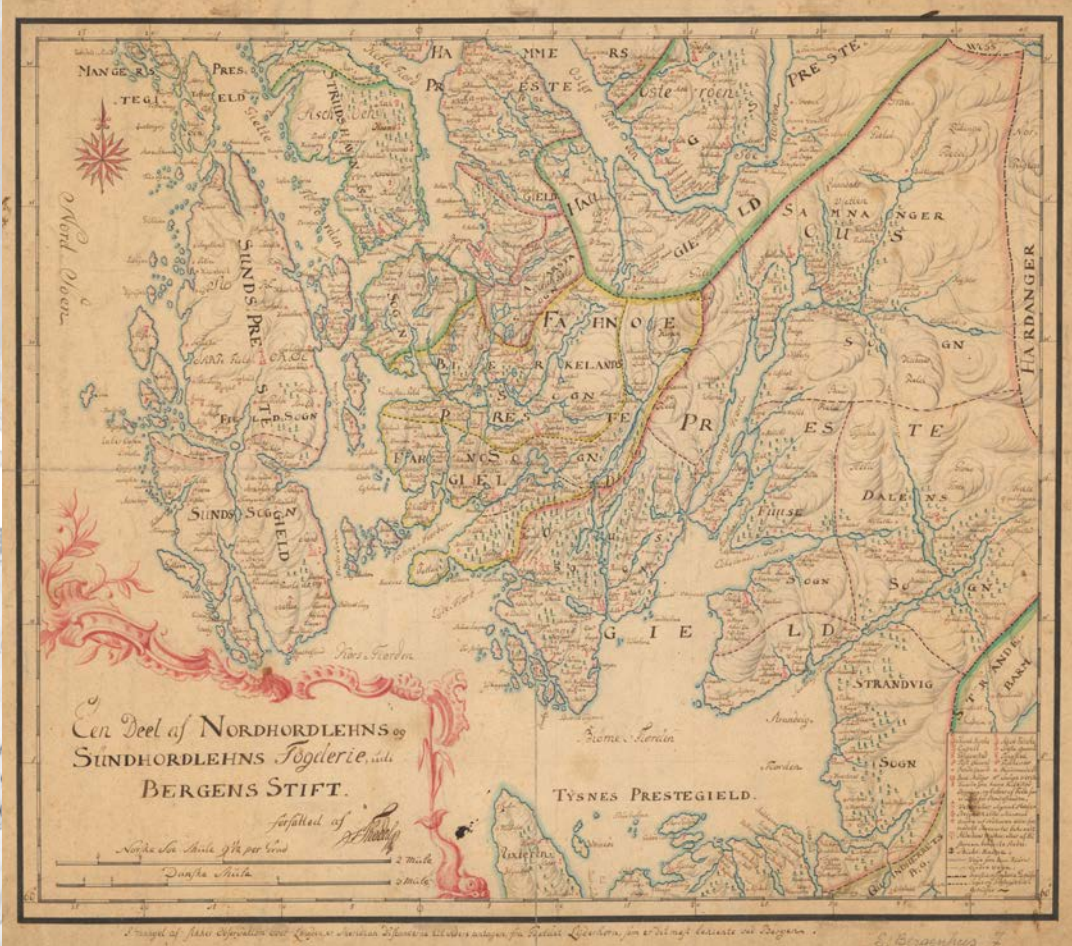
Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Kart: Utsnitt av kart som viser "En deel af Nordhordlehn og Sundhordlehn Fogderie, udi Bergens stift" fra 1790. Her er møller i området markert med blå sirkel. (Kilde: Kartverket / Karttegnar S. Thodal) Til høyre, kromi av Møllendalselven fra 1852 som viser ni møller i drift og en ruin etter en stampemølle. Møllendalselven, tidligere kalt Årstadelven, ble tatt i bruk som vannkraftkilde allerede på 1600-tallet. (Kilde: Byarkivet i Bergen.)

TEKNISKE KULTURMINNER

En type kulturminner som gjerne er lite iøynefallende, men likevel viktige minner om Bergens utvikling, er tekniske kulturminner. Tekniske kulturminner forteller om utviklingen av kraftforsyning, vannforsyning, sanitære forhold og kommunikasjonsmidler, og om hvordan naturressursene i Bergens omland har blitt utnyttet for å forsyne byens befolkning med vann, energi og råstoffer. Tekniske kulturminner er ofte kjennetegnet av at det dreier seg om byggverk eller anlegg som ikke er ment for beboelse, men om byggverk som på ulike måter har dannet forutsetninger for en mer konsentrert bymessig bebyggelse. Gjennom historien har ulike teknologier virket strukturerende på Bergens form og utstrekning, og de materielle sporene etter den teknologiske utvikling beretter om hvordan bysamfunnet i ulike historiske perioder har tatt i bruk ny teknologi.

Kraftforsyning – mekanisk/vannkraft

En av de vesentligste faktorer for konsentrert bymessig bebyggelse er en rikelig tilgang på kraft. Før dampmaskiner, petroleumsmotorer og elektromotorer ble tatt i bruk, var direktedrift ved hjelp av vann den sentrale kraftkilden for å drive større mekaniske innretninger. Møller eller vannkverner var i førindustriell tid blant de større og mer kompliserte tekniske konstruksjoner. En mølle betegnet den gang alle installasjoner som benyttet vannhjulet som energimaskin. For å sørge for en stabil vannforsyning ble det bygget større eller mindre dammer og reguleringsanordninger langs elver og vassdrag. Så også i Bergen, hvor vassdragene rundt byen dannet naturlige kraftkilder. I første omgang fikk direktedrift med vannkraft størst betydning for kornmøllene i og med at Bergen også var en viktig importhavn og foredlingsknutepunkt for korn fra utlandet.

I Bergen er mølledrift nevnt som skattepliktig næring allerede i Byloven av 1276. Næringen bestod blant annet i at det ved møllene ble malt korn på oppdrag for de som handlet med korn. En umiddelbar by- og stedsformende effekt av

Foto: Hjortlandsstemma
i Gaupåsvassdraget er en
murdam med torvtetting fra
1872. Dammen ble bygget som
vannkraftforsyning til Arne
Fabrikker.

mølledriften i Bergensområdet var at den førte til bosetning og bebyggelse rundt elver og vassdrag i Sandviken (Muleelven og Sandvikselven), Møllendal, Gravdal, Eidsvåg, og Alvøen. Av bevarte spor etter disse tekniske kulturminnene finnes først og fremst damanleggene i fjellsiden, mens spor i form av møllehjul, møllehus, vannrenner og kvernsteiner i all hovedsak har forsvunnet. Konstruksjonsmessig er det fleste av dammene murdammer. Murene fra mølledriften i Bergen er som regel tørrmurte, det vil si at steinen ikke er lagt i mørtel eller tett med mørtel mot vannsiden, men at det er murt med naturstein, og gjerne tett med torv eller jord.

Det finnes også eldre damanlegg som har blitt bygget i forbindelse med fremveksten av tekstilindustrien i Bergens omegn. Dette gjelder blant annet Ytre Arna, Hop, Salhus, Trengereid og Fanahammeren. I tekstilindustrien var vannressurser viktig både som kraftkilde, og i forbindelse med vasking, farging og damping av tekstiler.

Mølledriften og oppdemmingen av vassdragene rundt byen har medført naturinngrep som har satt varige spor og vært med på å forme kulturlandskapet i byen og i byens omegn. Mange av vannene i byfellene er helt eller delvis menneskeskapt i en tid da vannkraften var den vesentligste kraftkilde for mølledriften. Vannspeilet i nesten samtlige er formet av teknisk eller industrielt motiverte reguleringer, og utgjør i dag viktige innslag i byfellene som kulturlandskap. I forvaltningen av disse kulturhistorisk viktige strukturene er både konstruksjon, byggemateriale og tettingsmetode viktige aspekter ved deres kulturminneverdi.

Kraftforsyning – fossilt brensel

Den gradvise teknologiske utvikling fra direktedrift basert på vannkraft, til flyttbare motorer og nye energikilder som gass, olje og elektrisitet førte også med seg nye betingelser for byutviklingen og nye typer tekniske byggverk som preget bylandskapet. Det første skrittet i denne retning ble drevet frem bruken av gass, kull og koks til belysning og oppvarming, dels til gatebelysning, privat belysning, og til oppvarming av dampkjeler i skip, jernbane og industri. Bergen Gassverk kom i drift i 1856 sørøst for Lille Lungegårds vann på stedet der jernbanestasjonen ligger i dag, men ble med oppføringen av ny stasjonsbygning for Bergensbanen flyttet til Jekteviken i 1907-08. Deler av dette gassverket er i dag bevart.

Siden gass ble utvunnet av kull og hadde koks som restprodukt, var bybildet langs Puddefjorden fra 1870-årene preget av kull- og koksbinge, og fra rundt 1900 kom gasstankene i tillegg. Overgangen fra seilskip til dampskip og tiltakende bruk av dampmaskiner i industrien, førte til at havnen fra mellom 1880-tallet frem til slutten av 1930-tallet var karakterisert av løfte- og losseinnretninger, kullkraner, kullektre og lagerbygninger. Skipstrafikken ble motorisert og tok i større grad bruk flytende brensel i løpet av 1930-tallet, noe som reduserte behovet for utstyr for håndtering av kull som brensel for dampdrevne skip.

Kraftforsyning – elektrisitet

I elektrifiseringens tidlige fase i Bergen i 1890-årene var det vanlig at elektrisitetsverkene var gass- eller kullfyrte. Den gang ble det også etablert en rekke mindre private elektrisitetsverk, såkalte «blokkstasjoner» beliggende i større bygg i Bergen sentrum, som i hovedsak ble drevet av gassmotorer. Bergen Telefonkompagnis gassdrevne akkumulatorer i kjelleren i telefonsentralen i Torgalmenningen 15, ble satt i drift i 1882 og var antakeligvis ett av de første av denne slags blokkstasjoner. Mange av industribedriftene rundt Bergen etablerte også sine egne lokale elektrisitetsverk i 1890-årene, enten drevet av vann fra nærliggende elver eller med kullfyrte dampmaskiner.

Mot slutten av 1890-årene besluttet kommunale myndigheter i Bergen å bygge et større elektrisitetsverk som skulle levere strøm til privat og offentlig belysning. Bergens første større elektrisitetsverk ble reist i 1900 på pukkkeinstomten ved Strømbroen, tegnet av stadsarkitekt Richard Tønnesen og ble revet i 1971/72. Dette var et kommunalt drevet dampkraftverk, og på motsatt side av gaten i

Tre generasjoner dammer; den fremste fra mølledriften, den andre fra 1854 bygget i for byens første vannverk, den tredje fra 1881. I dag ligger alle disse under vann i og med at byggingen av Svartediksdammen i 1953 hevet vannspeilet med 11 meter. Svartediksdammen er et statlig listeført teknisk kulturminne. (Foto: Marcus UiB/ ubb-bs-ok-13209.)

Dobbel murdam med torv- eller jordtetting i Nordre ende av Storevatnet i Munkebotn vassdraget.

A/S Victor Müllers kullager med kran og «jernbeton høibane» i Damsgårdsveien ble konstruert av ingeniør Olvar Liby i 1939 og oppført i 1942. Dette var den siste gjenværende kullsiloen med krananlegg i Bergen, den ble revet i høst 2019.

Bergen Gassverk kom i drift i 1856 på stedet der jernbanestasjonen ligger i dag. Med oppføringen av ny stasjonsbygning for Bergensbanen ble gassverket flyttet til Jekteviken i 1907-08. Deler av dette anlegget er i dag bevart. Arkitekten bak gassverksbygningen i tegl var gassverksingeniør Kjell Helgeby og bygningen er utført i et nyromansk formspråk.

Strømgaten 10 ble det i 1915 oppført administrasjonsbygning for Bergens Elektrisitetsværk etter tegninger av arkitekt Einar Oscar Schou. Disse bygningene står fremdeles. Ellers finner en andre kjente arkitekter som Egil Reimers, Ole Landmark, Schak Bull, Per Grieg, Finn Berner og Anton M. Kielland, som ansvarlig for flere av de mange kraftrelaterte bygningene i byen.

Etter hvert som teknologien for fjernoverføring av elektrisk kraft utviklet seg og vannkraft erstattet gass og kull som energikilde, ble kraftstasjonene som forsynte Bergen med strøm lagt nær større vassdrag og overført via luftledninger og mottakerstasjoner i byen. Bergen Elektrisitetsverk (i dag BKK) bygget i 1912 en kraftstasjon i Frøland i Samnanger som i dag står mer eller mindre uendret, sammen med en mottakerstasjon på Solheim utvidet i 1924/25. Begge ble tegnet av arkitekt Sigurd Lunde i en skoledannende jugendstil. Fra denne tidlige fasen i elektrifiseringen av Bergen er også sekundærstasjonen i Sandviken og Ravneberget koblingsstasjon bevart.

Kraftverksarkitekturens utvikling i norsk etterkrigstid var karakterisert av to hovedtendenser, på den ene siden en videreføring av 1930-tallets funksjonalisme med geometriske volumer og flate tak, på den andre av en tilbakevending til mer tradisjonelle norske former, blant annet ved at saltak og valmtak igjen ble tatt i bruk. I Bergen finner vi bevarte eksempler på sistnevnte type, blant annet en mottakerstasjon oppført i 1939 i Simonsviken, tegnet av arkitekt Egil Reimers en mottakerstasjon på Storetveit oppført for Fana e-verk i 1957, og Fyllingsdalen mottakerstasjon tegnet av arkitekt Per Andersen og oppført i 1961.

Vannforsyning

Bergen var i første halvdel av 1800-tallet preget av stillstand med hensyn til by- og befolkningsvekst. Fra rundt 1850 ekspanderte imidlertid byen fra om lag 25000 innbyggere i 1855, til 75000 i 1900, og byen la nye områder under sin administrasjon i 1875 og etter hvert Årstad i 1915. Denne veksten både forutsatte og drev frem en bedre vannforsyning. Fra 1850-årene ekspanderte byen mot Nygård, Sandviken og etter hvert Årstad, noe som også drev frem en utvikling av

Skansedammens funksjon som vanndepot ved storbrann ble med tiden utfaset. I dag er det bygget et parkeringsanlegg på plassen, med et nytt vannspeil oppå som skal representere det opprinnelige bassenget. (foto: Marius Solberg Anfinssen)

byens tekniske infrastruktur og da særlig vannforsyningen. Da det kommunale vannverket ble satt i drift i 1855, var det et stort løft for både husholdningene og næringslivet. Frem til den tid bestod vannforsyningen i Bergen av private eller offentlige brønner, det ble i 1826 talt opp 1875 private brønner og 24 offentlige brønner plassert på allmenningene i byen.

Bergen var den første byen i Norge som fikk et moderne vannforsyningssystem basert på støpejerns rør. Ikke bare fikk man bedret tilgangen på rent drikkevann, men enklere tilgang på ferskvann var viktig for eksempelvis bryggerier, næringsmiddelindustrien, blekerier, slakterier, gartnerier, fotografiske atelierer, og ikke minst for mekaniske verksteder og støperier som fra 1870-årene i økende grad tok i bruk dampmaskiner. I tillegg var god vannforsyning viktig for skipstrafikken som i samme tid gikk over fra seil til damp. En annen bakgrunn for etableringen av kommunalt vannverk var å sikre vann til brannslukking. Skansedammen og Branntårnet på Skansen bygget i henholdsvis 1881 og 1903 var en del av denne utviklingen. Dammen ble fjernet i 2015, mens Branntårnet er bevart.

Etableringen av vannverket i 1855 formet også indirekte byens struktur. Et moderne vannverk var en av forutsetningene for både ekspansjon og ny regulering av byen, blant annet området mellom Torget og Lille Lungegårdsvann. Denne delen av byen brant ned i 1855, slik at en nå hadde muligheten til å anlegge brede gater og kvartalsregulering slik det også hadde vært ønske om før brannen. I dette området hadde det tidligere vært skomakere og garverier i smau, småhus og boder, men nå ønsket byens formannskap og magistraten å flytte denne illeluktende virksomheten på motsatt side av Lille Lungegårdsvann. Garving av skinn krevde imidlertid tilgang på vann, og da magistraten i Bergen gikk inn for å utvide vannverket og forsyne garverne med vann, aksepterte de å flytte virksomheten fra sentrum. Dermed ble store arealer i sentrum frigitt for å bebygges etter en mer moderne byplan. Deler av området ble omregulert nok en gang etter bybrannen i 1916.

De fleste konkrete materielle spor etter byens første moderne vannverk fra 1855 ligger naturlig nok under bakken. Det er funnet et antall jernbeslätte og

uthulede trerør i grunnen i Bergen sentrum som stammer fra tiden før sentral vannforsyning, da vanntilførselen var basert på brønner. Hva som finnes av eldre vannteknisk infrastruktur under bakken fra etter 1855 er etter det Byantikvaren i Bergen kjenner til uklart. De mest synlige og viktigste kulturminnene knyttet til vannforsyningen er likevel damanleggene og trykkreduksjonsbassengene over bakken. Disse byggverkene er minner om et komplisert eldre vannteknisk system. En annen side ved moderniseringen av vannforsyningen var at det skapte nye muligheter for renhold av både byrom og private hjem. Fra 1881 var det kommunalt renovasjonsvesen i Bergen. En ting var at vannklosetter og kloakkhåndtering i lukkede systemer under bakken ble bygget ut i stor stil etter 1900, en annen var at det fra 1840-årene ble bygget offentlige badeanlegg som skulle fremme renslighet og folkehelse. Vannklosettet erstattet etter hvert kaggedoen slik at utedoer og skur også forsvant ut av bybildet.

Den første moderne samlekkloakken med selvrensende sementkloakker ble påbegynt i 1898, og erstattet de eldre tørrmurte rennene og leirrørene som en hadde begynt å legge i 1860-årene. En del av denne prosessen var også å anlegge et kloakksystem med tunneller og pumper førte kloakken ut i Byfjorden og Puddefjorden. Av synlige kulturminner over bakken som kan knyttes til denne vesentlige endringen av byens sanitære forhold, er huset for pumpestasjonen til utløpet i Jekteviken som i dag ligger i forlengelsen av Kode 2, Stenersens kunstsamlinger. Pumpehuset ble oppført i 1927 etter tegninger av arkitekt Einar Oscar Schou og var i bruk som pumpehus fra 1928 til 1998.

En viktig bakgrunn for de store infrastrukturarbeidene som ble satt i gang for å bedre de sanitære forhold var Sunnhetsloven av 1860. Denne bestemte at det skulle opprettes sunnhetskommisjoner i kommunene. I Bergen var det en mer provisorisk sunnhetskommisjon fra 1848, men denne ble styrket og formalisert i og med den nye loven i 1860. De representerte et skifte i synet på ansvaret for sykdomsbekjempelse, fra individ til samfunn. Et uttrykk for endringen i Bergen er de eldre offentlige badeanlegg. Den første badeanstalten i Bergen var Bonges Badehus på Nygård som ble åpnet i 1863, denne eksisterer ikke i dag. Derimot er Dr. Wieseners Folkebad i Sandviken oppført i 1889 bevart eksteriørt, det samme er de kommunale badet i Marken fra 1906, og Sentralbadet fra 1960. I tillegg førte den sanitære bevegelsen til etableringen av flere sjøbad, av dem er Nordnes Sjøbad fra 1909 og Sandviken Sjøbad på Elsero fra 1918 godt bevarte kulturminner.

Gategods

Det finnes også tekniske kulturminner som inngår i byens gatemiljø. Utformingen av hydranter, kjeftsluk og bekkelukk med kapsellokk (lokk i lokk) er tre elementer vi fra gammelt av kun finner i Bergen. Den bergenske hydranten med sin karakteristiske form og farge ble i likhet med rister, kjeftsluk samt lokk for kloakk/overvann (sirkulære) og vannlednings-kummer (kvadratiske) tegnet av ingeniør Ralph Wilson rundt 1913. Gatelyktene i byen hadde samme farge, og fargen ble hetende «Bergens-grønn». Kjeftsluket er bare brukt i Bergen. Bekkelukk med kapsellokk er også spesielt for Bergen, med disse kan man enkelt betjene stengekraner fra gateplan, noe som er fordelaktig både trafikal og sikkerhetsmessig. De resterende håndmurte kummene, trerør og støpejernrør fra den første etableringsfasen av byens ledningsnett i Bergen sentrum har stor verdi som tekniske kulturminner.

Telekommunikasjonens kulturminner

Den første formen for elektronisk fjernkommunikasjon i Bergen var telegrafen som ble satt i drift i 1857. Deretter fulgte telefonen i 1881 gjennom etableringen av Bergens Telefonkompani som var et aksjeselskap som skulle drive sentral og telefonledninger i Bergen på konsesjon gitt av kommunestyret. Anlegget ble satt i drift i 1882, og med det ble bybildet endret ved at hundrevis av telefonledninger ble strukket i sentrum, på Nygård, Møhlenpris og til Strømmen, og etter hvert ble det strukket ledninger til Sandviken, Alvøen, Kalfaret, Solheimsviken, Damsgård, Salhus, Hop og Os. Rikstelefonlinje til Kristiania ble satt i drift i 1900. Etter 1900 var det så mange ledninger i luften i Bergens sentral strøk, at kommunen satte krav om å legge underjordisk kabelanlegg for videre konsesjon. Fra de første lokale

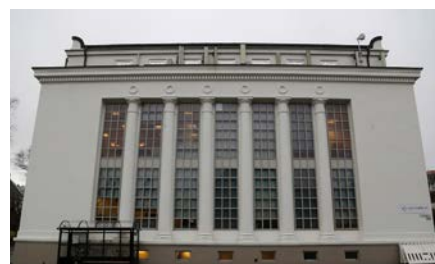
Svartediket 1930, før hevingen av vannspeilet med den nye Svartediksdammen fra 1953. Før den ble bygget var det to vann, Svartediket og Isdalsvannet som er nederst/fremst i bildet. (Foto: Marcus UiB, Ralph Wilson)

Parallelt med Bergen etablerte omegnskommunene også sine elektriske vannkraftverk. Fana kommune fikk Stend Kraftstasjon oppført i 1912 som ble drevet med vann fra Kalandsvassdraget.

Utrangert pumpestasjon ved Kobbeltveit i Våkendalen.

Kronstad Central er en helautomatisk telefonsentral som ble oppført i 1929 etter Per Griegs tegninger, og er bevart med mindre fasadeendringer.

Markeveien 1, tidl. Store Markevei 1 var Bergen Telefonkompagnis første automatiserte telefonsentral og stod ferdig i 1915. Bygningen ble brannskadet i 1916, men lot seg redde og ble gjenoppført i tilnærmet samme arkitektoniske uttrykk og igjen satt i drift som automatisk sentralt i 1920.

linjestrekk er det trolig ingen bevarte spor. Av de tidlige telefonsentralene er imidlertid flere bevart, blant annet den nye stasjonen som skulle være Bergen Telefonkompagnis første automatiserte sentral i Store Markevei 1, som også skulle legge om driften til underjordisk kabelanlegg. Den helautomatiske sentralene på Kronstad og i Sandviken er også godt bevart og viser hvordan den teknisk-industriell arkitektur fra mellomkrigstiden ble påkostet og fikk et monumentalt arkitektonisk uttrykk. Ikke minst Telegrafbygningen fra 1927 med fasade mot byparken er et eksempel på dette.

For å føre frem telefon til kystsamfunnene i og rundt Bergen ble det lagt sjøkabler. Et godt bevart eksempel fra denne siden av telekommunikasjonens historie i Bergensområdet er Dolviken sjøkabellager. Da det ble bygget i 1960 var et moderne skreddersydd bygg for sjøkabeltjenesten og utbyggingen av telefonnettet i kystområdene. Andre kulturminner som er representative for telekommunikasjonens historie, er de fem-seks røde telefonkiosker bevart in situ på Fløyen, på Bryggen, på Klosteret, på Nykirkeallmenningen og i Sandviksveien. Kioskene ble tegnet av arkitekt Fasting og er alle vernet gjennom en særskilt verne- og vedlikeholdsavtale mellom Riksantikvaren og Telenor.

Radiokommunikasjon i Bergen kan føres tilbake til 1911 da Stortinget bevilget midler til bygging av kystradiostasjon i nærheten av Bergen. Imidlertid ble stasjonen av militære grunner i stedet plassert i byfjellene på platået ved Rundemanen. Anlegget skulle betjene maritim trafikk, og hadde stor militær betydning siden det muliggjorde telegrafsamband med utlandet dersom nordsjøkabelen skulle bli avbrutt i krigstid. Maskinhuset og senderbygningen er bevart og er et fredet teknisk kulturminne.

De første kommersielle radiosendinger i Bergen ble sendt fra en sender montert på Bergen Sjømannsskole i 1925, i påvente av at Telegrafbygningen skulle bli ferdig. Derfra ble det sendt radio fra 1927. Senderutstyret som var på toppen av Telegrafbygningen er i dag borte. Da NRK ble etablert i 1933 ble Bergen kringkaster etablert som egen stasjon. Bygningen ble oppført i 1936-36, og senderen satt i drift i 1937. Senderbygning og utstyr er i dag bevart og fredet. Bergens første fjernsynssenderstasjon, Ulriksmasten, ble bygget på Ulriken i 1960.

Mulelvsvandverket i Fjellveien.

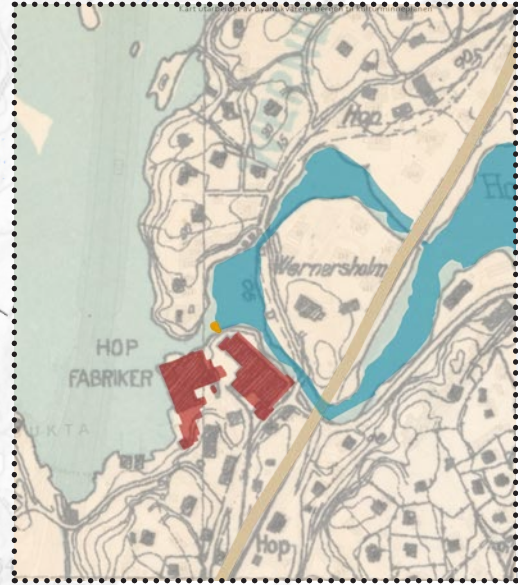
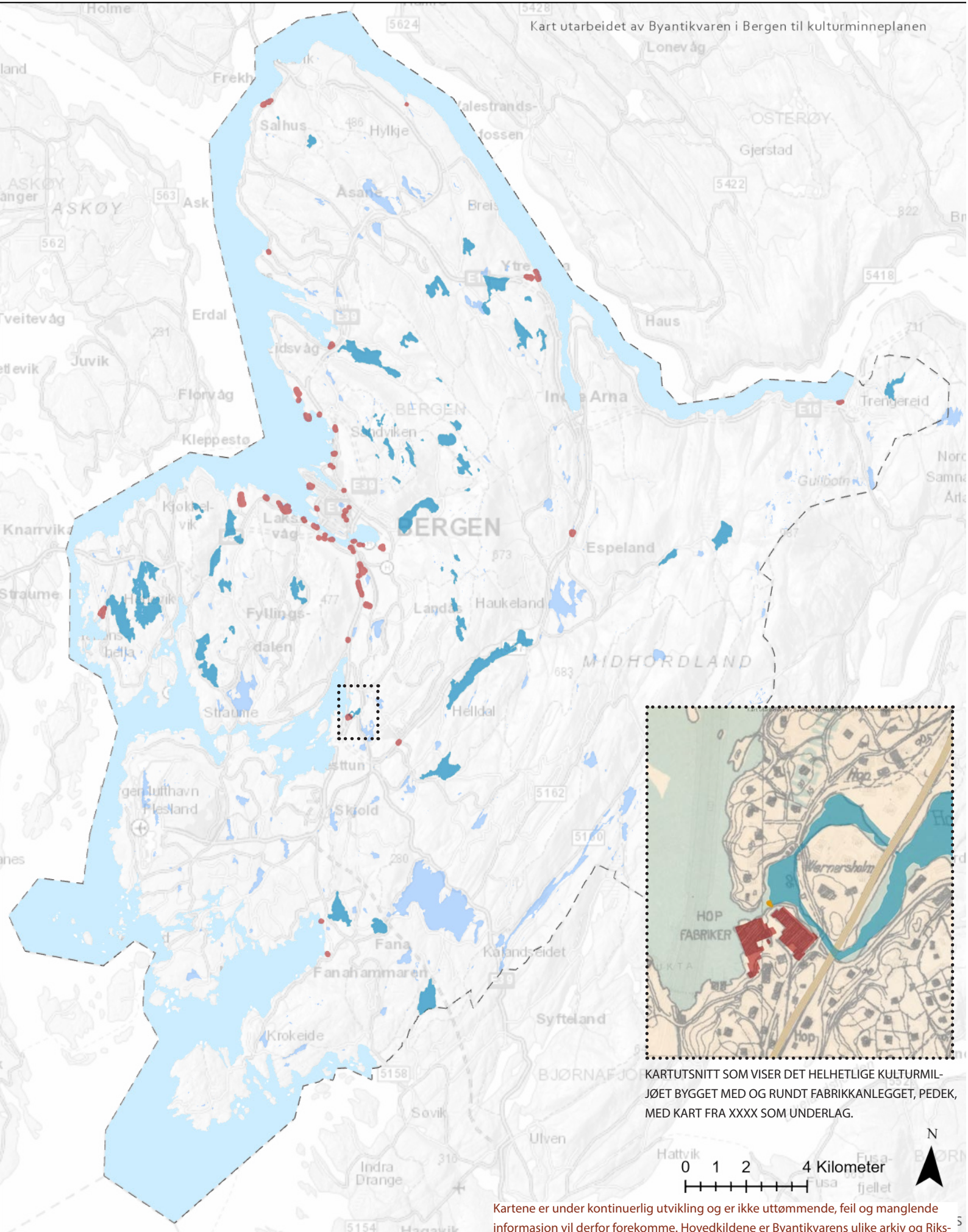
Reduksjonsbassenget til vannverket i Mulelven ligger like ved Fjellveien, og er et teknisk kulturminne fra 1914 med høy kulturminneverdi.

Bygningen ble bygget som et inntakskammer med 3 flottørventiler for automatisk regulering av vanntilførselen til byen. (Foto: Christine Hvidsten)

KARTUTSNITT SOM VISER DET HELHETLIGE KULTURMILJØET BYGGET MED OG RUNDT FABRIKKANLEGGET, PEDEK, MED KART FRA XXXX SOM UNDERLAG.

Tegnforklaring

- Industribygninger
- Regulerte vann
- Innsjø
- Kommunegrense
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Eldre fabrikkbygning i Ytre Arna. Ytre Arna er tekstilindustriens vugge på Vestlandet. Allerede i 1846 var det bomullsveveri i Ytre Arna, mens ullvarefabrikken ble etablert i 1852. Ullvarefabrikken på bildet ble modernisert på 1940-tallet, samtidig som deler av det eldre anlegget ble stående. Industrielle kulturminner består ofte av flere utbyggingstrinn slik at en kan snakke om stor «tidsdybde» for kulturminnet.

INDUSTRIELLE KULTURMINNER

Industrielle kulturminner er fabrikkanlegg, produksjonsapparat, steder eller bygninger som vitner om eldre storskaladrift og masseproduksjon. Industrielle kulturminner kan bestå av fragmenter av anlegg og enkeltbygninger, eller av mer helhetlige industrielle kulturmiljøer. De helhetlige industrielle kulturmiljøene omfatter mer enn fabrikk- eller produksjonsbygninger, her er gjerne både boligtyper, boligområder, bebyggelsesstrukturer, og eldre plangrep fremdeles lesbare på stedet.

På grunn av den store brannfaren var det forbud mot bruk av dampmaskiner i den tette bykjernen. Industrietableringen fant derfor i hovedsak sted utenfor byens grenser. Ytre Arna, Salhus, Hop, Alvøen, Laksevåg, Breistein, Nesttun og Årstad utviklet seg i andre halvdel av 1800-tallet som særegne fabrikksteder rundt byen, knyttet til vannkraft, kapital og kompetanse. Samtidig ble det like utenfor datidens bygrenser etablert maskinindustri og jernstøperier som senere utviklet seg til verftsindustri i stor skala.

Tilgang til sjøtomter var også en vesentlig lokaliseringsfaktor for den tidlige industrietableringen i Bergensområdet. All transport av varer og råvarer foregikk på sjøen, men sjøtomtene innenfor datidens bygrenser var allerede i bruk for handelsvirksomhet. Industrien etablerte seg derfor i Bergens omegn. Dette lokaliseringsmønsteret er en vesentlig del av Bergensregionens industrihistorie.

Industrialiseringen i Bergensområdet begynte for alvor i 1840-årene, men også før dette fant det sted produksjon med industrielt preg i form av reperbaner, skipsverft, og møller i, og i umiddelbar nærhet til, Bergen. Disse tidlige formene for industri er rettere å beskrive som industrialisert håndverk med begrenset bruk av maskiner, mekanisk drivkraft, moderat arbeidsdeling og liten kapital.

Fabrikkanlegget etter Salhus Tricotagefabrik (etabl. 1859) blir i løpet av 2020 et fredet kulturminne. Fabrikkanlegget og bebyggelsesstrukturene som vokste frem rundt fabrikkens utgjør et av Bergens best bevarte og helhetlige industrielle kulturmiljøer. (Foto: Christine Hvidsten)

Produksjonen var i stor grad knyttet til handel og sjøfart som var de sentrale næringene for Bergen. De mange repperbanene som ble etablert i nærhet til havnen og sjøfronten er et eksempel på dette.

Over tid fikk det håndverkspregede industri ved repperbaner, skipsverft og møller mer moderne industrielt preg, ved at det ble tatt i bruk mekanisk drivkraft og maskiner, men det var først og fremst tekstilindustri, verftsindustri, nærings- og nytelsesindustri og grafisk industri som utviklet seg til store Bergensindustrier, og det er fra disse næringene de fleste bevarte industrielle kulturminnene har sin opprinnelse.

Tekstilindustrien ble etter 1840 en viktig satsning i Bergen. Dette var en arbeidsintensiv industri og medførte ofte sterk befolkningsvekst og nye stedsdannelser. Som autentisk industrielt kulturmiljø som utviklet seg til moderne industriell masseproduksjon, står Ytre Arna og Salhus i særstilling. Stedene kan knyttes til tekstilindustriens fremvekst og bebyggelse og bebyggelsesstrukturer gir et unikt bilde på over 170 års utvikling. Fabrikkanleggene ble bygget for fremstilling av stoffer og bekledning i ull og bomull, og det utviklet seg industristeder med en særegen paternalistisk organisering av samfunnet hvor fabrikkledelsen styrte samfunnslivet i stor og smått. Arkitekturhistorisk sett kjennetegnes fabrikkarkitekturen på disse stedene av stor bredde i tid og av skiftende arkitektoniske idealer. Ved siden av Ytre Arna og Salhus tok også Eidsvåg, Hop, Trengereid og Fanahammeren preg av små fabrikksteder. Bebyggelsesstrukturene etter industrien på disse industristedene er preget av en klassedeling som tydelig kommer til uttrykk i bosteder og boligtyper, i boligens plassering i terrenget, i fabrikkanleggenes dominerende rolle, men også i forskjønnende og sosiale tiltak i form av samfunnshus, park- og idrettsanlegg, fabrikkskoler, og hagebypregede arbeiderboliger. Industristedene var tidlig ute med å bygge moderne infrastruktur som strøm, kloakk, gater og gatelys, telegraf og telefon, og fabrikkene stod som

Puddefjorden mellom Laksevågneset og Solheimsviken utviklet seg fra begynnelsen av 1900-tallet til et sammenhengende havne- og industrimiljø, med blant annet malingsfabrikk, blikktrykkeri, ostefabrikk, kullsilos, solardieseltanker og trelastskur. I dag er deler av miljøet bevart, en del er revet og annet er bygget om. (Foto: Christine Hvidsten)

1. Kjele- og tynnplateverkstedet ved det nå nedlagte Bergens Mekaniske Verksted Laksevåg ble oppført i 1882. Bygningstypen var vanlig i verksteds- og skipsindustrien og er i dag blant de eldste bevarte bygninger fra denne industrien i Bergen. 2. USF, Georgernes verft, tidligere sardinfabrikk og er idag kulturhus med mangfold og særpreg. 3. Høgskolen i Bergens hovedcampus, som ble åpnet på NSBs gamle verkstedstomt i 2016. De gamle verkstedshallene fra 1909 er integrert i nybygget. Campus Kronstad er et fint eksempel på samspill mellom bevaring og utvikling med utgangspunkt i et industrielt kulturminne. 4. Kavlifabrikken ved Småpudden. Puddefjorden mellom Solheimsviken og Laksevågneset utviklet seg fra begynnelsen av 1900-tallet til et sammenhengende havne- og industrimiljø.

regel for sykehus, gamlehjem, skole og kirke/bedhus og samfunnshus.

Til den tidlige industrien i omegnen som fremdeles bærer tydelig preg av et industrielt kulturmiljø hører også Alvøen, hvor det allerede i 1626 ble etablert en kruttmølle. De fleste bevarte bygninger og anlegg er imidlertid knyttet til Alvøens papirfabrikk som ble etablert i 1797. Fabrikkbygningene som står i dag har kommet til i tiden mellom 1830-tallet og 1930-tallet. I Alvøen er det også mange av de om lag 29 arbeiderboligene verket i 1855 eide, bevart. Sammen med fellesfunksjoner som pakkboder og brygger, og med kjøpmann Fasmers hovedhus med tilhørende hageanlegg, utgjør Alvøen et eksempel på et tidlige helhetlig industrisamfunn.

Nær Bergen sentrum er det først og fremst Solheimsviken og Laksevåg som har sammenhengende kulturmiljøer formet av industrien. Der utviklet det seg verftsindustri i stor skala, i hovedsak gjennom Bergens Mekaniske Verksted og Laxevaags Maskin- og Jernskipsbyggeri, som etablerte seg i henholdsvis 1855 og 1892. Videre utover Damsgårdsveien og Puddefjorden finner vi en rekke fabrikk og produksjons bedrifter fra 1900-tallet. Området mellom sjøfronten og Damsgårdsveien er under stor transformasjon men boligarkitekturen knyttet til industribedriftene er fremdeles å finne flere steder i området opp mot Løvestakken.

Den teknologiske utviklingen med elektrifisering og motordrift rett etter 1900 endret industriens lokaliseringsbetingelser radikalt, og ga grunnlag for en industriutvikling i Bergensområdet som var uavhengig av vassdragene.

I Årstad bydel, som ble innlemmet i Bergen kommune i 1915, finnes en rekke enkeltobjekter fra tekstilindustri og jern- og metallindustri i området rundt Fabrikkgaten, Kanalveien og mot Danmarks plass. Området er i de senere år preget av omfattende forandringer, men bærer fremdeles preg av fra tidligere tider som industristrøk.

Heggernæs mølle. Heggernæs Mølle i Nyhavn i Sandviken. Anlegget er bygget om og utvidet flere ganger, og er et godt eksempel på hvordan industrianlegg ofte ble bygget om i takt med at markeds- og produksjonsforhold endret seg.

I selve byen var det nærings- og nytelsesmiddelindustrien som hadde størst fremgang under det industrielle gjennombruddet etter i 1840-årene. Viktige bevarte anlegg fra disse industriene i Bergen er sardinfabrikken United Sardines Factory (i dag kulturhuset USF) på Nordnes, og Det Sembske Bryggeri (senere Hansa Bryggeri) på Kalfaret som ble bygget ut som fabrikkområde fra midten av 1800-tallet. Et generelt trekk ved fabrikkarkitekturen i sentrum er at den i stor grad ble tilpasset eksisterende murgårdsbebyggelse. Dette hang også sammen med næringsmiddelindustriens produksjonsform, som til forskjell fra verkstedsindustrien ikke var avhengig av stor løftekapasitet og spesialbyggede hallkonstruksjoner.

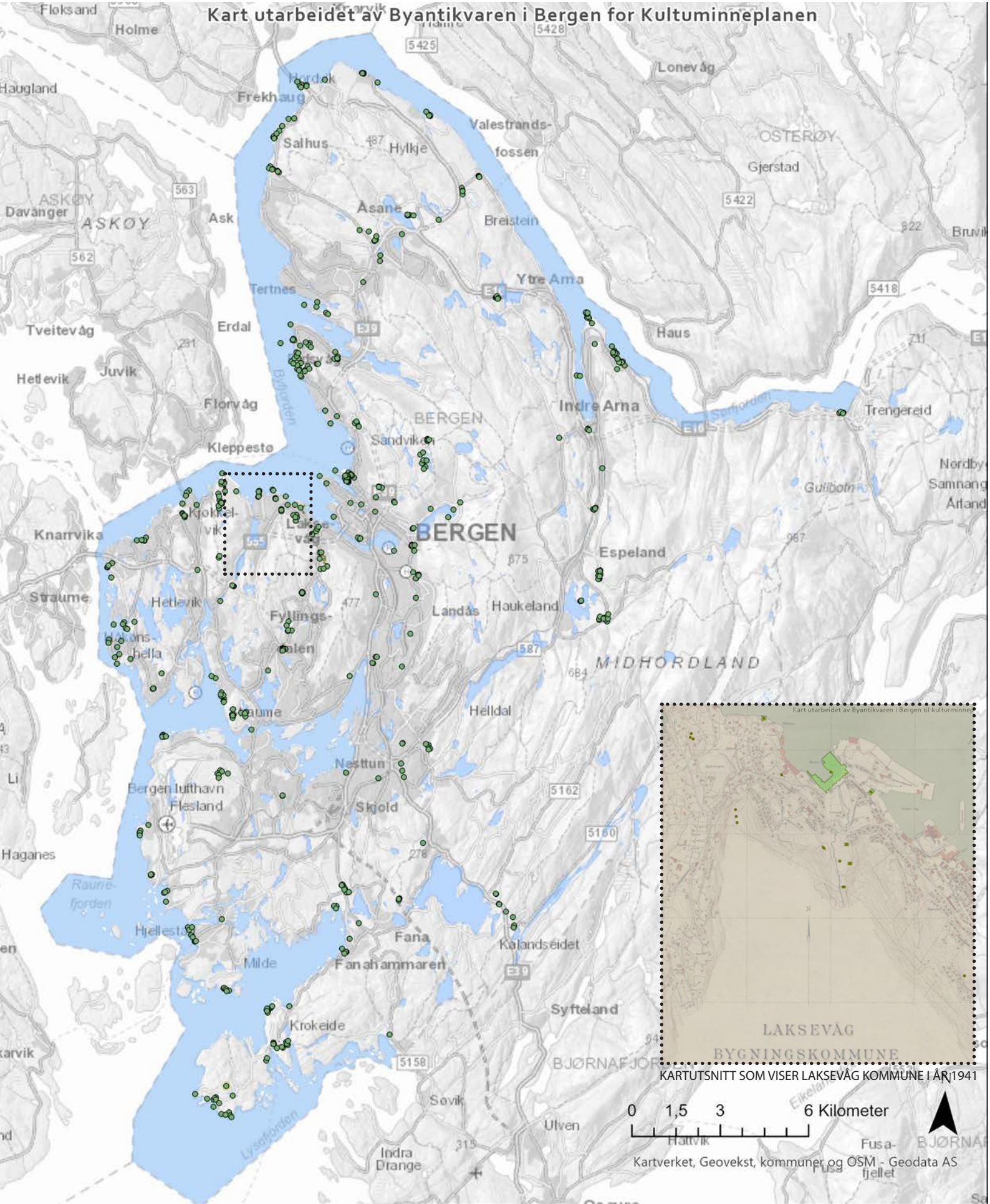

Laksevåg verft. En tørrdokk er et basseng som kan bli tømt for vann slik at skip kan repareres under vannlinjen. I Bergen var det flere tørrdokker i og med verftsindustrien, men den eneste bevarte og fullt operative er tørrdokken ved BMV på Laksevåg fra 1872. Foto: Christine Hvidsten

Tegnforklaring

- Kulturminner Askeladden, krigs- og forsvarsminnepunkt
- Innsjø
- Sjø

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Nykirken i front, med festningsanlegget ruvende bak på ryggen av Nordnes. Festningsanlegget Fredriksberg ble anlagt i 1666 som et ledd i behovet for et større forsvar av byen etter angrepet fra den nederlandske ostindiaflåten i 1665. (kilde: marcus,uib.no/ubb-kk-ns-0489)

FESTNINGSVERK OG KRIGSMINNER

Bevarte kulturminner som forteller om forsvar og krig er svært variert og spenner fra middelalderborger til enkle skytestillinger, fra staselige kommandantboliger til enkle depoter og kaserner. Enkelte anlegg skiller seg klart fra den samtidige og lokale byggeskikken, mens andre bærer preg av tidens stil og lokale tradisjoner og betingelser.

De eldste forsvarsanleggene

Under borgerkrigene i middelalderen ble kongsgården på Holmen etablert som kongens hovedsete i 1130-årene. Kongsgården ved innløpet til byen lå imidlertid utsatt til og var på denne tiden bygget i tre med palisader som vern. Steinborgen Sverresborg ble oppført like ovenfor kongsgården av kong Sverre i 1180-årene som vern mot opprør fra byen og angrep fra ytre fiender. Sverresborg sin betydning ble svekket da Kong Håkon Håkonsson (1217–1263) forsterket kongsgården nedenfor med murer og steinbygninger utover 1200-tallet. Mot slutten av 1400-tallet var kanoner blitt så effektive våpen at middelalderens murverk ikke lenger ga tilstrekkelig beskyttelse. Dermed ble kongsgården bygget om utover 1500-tallet til en renesansefestning med steinbygninger og høye befestningsmurer. I denne prosessen ble hele området rensert for geistlige bygninger. Selv om landets største profane middelalderbygning Håkonshallen er mest kjent, er det ikke den middelalderske kongsgården, men festningsanlegget fra tiden etter som er best bevart på Bergenhus.

Det skjedde omfattende fortifikatoriske endringer i Bergen fra midten av 1640-tallet. Da Christian IV besøkte byen i 1641, uttrykte han ønske om en sterkere befestning av slottet og byen. I 1646 kom den nederlandske ingeniøren Isaac von Geelkerck til Bergen for å assistere lensherren med å anlegge nye befestninger, og kartet han tegnet under oppholdet er det første kartet man kjenner over Bergen. I 1666 ble Fredriksberg festning anlagt på Nordnes som et ledd i forsterkningen etter det engelske angrepet på den nederlandske ostindiaflåten i Vågen i 1665.

En stor del av bebyggelsen på Nordnes ble rasert for å reise festningen. I tillegg ble de gamle forsvarsverkene styrket og Christiansberg skanse ble oppført på Sydneshaugen.

Napoleonskrigene og flåteranet i 1807, med påfølgende krig mot Storbritannia, førte til ytterligere opprusting og bygging av forsvarsverk omkring byen med kanoner, jordvoller og palisadeverk, vaktbygninger og ammunisjonshus. Bergenhus og Fredriksberg ble bygget ut og det ble oppført nye batterier på Hegreneset (1801–02) og Laksevågneset (1807). På slutten av 1800-tallet ble det bygget nye batterier i Sandviken (1898) og Hellen (1899), og for å sikre innløpet til Byfjorden i vest ble Kvarven forsterket (1897–1900).

På Marineholmen innerst i Damsgårdsundet ble det etablert marinebase med båthus for kanonjoller i 1818. Her lå den viktigste marinebasen på Vestlandet frem til 1962 da hovedbasen for sjøforsvaret ble flyttet til Håkonsvern. I forbindelse med unionsstridighetene med Sverige ble befestningene forsterket mot slutten av 1800-tallet for å møte en eventuell fiende som kom sjøveien mot Bergen. Forsvaret ble da bygget ut med tre hovedtyper våpen; festningsskyts/mobilt skyts, torpedobatteri og minefelt. Marinebasen på Marineholmen fikk nå økte bevilgninger og ble utbygd sammen med blant annet Kvarven og Gravdal. På grunn av eksplosjonsfaren ble etablissementet Wallemsviken anlagt som et støttepunkt med magasiner til miner, ammunisjon og sprengstoff. Festningsskytset var konsentrert på Sandviksbatteriet, Kvarven og Hellen fort. For å samordne festningsverkene ble de utstyrt med ildledningsutstyr, lyskastere og telefonisk samband.

Krigens kulturminner fra andre verdenskrig

Fysiske spor fra andre verdenskrig, krigsminner, er viktige kulturminner. Krigsminnene forteller om alt fra krigshendelser til dagliglivet i en veldig vanskelig periode i byen og landet sin nære historie. Eksempler på krigsminner fra andre verdenskrig kan være bygg, anlegg, landskap eller andre fysiske spor som er knyttet til hendelser under krigen – fra krigshandlinger eller dagliglivet. Bevaring og dokumentasjon av de fysiske sporene etter krigsårene er viktige bidrag til okkupasjonshistorien ikke forsvinner fra vår kollektive hukommelse.

Den tyske ubåtflåten var den desidert viktigste årsaken til tap av allierte skip gjennom krigen. Etter okkupasjonen ble Bergen en av de viktigste ubåthavnene i Europa, og krigshistorien i byen er sentral for forståelsen av ubåtkrigen i Nordishavet og Atlanterhavet. Rollen som strategisk viktig ubåtbåthavn for okkupasjonsmakten ble en direkte årsak til at Bergen ble utsatt for alliert bombing i flere omganger. De fleste tyske installasjonene i Bergensområdet handlet om å beskytte ubåthavnen i Laksevåg med reparasjonsverkstedene og ubåtbasen «Bruno».

De tyske stillingene i Bergen var en del av et lokalt forsvarssystem men samtidig brikker i Atlanterhavsvollen, tyskernes enorme forsvarsverk som strakte seg fra Frankrike i sør til Kirkenes i nord. Byggevirkomheten var kolossal og arbeidskraften besto for en stor del av krigsfanger, men også norske lønnsarbeidere, tvangsutskrevne og frivillige deltok i byggearbeidene sammen med tyske soldater.

I samtlige bydeler i Bergen kommune er bevart ulike typer krigsminner, fra unnselige murrester etter skytestillinger og brakkefundamenter til omfattende bunkeranlegg og bevarte bygninger. På Eidsvågsfjellet, Blåmannen, Lyderhorn og i Fyllingsdalen finnes levninger etter tallrike luftforsvarsstillinger, lyskasterbatterier og systemer med tunneler, bunkere og tilfluktsrom som skulle å beskytte Bergen mot allierte bombetokt. I Laksevåg er store deler av mannskapsleirene i Vågedalen, Melkeplassen og Herman Gransvei bevart, og i Arna er nesten hele den tyske ammunisjonsleiren på Garnes bevart. Og på Espeland ligger en av Europas best bevarte fangeleirer. Fangeleiren er i likhet med ubåtbasen Bruno fredet etter kulturminneloven.

Stor boligmangel i etterkrigstiden førte til at mange av de ekstyske bygningene og brakkemiljøene fikk ny bruk. Mannskapsbrakkene ble således betydningsfull

Fredriksberg festning sto ferdig i 1706 som en direkte konsekvens av slaget i Vågen, men har aldri vært i aktiv strid. Imidlertid har festningen hatt en viktig funksjon som del av brannvernet med utkikkstår og varselfunksjon.

Torpedobatteri. Bygging av Kvarven fort begynte i 1895. Militæret kjøpte den tiliggende gården Bakke i 1898, og den staselige hovedbygningen ble til Kommandantboligen. Fortet stod ferdigstilt i 1899. Et torpedobatteri var også på plass i 1902.

Ringstand for geværer på Sæle leir i Fyllingsdalen.

1.

2.

3.

1. Willy Valentins vei. Forlegningen på Melkeplassen. Bygningen av forlegningsområdet ble trolig iverksatt parallelt med byggingen av ubåtverftet i Nordrevågen i 1941. Bygningen ble bygd som forlegningens officersmesse. Denne store, vinkelformede bygningen er omgitt av en hellelagt terrasse mot sør og vest, samt kunstferdig murte trappesystemer i hugget stein bundet med sement. Eksteriørmessig er bygningen lite endret. 2. Nansensenteret på Marineholmen. Bygningen er det eneste gjenværende kulturminnet etter 2. verdenskrig på Møhlenpris-siden. 3. Damsgård. Bevart trappeportal fra den tyske mannskapsleiren på Jansonmarken. Trappen ble bygd som gjennomgang til øvre del av forlegningen og til messebygget.

for sosial boligpolitikk og benyttet av mange ulike offentlige virksomheter, til barnehager, kulturhus, skoler, helseinstitusjoner og militær virksomhet. I mange bydeler ble veianleggene som ble bygget for de tyske stillingene strukturerende for boligbyggingen etter krigen.

Holdningene til krigsminner, særlig de som ble oppført av okkupasjonsmakten, har endret seg i takt med den politiske og samfunnsmessige utviklingen siden krigen sluttet i 1945.

Tilnærmingen har svingt fra bevisst fortielse og fjerning av spor like etter krigen, til pragmatisk gjenbruk og etter hvert et erkjent ønske om å bevare også denne delen av historien. I en tid da krigsvitnene fra krigen er i ferd med å falle fra fungerer krigsminnene som en inngang til å forstå hvor tydelig den tyske tilstedeværelsen var, og hvilke prøvelser befolkningen ble utsatt for. Det ligger også uttrykt politisk vilje bak bevaring av denne typen kulturminner da miljøverndepartementet i Meld. St. 35 (2012-2013), Framtid med fotfeste, legger an til satsing på vern av krigsminner. Siden 2006 har et stort antall krigsminner i Bergen blitt registrert i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase, i regi av Hordaland fylkeskommune.

Den kalde krigens kulturminner

Store deler av perioden etter andre verdenskrig har vært preget av det som kalles den kalde krigen hvor forsvaret har vært knyttet mot Norges medlemskap i NATO. Beredskapsplanleggingen har vært knyttet til krigsscenarier som inkluderte angrep med kjernefysiske våpen, og frem til 1998 ble det bygget over 20.000 tilfluktsrom i landet. Mange av kald krig-anleggene er knyttet til sivilforsvarets aktivitet. Fra epoken finnes viktige forsvarsanlegg som står helt sentralt i vår nyere historie, og som det er viktig å ta vare på for å kunne formidle også denne delen av historien. I Bergen er fjellanlegget Christinegård alarmplass (1952), Ravneberget radiomast utkikkskiosk (1969) og sivilforsvarets bygninger i Espeland fangeleir eksempler på slike verneverdige anlegg.

Bruno på Laksevåg: Laksevåg var en av Norges mest krigsherjede kommuner under andre verdenskrig. Den tyske ubåtbasen «Bruno» og ubåtverkstedene i Søreivågen var høyt prioriterte bombemål for allierte flyangrep. Dette førte til store ødeleggelser med ufattelige lidelser for befolkningen. (Foto: Christine Hvidsten)

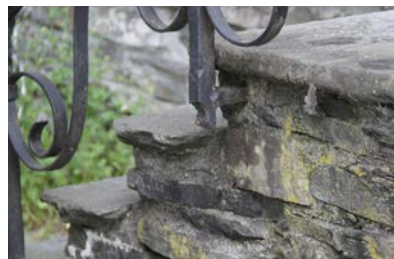

5. KULTURMILJØ I BERGEN

-EN BYDELSVIS OVERSIKT

- Arna
- Kulturminneverdier i Arna
- Bergenhus
- Kulturminneverdier i Bergenhus
- Fana og Ytrebygda
- Kulturminneverdier i Fana og Ytrebygda
- Fyllingsdalen
- Kulturminneverdier i Fyllingsdalen
- Laksevåg
- Kulturminneverdier i Laksevåg
- Årstad
- Kulturminneverdier i Årstad
- Åsane
- Kulturminneverdier i Åsane

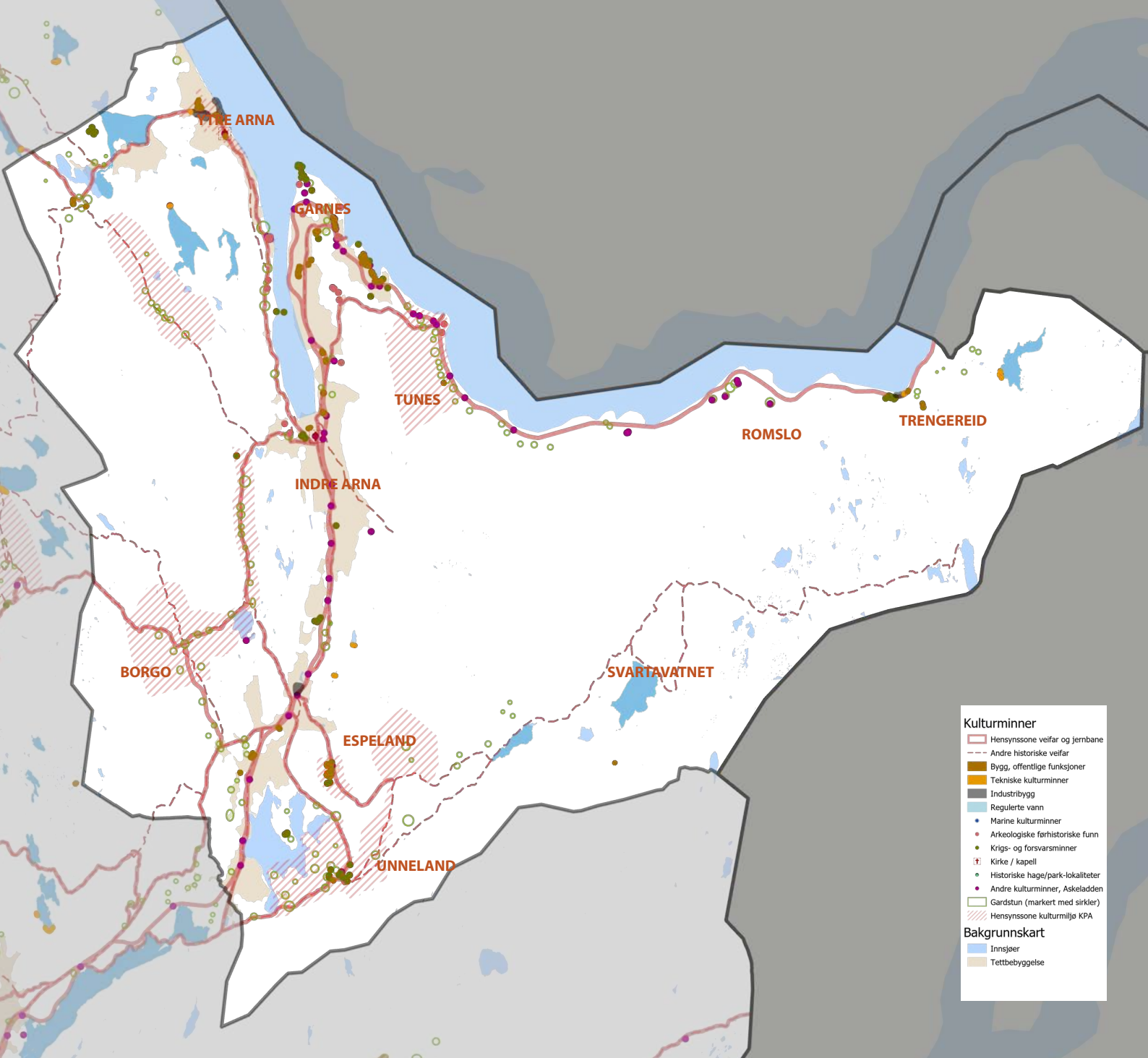

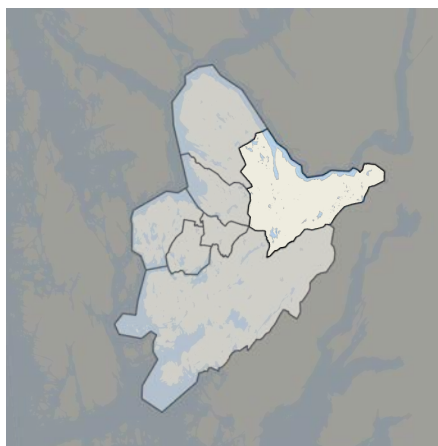
ARNA

Bydelskart over Arna. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Flyfoto fra 1936 av Indre Arna og Arnadalen sørover med de store fjellpartiene i øst og vest. Arna har utviklet seg fra å være del av Haus formannskapsdistrikt fra 1837 med drøyt 4.000 innbyggere, til å bli del av Bergen by i 1972 og det er i dag en bydel med nesten 12.000 innbyggere. Kilde: ubb-w-sh-006286_md

ARNA

Landskap og historisk utvikling

Frem til 1964 var Arna en del av Haus. Etter dette var Arna egen kommune, fram til området ble innlemmet som en bydel i Bergen kommune i 1972. Arna har siden utgjort den østlige delen av kommunen, og består av tre hovedområder; Langedalen, Skuggestranda og Arnavåg-området.

Topografien i Arnadalen ble dannet i løpet av den siste istiden, som tok slutt for ca. 10 000 år siden. Da isen trakk seg tilbake, etterlot den seg et landskap preget av en dyp nord-sørgående dal. Fjellene preger landskapet og mot øst ligger Arnanipa som rager 456 moh., mot vest ligger blant annet Bjørndalssåta som strekker seg 576 moh. Gjennom dalen renner Storelva som munner ut i Arnavågen mot nord. Storelva fører vann fra blant annet Haukelandsvatnet, Gullfjellet og Reppadalen naturreservat.

De beste jordbruksområdene har vært de store flatene i bunnen av dalen ned mot Arnavågen, hvor forvittringsjord, marine avsetninger og morenejord har gitt gode jordbruksforhold. I dalsidene er det voller som også har egnet seg godt til jordbruk. Til sammen består bydelen av 39 matrikelgårder, som igjen har vært delt opp i flere bruk. I dag er det 36 driftsenheter i Arna som mottar produksjonstilskudd for sitt areal.

Områdene rundt Arnavågen er svært rikt på fornminner både fra stein- og jernalder. Med sitt gode jordsmonn og kontakt med sjøen har området gitt grunnlag for

§ 35.5 Hensynssone bevaring kultur- miljø (570) i bydelen

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Ytre Arna**
- **Borgo – Langedalen – Kvam**
- **Skuggestranda – Tunes**
- **Unneland**
- **Espeland fangeleir**
- **Historiske jernbanetraséer og ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

gode levevilkår langt tilbake i tid, og det er spor etter nomadiske folk som levde av fangst og fiske. De eldste sporene i Arna er påvist på Garnes og Tunes.

Innerst i Arnavågen er de fleste lokalitetene tidfestet til jernalder. Det dreier seg om flere monumentale og funnrike graver lokalisert ved godt jordbruksland. Gravminnene, hvorav mange er kvinnegraver, vitner om et sosialt lagdelt jordbrukssamfunn, rikt på ressurser og med gode kontakter til inn- og utland. Gravhaugene har ligget godt synlig i landskapet rundt Arnavågen der de i samtiden fremstod som monumenter i tilknytning til gårdene. Gravhaugene er ikke lenger synlige i dag, og har delvis blitt utgravd og fjernet før områdene har blitt utbygd.

I vikingtiden blir samfunnet enda sterkere organisert både lokalt og regionalt. En rekke mannsgraver i Arna med funn av våpen og skipsbyggingsutstyr forteller om handel, båtbygging og militær aktivitet. I vikingtid og i middelalder fram til svartedauden på midten av 1300-tallet, var det folkeøkning og nyrødning over hele Vestlandet. I middelalderen bestod sentrale deler av Indre Arna av tre gårder; Seim (gnr 286), Indre Arna (gnr 287) og Mjeldheim (gnr. 301). Omfattende fortetting i nyere tid med bebyggelse og infrastruktur, har imidlertid ført til at det i dag er få bevarte spor i landskapet etter gårdene.

Ferdsel

Den Christianske postvei har fulgt ulike traseer gjennom Arna. Den eldste traseen førte over Borgaskaret, men ble senere byttet ut til fordel for en trase som fulgte Arnadalen. Postveien var nok viktig for kommunikasjonen med byen, men påvirket ikke bygden på samme måte som jernbanen skulle gjøre mot slutten av 1800-tallet. I dag er deler av den «nyeste» postveien best bevart på strekket mellom Flaktveit og Gaupås, men traseen og fragmenter av det eldre veilegemet er også synlige spor etter tidlig veibygging. Den eldre postveitraseen over fra Bergen over Borgaskaret til Arna er også synlig i terrenget.

Før Vossebanen og industrien ble etablert, begrenset trolig veifarene seg til stier/gårdsveier mellom tunene og ned til nøstene ved fjorden. Utbyggingen og plasseringen av lokale veier er i stor grad forsøkt tilpasset de topografiske forholdene, som er svært utfordrende. Dette forutsatte omfattende bruk av oppbygde murer for å støtte opp under veiene, og bakkemurer for å holde på plass massene i overkant av veiene. I dag er slike eldre ferdselsårer synlige i form av bevarte bruer, fundamenteringsmurer og førstøteningsmurer, i tillegg til selve traseene som snirkler seg langs det bratte landskapet innover langs Sør fjorden.

Jordbruksbygden Arna ble sterkt påvirket av åpningen av Vossebanen i 1883. Utbyggingen av jernbanen med påfølgende etablering/sentralisering av meieri, landhandel, baker m.m. førte med seg viktige arbeidsplasser og et bygningsmessig skille i Indre Arna. I dag er Gamle Vossebanetraseen med infrastruktur og stasjonsbygninger fredet etter kulturminneloven. I Arna er det stasjonsbygninger på Garnes, Trengereid og Indre Arna.

I 1964 ble jernbanetraseen lagt om ved at Ulrikstunnelen ble åpnet og reisetiden mellom Arna og Bergen ble redusert fra en time til 8 min. Nærheten til byen ble betydelig kortere, mens omleggingen fra at jernbanen beveget seg langs hele Arnadalen, og således bundet den sammen, til at jernbanen gikk på tvers av dalen, førte til at sentrumsområdet i Arna konsentrerte seg ved det nye stasjonsområdet ved dagens Øyrane Torg.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Gårdsbebyggelse

IdeleravArnaerdetfortsattidagtydeligesporetterdengamlebebyggelsesstrukturen fra jordbrukssamfunnet, tun med våningshus, driftsbygninger og steingarder o.l. Dette finner vi gode eksempler på i Langedalen, Skuggestranda og på Gaupås. I mer sentrale deler av Arna, Indre Arna, Ytre Arna og Garnes er det få spor igjen, men bruddstykker som viser til det som en gang var. Gårdene på Trengereid og Risnes var så små at det ikke var noen store klyngetun å

Vossabanan, åpnet i 1883. Den gamle traseen med skinnegang og stasjonsbygninger er fortsatt i bruk på store deler av traseen. Det nederste bildet er fra gamle Arna stasjon.

Bevart lemmestov og løe i det skrånende terrenget på Skuggestranda, og lemmestov på Seim vitner begge om det gamle jordbrukssamfunnet. Lemmestovene har høy kulturminneverdi både som en etterhvert sjelden bygningstype og som eksempel på en eldre bygningstradisjon.

Planregulert boligbygging i Indre Arna. Eksempler fra 1940 til 1970-årene. Bebyggelsesstrukturen er bevart, men mange bygninger har med tiden fått tilbygg og påbygg.

splitte opp ved gjennomføringen av utskiftningene på 1800-tallet. En fredet røykstove på Arnatveit, trolig fra 1500-tallet, er eksempel på en bygningstradisjon som det er få spor igjen av i dag. Gårdstrukturene i Arna inneholder elementer fra både før og etter utskiftningen på slutten av 1800-tallet. De gjenværende gårdsbygningene og tunene er sjeldne og viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå områdets jordbrukshistorie.

Stasjonsby

Den første endringen i det tradisjonelle jordbrukssamfunnet kom med etableringen av jernbanen. Med toget ble en ny bebyggelsesstruktur etablert rundt Arna gamle stasjon, en stasjonsby som skilte seg fra den tradisjonelle jordbruksbebyggelsen. Stasjonsbygningen og den tidlige trehusbebyggelsen langs Ådnavegen utgjør den tidligste sentrumsdannelsen i Indre Arna fra begynnelsen av 1900-tallet. Likevel tok det nærmere 50 år før den eksplosive boligbebyggelsen startet, en utbygging som blant annet må sees i sammenheng med åpningen av Ulrikstunnelen i 1964. Arna ble sett på som en del av Bergen sitt ekspansjonsområde, og folketallet økte med over 450% mellom 1946 og 1970, noe som også gjenspeilet seg i boligutbyggingen. Omkring 1970 hadde området fra Arnatveit i sør til Seim og Garnes i nord vokst sammen til et sammenhengende tettsted. Utbyggingen gikk fra å være mer eller mindre tilfeldig, til å være planlagt og i større omfang. Slutten av 1940-årene og begynnelsen av 1950-årene gjenspeiles av etableringen av Den Norske Stats Husbank i 1946. De såkalte Husbankhusene er preget av enkel og funksjonell oppbygning, og hadde som hovedformål å skaffe folk tak over hodet. Bebyggelsen er enkel, vendt mot vest, og er hovedsakelig bygget av tre. Enkelte bygninger har detaljer som gavlvegger av pusset teglstein. Husene har stort sett saltak, tekket med betongstein, skifer eller tegl. Det har gjennom årene kommet til påbygninger og terrasser.

Planregulert boligbebyggelse

Den omfattende og planregulerte byggingen av boliger startet for alvor i 1960-årene, og fortsatte i 1970-årene. Eksempel på dette er områdene langs østsiden av Arnadalen langs de nyetablerte gateløpene Stølsvegen, Arhaugen og Vollavegen som ble bygd ut med en kombinasjon av frittliggende eneboliger (husbankhus), rekkehus og blokker. I 1960-årene at de første rekkehusene kommer

§ 38.3 Historiske områder

(pbl § 11-9 nr 5)

KPA 2018

Bestemmelsesområder, plankart 1

• Ytre Arna #9

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstruktur ved nye tiltak.

38.3.2 I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeides dokumentasjon, der historisk bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føringer for videre byutvikling.

38.3.3 I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi. Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.

Eksempel typehus- arbeiderboliger i Sætreveien. Ytre Arna. Arkitekt Tore Tryti, 1946

i tillegg til en mengde tomannsboliger og noen eneboliger. I 80-årene ble det fortettet med enkelte boliger innimellom den eldre bebyggelsen, men også enkelte ensartede boligfelt. I denne perioden er det i hovedsak typehus. Arna ble et attraktivt område både for industri, næring og som sentrumsnært boligområde. Med etableringen av nye bedrifter, som for eksempel Torofabrikken, ble det også flere lokale arbeidsplasser.

Utover mot Garnes ligger den eldste bebyggelsen i tilknytning til Garnesvegen, som ble etablert omkring 1830. Det er en spredt bebyggelse. Etableringen av jernbanen med stasjon på Garnes var også viktig for utviklingen av denne delen av Arna. Nye næringer ble etablert langs Arnavågen og på Garnes kom det håndarbeidsskole for jenter. Det var en utvikling som resulterte i behov for flere boliger av ulike karakterer. Senere ble det etablert barneskole, ungdomsskole og videregående skole på Garnes.

Industribebyggelse

Bebyggelsesstrukturen i Ytre Arna skiller seg fra resten av bydelen ved at den har en tett bymessig karakter. Den omfattende industrialiseringen på 1800-tallet fikk store konsekvenser for Ytre Arna. Den første fabrikkbygningen som ble bygget var et bomullsveveri, det var i drift fra 1846. Noen år senere ble det oppført et spinneri for bomullsgarn og hampgarn. Fabrikkanlegget inkluderte også farger og blekeri. I 1852 ble industrivirksomheten i Ytre Arna utvidet med etableringen av Arne Ullvarefabrikk. I tillegg til den tette og selvgrrodde karakteren, er bebyggelsen i Ytre Arna betinget av de topografiske forholdene med bratt landskap, elvejuvet som deler stedet i to og tversgående veistrukturer. I Ytre Arna er det bevart flere monumentale industribygg, blant annet spinneribygningen til Arna Fabrikker fra 1938 som er et fint eksempel på tidlig funksjonalistisk industriarkitektur i Bergen.

Ytre Arna har en bebyggelsesstruktur der forholdet mellom terreng, hus, hage, vei og forstøtningsmurer er nøye avpasset. I dag består stedet av en blanding av eneboliger, tomannsboliger, rekkehus og blokker. Samt de sentralt plasserte fabrikkbygningene som dominerer bebyggelsen. Et annet særtrekk ved Arna er at mange av de gamle damanleggene til Arne fabrikker i Gaupåsvassdraget er bevart og slik forklarer sammenhengen mellom kraftressurser og industrialisering i Ytre Arna. Den eldste dammen i Spåkevannet er trolig fra 1865 og er ved siden av damanleggene i Alvøen en av de eldste dammer anlagt for industrivirksomhet i Bergen.

Andre viktige industristeder i Arna var Trengereid og Espeland. Janusfabrikken på Espeland har fortsatt drift i dag, og er det siste norske tekstilindustriforetaket i sitt slag. I tillegg til salg på innenlandsmarkedet, eksporterer bedriften til en rekke land. Både på Trengereid og Espeland er det bebyggelse som knyttes til industrien i form av fabrikker og boliger. Janusfabrikken på Espeland er bygget på flere ganger i forbindelse med utvidelse eller omlegging av fabrikkdriften, og viser flere

trinn av industriarkitekturs utvikling. I Bergenssammenheng er lokaliseringen av fabrikkanlegget nokså atypisk da det ligger langt fra sjøen, og i stedet er lokalisert etter jernbanen.

I Trengereid markerte Vossebanen et bygningsmessig skille på slutten av 1800-tallet. Med toget kom en ny bebyggelsesstruktur etablert rundt jernbanens funksjoner. Like etter at jernbanen var bygd etablerte industrien seg på Trengereid, noe som skulle få ytterligere følger for bebyggelsesstrukturen. De topografiske forholdene med svært bratt landskap med flere elver som deler dalen, har satt begrensninger for samferdsel, men også utbyggingsmulighetene. Dette har ført til en nokså tett bebyggelse med høy utnyttelse av de tilgjengelige tomtene nærmest fjorden. Den første fabrikken ble lokalisert i en gammel sjøbod som ble flyttet fra Bergen til Trengereid. En ny og mer moderne fabrikkbygning med shedtak ble bygd vegg i vegg med sjøboden i 1898. Senere i 1907/08 ble det såkalte «stenpakkhuset» ferdigstilt etter at grunnmuren hadde stått ferdig en tid. I 1917 ble kraftstasjonen bygd om til elektrisk drift av fabrikken. I 1996 ble det gitt tilatelse til å rive de to eldste fabrikkbygningene på Trengereid. I dag er bare Stenpakkhuset, kraftstasjonen og en mindre fabrikkbygning med bærende konstruksjoner av betong bevart.

På Arnatveit lå Arna Bruk A/S. Fabrikken produserte møbler fra 1946 til 1986, men hovedvirksomheten var karosserifabrikken som produserte busskarosserier til busser som var i drift i både Oslo og Bergen. Fabrikken produserte karosserier fra 1947 til 1997. Deler av dette anlegget er bevart men kraftig ombygget i dag.

En annen viktig form for industri i Arna var kalkgruvene på Risnes. Utvinningen og foredlingen av kalk kom i gang fra 1920, og fortsatte frem til 1986 da virksomheten ble nedlagt. I dag står det igjen rester etter både kalkverket, boliger og gruveganger. Bygningstilbygget på Risnes har i hovedsak kommet til som følge av gruveriften og danner med restene av kalkverket et lesbart kulturmiljø. Innenfor det som i dag er Bergen kommune utgjør kulturmiljøet på Risnes det viktigste kulturminnet etter industriell gruve drift i Bergen. Gruvedrift her var nokså sjeldent og det er derfor få kulturminner knyttet til slik virksomhet i Bergen.

Iløpet av okkupasjonsårene (1940-45) spilte Arna en viktig rolle i den tyske taktikken. Dersom Bergen ble invadert av de allierte, skulle den nye sentralkommandoen flyttes til Unneland. Det er tre store militæranlegg som merker seg ut i Arna, det er marineleiren og ammunisjonslageret på Garnes, soldatleiren på Mjeldheim og leiren på Unneland som skulle fungere som sentralkommando dersom Bergen ble invadert. I tillegg står det står det igjen tre bygninger Andreas Gjellesviks veg som ble etablert i forbindelse med et stort, tysk matlager på Seim. I dag er det meste av fysiske spor og konkrete kulturminner fra krigen borte, og gjenværende bygninger vurderes som viktige objekter som er sentrale for forståelsen av okkupasjonshistorien.

Arna jernbanestasjon: Stasjonsbygningen ble bygget i 1964 da Ulrikstunnelen med tilhørende linjeomlegging var ferdig. Stasjonsbygningen er oppført i modernistisk stil og har bevart sitt originale uttrykk. Den har høy arkitektonisk verdi som tidstypisk kulturminne.

Uldvarefabrikken. De gamle fabrikkbygningene er et samlet kulturmiljø som er avgjørende for Ytre Arnas utvikling og identitet.

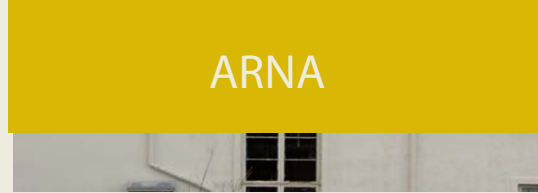
Boligstrøkenes bebyggelsesstruktur er viktig for Arnas særpreg. Flere av bygningene fremstår som relativt autentiske, ofte med dråpskifertak, selv om vindu- og vindusinnendeling, kledning etc. gjerne er er fjernt og erstattet med nye materialer.

Ammunisjonsleiren på Garnes: Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjons-historien.

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Kulturmiljøene i dagens Arna bydel gjenspeiler kulturhistoriske sammenhenger i hovedsak knyttet til gårdsdrift og kulturlandskap før, under og etter utskiftingene på 1800-tallet, etter tidlig jernbaneutbygging i Bergens-området, og industrialisering fra midten av 1800-tallet.

I de opprinnelige jordbruksområdene består kulturminneverdiene i at det i Arna er bevart flere helhetlige kulturmiljøer og kulturlandskap som både viser ulike hustyper på gårdene, tunstrukturer og hvordan gårdsdriften har utnyttet omkringliggende areal.

Ytre Arna som sted og bygningsmiljø er et meget godt bevart helhetlig industrimiljø fra tekstilindustrien – i sin tid den viktigste industrigrenen i Bergen. Her finner man tydelige bygningsmessige avtrykk av den sosiale oppbyggingen av et industrielt totalmiljø, og flere faser i industriarkitektur, boligarkitektur, planhistorie og vassdragsteknologi.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Arna er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelene, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

- ➔ **Jordbrukets bygninger og eldre gårdstun:** De gjenværende gårdsbygningene og tunene, er sammen med ruiner, steinsatte og oppbygde stier, kjerreveier, steingarder, bakkemurer og steinsatte bekker/veier er viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå områdets jordbrukshistorie. De ulike hustypene som lemstover og grindbygde løer er typiske representanter for en særegen vestnorsk byggeskikk, som etter hvert er blitt en sjeldne bygningstyper som vi må ha fokus på å ivareta. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*
- ➔ **Teknisk-industrielle kulturminner:** Ytre Arna som helhetlig kulturmiljø med teknisk- industrielle bygninger og installasjoner er viktige historieformidlere som må bevares og kan gis ny bruk. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **2.0** *I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.*
- ➔ **Lokalsentrene:** Den eldste sentrumsstrukturen som vokste frem omkring Gamle Arna togstasjon og Ådnavegen er delvis bevart. Bebyggelsesstrukturen i dette området er en typisk stasjonsby. Slike stasjonsbyer ble som regel plassert ved etablerte bygdesentra, og medførte ny bebyggelse som henvendte seg til stasjonen. I fremtidig utvikling av området bør sentrumsstrukturen i form av jernbane, veier og bebyggelse bevares som et helhetlig kulturmiljø jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen, og underpunkt 1.1. Dette gjør vi ved å bruke kulturminnenes egenverdi og deres kulturhistoriske sammenheng som en attraktiv ressurs i stedsutviklingen.*
- ➔ **Krigsminner:** I dag er i stor grad fysiske spor og konkrete kulturminner fra krigen borte, og kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang, og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjonshistorien. Garnes leir er et eksempel på et krigsminne som må kartlegges og bevares. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.4. Formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom utarbeidelse av eksempelsamlinger, veiledere og kulturminnegrunnlag, og underpunkt 3.5. Dele og formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom aktivt samarbeid og medvirkning med eiere, frivillige, lag og organisasjoner.*
- ➔ **Feltutbygging og småhusområder:** Mye av den nyere boligbebyggelsen i Arna er preget av typehus. Det er i liten grad enkeltobjektene som stikker seg frem, men snarere strukturen i utbyggingen. Byggefeltene er fortsatt preget av den tiden de ble utbygget, noe som gjør de områdene ensartet og lesbare i forhold til ulike perioders arkitektoniske særpreg. Dette er karaktertrekk som bør ivaretas og evt. nye tiltak må forholde seg til. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og underpunkt 1.2. Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage, Pkt. 1.3. Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortetningsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak Pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene. Pkt. 1.5. Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Arna bydel: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Ytre Arna: (KPA 2018, Ytre Arna, 6) Tidlig industristed (1846) betinget av vannkraft. Et godt bevart eksempel på et klassedelt samfunn uttrykt i arkitektur og bebyggelse. Karakterisert av tett bebyggelse av høy arkitektonisk kvalitet, skifertak, tverrgående gangforbindelser, elvejuvet, samt tekniske kulturminner i forbindelse med tekstilindustrien. Det er viktig å opprettholde og videreføre området sin identitet og særpreg som historisk senter og industristed. Evt. nye tiltak og/eller endringer innenfor området må ivareta arkitektur, bebyggelsesstruktur og overordnet sammenheng i kulturmiljøet. Sentrale element som utgjør mye av karakteren i Ytre Arna er de tverrgående gangforbindelsene, skifertak og arkitektonisk kvalitet.

Jordbrukslandskap og kulturhistoriske landskap:

Borgo - Langedalen - Kvam: (KPA 2018, Borgo-Langedalen-Kvam, 27)

Skuggestranda - Tunes: (KPA 2018, Skuggestranda-Tunes, 34)

Unneland: (KPA 2018, Unneland, 35)

Fellestrekk for disse hensynssonene er at de representerer verdifulle kulturlandskap med stor verdi, og med stor tidsdybde. Forhistoriske gravhauger, eldre ferdselsårer som postveier og jernbanetraséer, husmannsplasser, eldre gårdstun med tilhørende strukturer og krigsminner er representert i mange av hensynssonene. Eldre ferdselsårer er representert i flere av hensynssonene, eksempelvis Borgo-Langedalen og Skuggestranda-Tunes ved Christianiavegen.

Unneland er et unikt eldre jordbruksområde med gårder ned mot vannet, men også opp på fjellet på østsiden av Haukelandsvannet. Fjellgården er den eneste vernede fjellgården i Bergen kommune.

Tiltak innenfor hensynssonene må ivareta de viktige kulturhistoriske strukturene, gårdstun og annen eldre bebyggelse, steingarder, bakkemurer, jordkjellere, vannoverføringsystemer og dammer/stemmer krigsminner, historiske ferdselsårer.

Espeland: (KPA 2018, Espeland fangeleir, 38)

Espeland fangeleir er et kulturhistorisk og arkitekturhistorisk viktig eksempel på fangeleir fra 2. verdenskrig og er vedtaksfredet etter kulturminneloven. Espeland fangeleir er i dag landets eneste bevarte med leirbebyggelse intakt. Bygget i 1943 og var i drift til flere fangeformål. Avviklet i 1952 og overtatt av Sivilforsvaret. Det er viktig å ivareta landskapsrommet for tilhørende strukturer som ikke omfattes av fredningen.

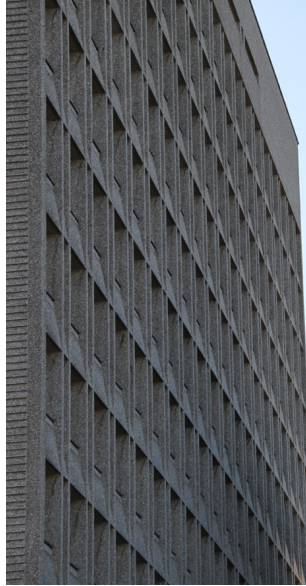
Historiske jernbanetraseer: (KPA 2018, Historiske jernbanetraseer, 25) Gamle vossebanen åpnet i 1883, og var første del av Bergensbanen. Jernbanen ble del av et større samferdselsnett, med postveier og fjordbåttrafikk. Ingen andre jernbanestrekninger kan i dag vise til denne kombinasjonen mellom tog- og båttransport. Størsteparten av det bevarte strekket etter Vossebanen i Bergen i dag finner en i Arna bydel. Strekningen Tunestveit-Midtun er fredet. Strukturer som forstøtningsmurer, skjæringer, kulverter, portaler, tunneler, broer samt jernbaneteknisk utstyr og bygninger bør bevares. For fredet strekning se Riksantikvaren for ytterligere informasjon.

Historiske ferdselsårer: (KPA 2018, Historiske ferdselsårer, 26)

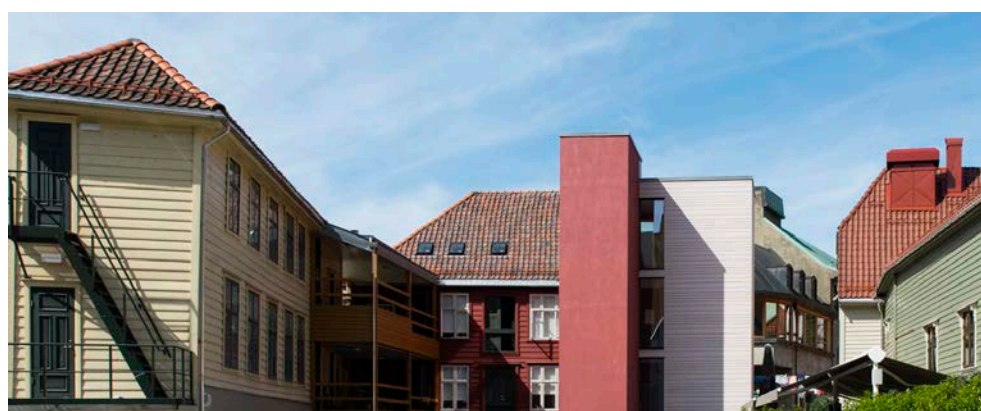
Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiverstedene langs ferdselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraseene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er. Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om nærmere undersøkelser for å vurdere tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene. Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er del av første generasjon offentlig vegnett som har bundet landet sammen. SVV (Statens vegvesen) skal høres i saker som angår postveiene.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynsoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

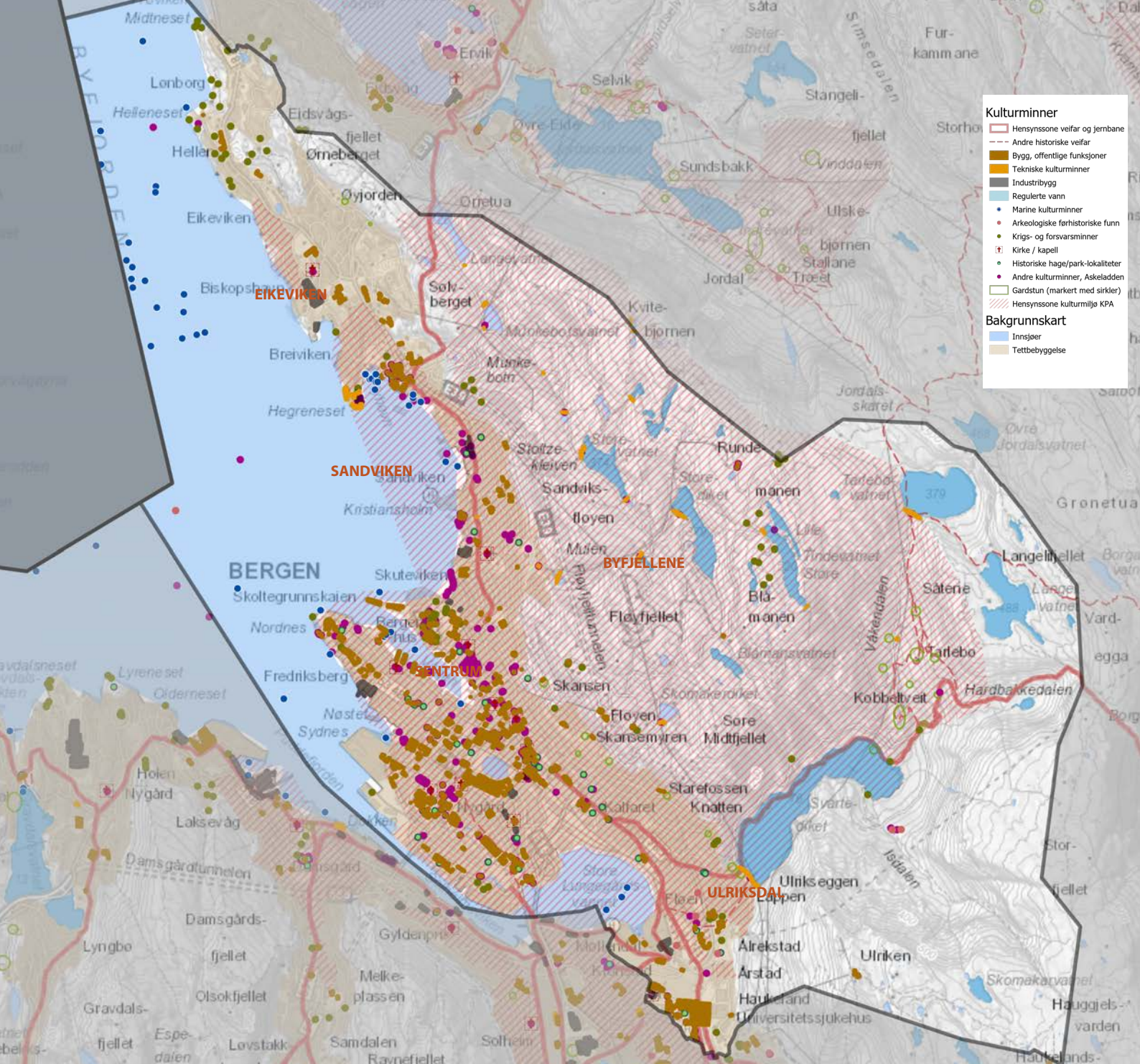

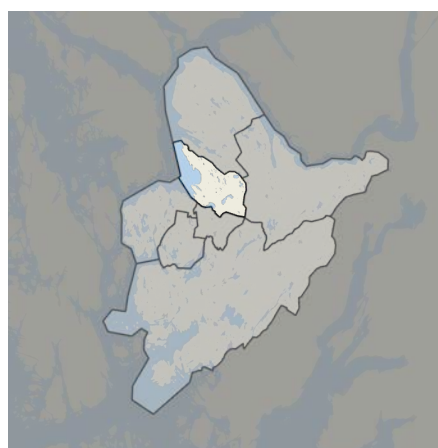
BERGENHUS

Bydelskart over Bergenhus. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:
[Kartfortelling](#)

Utsnitt og utsikt over deler av det mangfoldige historiske sentrum i Bergen. Det er viktig å ivareta Byens urbane kulturlandskap med sjø og høyder, karakter av teppebebyggelse, synlig taklandskap med kirketårn, og fjellsider som viktigste visuelle målpunkt. (Jf. Pkt. 5.4. vedtatt kulturminnestrategi, 19.06.2019, Bergen bystyre)

BERGENHUS

Landskap, historisk utvikling og ferdsel

Bergenhus bydel strekker seg fra Haukeland Universitetssykehus i sør til Lønborg i nord. Med unntak av den sørligste delen som var del av Årstad, omfatter bydelen Bergenhus i stor grad det som var Bergen by før byutvidelsen i 1915, og har stående bygninger fra helt tilbake til omkring 1130. Bergenhus har en meget rik tidsdybde, med bygninger og strukturer som forteller om en av Norges viktigste byers liv og historie, på en representativ måte. Fra omkring 1070 til 1830 var Bergen Norges største by, og sporene etter denne langvarige urbane tradisjon er det viktigste historiske karaktertrekket ved Bergenhus.

Bergenhus er også spesiell fordi den omfatter de første arkeologiske spor etter bydannelsen. Blant annet gjelder dette strandlinjen i Vågen, som på Bryggen-siden ble utfyllt opptil 70 meter mellom omkring 1100 til 1332, og som i dag utgjør en viktig del av de bevarte kulturlagene fra middelalderen. Senere har det kommet til ytterligere utfyllinger slik at kulturlagene i dag strekker seg nær 140 meter ut i Vågen. I Bergenhus finnes det meste av restene av middelalderens bebyggelse i Bergen. Middelalderbygrunnen er fredet og forvaltes etter Kulturminneloven §3.

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i bydelen Bergenhus:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Sentrum – Sandviken med alle delområdene.**
- **Eikeviken**
- **Ulriksdal**
- **Byfjellene**
- **Skomakerdiket – Svartediket**
- **Historiske jernbanetraséer og ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Sjøen, sjølinjen og det store landskapsrommet har vært konstituerende for utviklingen av Bergen. De sjønære kulturminnene er uløselig knyttet til Bergen som sjøfarts og handelsby og fremveksten av byen. (Foto: R.Roberto)

Her ligger lag på lag av bygningsrester og gjenstander, tett innpakket i ulike typer avfall og jordmasser. Slike avsetninger blir kalt «kulturlag». Jevn fuktighet og fravær av oksygen gjør at organisk materiale kan bevares i kulturlagene. Restene av middelalderbyen trues i dag av gravearbeider og senkning av grunnvannsnivået. I det sentrale området rundt Vågen finner en også Bryggen som ble innskrevet på verdensarvlisten i 1979.

Topografisk er Bergenhus preget av både fjord og fjell. Beskrivelsen av Bergen som byen mellom syv fjell er kanskje meningsløs i dag, men tidligere dannet fjellene en ramme om det meste av byområdet. I amfiet fra fjellet og ned til kysten vokste en tett by fram med Vågen som sentrum både for ferdsel, handel og bebyggelse. Kystlinjen spilte en viktig rolle for hvordan byen ble bebygget og strukturert; i middelalderen var det kort avstand mellom ferdselsårer for trafikk til og fra havnen, mens nyere strukturer med mer begrenset sjøtilkomst utviklet seg med gateløp i havnens lengderetning. Men begge var betinget av sjøen og begge byvekstmønstre er synlig i dagens bystruktur. Til tross for både store og mindre utfyllinger både i Vågen og andre sentrale deler av byens sjølinje, har Bergens historiske og nåværende kystlinje en helt karakteristisk form, som er viktig for byens identitet.

I lang tid lå også den bymessige bebyggede delen av landskapsrommet mellom de syv fjell i rurale omgivelser. Fra rundt slutten av 1000-tallet til 1500-tallet var nesten all bebyggelse konsentrert omkring havnen, mens arealet rundt var beitemarker, englandskap og dyrket mark. Dette vises igjen i stedsnavn som eksempelvis Engen, Marken, Jonsvollene og Nonneseter. Byloven av 1276 trakk opp grensene for byens jurisdiksjon, og i tillegg til den tettbebygde byen rundt Vågens østside omfattet den utmarksområder – såkalt takmark eller bymark - som var kongens allmenning som bybefolkningen kunne bruke til beitemark, fiske, fangst, og vedhugst. Ved midten av 1600-tallet var hele strandlinjen rundt Vågen tett bebygget, slik at byens ekspansjon etter dette foregikk på øst- og vestsiden av Nordnes og i Sandviken, så i Marken og enda senere sørover mot Nygård.

§ 38.3 Historiske områder (pbl § 11-9 nr 5)

KPA 2018

Bestemmelsesområder, plankart 1

• Bergen sentrum #4

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstruktur ved nye tiltak.

38.3.2 I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeides dokumentasjon, der historisk bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føringer for videre byutvikling.

38.3.3 I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi. Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.

Det bymessig bebyggede arealet i Bergenhus har gjennom tidene vokst både gjennom spredning av boliger og byfunksjoner, men også gjennom flere administrative utvidelser som har endret Bergen bys arealer, blant annet i 1789, 1876 og 1915.

Vågen utgjorde en stor og romslig havn og en naturlig innfallsport for seilas fra landene rundt Nordsjøen og fra det kontinentale Nord Europa. Bergen hadde fra naturens side alle forutsetninger for å kunne bli et viktig eksportsentrum. Framveksten som eksportsentrum der handel på tørrfisk fra Vest og Nord-Norge var den viktigste handelsvaren, foregikk i nær vekselvirkning med byens utvikling som administrativt sentrum for kirke og kongedømme. Byen var bispesete og fikk i løpet av 1100- og 1200-tallet fem klostre og et tjuetall kirker. I Bergen sentrum står fremdeles flere av disse, som Mariakirken, Domkirken og Korskirken. Disse steinkirkene med sine synlige tårn og spir er viktige for forståelsen og for opplevelsen av byens eldste historie.

I middelalderen utviklet Bergen seg til å bli et betydelig handelssted og maktsentrum. Fra 1100-tallet lå kongesete på Holmen, i tillegg ble byen bispesete og kirkelig sentrum. På slutten av 1200-tallet ble Bergen innlemmet i det nordeuropeiske hanseatiske handelsnett, og mange av de tidlige historiske strukturene i Bergen er knyttet til handelsaktiviteten i havneområdet rundt Vågen. Håndverks- og kjøpmannsvirksomhet i sentrumsområdet, samt kirkelige og verdslige institusjoners plassering her, skapte et rammeverk som fremdeles preger byen og dens bebyggelsesstruktur. Bryggegårdene var langstrakte bygninger som ble bygget opp flere ganger etter de mange brannene som herjet Bergen, men som videreførte det langsmale totemønsteret som ga alle gårdene kontakt med havnen.

De første og konstituerende bystrukturene i Bergen ble etablert på østsida av vågen, fra Holmen til Vågsbunnen. Langs Øvre gate ble det etablert bebyggelse i tette, øst-vest-liggende rekker ned mot Vågen. Det ble anlagt tette smug mellom byggene, og noen bredere alleer. Havnebebyggelsen innerst i Vågen ble først utbygget på 1400-tallet, og deler av nåværende Vågsbunnen var tidlig utbygget med boliger særlig knyttet til håndverksvirksomhet. Vågsbunnen og Bryggen utgjør middelalderbyens sentrum hvor Bryggen representerer havnekvartaret i byen, mens resten av byens funksjoner i middelalderen i stor grad befant seg i Vågsbunn-området. Oppover fjellsiden og utover på Nordnes vokste de karakteristiske boligområdene med små og store trehus fram etter et selvgrodd mønster som er typisk for middelalderens bystruktur.

Infrastruktur og knutepunkt

De eldste bevarte ferdselsårer og gatestrukturer i Bergenhus er formet av forholdet til sjøen. Vågen var byens trafikale knutepunkt og alle de offentlige allmenningene, og mange av stretene og smugene, førte fra de langsgående «langgatene» ned mot havnen. Byloven av 1276 gav føringer for «stretene» som skulle gå parallelt med sjøen, og også for «allmenningene» de offentlige «brede» gatene som skulle gå på tvers av hovedferdselsårene og føre ned mot Vågen. Slike regulative grep med opprinnelse i middelalderen vises fremdeles igjen i bybildet blant annet i Nikolaikirkeallmenningen, Vetrilidsallmenningen, Lille Markevei, Kong Oscars gate og Cort Piil-smauet. I Bryggenområdet finnes også interne havnegårdspassasjer fra middelalderen, og trolig er Lille Markevei og deler av Strandgaten også fra denne tiden. Av andre eldre bevarte gateløp fra overgangen mellom middelalder og tidlig nytid er det særlig Vågsbunnen som peker seg ut med blant annet Lille Øvre gate, Hollendergaten, Øvre Korskirkesmauet som kan dateres tilbake til 1536.

Med tiden foregikk mer ferdsel ut av byen også på land, som langs de såkalte postveiene som ble etablert fra midten av 1600-tallet fra sentrum og ut av byen i de ulike retningene. Postveien mot nord over Stølen og Ladegården og videre gjennom Sandviken og sør over Kalfaret og Årstad, ble konstituerende for både ferdsel og bebyggelse. Dagens Ladegårdsgate og deler av Sandviksveien følger i stor grad traseen til den gamle postveien og er flere steder smal, og bratt og slynger seg gjennom bebyggelsen i Sandviken. Gatenettet i Sandviken for øvrig

De unike langstrakte bryggegårdene med det langsmale totemønsteret er svært lesbart på Bryggen.

Bebyggelsen vokste fra Bryggesiden, Vågsbunnen og oppover fjellsidene i et selvgrodd mønster som er typisk for middelalderens bystruktur.

Vågsbunnen og området rundt har den dag i dag en bevart gate- og bebyggelsesstruktur som kan føres tilbake til middelalderen. Her fra Lille Øvre gate og streket ned mot Kong Oscarsgate.

Lille Øvregate ved Domkirken og starten på Domkirkeplassen. Det smale stretet strakte seg fra Domkirkeplassen og over i Øvregaten og like ut til overgangen til Sandviken bak Mariakirken. Latinskolen og dagens skolemuseum ses til venstre i bildet.

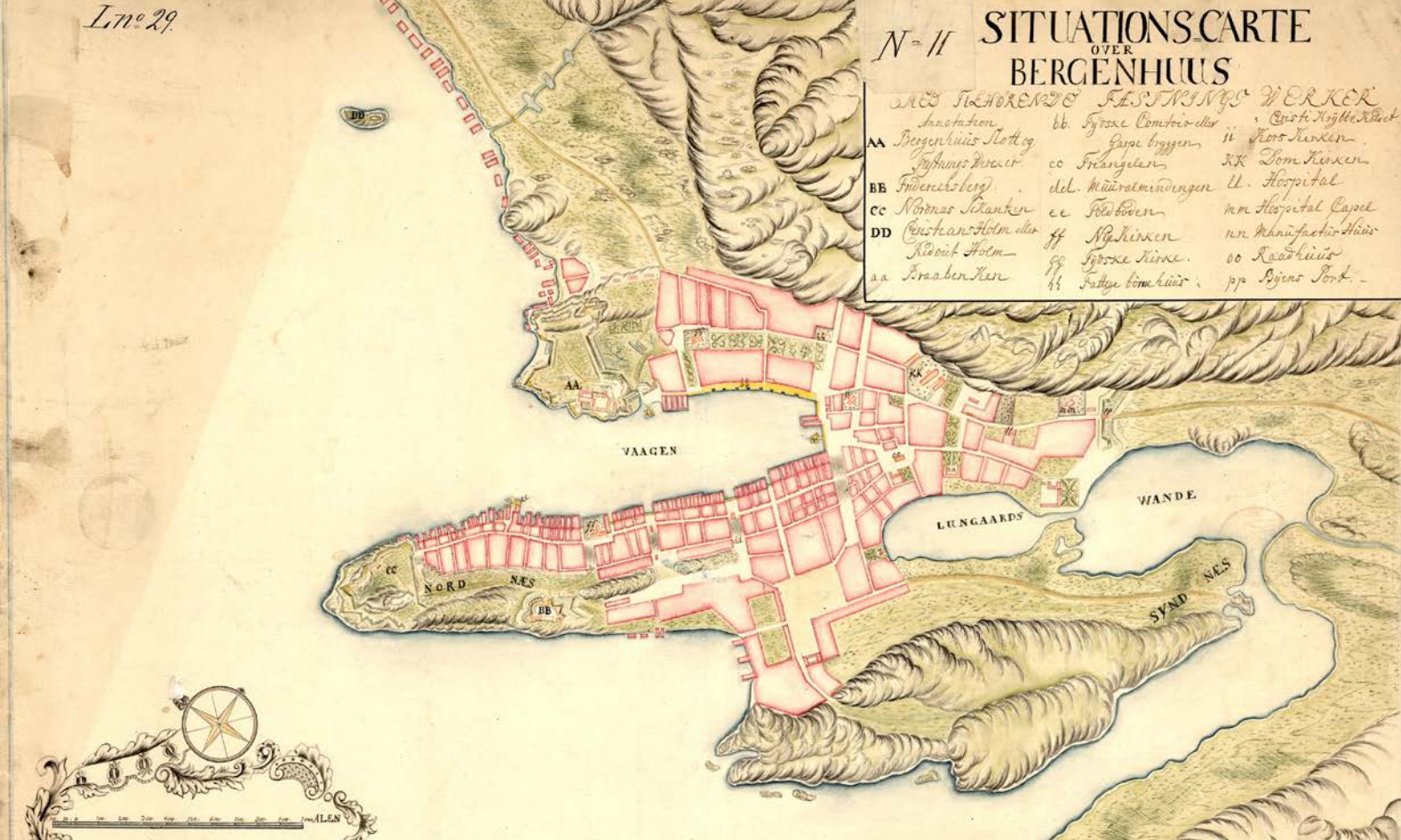

N=H

**SITUATIONS CARTE
OVER
BERGENHUUS**

AND TILHØRENDE KORTNINGER VÆRKE

AA	Bergenhuus Slot og Byghus Døve	bb	Bygges Comtois eller Kapel byggen	ii	Christi Kirke Klæd
BB	Frøensberg	cc	Frangulen	KK	Dom Kirken
CC	Nordens Skansen	del.	Müsterminningen	LL	Hospital
DD	Christiansholm eller Rindt Holm	ee	Restøen	mm	Hospital Capel
aa	Kraabekken	ff	Nyd Kirken	nn	Manufaktur Huus
		gg	Bygges Kirke	oo	Rådhus
		hh	Bygges time huus	pp	Byens Port

Sandviken og Bergenhus. Utsnitt fra Scheels situasjonskarte over Bergenhuus fra 1757, som viser bydannelsen og etableringen av allmenninger, gater og kvartalstruktur etter de mange bybranner som har endret byen. (Kilde: Kartverket)

har i hovedsak kommet til i tiden etter postveiens etablering. Et karakteristisk og lett gjenkjennelig trekk fra gatenettet i Sandviken er gangforbindelsene i grendene. I Rosegrenden er eksempelvis smug og passasjer fra grendenes interne kommunikasjonssystem bevart. Sandviken var ikke en del av middelalderbyen Bergen. Området lå utenfor bygrensen fram til innlemmelsen i Bergen i 1877, men Sandviksbukten ble tatt i bruk som stapelhavn for Bergen på slutten av 1600-tallet. Tilsvarende som i Skuteviken finnes det derfor også her få fysiske spor fra tiden før 1650, med unntak av veifar.

I løpet av 1800-tallet skjedde det store endringer innen sjøfart og skipsbygging. Fra det gamle systemet med seilskuter som lå for anker i Vågen og lasting og lossing som foregikk ved hjelp av lektere og vippebommer, vokste kravet om kaiplass fram i takt med utviklingen. Dampskipene krevde sammenhengende kaifronter og større kaiareal og det ble i årene etter århundreskiftet satt i gang et omfattende arbeid frem mot 1920-tallet. Havneplanen av 1903 var et viktig element i utviklingen av Bergen havn (se kap. om Havn). Dette førte til ytterligere endringer av strandlinjen, og er i dag ytterligere et lag lagt til byens historiske utvikling.

Veinettet sørover, nordover og vestover ble etter hvert også forbedret og tilpasset nye behov innen landbasert trafikk og ferdsel. Frem til 1800-tallet var den eneste veiforbindelsen sørover fra Bergen via Kalfaret og over Årstad. Byporten, som ble påbegynt i 1628 ble bygget for kreve inn toll for varer ført inn til byen sørfra over land, er et viktig symbol på hvordan ferdsel over land foregikk før den motoriserte ferdsels tidsalder. Anleggelsen av Nygårdsbroen over Strømmen i 1851 var et viktig grep i forhold til ferdselen både sørover og vestover og gav igjen et godt utgangspunkt for byens vekst i sørlig retning og senere for den sterke framveksten av industri i Solheimsviken og langs Puddefjorden. Frem mot moderne tid har jernbanen gitt premisser for bebyggelsesutviklingen i Bergenhus, ved at områdene på Nygård og mot Store Lungegårdsvatnets nordlige ende fra 1880-årene tok preg av moderne infrastrukturutbygginger, kaianlegg og murgårdskvartaler tilpasset jernbanen.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Bergenhushus er den bydelen i Bergen hvor man finner de fleste og eldste avtrykk av byplanlegging, i vekselvirkning med en mer selvgrodd utvikling av bebyggelse og bystruktur. Noe av Bergenhushus' historiske egenart består i hvordan planmessig bebyggede områder fra nyere historiske tid er «gjennomhullet» av eldre og tette selvgrodde områder, slik som Nøstet, Sydneskleiven, Klosteret, Marken, Blekeveien og Skuteviken. Til forskjell fra mange yngre. Norske byer fikk ikke Bergen én overordnet byplan, men mange, som fremdeles eksisterer side om side, i form av byområder med ulike historiske bebyggelsesmønstre.

Det eldste forsøket på å forme Bergens bebyggelse er Magnus Lagabøtes bylov for Bergen fra 1276. Loven bygde på landsloven fra 1274. Byloven ble senere gjort gjeldende for de andre byene i Norge. Magnus Lagabøtes bylov var ikke en byplan i vår forstand av ordet, men en lov som likevel fikk implikasjoner for byformingen i Bergen ved at den blant annet sa at husene skulle ordnes slik de var ordnet fra før, og ved at den etablerte et hierarki av ferdselsårer med krav til ulike gatebredder. Den stilte dessuten krav om nivellering av bryggene slik at bryggen kunne fungere for hele byen. Videre ble allmenninger nevnt som en type ferdselsåre i byloven av 1276. Nikolaikirkeallmenningen og Vetrilidsallmenningen er avtrykk fra den aller tidligste regulering av byen. Nedre Hamburgersmug og Øvre Korskirkesmug er allmenninger fra middelalderen.

Den første reguleringsplan nærere vår tids oppfatning av byplanlegging, det er bevart strukturer etter er fra 1561, som kom etter en stor brann i området mellom Vågsbunnen og Erkebispegården på Strandsiden. Etter brannen ble Muralmenningen utvidet og omdefinert til branngate. Slike utvidelser skjedde også med flere av allmenningene fra middelalderen. Opprinnelig var allmenningene ferdselsårer på tvers av hovedferdselsårene som ble anlagt for å styrke varetransport og ferdsel mellom Vågen og bebyggelsen bak. Brannene førte til at allmenningsbreddene ble utvidet, og med tiden fikk et parkaktig preg ved at det var beplantet med trær som skulle skjerme mot brann.

I 1568 ble byens torg flyttet fra bryggesiden til Vågsbunnen, og rådhuset flyttet etter. Derved ble byens «sentrum» forskjøvet og nye byrom ble etablert som følge av administrativ og geistlig makt. Med tre nye allmenninger i Vågsbunnen etablert etter et omfattende reguleringsarbeid utført i 1582 av slottsherre Lindenov og statlige tjenestemenn fra Bergen, Stavanger og Danmark, ble denne utviklingen befestet. Dette var dagens Korskirkeallmenning, Vågsallmenning og Torgallmenning. Allmenningen ble altså brukt både til brannvern og byforming. Et særtrekk ved bystrukturen i Bergen sentrum at den i motsetning til mange andre eldre norske byer i tidlig nytid ikke fikk noen utpreget geometrisk utforming med rektangulære rutenettmønstre som Kongsberg, Christiania, Kristiansand og Trondheim. I Bergen fulgte en i stedet den orden allmenningene hadde etablert.

I 1702 brant det igjen i Bergen by og det ble igjen utarbeidet en ny reguleringsplan. Planen bygget på allmenningstradisjonen og foreslo ytterligere utvidelse av allmenningene, murtvang og sjøgate langs Strandsiden. Dette ble forhindret av byens grunneiere og de som leide bygrunn. Leietakerne hadde rett til å utnytte tomtene langs Vågen som før, og ønsket derfor å bygge opp igjen nye hus på samme tomter så snart som mulig etter en brann. Handelsmennene hadde en sterk leierett som virket konserverende på totemønsteret fordi den viktigste ressursen han hadde etter å ha mistet hus og varer var hans bruksrett til tomten hvorfra handelen foregikk. Fra 1702-planene ble det likevel gjennomført en etablering av et sammenhengende byrom mellom Vetrilidsallmenning via Torget til Torgallmenningen, og opp mot Engen og Nygårdshøyden, som i sine hovedtrekk er bevart og delvis forsterket av senere byutvikling.

Byens bebyggelsesgrense holdt seg relativt stabil til omkring 1850, og det var begrenset byggeaktivitet. I andre halvdel av 1800-tallet vokste byen og dens innbyggertall kraftig, fra ca. 25 000 til 72 000, frem til byggekrakket i 1899. I denne tiden fikk også Bergen sin første rutenettplan.

Sydnes er et av våre selvgrodde trehusområder. Smauene og gatene og den varierte, tette og lave bebyggelsen er karakteristisk for disse områdene. Her et glimt inn i Dragesmauet.

Magnus Lagabøtes bylov stilte krav om ulike gatebredder. Her fra Torgallmenningens bredde, sett ovenfra, til detn smale middelalderse allmenning Øvre Korskirkesmau. Foto: Mapaid AS.

Torgallmenningen: Skråfoto fra 2011, viser Torgallmenningen og 1916-området. 1916-området ble enhetlig regulert etter storbrannen i 1916. Området er et unikt eksempel på sentrumsregulering fra tidlig på 1900-tallet og er av nasjonal interesse. Bygningsmassen består i hovedsak av store forretningsgårder oppført i ulike stilarter fra 1910-1930-tallet. For Torgallmenningen ble det utviklet en egen fasadeplan. Interiørene rommer særlig verneverdige trapperom og heiser.. Foto: Mapaid AS

Bystyret foreslo i 1853 en rutenettregulering i på nordsiden av Lille Lungegårdsvann, Sukkerhusengen og Nygårdområdet, og etter nok en brann i 1855 ble det lagt frem en detaljert kvartalsplan for området, uten hensyn til topografi eller eksisterende tomtegrenser.

I løpet av andre halvdel av 1800-tallet ble denne og tilsvarende rutenettplaner satt ut i livet, og i dag er disse delene av Bergen sammen med Møhlenpris, tydelig kjennetegnet av klassiske tidstypiske murgårdskvartaler. Et annet markant byromstrekk fra denne planen som er videreført frem til i dag er etableringen av en bred akse fra Torgallmenningen til Nygårdshøyden. Rutenettplaner ble også gjennomført i Indre Sandviken, Ladegården og Wesselengen. Bebyggelsesstruktur og bygninger i disse områdene er meget godt bevart.

I tiden rett etter 1900 ser man gjennomslaget for moderne planleggingsidéer i Bergenhus som er også er bevart i dagens bystrukturer. Dette gjelder særlig det såkalte 1916-området, deler av Sandviken og i særlig grad i Årstad bydel (se kap. om Årstad). Hovedtrekket ved denne tidens planlegging er en oppmykning av den rektangulære kvartalsstruktur ved å bygge mer uregelmessige kvartaler, og flere og åpnere byrom, samt en gatestruktur som kombinerte rektangulære og diagonale gater. Byen skulle utformes som en serie av sammenhengende gater og rom, som skulle være praktiske, sunne og estetisk tiltalende.

I Bergenhus ble området mellom Murallmenningen og byparken utformet etter de nye idealene i løpet av kort tid, mellom bybrannen i 1916 frem til omkring 1930. Bygningsmassen består i hovedsak av større forretningsgårder, med noe innslag av leilighetskomplekser i ytterkantene. Arkitekturen består for det meste av enkel nyklassisme, med enkelte nyhistoristiske (eksempelvis Louis seize-) innslag. I vest (mot delområde Nordnes), den sist gjennomførte delen av planen, finnes en gruppe funksjonalistiske bygg.

Bergenhus, Bryggen og Vågsbunnen

Disse områdene utgjør i hovedsak den eldste delen av byen. Bergenhus betegner festningsområdet på Holmen og Sverresborg. Under Øystein Magnussons regjeringstid 1103-22, ble kongssetet flyttet fra Alrekstad til Holmen. Utover på 1200-tallet vokste festningen fram med murer og bygninger i stein. Sverresborg ble bygget i 1183 og seinere forbundet med Holmen med voller. I middelalderen var Holmen rikets politiske- og også religiøse sentrum i lang tid. Opprinnelig gikk anleggets forsvarsmurer mot vest helt ut i sjøen. På 1600-tallet ble Bergenhus en ren festning

og den ble utbygget og forsterket. I dag består anlegget av følgende stående bygninger med middelaldermurer: Håkonshallen, Rosenkrantzårnet med Magnus Lagabøtes kapell i 3.etg, og Portkastellet. Fra middelalderen er også grunnmur av Håkons annen steinhall, ringmuren og Fruerstuen automatisk fredete kulturminner.

I middelalderen strakte Bryggen seg fra Korskirken og helt ut til Bergenhus på Holmen. På den tiden gikk Vågen helt inn til der Domkirkegaten ligger i dag, og lossing og lasting foregikk i fjæren langs Bryggen. Fra slutten av 1100-tallet begynte man å anlegge kaier langs Brygge-rekken. Det tyske kontor ble opprettet på slutten av 1350-årene, og bestod like til 1754. Bryggen i Bergen, med sin plassering og bygningsstruktur er et unikt eksempel på en kultur og en tradisjon som ikke lenger eksisterer. De karakteristiske rekkene med hus med gavlen mot sjøen er eksempel på en type arkitektur som har eksistert i nærmere 900 år. Bygningene på Bryggen ble konstruert med parallelle husrekker vinkelrett innover fra kaifront, på en eller to sider av en felles gårdspassasje. Bryggegårdene hadde flere funksjoner som både lagerhus, ildhus, bolig og forsamlingshus. Bryggen har brent ned flere ganger, blant annet i 1702 da 7/8-deler av hele byen brant ned. Bebyggelsesstruktur og tomtemønsteret har imidlertid bestått siden middelalderen.

Bryggen er avgrenset mot en av byens eldste gater, Øvregaten, eller Øvrestretet. Gaten forbant Mariakirken med Olavskirken (Domkirken) og dannet samtidig

Allmenningsaksen: Torgallmenningen strekker seg fra det nye torget og like til Vestre Torggate som avsluttes med Johanneskirke-trappene på Nygårdshøyden - et visuelt langstrakt og storslagent byrom.

1916-området. Bybrannen i 1916 raserte store sentrumsområder og ga en del av byen en ny struktur, etter datidens planideal. Store forretningsgårder i rektangulær kvartalstruktur med brede gater i mellom.

Hollendergaten i Vågsbunnen er et av våre eldste bevarte gateløp fra middelalderen.

Verdensarvstedet Bryggen

Bryggen i Bergen, med sin plassering og bygningsstruktur er et unikt eksempel på en kultur og en tradisjon som ikke lenger eksisterer. Bryggen, det historiske havnedistriktet i Bergen, vitner om det Hanseatiske handelsimperiumet som fra middelalderen kontrollerte mye av handelen i hele Norden. Den kompakte middelalderse bebyggelsesstrukturen på Bryggen er bevart, med lange smale husrekker organisert i gårder langs smale passasjer ned mot sjøen. Dagens bygninger ble reist like etterden store bybrannen i 1702.

RYGGEN BESØKSSENTER

KNUT SKURTVEIT

BRYGGEN HUSFLID

AUDE

JU

I høymiddelalderen strakte bryggerekken seg fra Korskirken og hele veien ut til Bergenhus på Holmen. I dagens bybilde kan tidsdybden og den historiske utviklingen leses langs Vågen. (Foto: R.Roberto)

Øvre grense for eiendommene på Bryggen. Opp mot Øvregaten hadde flere av gårdene på Bryggen kålhager, som var små jordstykker for grønnsakdyrking.

Vågsbunnen skal ha vært bebygget allerede før bybrannen i 1248. I 1330 inngikk tyske skomakere en avtale med kongen om tilhold i Vågsbunnen og det er kjent at skomakere gjennom middelalderen holdt til i visse områder av Vågsbunnen, og fra slutten av 1400-tallet holdt bl.a. hollendere til her med utsalgsboder. Byloven av 1276 regulerte området for småhandel. Dagens gater i Vågsbunnen følger i stor grad de middelalderske gateløpene.

Skuteviken

Skuteviken vokste frem som en isolert forstad til Bergen, i ly av Sverresborg. Viken ble tidlig tatt i bruk til å bygge sjøboder i sikkerhet for de hyppige bybrannene. I Skuteviken ble små trehus reist uten noen overordnet plan, og veksten foregikk i særlig grad frem mot slutten av 1700-tallet. Skuteviken er også kjent som «Bloddalen» da det var her mange av byens slaktere holdt til. Det ble reist sjøboder og pakkhus i rekke langs stranden, og i 1795 talte området 26 bygninger knyttet til sjøbasert virksomhet. Bebyggelsen i Skuteviken er i dag har i stor grad beholdt den opprinnelige strukturen og bygningene – dette gjelder både sjøbodene og bolighusene i grenden bak. Først på 1900-tallet ble det veiforbindelse langs sjølinjen til byen.

Fjellsiden

Området ligger mellom det gamle bysentrumet og foten av Fløyen og består både av eldre trehusbebyggelse og murgårder fra tidlig på 1800 og 1900-tallet. I området mellom Domkirken, langs Øvregaten, Lille Øvregate, Steinkjellergaten og videre opp mot Øvre Blekeveien, utviklet det seg urban bebyggelsen i førindustriell tid. Trehusbebyggelse har utviklet seg fra middelalder fram til annen halvdel av 1800-tallet og er en del av en urban struktur som strekker seg fra Stadsporten i sør til Bryggen, Bergenhus, Stølen og Skuteviken i nord.

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder.

- **Sandviken**
- **Skuteviken**
- **Krohnengen**
- **Wesselengen**
- **Fjellsiden**
- **Middelalderbyen**
- **1916-området**
- **Verftet**
- **Strandsiden**
- **Fredriksberg festning**
- **Trehusbebyggelsen på Sydnes**
- **Byparken**
- **Nygårdshøyden**
- **Møhlenpris**

NBI-registeret er en liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse. Stor aktivitet og utbyggingspress gjør at kulturmiljøene i mange byer er ekstra utsatt for endringer og ødeleggelser. Det vil være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NBI-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse blir ivarettatt.

Utfyllende informasjon om NBI-områdene:

<http://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Den urbane trehusbebyggelsen i Skuteviken ligger klemte mellom sjølinjen nordover og Sandviksveien, omkranset av Bergenhus festning, Sverresborg og Rothaugen. Den selvgrodde strukturen med sin variasjon av tett, og lav bebyggelse er unik og autentisk.

(Foto: R.Roberto)

På 1600-tallet bygget en del av kjøpmennene på Tyskebyggen sine bolighus på oversiden av Øvregaten. Bak våningshusene lå gårdsplasser med bryggerhus og tjenerfløyer, bak dem igjen lå terrassehager opp mot fjellet. Ovenfor disse hagene bygget sjøfolk og arbeidsfolk sine småhus, som ofte var flyttet dit fra andre steder.

I 1702 brant det meste av denne bebyggelsen, men det er mulig at enkelte hus ble spart. Etter brannen ble bebyggelsen gjenreist på gamle tomter. Utover 1700- og 1800-tallet ble hagene bak bebyggelsen i Øvregaten borte, og det ble reist ny småhusbebyggelse. Middelalderke veifar ligger til grunn for deler av gatenettet i området slik som Øvregate og Lille Øvre gate med tverrgående allmenninger og smug. Området har også veinett som er anlagt etter planidealer som kommer til uttrykk i 1888-planen og i 1911-planen. Rekreasjonsveiene Fjellveien og Fløisvingene er tidstypiske og viktige trekk i landskapet.

Trehusbebyggelsen på Krohnengen og Wesselengen er et av de tidligste eksemplene på sosial boligbygging i Norge. De tidligere gårdene Krohnengen og Wesselengen ble i 1868 regulert til boligområde for arbeidere. Den foregriper den bevegelsen som på begynnelsen av 1900-tallet fikk samlebetegnelsen «Egne hjem». Denne bevegelsen hadde som mål å gi arbeiderklassen egne boliger. Arkitektonisk og byplanmessig er det interessant hvordan datidens planidealer med en strengt regulert rutenettplan, ble kombinert med den tradisjonelle bergenske trehustypologien. I tilgrensende områder nevnt over finner vi den samme trehustypologien, men her er struktureringen organisk og fritt voksende. Krohnengen og Wesselengen dokumenter derfor hvordan samme bygningstypologi kombinert med helt andre planidealer, gir et tydelig lesbart område med en kontrasterende egenkarakter. Øvre Blekeveien står i dag fram som skillelinje mellom den gamle uregulerte trebebyggelsen på middelalderdufter og den regulerte trebebyggelsen i «arbeiderbyen».

Øvre Ladegården ble bymessig bebygget i årene etter 1877 da reguleringsplan for området ble vedtatt. Øvre Ladegården ble definert utenfor murtvang-grensen, men fikk tillatelse til en større tetthet i bebyggelsen i forhold til Krohnengen og Wesselengen. Det var tillatt å bygge to-etasjes trehus i kvartaler med to rekker. 3/4 av tomten kunne benyttes til boligformål. Bebyggelsen ble regulert i rutenett som man forsøkte å tilpasse lokale terrengforhold. Dette førte til ulik størrelse på kvartalene samt ulike avslutninger på gatenettet. I løpet av 1870- og 1880-årene reiste bebyggelsen i Gjeble Pedersens gate og Absalon Beyers gate seg. To nye kvartaler ble regulert i 1887. Øvre Ladegården var det siste store området som ble regulert til trehusbebyggelse innenfor bykjernen, fra 1880-årene ble de fleste husene i byen bygget i mur. Området er i hovedsak meget godt bevart både mht. enkeltbygninger og bebyggelsesstruktur.

Reguleringsplan for Nedre Ladegård ble vedtatt i 1884. I dette området lå det tidligere to reperbaner der hvor Repslagergaten nå går, samt en åpen reperbane i Lambertsvei. To langsgående gater Repslagergaten og Hans Hauges gate ble anlagt, med en rekke brede tverrgående gater. I 1880- og 90-årene ble det reist massiv leiegårdsbebyggelse for arbeidere langs de nye gatene. Husene var i hovedsak bygget i 4 etasjer i mur, enten skorsteinshus med innvendige konstruksjoner i tre eller rene murgårder.

Sandviken

Fra ca. 1660 til 1850 var Ytre Sandviken og Sandviken i Garmannslektens eie. I dette tidsrommet ble det ikke avhendet eiendommer innenfor området, men tomter og parseller ble bygset eller festet. Dermed ble eiendomsgrensene holdt uforandret inntil Bergen kommune kjøpte eiendommen av Johan Mohr i 1876. Sandviken lå fram til 1877 utenfor bygrensen. Den gårdsstrukturen som man finner rester etter i dag oppstod samtidig og også etter at den tidlige urbane bebyggelse hadde begynt å vokse fram. Byens felles takmark ble etterhvert utparsellert og dyrket opp av private eiere. Rester av gårdsstrukturer kan vi finne etter gårdene Øvre Bleken, Store Bleken, Øvre Ladegården, Breistølen og Jægers Minde. Øvre Bleken utpeker seg spesielt med inntakte bygninger fra 1700-tallets gårdsdrift, og er et særdeles viktig kulturminne som vitner om denne driften i området. I tillegg finnes en rekke lystgårder fra 1700-tallet og tidlig 1800-tallet da Sandviken ble et

Utsnitt fra Søndre Kleivesmauet. Karakteristisk bebyggelse som ble gjenreist på gamle tomter etter flerfoldige branner området har lidd under

De tidlige områdene Wesselengen og Krohnengen ble regulert til områder for sosial boligbygging i 1890-årene. En streng rutenettplan med for- og bakbygninger (ofte staller) i en kvartalsstruktur som er godt bevart og lett lesbar i dag.

Trehusrekken som klatrer fra Sandvikstorget og opp langs Søndre Allmenningen

På markene bakenfor sjølinjen i Sandviken ble det i løpet av 1700- og 1800-tallet etablert bebyggelse som etter hvert dannet «grender». Grensegrenden, Fæstergrenden, Pyttergrenden, Rosegrenden/Fjæregrenden og Strandens grend. Oftest var dette festede eiendommer. Festekontraktene kunne gå i arv. I årenes løp har de fleste blitt innløst. Etter hvert som beboerne fikk bedre råd ble noen av bygningene påbygd med ark og en etasje til. Fæstergrendens fasader mot Sandviksveien er karakteristisk i så måte.

et yndet utfartssted for velstående familier som bygget sine lystgårder her. Av de mange lystgårdene som fantes i området er det bare Christinegård som har hovedtrekkene i hage og gårdsanlegg bevart.

Området er rikt på tidlig urban trehusbebyggelse. I Sandviken tok denne trehusbebyggelsen form av grender med bolighus for arbeiderne som var knyttet til aktiviteten i havnen; Grensegrenden, Fæstergrenden, Pyttergrenden, Rosegrenden/Fjæregrenden og Strandens grend. I årene 1870 - 1910 fant det sted en utbygging av Sandviken til boligområde. Bergen var inne i en periode med sterk økonomisk vekst, samt en stor økning av folketallet p.g.a. tilflytting og fødselsoverskudd. I disse årene ble det utarbeidet to samlede planer for utbygging av Sandviken. Den første fra 1888 var lagt opp etter et «strengt» gatenett og forutsatte intensiv utbygging av leiegårder i mur. På grunn av nedgangstider ble kun et par leiegårder ført opp etter denne planen. I 1911 ble det utarbeidet en ny plan for Indre Sandviken, basert på hagebyinspirerte byplanidealer. Planen ble lagt til grunn for den videre boligutbyggingen av Sandviken i vårt århundre og er definerende for områdets karakter i dag.

I begynnelsen av 1900-tallet gav Bergen Kommune tillatelse til to private boligbyggingsprosjekter hvor det ble oppført arbeiderboliger i Ekrengaten og Aad Gjelles gate. Sandviken lå utenfor murtvangsgrensen, det var derfor tillatt å oppføre to-etasjes trehus i dette området. Disse boligprosjektene ble satt opp i tiden før den nye reguleringsplanen av 1911 for Sandviken ble gjort gjeldende. Etter 1911 fikk kommunen direkte og indirekte stor innflytelse på utbyggingsmønsteret for nye boligprosjekter i perioden fra 1910 til 1940 da store deler av Sandviken ble bygget ut, med lave murgårder med forhager og bakhager. Byggeselskapenes utbygginger førte til at de siste attraktive boligtomtene i sentrumsnære områder ble bebygget. Fine eksempler på slike deler av Sandviken er; «A/S Typografenes Byggeselskap» i Persenbakken påbegynt i 1911, Rothaugenkomplekset fra 1914 som var det første boligkomplekset i ren kommunal regi i Bergen, og Nyhavn som var et kommunalt støttet selvbyggerprosjekt påbegynt i 1922.

Marken

Marken var bystrøk allerede fra 1500-tallet. Deler av strøket lå tidligere under eiendommen Lungegården, men var opprinnelig jordbruksland til Nonneseter kloster. Tett trehusbebyggelse vokste frem i uregulert struktur på 16- og 1700-tallet. Marken brant i 1702, og mye av dagens bebyggelse ble reist like etter. I deler av området, Molløesmauet og Skivebakken, kan det finnes bygninger med kjerne fra før 1702-brannen. Delområdet er et helhetlig kulturmiljø typisk for det historiske Bergen. Her finner man et Bergensk arkitektonisk særtrekk som også går igjen i de mer selvgrodde delene av Bergen; hus som har fått sin form ut fra relativt små tomtestørrelser og tradisjonelle planløsninger. Her er gjerne en smal gavlfasade mot gaten, med en eller to stuer mot gaten og kjøkken mot gårdsplassen, og det er en smal gjennomgang til bakplassen. De korte fasadelengdene gjør at de ulike fasadeuttrykkene mot gaten får et mangfoldig preg innenfor nokså homogene bygningsvolumer og tomtestørrelser. Videre er gavlfasader, arker og fine snekkerdetaljer i form av portaler, listverk og gesims, karakteristisk for Bergenske småfolkhus og borgerhus i selvgrodde områder.

Nordnes

På vestsiden av Vågen var det Munkeliv klostres disposisjon av sin store eiendom som i stor grad påvirket bebyggelsesstrukturen, en struktur som ennå kan sees på Nordnes. På 1400-tallet drev klosteret en bevisst bygselspolitikk både langs sjøen og lenger oppe. Bebyggelsen av ikke styrt av planer, men fikk spre seg oppover etter behovet for byggetomter. Bebyggelsen vokste nordover på 14- og 1500-tallet. På slutten av 1500-tallet var ikke tettbebyggelsen ovenfor kaiene med lagerbodene kommet lenger enn til Erkebisppegården (Nykirken), men det fantes en del spredt bebyggelse videre utover. Når bredte imidlertid tettbebyggelsen seg utover og oppover hele Nordneshalvøen. Etter reformasjonen fortsatte lensherren utbyggingen etter samme mangel på plan som klosteret hadde praktisert. Dette resulterte i småhusbebyggelsen vi ennå har rester av i skråningene på begge sider av Nordneshalvøen. Et særtrekk ved formgivningen av eldre urban trehusbebyggelse både her og i andre deler av Bergenhus, er at husene ikke har en rendyrket form som barokk, rokokko eller empire, og at stilpåvirkningen i stor grad lar seg avlese i detaljer som portaler og listverk, og i arker og gavler. Detaljeringen var fasadedeler som ga huseiere rike muligheter til å markere sin posisjon.

Området mellom Østre Murallmenningen og Holbergsallmenningen er et tett bebygget selvgrodd trehusområde. Opprinnelig bestod 1600-tallets bebyggelse av en- og toetasjes trehus i mange varianter og størrelser. De uregelmessige kvartalene på denne tiden var tettbygd, ofte med små hager og bakplasser med uthus i bakkant. Denne strukturen er bevart, men i dag preges området av bygninger som kom til på de opprinnelige grunneiendommene etter en stor bybrann i 1830. Bygninger av mur og trehus forblendet med mur og puss mot allmenninger og gater, er ellers et vesentlig innslag i strøket. Murforblending ble vanlig som følge av ny bygningslov i 1830, som påbød brannsikker kledning på fasader mot hovedgater, allmenninger og offentlige plasser. Mange av smittene og gårdspassasjene mellom eiendommene er fremdeles bevart og det finnes tallrike steinkjellere på begge sider av Strandgaten. Store deler av den eksisterende gatestrukturen på Nordnes følger mønsteret fra middelalderen med langgater parallelt med sjøen.

Engen og Nøstet

På vestsiden av Nordneshalvøen ned mot Nøstet kom tettbebyggelsen senere enn på østsiden. Her kom spredt småhusbebyggelse for fiskere, fløttmenn og båtsmenn i løpet av 1500-tallet, da området var blitt den bydel. Etter at her ble anlagt reperbaner (den første i 1607) og tobakksspinnerier, vokste det frem boliger også for industriarbeidere. Nedenfor Fredriksberg ble Georgernes verft anlagt i 1786. På 1700-tallet og utover 1800-tallet vokste bosettingen betraktelig.

Tverrgaten i Marken, med jugendbygningen Markens folkebad midt imot. Stadsarkitekt Th.Bjørnstad tegnet bygningen som var i bruk som folkebad like til 1960. I dag i bruk som kafé.

På Nordnes var ikke bebyggelsen styrt av planer og reguleringer. Den selvgrodde bebyggelsen preges av stor variasjon i form og stiluttrykk.

Fra Lille Markevei. Tettbygd og variert bebyggelse, hovedsaklig i tre med røde uglasserte teglpanner. Trapper, rekkverk og avsatser er særegne elementer som er med på å gi særpreg og karakter til området.

Utsnitt av flyfoto fra 1963, over Nordnes, Nøstet, Jonsvoll og deler av Engen. Den eldste bebyggelsen på Nøstet og Nordnes er selvgrodd, med en vrimmel av smitt og smau mellom bygningene. Flere av disse områdene er regulert til bevaring og bebyggelsesstrukturen fremstår som autentisk den dag i dag. Foto: Mapaid AS.

Utbyggingen skjedde tilfeldig, selvgrodd, og dette ga strøket dets preg med utallige smitt og smau. I 1880-årene ble gatenettet regulert og nye kaier erstattet de gamle trebryggene. Frem mot nyere tid preget av utfyllinger, men det er bevart en husrekke i Nøstegaten 39-45 som er den eldste sammenhengende, bevarte rekken av trehus i Bergen. Tømmeret er datert tilbake til 1601. Av sjøboder er det bare én som er bevart i selve Nøstebukten, og én ved Georgernes verft.

Mot sørøst var bebyggelsen i Nøstebukten avgrenset av Engen, et åpen område som i middelalderen var kjent som Jonsvollene. Den eldste bebyggelsen er selvgrodd, med en vrimmel av smitt og smau mellom husene. Flere av dagens gateløp og plasser i området er trolig anlagt etter tråkk og stier fra den eldste tiden. Sydneskleiven som fører ned fra Dragefjellet, Nøstegaten langs sjølinjen, og Kjellersmuget et eksempler på opprinnelige ferdselsårer. Trolig er også Knøsesmauet og Munkebekksmauet opprinnelige gateløp. Vaskerelven er en gammel ferdselsåre, og bebyggelsen langs denne gaten er blant den eldste i strøket. På slutten av 1700-tallet ble en reguleringsplan utarbeidet for å skape en mer ordnet bebyggelse, kart fra blant annet 1733 og 1848 viser sammenhengende husrekker anlagt som store karréer på de flatere partiene langs Teatergaten og Baneveien.

Sydnes og Nygårdshøyden

Utfyllinger i Jekteviken og Dokken har gitt en betydelig arealøkning i Sydnesområdet i forhold til tidligere tider, da strandlinjen gikk omtrent ved Torborg Nedreaas gate. Bystrukturen fra før moderne tid har for det meste en selvgrodd karakter, tilpasset det bratte terrenget opp mot Dragefjellet. Området har unngått alle kjente bybranner, og deler av bebyggelsen kan derfor gå helt tilbake til 1600-tallet. Strøket har beholdt preget det fikk i vekstperioden mot slutten av 1800-tallet, da mange av de eldre trehusene ble bygget på og om, og enkelte nye hus i tre og mur ble reist. Siden da har strøket sett svært lite av riving, nybygging eller radikal ombygging.

Nygårdshøyden er en godt bevart bydel fra slutten av 1800-tallet. Den er et godt eksempel på datidens byplan- og arkitekturidealer, dominert av rutenettplanlegging og historismens mange ny-stiler – med nyrenessansen som den klart dominerende. Samtidig har området en egenart som henger sammen med hvordan idealtypene møter lokale forhold: gatenettet er tilpasset det bratte terrenget, mens leiegårdsbebyggelsen både er påvirket av nye bolig- og arkitekturidealer, samtidig som den viderefører mange trekk fra den eldre bergenske byggeskikken. Dette gjelder i særlig grad husene med murfasade utenpå en laftet bygningskjerne, en bygningstype som kun finnes noen få andre steder i landet, og ingen steder i så stort antall.

Strøket er også interessant, fordi det så tydelig viser den sosiale lagdelingen av samfunnet: fra arbeiderstrøkene nederst på Nygårdstangen, via middelklassens områder lenger opp i lien til høyborgerskapet oppe på høyden. Leiegården var felles som boligtype for alle disse gruppene, men leilighetsstørrelse og graden av utsmykking markerte den sosiale posisjonen. Villaen med hage var derimot forbeholdt de øverste sosiale lag. I etterkrigstiden fikk etableringen av Universitetet i Bergen stor betydning for strøket. Mye av det ble det båndlagt som ekspansjonsareal for universitetet, og planleggerne så for seg at det meste skulle rives. Enkelte store nybygg ble reist rett utenfor delområdet, men ellers skjedde mye av universitetsveksten innenfor den eldre bygningsmassen.

Møhlenpris

Møhlenpris, tidligere kalt Vestre Sydnes, er lokalisert mellom Nygårdshøyden og Puddefjorden. I middelalderen var her beitemarker som tilhørte Munkeliv kloster. Senere ble området en del av byens takmark. Kongen overdro eiendommen til Jørgen Thormøhlen som startet trankokeri her i 1671. Senere ble virksomheten utvidet med reperbane, saltkokeri, såpekokeri, oljemølle og tønne-makerbod. Dette førte til fremveksten av en forstad med 600-700 innbyggere. I 1877 ble

Bjøreboden. Sammen med Nøsteboden ved Nøstetorget er dette én av to gjenværende boder i Nøstebukten i dag. Opprinnelig lå bodene tett langs sjølinjen også i dette området, med en klar logisk plassering i forhold til bruk, vær, vind og tomteforhold.

Leiegårdsbebyggelsen, gjerne kalt "skorsteinshus", klatrer oppover bakkene mot Nygårdshøyden.

Skorsteinshusene har bærende yttervegg i "bergensk hulmur" med bjelkelag/etasjeskillere og innervegger i tre.

Murforblendete hus er trehus kledd med fasader i et enkelt lag med tegl mot gaten

Bygårdene i Parkveien på Nygårdshøyden har høye arkitektoniske kvaliteter, bygget for byborgerskapet.

Møhlenpris innlemmet i Bergen, og etter anleggelsen av Olaf Ryes vei begynte utbyggingen av de kvadratiske, men ganske små kvartalene.

Møhlenpris ble bymessig bebygget fra slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet. Opprinnelig gatenett og det aller meste av bebyggelsen fra denne tiden er bevart. Øvre deler har homogen murleiegårdsbebyggelse fra slutten av 1800-tallet, i 3-4 etasjer og til dels med svært fornemt preg. Denne type bebyggelse finnes i større omfang i Norge kun i Oslo og Bergen. Nedre deler av delområdet er bygget ut rundt 1. verdenskrig, med bl.a flere viktige eksempler på sosial boligbygging i kommunal regi, et karakteristisk uttrykk for tidens aktive sosialpolitikk. Samlet viser strøket, i fysisk konsentrert form, det sosiale spennet fra høyborgerlig til arbeiderklasse. Samtidig demonstrerer strøket endringene i både i arkitekturspråk og boligpolitikk rundt 1900, med mer vekt på gode boliger for alle, i en arkitektur mindre bundet av fortidens stiler.

Nygård

Opprinnelig bestod Nygård av syv gårdsbruk. Langs Nygårdsalléen lå Berge, Midtgården/Midtun, Nygård og Florida. Øverst på høydedraget lå Nordre og Søndre Hougén, og ned mot Marineholmen lå Fredrikspris. Fra ca. 1870 ble gatenettet på Nygård regulert, og det ble reist en rekke to-etasjes trehus med murforblending i kvartalene mellom Nygårds-gaten, Allégaten og Fosswinckels gate. Utover i 1880- og 1890-årene ble strøket massivt utbygget med større leiegårder; de såkalte skorsteinshusene. Mens det på nedre Nygård ble bygget boliger for arbeidere, ble det på Nygårdshøyden lagt til rette for større boliger og parkanlegg for borgerskapet. Hovedstrukturene i området er godt bevart selv om det på enkelte tomter er oppført nyere bygninger.

Kalfaret og Årstad

Området inneholder bebyggelse fra 1700- tallet og fram til idag. Vi finner spor av gårdsbebyggelse, og betydelige områder med godt bevart villabebyggelse fra andre halvdel av 1800-tallet og fram til vår egen tid. Bak den første utbyggingen av villabebyggelse på Kalfaret sto en liten gruppe velstående bergensere som snart satte standard for bomiljøet. Sosial status og økonomisk trygghet kjennetegnet lokalbefolkningen og satte sitt preg på utformingen av eiendommene. Utbyggingen rundt århundreskiftet befestet Kalfarområdets posisjon som attraktivt boområde for byens mest velstående borgere, og i samsvar med internasjonale strømninger var interessen for hagekultur framtrædende. Helt siden de første lystgårder og sommersteder hadde byggherrene på Kalfaret lagt ned adskillig omtanke i opparbeidelsen av storslåtte hageanlegg. Hus og hage ble sett i sammenheng og ofte utformet slik at deres arkitektoniske kvaliteter ble gjensidig framhevet og det estetiske helhetsinntrykket styrket (se kap. om hager, parker og lystgårder)

Nærmere strøket Årstad innenfor Bergenhus bydel finnes også fine eksempler på sosial boligbygging fra 1920-tallet og boligbyggelag fra 1950-tallet. Blant annet Lappen med Egne Hjem AS som byggherre, men også Nordbø, Bjørndalen og Storhaugen som er murbygninger som er tydelig inspirert av Arts- and Crafts-bevegelsen og engelsk hagebyarkitektur. Området var først og fremst et jordbruksområde, og gårdsdrift var hovednæringsveien utover på 1700- og 1800-tallet. Årstad gård hadde en sentral plass. Både Haukeland gård og Møllendal gård lå i lengre perioder under Årstad. Hovedveien sørover gikk opprinnelig gjennom området fra Kalfaret, over Haukeland og opp over Nattland, og fremdeles er deler av det gamle veifaret viktige historiefortellende strukturer i blant annet Gamle Kalvedalsvei, Svartediksvæien og Lappen.

Nedre deler av Møhlenpris har eksempler på arbeiderboliger og sosial boligbygging i kommunal regi. Murgårdene har nøktern utforming, mindre leilighetsstørrelser, med fellesfunksjoner i kjeller, loft og bakgårdsrom.

Bygninger og hovedstrukturen for leiegårdsbebyggelsen på Nedre Nygård er godt bevart. Nygårdshøyden er et regulert område dominert av murforblendet trehusbebyggelse og skorsteinshus.

Kalfaret og områdene langs Fjellsiden mot Årstad preges av godt bevart finere villabebyggelse, fra andre halvdel av 1800-tallet og frem til vår tid.

Vetrldsallmenningen. Stasjonsbygningen til Fløibanen, ligger som et fondmotiv midt i Vetrldsallmenningen. Stasjonsbygningen som er en inngang til en stasjon i fjellet, er tegnet av Arkitekt Einar Oskar Schou, og skinnegangen ble lagt i Sjurelvens gamle løp.

HISTORISK IDENTITET MED SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Bergenhus inneholder kulturminner fra den eldste bydanningsprosessen og har et særegent byvekstmønster med avtrykk etter byregulering og byplanlegging fra middelalderen og frem til i dag. Her finnes bygninger, gatenett og tomtemønstre fra nær 1000 år tilbake i tid, som forteller om byens historie som handels- og sjøfartsby, administrasjonsby, utdannings- og kirkeby. Denne enestående tidsdybden, der det finnes lag på lag av bygninger og bebyggelsesmønstre fra ulike byvekstperioder, er viktig og nødvendig å ivareta.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Bergenhus er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

- ➔ **Verdensarv og middelalderby:** Bryggen er ett av Norges åtte verdensarvsted, innskrevet på UNESCOs verdensarvliste i 1979. Bergen har forpliktet seg til å ivareta denne verdens kulturarv. Disse forpliktelsene følger Kulturminnestrategiens pkt. **4.0.** *Bryggens universelle verdier som verdensarv, og middelalderbyen som helhet, skal sikres, og underpunktene 4.1. Dette gjør vi ved å styrke lokalt engasjement og skape forståelse for hva verdensarv innebærer gjennom formidling og kunnskap, Pkt. 4.2. Bidra og støtte opp om verdensarvforvaltning gjennom nasjonale og internasjonale fora. Pkt. 4.3. Forvalte den historiske bykjernen i Bergen på en måte som styrker og støtter opp under verdensarvens fremragende universelle verdier (OUV). Pkt. 4.4. Ivareta og løfte det eldste Bergen og de kulturhistoriske sammenhengene, frem gjennom en styrket innsats på formidling. Pkt. 5.5. Vektlegge krav til kvalitet i middelalderbyen: Historiske element, skala, volum, bebyggelsesstruktur, materialbruk, håndverk og fargesetting skal vektlegges ved istandsetting, bevaring og nye tiltak.*
- ➔ **Historiske bygninger:** Egenarten i arkitekturhistorien i Bergenhus er at den så tydelig kommer til uttrykk i formen på gavler og arker, og i detaljer som vinduer, portaler og listverk. Det er viktig å bevare form- og takform, og sørge for bevaring eller tilbakeføring til opprinnelig eller dokumentert historisk detaljering. Moderne massefremstilte bygningsdeler erstatter i for stor grad opprinnelige eller tradisjonelle bygningsdetaljer og byggeteknikker, og resultatet er et fattigere historisk stiluttrykk og mindre kvalitetsmessig variasjon i den historiske bygningsmassen. Bygningenes egenart bør søkes bevart ved at bygningsmessige detaljer og materialer opprettholdes eller tilbakeføres jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*
- ➔ **Nybygg og bebyggelsesstruktur:** Bergenhus må i hovedsak anses som ferdig utbygd, slik at eventuell fortetting bør bygge på systematisk kunnskap om hvor og hvordan fortetting er mulig uten at det går på bekostning av kulturminneverdiene. Nybygg, tilbygg og endringer i form, volum, utseende, materialbruk, dimensjon og farge, må tilpasses det historiske miljøet. I Bergenhus bør det eldre tomtemønsteret være utgangspunktet for eventuelle nybygg jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og underpunkt 1.2. Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage, Pkt. 1.3. Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortettingsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak Pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene. Pkt. 1.5. Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*
- ➔ **Gatestruktur, allmenninger og byrom:** Gatestruktur, allmenninger og byrommenes historiefortellende egenskaper som byplanelement og som forbindelse mellom viktige byfunksjoner, skal legges til grunn ved planer og tiltak. Viktige historiske detaljer må bevares, rekonstrueres eller nytolkes. Utforming av utstyr og bygulvsdetaljer bør fremheve byrommenes lokale egenart, historiske bakgrunn og særegne kvaliteter. Den middelalderse gatestrukturen er i en særstilling og må sikres og bevares i sin helhet jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv.*
- ➔ **Tette trehusområder:** Bergenhus har med de selvgrodde områdene i Marken, Nøstet, Nordnes, Fjellsiden, Skuteviken, et unikt og karakteristisk samspill mellom planlagte og selvgrodde historiske bebyggelses- og gatestrukturer. Dette kulturmiljøet er av nasjonal interesse og er også unikt i internasjonal sammenheng og må ivaretas og sikres for ettertiden jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.1 Dette gjør vi ved å optimalisere og bruke hensynssoner og bestemmelser på alle plannivå for å sikre kulturarven formelt vern. (...) og Pkt. 5.2. Styrke innsatsen for å sikre den verneverdige tette trehus bebyggelsen mot brann og forfall. Pkt. 5.5. Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*
- ➔ **Historisk havneby og kulturlandskap:** Bergenhus lange historie som havneby med sjølinje, og alle sjønære- og havnerelaterte bygninger er viktige og enestående kulturminner. Byens urbane kulturlandskap med sjø og høyder og karakter av teppebebyggelse, den lave og tette bebyggelse som følger terrenget, er et viktig historisk særtrekk ved bybildet i Bergenhus som er viktig å opprettholde og ivareta jf. Kulturminnestrategi pkt **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.3. Dette gjør vi ved å ivareta byens lange historie som havneby, ved å bevare sjølinje, vannspeil, sjørelatert bebyggelse og havneaktivitet. og pkt. 5.4. Ivareta byens urbane kulturlandskap med sjø og høyder, karakter av teppebebyggelse, synlig taklandskap med kirketårn og fjellsider som viktigste visuelle målpunkt.*
- ➔ **Transformasjon, ny bruk av de historiske bygningene:** De gamle bygningene er identitetsskapere og historieformidlere. Der ny eller endret bruk er nødvendig, er det viktig at endring skjer uten at de kulturhistoriske verdiene forsvinner jf. Kulturminnestrategiens pkt **2.0** *I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Bergenhus: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

Sentrum-Sandviken: (KPA 2018, Sentrum-Sandviken, Det historiske sentrum, 5)

Hensynsonen omfatter historiske kulturmiljø med høy kulturminneverdi, både av nasjonal og internasjonal interesse. Bebyggelsen ligger i en særegen topografi med Bergen havn som overordnet historisk premiss. De særpregede kulturmiljøene fra ulike tider er sentrale for Bergens identitet.

For hensynssonen Sentrum – Sandviken gjelder generelle retningslinjer og anbefalinger.

- Tiltak skal ivareta lesbarheten og opplevelsen av Bergens identitet og særpreg som historisk by. Ett sentralt element i Bergens historiske byggeskikk er at kirketårn fremstår som høyeste bygde element. En utbredt bruk av brostein er et annet. Slike overordnede trekk skal ivaretas.
- Bygningenes form, fasadeuttrykk, detaljer, materialitet og farger er viktige for særpreg. Fasadekledning, vinduer, dører, farge, taktekking utføres i tråd med historiske forbilder. Synlige tekniske installasjoner (f.eks. varmepumper og ventilasjonsanlegg) bør begrenses.
- I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

For å belyse tematiske og tidsmessige karakteristika, er hensynsonen delt ytterligere opp i mindre delområder av ulik størrelse. Delområdene er forsøksvis tematisk definert og gitt en kortfattet beskrivelse i det følgende:

Delområdene innenfor det historiske sentrum:

5.1 1901-området

Den store sjøhusbrannen i 1901 førte til en nyregulering av området, og C. Sundts gate ble anlagt. Gaten kuttet den historiske strukturen av lange, smale gårder som strakte seg mot Vågen i to. Ut mot sjøen ble det anlagt tre murkvartaler med hoper mellom. Bygningene er robuste og kan tåle endret bruk, men er sårbar for endringer i fasade og volum. Område av nasjonal interesse.

5.2 1916-området

Enhetlig regulering etter storbrannen i 1916. Området er et unikt eksempel på sentrumsregulering fra tidlig på 1900-tallet og er av nasjonal interesse. Bygningsmassen består i hovedsak av store forretningsgårder oppført i ulike stilarter fra 1910-1930-tallet. For Torgalmeningen ble det utviklet en egen fasadeplan. Interiørene rommer særlig verneverdige trapperom og heiser. Områdets unike struktur og arkitektur, her både eksteriør og deler av interiøret, må ivaretas. Fargeplan for Torgalmeningen skal legges til grunn for fargevalg på Torgalmeningen. Forretningsfasader skal vies særskilt oppmerksomhet.

5.3 1944-området

Området fikk store skader under 2.verdenskrig og preges av gjenreisningsarkitektur med modernistisk formspråk i store volum. Mineralitt puss, teakdører og vinduer er viktige detaljer. Bebyggelsen følger et middelaldersk veifar gjennom Strandgaten. Hovedtrekk i opprinnelig arkitektur, særlig fasadeuttrykk, bør bevares. Området er av nasjonal interesse.

Forts. utfyllende informasjon.

5.4 Festningene

Bergenhus festning (Holmen) var kongesete og kirkelig sentrum i middelalderen. Flere bygninger og ruiner fra middelalderen er bevart. På 1500- tallet ble kongsgården utbygget til festning og residens for den danske kongens representant i Norge. Anlegget, inkludert Sverresborg, er fredet etter Kulturminneloven. Fredriksberg festning ble oppført som ledd i forsterkningen av Bergen i begynnelsen av 1700-tallet. Festningene er enten fredet eller har nasjonal interesse. Anleggene skal behandles som kulturminner av særlig høy kulturhistorisk verdi. Byantikvaren skal rådføres ved alle tiltak.

5.5 Fjellsiden

Boligområde dominert av eneboliger oppført mellom 1930 og 1970, men også tomannsboliger og lave rekkehus. For- og bakhager/grøntområder bidrar til en grønn og helhetlig byromsvegg med relativt enhetlig struktur. Det er gode arkitektoniske kvaliteter i bebyggelsen. Områdets karakter av småhusbebyggelse skal bevares. Større bygningsvolumer skal unngås i området. Alle tiltak skal vurderes ut fra terrengtilpassing og fjernvirkninger på byens profil.

5.6 Fløen

Småhusbebyggelse og sjøboder i Fløen var opprinnelig forstadsbebyggelse til Bergen, organisert som en grend langs den gamle ferdselsåren inn til byen fra sør. Bygningstiljøet vokste frem på slutten av 1700- tallet og var knyttet til innfartsåren og næringsdrift. Viktige kulturmiljø der sammenhengen mellom ferdselsårer og bygningstiljø må bevares, og det må tas spesielt hensyn til de historiske bygningene.

5.7 Grendene

Grendene i Sandviken er tidlig, urban småhusbebyggelse fra 1700- og 1800-tallet. Tomtene ble styrt av eierne av Sandviken og målet var å bygge ned minst mulig av gårdens areal. Bebyggelsen er derfor meget tett. Husene har høy historiefortellende verdi. Grendene er: Strandens grend, Rosegrenden, Festergrenden, Fjæregrenden, Pyttergrenden, Grensegrenden og Mulebakken (tidligere Møllesmuget). Grendene skal beholde sitt særpreg. Bebyggelsesstrukturen skal bevares. Ekstra varsomhet ved endringer på fasader eller volum. Bygningenes hovedkonstruksjon (mur og laft) skal bevares.

5.8 Gamle Bergen

Gamle Bergen er et friluftsmuseum etablert i 1949. Samlingen rommer trebygninger fra 1700-, 1800- og 1900-tallet. Museet er bygget rundt lyststedet Elsero, og består av både tilflyttede bygninger og bygninger som er bevart på stedet. Museet har en rekke fredede bygninger. Gamle Bergen bør bevares som et tidstypisk friluftsmuseum. Der museums- eller bevaringshensyn er i konflikt med tekniske forskrifter bør en vurdere unntak fra disse. Området er av nasjonal interesse.

5.9 Hospitalengen

Hospitalengen ble regulert med rettlinjede gater og kvartalsbebyggelse i 1897. Området består av leiegårdsbebyggelse i historisme og jugendstil i 2-4 etasjer og viser en stilmessig overgangperiode. Rikdom i detalj og bygningsmessig utsmykning må bevares for at områdets karakter skal bestå. Det skal tas hensyn til volum og fasaderekker.

5.10 Kalfaret

Utbyggingen av Kalfaret begynte på slutten av 1700-tallet med landlig villautbygging for borgerskapet. Området ble regulert til villaområde i 1902 og er i dag et homogent, intakt kulturmiljø, med høy arkitektonisk kvalitet og god landskapsmessig tilpassing av bygninger og hager. Sammenhengen mellom hage og bygning må bevares. Arkitektoniske kvaliteter, historiske detaljer og materialbruk er også viktig. Hagene har særlig kulturhistorisk verdi og må bevares.

Forts.neste side.

Forts. utfyllende informasjon.

5.11 Kulturaksen

Dette store byrommet, ofte omtalt som kulturaksen, med bygninger, parker og lange siktlinjer utgjør en hovedakse gjennom byen, og krysser aksen fra Kjøttbasaren til Johanneskirken. Området rommer en rekke viktige, offentlige bygninger. Kunstmuseene, teateret, biblioteket og jernbanestasjonen er alle bygg av betydelig arkitektonisk kvalitet med svært høy kulturminneverdi. Alle bygningene langs byrommet (byromsveggene) har betydning for kulturmiljøet. Parkanleggene har svært høy kulturminneverdi.

Bygninger og parkanlegg utgjør enkeltvis og i helhet et kulturmiljø av svært høy verdi. Byrom og byromsveggene må bevares, og alle tiltak må vurderes opp mot dette. Plasser og parker bør ikke bebygges. Alle bygningene har høy verneverdi og er sårbar for fasadeendringer og tilbygg. Område av nasjonal interesse

5.12 Ladegården

Boligutbygging fra perioden 1870-1940. Området har et typisk Bergens særpreg. Øvre Ladegården har trehusutbygging fra 1870- og 1880-årene i stram kvartalsstruktur tilpasset bratt terreng. Nedre Ladegården har massiv, 4 etasjers leiegårdsutbygging fra 1880- og 90-årene, i tråd med reguleringsplanen fra 1888. Ellers samordnede boligprosjekter fra 1910-40 i form av frittliggende småhus og sammenhengende, lav murgårdsbebyggelse, der hagene er viktige strukturer. Eldre kulturminner finnes som spredte objekter i området. Sentrale element er bebyggelsesstruktur, hager og grøntområder. Disse er sårbare og bør bevares.

5.13 Marken

Tett trehusbebyggelse som vokste frem i uregulert struktur på 16- og 1700-tallet. Marken brant i 1702, og mye av dagens bebyggelse ble reist like etter. I deler av området, Mølløesmauet og Skivebakken, kan det finnes bygninger med kjerne fra før 1702-brannen. Delområdet er et helhetlig kulturmiljø typisk for det historiske Bergen. Området er regulert til spesialområde bevaring, med egne vernebestemmelser. Ekstra varsomhet ved vedlikehold av bygninger og fasader. Området er av nasjonal interesse.

5.14 Middelalderbykjernen

Delområdet henviser til synlige strukturer i bybilde, men omfatter også deler av det som er ferdet som middelalderbygrunn (H730-Fredet bygrunn i Bergen). Området fra Bergenhus i nord til Domkirken i sør utgjør kjernen i middelalderbyen Bergen. Strandlinjen langs Vågen og gatenett med siktlinjer og eiendomsstruktur har tradisjoner tilbake til middelalderen, da Bryggen var havnekvarter og Vågsbunnen var bolig- og håndverkskvarter. Bryggen er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Flere middelalderbygninger samt verdifull bebyggelse fra 1700-tallet til 1900, er bevart. Noe selvgrodd, urban trehusbebyggelse langs Øvregaten er innlemmet i hensynssonen. Området har svært høy kulturminneverdi og er sentralt for Bergens historiske særpreg. Verdensarvstedet Bryggen er i en særstilling i dette området og medfører forpliktelser for bevaring og formidling av verdensarvverdiene.

Middelalderbykjernen som helhet er viktig for forståelsen av utviklingen av Bergen som by og Bergens identitet og særpreg. Gatestrukturen er verneverdig og endringer i gaten må avklares med Byantikvaren. Bygningsmassen er i hovedsak fra 1702 og fremover og er svært sårbar for tiltak. Ekstra varsomhet må utvises ved endringer på fasader eller volum. Området er av nasjonal interesse.

5.15 Møhlenpris

Helhetlig regulert og godt bevart boligområde med leiegårdsbebyggelse for ulike sosiale lag. Kvartalsstrukturen er strøksdannende for området, som har høy kulturmiljøverdi. Området har et spenn av ulike stiler fra 1880 til 1920 som likevel inngår i en arkitektonisk helhet. Forhagene med inngjerding er viktige strukturer. Fasader og detaljer skal bevares. Området har verneverdige interiører, spesielt trapperom, som bør bevares. Området er av nasjonal interesse

Forts. utfyllende informasjon.

5.16 Nygårdshøyden

Leiegårdsbebyggelse i rutenettplanlegging, som i bratte områder dels følger terrenget. Bebyggelsen er hovedsakelig oppført i andre halvdel av 1800- tallet. Husene er i mur, eller er murforblendete trehus, med pussede fasader i historismens ny- stiler samt jugendstil. Området speiler den sosiale lagdelingen av samfunnet, med arbeiderstrøk nederst på Nygård, funksjonærboliger lengre oppe og borgerskapet øverst på høyden. Forhagene med inngjerding er viktige strukturer. Forhager, bygningenes hovedkonstruksjon, bør, fasader, utsmykning og detaljer, skal bevares. Området er av nasjonal interesse.

5.17 Nygårdsparken

Nygårdsparken åpnet i 1885 og er utformet i engelsk landskapsstil. Den ble opparbeidet i en periode med økt bevissthet rundt viktigheten av gode rekreasjonsområder i byene. Nygårdsparken er et gjennomført og vakkert anlegg med svært høy kulturmiljøverdi og har nasjonal interesse som bypark. Nygårdsparken må bevares i sin helhet med vegetasjon, landskap, gjerder og gangveier, og pleies som kulturhistorisk parkanlegg. Parken må ikke bygges ned.

5.18 Nyhavn – Jægermyren

Jægermyren hageby er tegnet av arkitekt Leif Grung i perioden 1931-32 i funksjonalistisk stil. Villaene er av svært høy arkitektonisk kvalitet og har høy kulturhistorisk verdi. Nyhavn er et helhetlig bygningsmiljø oppført som hageby fra 1922 og fremover. De frittliggende villaene og småhusbebyggelsen må bevares i sin opprinnelige form og materialitet. Hus og hage må sees i sammenheng, og helhet i området må bevares.

5.19 Reperbanen

Helhetlig kulturmiljø med et komplett reperbaneanlegg, med tjærehus og mesterhus, 5 sjøboder og et lyststed. Hensynsonen er et unikt kulturmiljø av internasjonal verdi. Delområdet er et helhetlig og svært verdifullt kulturmiljø som er sårbart for endringer. Det må utvises særskilt varsomhet ved endringer på fasader eller volum. Konstruksjoner må bevares. Området er av nasjonal interesse.

5.20 Rådhuskvartalet

Rådhuskvartalet har vært et administrativt sentrum siden rådhuset og rådhusplassen ble etablert her i 1560-årene. Området rommer offentlige, historiske bygninger knyttet til byens administrasjon gjennom mer enn 450 år. Bygninger og kulturmiljø har svært høy kulturminneverdi. Flere av byggene i området er fredet.. Hele hensynsonen bør behandles med særskilt varsomhet for kulturminneverdiene. Område av nasjonal interesse.

5.21 Sandviken Øvre

Samordnede boligprosjekter fra 1910 til 1940 dominerer, i form av både villaer, frittliggende småhus og sammenhengende murgårdsbebyggelse langs gater. Arkitekturen holder høy kvalitet. Bebyggelsesmønsteret er åpent, tilpasset terreng, eksisterende veinett og bebyggelse. Grøntanlegg og hager er vektlagt. Søndre Allmenning skjærer på tvers gjennom området som en viktig struktur fra 1800-tallets stramme reguleringsidealer. Eldre kulturminner finnes som spredte objekter i området. Kulturmiljøet med arkitektur og bebyggelsesstruktur er viktig å ivareta. Det er viktig å opprettholde sammenhengen mellom hus og hage.

5.22 Skuteviken

Tettbygd, uregulert trehusbebyggelse fra 1700- og 1800-tallet. Området ble et sentrum for garver-, slakter-, bødtker- og repslugerbedrifter med tilhørende tettbygget småhusmiljø med sterk tilknytning til sjøen. Det intakte sjøbodmiljøet i Skuteviken er unikt. Bodene er fredet, og kulturmiljøet som helhet har nasjonal interesse. Delområdet er et helhetlig kulturmiljø typisk for det historiske Bergen. Ekstra varsomhet må utvises ved endringer på fasader eller volum. Bebyggelsesstrukturen skal bevares.

Forts.neste side.

Forts. utfyllende informasjon.

5.23 Store Lungeårdsvann

Store Lungegårdsvann er et grunnleggende historisk landskapselement for å forstå Bergens historie og byutvikling. I forhistorisk tid, før byen ble grunnlagt, var fjordarmen anløpssted for omfattende bosetninger ved kongsgården Alrekstad. Store Lungegårdsvann strakte seg opprinnelig helt inn til byen ved Vågsbunnen, og fungerte som kommunikasjonslinje med båt fra middelalder til 1900-tallet. På tross av omfattende utfyllinger i det siste århundret, er Store Lungegårdsvann et landskapselement som sikrer lesbarhet av det historiske Bergen. Store Lungegårdsvann bør i store trekk bevares uendret, med bare mindre justeringer for å tilrettelegge og få fram kvalitetene ved vannet. Der båtforeningen Draugen er i dag og ved utløpet til Møllendalselven er fortsatt historisk strandlinje, og må ikke utfylles.

5.24. Trehusbebyggelse fra Nordnes til Sydnes

Området med historisk trehusbebyggelse strekker seg fra Nordnesboder i nord til Sydnes og Vaskerelven i sør. Bebyggelsen har utviklet seg i en «selvgrodd» og uregulert struktur fra 1400-tallet frem til 1900-tallet. Den bevarte trehusbebyggelsen synliggjør utbredelse, struktur og sammenheng i Bergens urbane bebyggelse frem til 1900-tallet. Området er et unikt bygningsmiljø og viser Bergens lokale byggeskikk. Delområdet er et helhetlig kulturmiljø typisk for det historiske Bergen. Ekstra varsomhet må utvises ved endringer på fasader eller volum. Bebyggelsesstrukturen skal bevares. Området er av nasjonal interesse.

5.25. Universitetsområdet

Området er omfattet av Landsverneplanen for Kunnskapsdepartementet. UiB ble opprettet i 1946 og båndla mye areal på Nygårdshøyden, noe som fikk stor påvirkning på området. Området rommer en rekke verneverdige bygninger og byrom fra 1780 og frem til i dag. Deler av bygningsmassen er oppført for universitetet, men hovedsakelig er det eldre bygninger som er blitt tatt i bruk av UiB. To delområder. Området har monumentale bygninger med tilhørende åpne områder som plasser eller hageanlegg. Dette skal bevares. Området er av nasjonal interesse.

5.26. Wesselengen

Trehusbebyggelse i kvartalsstruktur med boliger mot vest og bakbygninger mot øst. Området ble bygget ut i 1870-årene og er et av de tidligste eksemplene på sosial boligbygging i Norge. 1800- tallets planidealer med en strengt regulert rutenettplan, i kombinasjon med tradisjonell bergensk trehustypologi, skaper et interessant og unikt boligområde med helt særegne kvaliteter. Bebyggelse med bakbygninger og åpne arealer må bevares.

Kulturmiljø som helhet og materialbruk må vurderes særskilt. Område av nasjonal interesse.

5.27. Øvre vregaten – Steinkjelleren

I området finnes noe av byens eldste, urbane trehusbebyggelse. Bebyggelsesmønsteret har utviklet seg fra middelalder og frem til andre halvdel av 1800-tallet. Området har et rikt og variert bygningsmiljø hvor Bergens lokale byggeskikk kan oppleves i hus, detaljer og sammenheng. Gater, smau og eiendomsstruktur med tett småhusbebyggelse har svært høy miljøverdi. Den tidlige trehusbebyggelsen representerer en unik urban struktur både nasjonalt og internasjonalt, og må bevares i sin helhet. Bygningenes hovedkonstruksjon må bevares. Ekstra varsomhet må utvises ved endringer på fasader eller volum. Området er av nasjonal interesse.

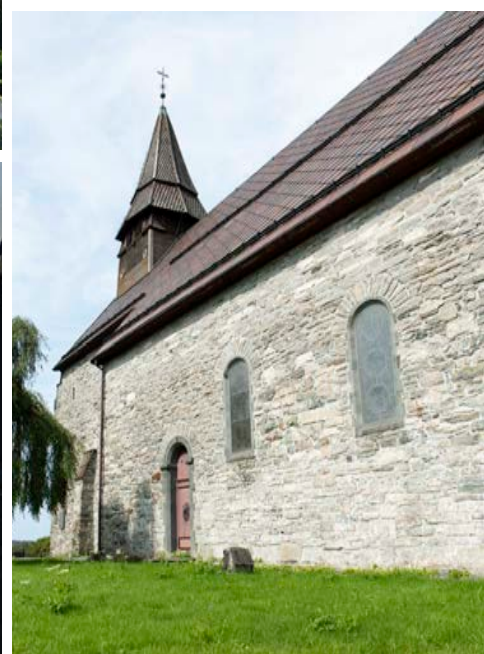
Nasjonal interesse: <https://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

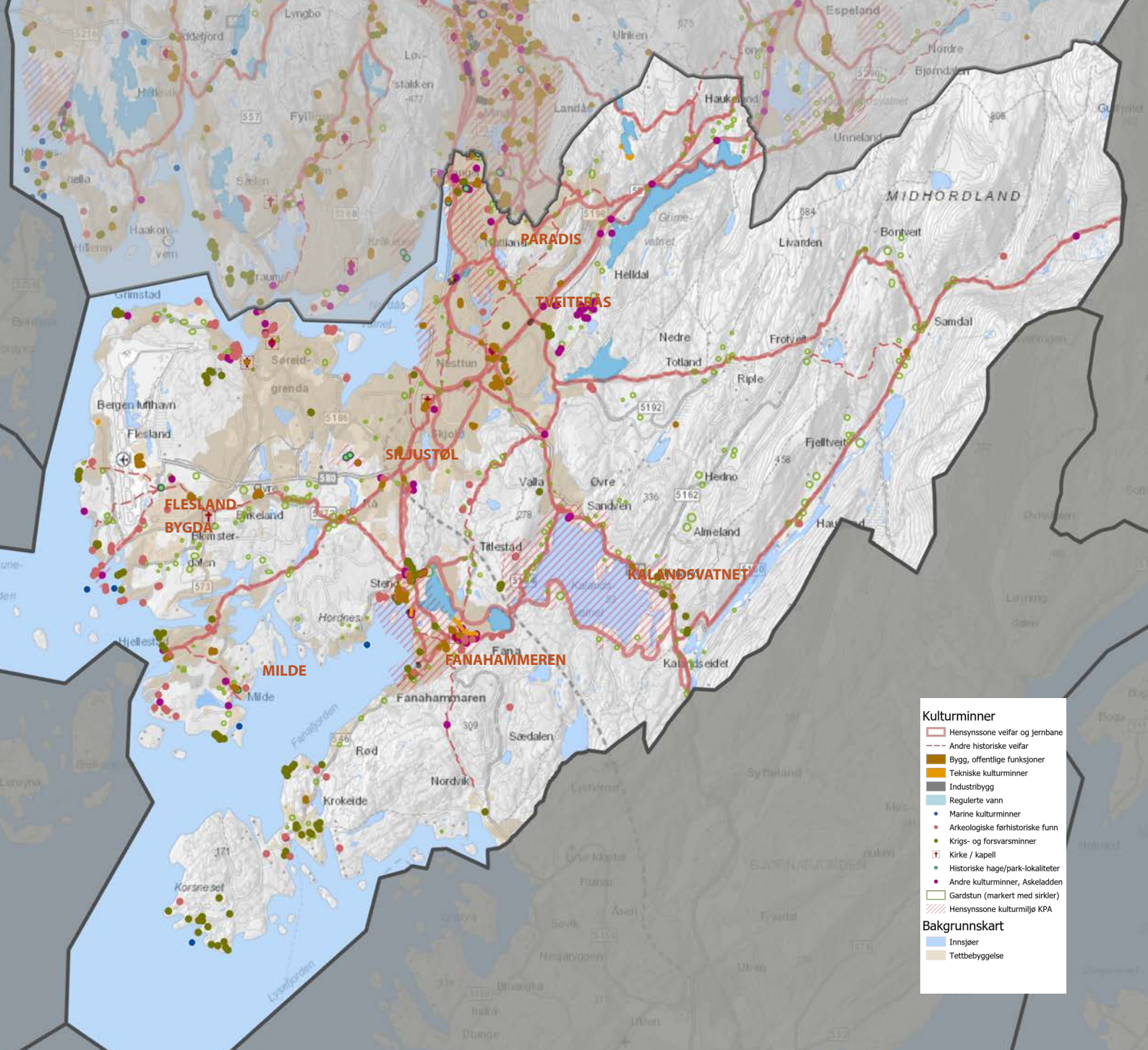

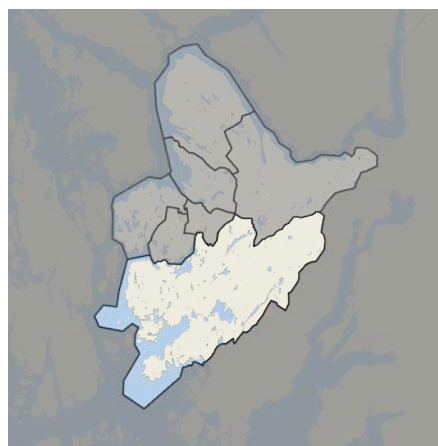
FANA og YTREBYGDA

Bydelskart over Fana og Ytrebygda. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Flyfoto fra ca. 1955 over kulturlandskapet Fana og Ytrebygda. Her utsnitt fra Blomsterdalen og fjordlandskapet utenfor. Bruket i forgrunnen til venstre er gnr.107 bnr.2 på Espeland og bildet er tatt mot Lønninghavn og Sletten med Tysøy og Sotra i bakgrunnen (Kilde: UIB, Marcus, ubb-w-sh-082379)

FANA - YTREBYGDA

Landskap og historisk utvikling

I dette kapittelet behandles bydelene Fana og Ytrebygda under ett, og omtales som Fana. Fana utgjør hele den sørvestlige delen av Bergenshalvøya. I vest har området en langstrakt kystlinje med mange vik og holmer og er både vidstrakt og småkupert, mens landskapet mot øst stiger opp mot nærmere 1000 høydemeter, med flere relativt trange U-daler. Både fjordsystemet, dalene og vassdragene følger berggrunnen som ble foldet for flere hundre millioner år siden, disse er orientert fra sørvest og dreier gradvis mot nord i et buemønster som har fått det geologiske områdenavnet «bergensbuene». De ytre delene av Fana lå lenge etter istiden fortsatt under havflaten. Forholdsvis store arealer er dekket av løsavsetning fra istiden og tiden etter, den marine grensen kan leses av tydelige terrasseformasjoner rundt Midtun, på Skjold og nær Fanafjorden, disse ligger på 51-56 høydemeter.

Fana var i sin tid en av Hordalands største jordbrukskommuner og takket være geologiske forhold har matjorden de fleste steder vært grøderik. Terrengformen gjør at mye av arealet også har gunstig soleksponering, og øyrekken mot havet i vest verner delvis mot de kraftigste stormene.

Bydelene Fana og Ytrebygda omfatter i dag alt 107 matrikkelgårder, de fleste av disse med mange bruk. Tidligere inngikk ytterligere matrikkelgårder i det som i dag er Fyllingsdalen bydel i kommunen. De nordøstre fjellområdene har tjent som

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Fana og Ytrebygda:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Nesttun**
- **Hop**
- **Lille Skjolddal**
- **Paradis – Brennhaugen**
- **Solåsen**
- **Storetveit**
- **Tveiterås**
- **Jordbrukslandskap og kulturhistoriske landskap: Fana – Stend, Kalandsvatnet, Lønninghavn**
- **Komponisthjemmene Troidhaugen – Siljustøl**
- **Milde**
- **Historiske jernbanetraseér og ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Fana kirke er antagelig fra ca år 1150, og er en av våre eldste middelalderbygninger. Kirken har fått tilbygninger og blitt restaurert i flere perioder. Den seneste store ombyggingen ble ledet av arkitekt Frederik Konow Lund. (Foto: Christine Hvidsten)

felles beiteland for store deler av Fana, noe f.eks. navnet «Dyrdal» vitner om. Beitelandskapet og vegetasjonen der er preget av langvarig beitebruk og er rik på spor av ferdsel med dyr og i noen grad av stølsdrift.

Fana prestegjeld omfattet allerede i senmiddelalderen tid de to kirkesognene Birkeland og Fana. Grensen mellom skipreidene Skjelde og Os og mellom «Nordhordland og Søndhordland fogderie» falt ikke sammen med prestegjeldets, men gikk like sør for Fanaelven og ved Kalandseidet. I 1838 ble likevel prestegjeldets grenser lagt til grunn for etableringen av Fana herred gjennom de såkalte formannskapslovene. Gårdene Bahus, Fortunet, Kismul, Krokeide, Nordvik, Salbu, Sele og Sagstad ble dermed en del av Fana kommune.

Inntil 1955 var også Fyllingsdalen en del av Fana kommune før gårdene der ble innlemmet i Bergen kommune. Gårdene Bønes, Fjøsanger, Knappen, Kråkenes og Straume forble en del av Fana frem til kommunesammenslåingen med Bergen i 1972. Gårdene Nyhaugen, Grønnestølen og Nygård ble en del av Årstad ved bydelsreformen rundt siste årtusenskifte. Gårdene Storetveit, Nyhaugen, Fjøsanger, Fantoft, Øvre og Nedre Nattland gård lå i Fana kommune, men deler av disse er en del av Årstad bydel i dag.

Det er funnet spor av bosetning helt tilbake til tidlig mesolitikum/eldre steinalder (Hjellestad), den mest kjente og omtalte boplassen i Fana lå ved Ruskeneset like sør for Straume bro. Funn og pollenanalyser fra Bergensdalen og fra Milde viser at befolkningen drev et enkelt jordbruk allerede mot slutten av yngre steinalder eller tidlig bronsealder. De eldste gårdene beliggende innerst i Fana fjorden som har gitt navn til kirkestedet og senere kommunen, antas å ha blitt dyrket allerede i yngre romersk jernalder.

I middelalderen tilhørte flere av gårdene de ulike klostrene i Bergen, f.eks. lå Espeland og Sletten under Munkeliv kloster, mens Nøttveit, storgårdene Hjelmeland (Øvsttun, Midtun, Nesttun) og Stend lå under Nonneseter. Store Milde gård tilhørte dominikanerklosteret på Holmen i middelalderen. Nåværende hovedbygning i herregårdsanlegget ble ombygget og reist 1723 og er sammen med tilhørende hage et komplette miljø, slik det fremstår idag.

Områdene rundt Kalandsvatnet, Milde, Lønningshavn og ikke minst bunnen av Fana fjorden er alle typiske jordbrukslandskap med stor tidsdybde, en rekke forhistoriske gravhauger vitner om dette, men også gamle bygninger, ferdselsårer, kirkeveier og steinkonstruksjoner viser dette. På Stend finner vi i tillegg til hovedgården fra 1682 med sitt hageanlegg også Hordamuseet med en rekke eldre bygninger knyttet til kystkultur og fiskerbondens historie, noen er flyttet til stedet fra andre distrikter.

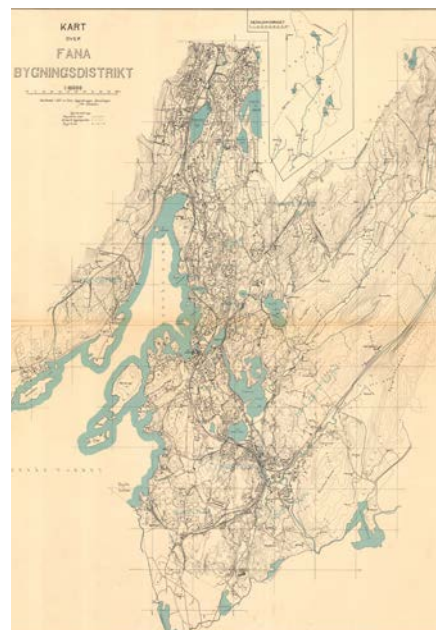
Ferdsel og knutepunkt

Helt frem til nyere tid har det vært en utstrakt transport av landbruksvarer fra Fana til Bergen, og et brukbart veinett var etablert lenge før den første industrialiseringen rundt 1900. Allerede i middelalderen ble det på veiene transportert varer fra landbruksområdene i Fana til Bergen. Rundt de to soknekirkene på Birkeland og i Fanabygda var det også et utstrakt nett av kirkeveier.

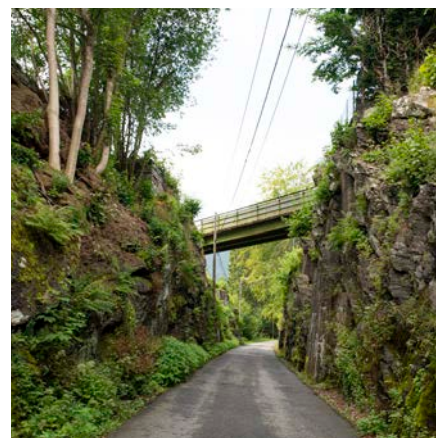
Allerede i 1790 fantes det kjerrevei fra Nygårdsstrømmen til Fjøsanger og fra Nordås til Stend, samt fra Byporten til Natland. Fra slutten av 1700-tallet ble det opparbeidet postvei ihht. gjeldende vei-instruks fra Bergen til Midtun med videre forbindelse fra mot Christiania og Stavanger. Siste halvdel av 1800-tallet ble det etablert et nettverk av dampskipsruter sørover fra Bergen med anløp flere steder i Fana og Ytrebygda. Med byggingen av Vossabanen (åpnet 1883) og Osbanen (åpnet 1894) og opprettelsen av dampskipsruter skjøt utbyggingen i Fana virkelig fart, både industrielt og i form av boligbygging. Gunstige skatteordninger bidro også til at mange ville bosette seg i Fana herred. I de mere perifere delene av den gamle kommunen ble det en periode bygget en god del fritidsboliger, mindre og gjerne selvbygde hytter for middelklassen, mens by-borgerskapet bygget seg

Gravhaug fra jernalderen ved Fana kirke er synlig i kulturlandskapet.

Fana bygningsdistrikt/bygningskommune, 1937
Kilde: Fana ingeniørvesen, Oppmålingen.

Vossabanen. Kurvatur, mur og skjæringer. Parti fra traseen mellom Hop og Fjøsanger.

Paradis lokalsenter: Det som først var flere enkeltstående forretningsbygg, oppført for herr J. H. Bremer er blitt et knutepunkt som fremstår i dag som et helhetlig anlegg. Flere av våre fremste arkitekter har satt sin signatur på de ulike bygningsmessige tilføyelsene, arkitekt Torgeir Alvsaker, Halvorsen & Sørvig og Fr. Theodor Olsen er eksempler på dette.

«sommer-boliger», gjerne ved sjøen rundt Fana- og Raunefjorden. Av sammenhengende hytteområder som ennå ikke er transformert til boligområder gjenstår kun de veiløse hyttene ved Seløysundet på Søre Hjellesstad.

Tettstedveksten som fulgte av at Fana tidlig fikk et brukbart transportsystem utfordret politikerne og i 1906 vurderte kommunestyret å gjøre bygningsloven gjeldende for Fana. Da byggevirkksomheten og innflytting skjøt fart fra rundt 1910, ble spørsmålet på nytt tatt opp av en komité av fremstående folkevalgte som gikk inn for en styrket regulering for å hindre ukontrollert utbygging. I 1916 kom en kongelig resolusjon som gjorde bygningsloven gjeldende for tettbebygde områder i Fana. Dermed lå alt til rette for en mer planmessig byutvikling i Fana, og i kommunen ble det blant annet ansatt bygningssjef, kommuneingeniør og landmåler.

Bygdesentre og kommunikasjonsknutepunkt utviklet seg også til mindre tettsteder: Paradis og Fanabygda med postkontor, bankfilial og kolonialhandel som nøkkelfunksjoner, i noe mindre grad Søreide, Blomsterdalen, Hjellesstad, Rådal, Straume og Kalandseidet. Området er likevel selv i dag lite bypreget utover de to lokalsentrene Nesttun og «Lagunen». Nyere, mindre lokalsentre som er kommet til etter kommunesammenslåingen finner vi på Fanatorget, Nordås og Råstølen.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Fana og Ytrebygda var først og fremst jordbruksland med gårdsbebyggelse frem til andre halvdel av 1800-tallet. Etter bybrannen i Bergen sentrum i 1916 var bolignøden stor. Årstad herred ble innlemmet i Bergen kommune i 1915 og hele Bergensdalen ble planlagt til boligbebyggelse. Dette skapte også en interesse for boligtomter i Fana. Boligbebyggelsen spredte seg langs jernbane og hovedvei fra Fjøsanger og sørover. Villabygging fortsatte å være dominerende helt frem til

§ 38.3 Historiske områder

(pbl § 11-9 nr 5)

KPA 2018

Bestemmelsesområder, plankart 1

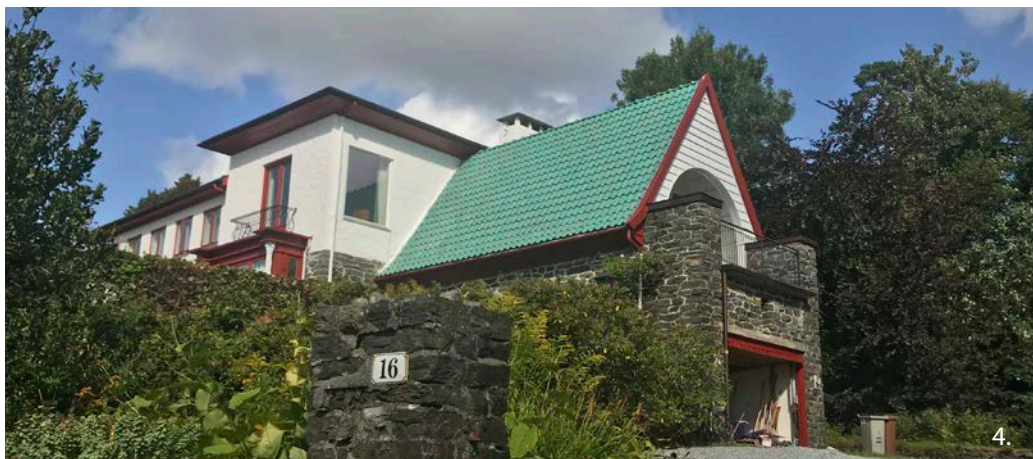
• Nesttun #7

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstruktur ved nye tiltak.

38.3.2 I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeides dokumentasjon, der historisk bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føring for videre byutvikling.

38.3.3 I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi. Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.

1. Paradis. Eksempel på en av de tidlige villaene i området. Fint tilpasset i hellende terreng, med høye tidstypiske arkitektoniske kvaliteter. 2. Pakterbolig under Storetveit gård ses midt i bildet. En av områdets eldste bygninger. 3. Eikåsen 7, et eksempel på modernistisk arkitektur med høye kvaliteter. Tegnet av ark. Johan Lindstrøm i 1957 og oppført for Dir. F.G. Isdahl. 4. ses Utsnitt fra Tveiterås, villa i Van der Weldes vei. Flott representant av Bergensskolen. Tegnet av arkitekt Leif Grung i 1943.

kommunesammenslåingen i 1972. Eneboliger og rekkehus utgjør også i dag den dominerende del av boligmassen. De eldste villaområdene finner vi fra Fjøsanger og sørover via Hop mot Skjold, samt rundt industristedet på Fanahammaren.

Bebyggelsesstrukturen som utvikles på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, preges av at de nye parsellene i hovedtrekk ble bebygget med store villaer på store tomter. Arkitektur og bygningsvolum viderefører eldre stedegne bygge- og materialtradisjoner og utnytter og tilpasser seg til et kupert terreng og omkringliggende miljø. Bygninger, hage og tilkomst med murer, gjerder og vegetasjon er grundig og helhetlig utformet.

Fra mellomkrigstiden er tomtene og boligene som blir bygget i bydelen mindre, men har fortsatt karakter av villa- og enebolig- struktur, der forholdet mellom hus, hage og terreng oppleves som helhetlig. Store enhetlige og kulturhistorisk verdifulle områder i bydelen finnes i dag i hovedsak på Brennhaugen, Paradis, Hop og Hopsneset, samt Storetveit og Tveiterås. Områdene preges fortsatt av gjennomgående høye arkitektoniske kvaliteter i alle utbyggingsfasene.

Rekkehus og lavblokker ble senere bygget i hovedsak innenfor områdene dekket av tre store disposisjonsplaner, den ene for Sandal-Sædal-Nattland, den andre for Søreide-Søvik-Steinsvik og den tredje for Bønesområdet (som nå ligger i Fyllingsdalen bydel). I tillegg er det avsatt tre store sammenhengende områder til næring/privat tjenesteyting på Kokstad, Sandsli og Midtun. De siste par tiårene har området rundt Sørås og Rådalen utviklet seg sterkt med Lagunen senterområde og etter hvert bybaneutbyggingen som viktigste drivkrefter.

Fana og Ytrebygda har ikke i samme grad blitt preget av sosialreformatoriske byplanidealer som de øvrige bydelene. Tidlig industrialisering med noen grad av sosial boligbygging finnes det imidlertid viktige eksempler bl.a. rundt Pedek.

Eksempler fra en kulturhistorisk rik bydel. 1. Gårdstunene og det kulturhistoriske landskapet er under press i bydelen. Husmannsplassen på Lønningen gård er en av de gjenværende gårdene som gir tidsdybde og kunnskap om områdets historie. Tunet er regulert til bevaring kulturmiljø i detaljplan. 2. Komponisthjemmene, her repr. ved et utsnitt fra Trolldhaugen ca. 1928-29. (kilde: Atelier KK, ubb-kk-n-296-027) 3. Pedek fabrikker. Området er et helhetlig teknisk-industrielt kulturminne, bestående av småskalert boligbebyggelse, småskole og storskalerte ruvende fabrikkbygninger.

I Fana og Ytrebygda finnes det heller ikke så mange eksempler på lamellbebyggelse fra perioden 1945-80. Ved Øvsttun/Ulsmåg/Elvenes etablerte tre store borettslag seg rundt 1970, alle ble utbygget med typisk lamellbebyggelse. Mårdalen kan også trekkes frem med 8 blokker med 4-9 etasjer, disse ble tatt i bruk i 1972. Alle er fasademessig ombygde i nyere tid.

Av større områder med rekkehusbebyggelse fra perioden 1945-80 bør Renen nevnes (ca.1965), Nordås Selegrend (ca. 1970) og Holtastølen (ca. 1968) som representative områder. Ulsmåg hageby, Ulsmågåsen 7-73 (tegnet av J. Djurhuus/ E. Dogger/ E. Knoph og reist rundt 1960) er den største sammenhengende hagebystrukturen i området og er spesiell ved at det er en relativt sen representant for hagebybevegelsen som hadde sin storhetstid i mellomkrigstiden. På Skjoldhøgda vil man finne de eneste terrassehusene fra denne perioden i området, disse er tegnet av M. & J. Svenningsson.

Komponistvillaene Trolldhaugen og Siljustøl peker seg sammen med tidl. statsminister Michelsens, nå kongehusets residens på Gamlehaugen, ut som eiendommer med særskilt interesse. Ikke minst Gamlehaugen gjennom sin tilknytning til vår politiske historie og felles kulturarv. Naturområder, parkanlegg og sammenheng mellom villa og landskap er vesentlige for alle tre anleggene.

Industristedene Fanahammaren og Nesttun

Nesttun og Fanahammaren er med sin store tidsdybde de viktigste historiske senterområdene i bydelen. Fanahammaren vokste først frem som følge av kirkestedet og de gode jordbruksforholdene omkring Fanaelva. Fanabygda har også flere kulturminner fra den tidlige industrialiseringen på 1800-tallet. Ved Fanahammaren ble Rosendahls spinneri (1845) etablert ved Fanaelva og senere Stend Mølle (1857) ved utløpet av Stendavatnet. Industrigründeren Wollert

Nesttun Kommunesenter i tidligere Fana herred. Senterområdet har historisk kontinuitet og stor tidsdybde i bebyggelse og anlegg. (Foto: Christine Hvidsten)

Konow sørget også for at Fanabygda ble tidlig elektrifisert da Stend kraftverk åpnet i 1913.

Ved Hopselven ble Hop spinneri og trikotasjefabrikk etablert i 1879 som etter hvert ble til den såkalte PEDEK-fabrikken (Petersen & Dekke Tricotagefabrik), en av landets største tekstilfabrikker. Nesttun Ullvarefabrikk ble etablert i 1888 lenger oppe i vassdraget. Området er et helhetlig teknisk-industrielt kulturminne med fabrikkbygninger, skole, arbeiderboliger, villabebyggelse m.m. En finner bevarte oppdemmingssystemer rundt begge de to industristedene, dette er representative tekniske og industrielle kulturminner fra den tidlige industrialiseringen på Vestlandet.

Industrietableringen ved Nesttun/Hop-vassdraget var sammen med nye Birkeland kirke (reist 1878) viktige for utviklingen av tettstedet Nesttun. Nesttun ble også tidlig en stasjonsby som et knutepunkt i jernbanenettet, her møttes Vossabanen og Osbanen. Kulturmiljøet rundt Nesttun viser utviklingen fra bondesamfunn til kommunikasjonsknutepunkt hvor funksjonene administrasjon, industri, handel og service etter hvert samlet seg i et senter, og der boligutbyggingen i området rundt i stor grad skjedde som en følge av senterdannelsen og transportsystemet. Dette gjør at vi på Nesttun finner både rester av opprinnelige gårdsbebyggelse, industrihistorie, kommunikasjonshistorie, eldre og nyere villarkitektur og tettstedsbebyggelse fra vår egen tid samlet på et relativt avgrenset område.

Milde hovedgård, på Store Milde.: Milde gård tilhørte dominikanerklosteret i Bergen i middelalderen og har opp gjennom hundreårene vært i Kongens og flere prominente Bergensborgeres eie. Hovedbygningen er et langstrakt tømmerhus i en etasje, med liggande kledning og valmtak tekt med rød tegl. Eksteriøret er preget av lous seize-stilen, med store smårutete skyvevinduer og portal midt på den sørvente symmetriske hovedfasaden mot sør.

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Kulturminner i Fana og Ytrebygda har i hovedsak sin opprinnelse i eldre og nyere jordbrukshistorie rundt Bergen, i fremveksten av tidlig villabebyggelse mot slutten av 1800-tallet, kirkehistorie, fra moderne samferdselshistorie og fra tidlig teknisk-industriell historie.

Fremdeles er Ytrebygda og Fanas særpreg og identitet lesbar gjennom den bevarte opprinnelige bebyggelsen og strukturene i tettstedene som vokste frem fra slutten av 1800-tallet og gjennom 1900-tallet. Lokalsentrene hadde i hovedsak sitt utgangspunkt i jernbanens trasé, men har også utviklet seg fra andre virksomheter og næringer. Kaier, stasjonsbygninger, handel, mølle, industri, herredshus og boliger er typiske eksempler på den tidlige tettstedsdannelsen. Flere av de lokale tettstedene er i dag under omdannelse på grunn av ønsket om høyere utnyttelse rundt kollektivknutepunktene, og kulturminnene er under press.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Fana og Ytrebygda er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelene, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

- **Jordbrukets bygninger og eldre gårdstun:** I Ytrebygda og Fana sett under ett finnes bygninger og strukturer etter flere ulike gårdstyper representert, fra husmannsplasser, selveiende gårder, til adelige setegårder som Store Milde. Gårdene har stor historisk verdi og formidler vår landbrukshistorie. De gjenværende gårdsbygningene og tunene med tilhørende historiske strukturer som steinsatte og oppbygde stier, kjerreveier, steingarder, bakkemurer, stemmer og flomsikrede bekker og elver etc., er viktige kulturhistoriske elementer for å forstå områdenes strukturer og organisering. Lemstover, grindbygde løer og utløer er typiske representanter for en særegen vestnorsk byggeskikk, som etter hvert er blitt sjeldne bygningstyper.

Det er viktig å ivareta de historiske bygningene med autentiske bygningsdeler, byggeskikk, konstruksjoner, materialer og arkitektoniske kvaliteter jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0**. *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*

- **Historiske bygninger, villabebyggelse og småhusområdene:** Villabebyggelsen har gjennomgående høy kvalitet og stor arkitektonisk variasjon. I Fana og Ytrebygda finnes eksempler fra den aller eldste til den nyeste villaarkitekturen. Et viktig kjennetegn er den finstemte sammenhengen mellom hus, hage og terreng.

Fortetting i de områdetypiske villastrøkene er meget utfordrende da dette kan gå på bekostning av det finstemte forholdet som gjennomgående er opparbeidet mellom hus og hage, tomtestruktur og terreng jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0**. *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen* og underpunkt **1.2**. *Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage*, Pkt. **1.3**. *Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortettningsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak* Pkt. **1.4**. *Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene*. Pkt. **1.5**. *Dette gjør vi ved å la karakteristisk og*

stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling

Autentiske bygningsdeler, konstruksjoner, materialer og arkitektoniske kvaliteter er viktige å ivareta. Dette gjøres ved å bevare, reparere og/eller reproducere opprinnelige bygningsdetaljer, slik som historiske vindu, portaler, dører, fasadedekor, listverk, trapper og rekkverk, takteking, panelte fasadekledninger- og pussede muerverflater, porter, murer og gjerder etc. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0**. *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*

- **Teknisk-industrielle kulturminner:** Teknisk- industrielle bygninger og installasjoner er viktige historieformidlere som bør bevares og gis ny bruk jf. Kulturminnestrategiens pkt **2.0** *I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.*

➤ Lokalsentrene, tettstedene

Fremdeles finnes mye av den opprinnelige bebyggelsen og strukturene bevart i tettstedene som vokste fram i Ytrebygda og Fana fra slutten av 1800-tallet og gjennom 1900-tallet. Tettstedene hadde ofte sitt utgangspunkt i jernbanestasjonene, men har også utviklet seg fra andre virksomheter og næringer. Kaier, stasjonsbygninger, handel, mølle, industri, herredshus og boliger er typiske eksempler på den tidlige tettstedsdannelsen. Flere av tettstedene er i dag under omdannelse på grunn av ønsket om høy utnyttelse rundt kollektivknutepunktene, og kulturminnene er under press. De kulturhistoriske sammenhengene og tidsdybden i områdene Paradis, Hop, Nesttun etc. er viktige å ivareta jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0**. *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen, og underpunkt 1.1. Dette gjør vi ved å bruke kulturminnenes egenverdi og deres kulturhistoriske sammenheng som en attraktiv ressurs i stedsutviklingen.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Fana og Ytrebygda: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Nesttun: (KPA 2018, Nesttun, 3) Kommunesenter i tidligere Fana herred, med historisk kontinuitet og stor tidsdybde i

bebyggelse og anlegg. Kulturmiljøet viser utviklingen fra bondesamfunn til kommunikasjonsknutepunkt hvor et administrasjons-, industri- og handelssenter etablerte seg, sammen med boligutbygging knyttet til disse funksjonene.

Det er viktig å opprettholde og videreføre områdets identitet og særpreg som historisk senter. Opprinnelig arkitektur, historiske anlegg, naturgitte forhold og bebyggelsesstrukturer definerer i stor grad området, og miljøet er sårbart for endringer i typologi, høyde, volum, bebyggelsesstruktur etc.

Hop (KPA 2018, Hop, 11) Industrialiseringen rundt Hopsfossen tok til fra slutten av 1800-tallet. Området er et helhetlig teknisk-industrielt kulturminne med fabrikkbygninger, skole, arbeiderboliger, villabebyggelse m.m. Området kjennetegnes av å ha bred variasjon i bygningstyper, med små- og mellomstore bolighus og store ruvende fabrikkbygninger. Spennet i skala, uttrykk og funksjoner er et særpreg for området. Her er det viktig å opprettholde og videreføre områdets identitet og særpreg som industristed. Fasader, struktur og skala må ivaretas ved tiltak innenfor sonen.

Lille Skjolddal: (KPA 2018, Lille Skjolddal, 14) Åpen, villamessig bebyggelse og rekkehus, planlagt og bygget med utgangspunkt i reguleringen fra 1956, utarbeidet av Alvsaker & Vaardal Lunde. Bygningene er tegnet av arkitektene Alvsaker & Vaardal Lunde og Myklebust & Simonæs, dels som typehus, dels som enkeltprosjekt. Hovedtrekk i opprinnelig arkitektur må bevares.

Paradis - Brennhaugen: (KPA 2018, Paradis – Brennhaugen, 16) Paradis som boligområde, grodde frem i forlengelsen av gamle og nye samferdselsåre, som Vossabanen. Plasseringen langs Nordåsvannets bredd, nærheten til byen og de naturskjønne omgivelsene, førte til at det ble et populært sted for velholdne bergensere å bygge sine boliger på begynnelsen av 1900-tallet da jordeiendommene ble skilt ut. Gjennomgående høy arkitektonisk kvalitet preger alle utbyggingsfasene. Homogen bebyggelsesstruktur med finere villaarkitektur i hage, og godt tilpasset et kupert terreng. Bergenskolen som arkitektonisk retning er godt representert. Nye tiltak eller endringer innenfor området må ivareta de høye arkitektoniske verdiene i bestående bebyggelse, samt videreføre de stedsne farge- og materialkvalitetene i området. Nye tiltak må forholde seg til og harmonere med volum og høyder på eksisterende bebyggelse og terreng.

Solåsen: (KPA 2018, Solåsen, 20) Enhetlig og karakteristisk småhusutbygging fra 1947. Etter 2. verdenskrig var bolignøden stor og tilgangen på materialer knappe. Bebyggelsen består av tre hovedtyper hus oppført av monteringsferdige lemmer i én-to etasjer. De holder Husbank-standard, med strenge krav til areal, material og ensretting. Bebyggelsen er en tydelig representant for nyreisningsarkitekturen etter krigen. Helhet i bebyggelse og opprinnelig arkitektur bør bevares, så som i volumsammensetning, møneretning og materialbruk. God terrengtilpasning er viktig at ivaretas og videreføres.

Storetveit: (KPA 2018, Storetveit, 21) Enhetlig bygningsmiljø med tidstypiske eneboliger og boliger i rekke, i én til to-etasje, hovedsakelig fra 1950 til 1970-tallet. Enkelte eldre bygninger fra begynnelsen av 1900-tallet. Området karakteriseres av høye arkitektoniske kvaliteter der bygningene er godt tilpasset terrenget og hvor den kupert topografien er beholdt som en del av hageanleggene. Områdets høye arkitektoniske kvaliteter og gode materialvalg må ivaretas og videreføres ved endring eller nye tiltak. Nye tiltak skal utformes i samspill med eksisterende arkitekturs høyde, volum, typologi og de bygde omgivelsenes karakter, med god terrengtilpasning.

Forts. utfyllende informasjon,

Tveiterås: (KPA 2018, Tveiterås, 22) Villabebyggelse med hovedvekt i utbyggingen fra 1930 til 1960- tallet. Arkitekt Leif Grung la grunnlaget for en helhetlig boligutbygging og tegnet og fikk oppført 30 villaer. Aage Blich videreførte og overtok utbyggingen etter Grung. Området karakteriseres av unike villaer på store eiendommer med god terrengtilpasning og utnyttning av et kupert landskap. Enkelte nyere villa-og eneboliger er oppført og innpasset i nyere tid, disse følger i stor grad områdets karakter med hensyn til volum, skala, høyder, materialitet og terrengtilpasning.

Området karakteriseres av høy arkitektonisk kvalitet og gode materialvalg, nye tiltak og endringer skal utformes i samspill med eksisterende arkitektur og de bygde omgivelsenes karakter, og med god terrengtilpasning. De stedege farge- og materialkvalitetene i området skal videreføres.

Fana - Stend: (KPA 2018, Fana – Stend, 29) Fanabygden: En rekke viktige kulturminner er knyttet til den religiøse aktiviteten i og rundt det tidligere valfart-stedet Fana kirke og den tilhørende Fana prestegård. Stend hovedgård, der Hordamuseet i nyere tid er blitt lokalisert, er også rikt på kulturminner med et stort tidsspenn. Det er særlig middelalderkirken, Stend hovedgård og den tidlige industrireisningen som har vært avgjørende for stedsdannelsen i Fanabygden. Oppdemmingssystemer i Fanaelven knyttet til tidlig industrietablering og kraftproduksjon ved Fanahammaren og Stend har røtter tilbake til midten av 1840-tallet og må bevares for å forstå stedets egenart.

I området er det forhistoriske gravhauger som vitner om stor tidsdybde.

Kalandsvatnet: (KPA 2018, Kalandvatnet, 31) Fellestrekk for disse hensynssonene er at de representerer verdifulle kulturlandskap med stor verdi, og med stor tidsdybde. Forhistoriske gravhauger, eldre ferdselsårer som postveier og jernbanetraséer, husmannsplasser, eldre gårdstun med tilhørende strukturer og krigsminner er representert i mange av hensynssonene. Ved Kalandsvatnet går den Stavangerske postvei. (Mangler tekst!)

Lønningshavn: (KPA 2018, Lønningshavn, 32) Fellestrekk for disse hensynssonene er at de representerer verdifulle kulturlandskap med stor verdi, og med stor tidsdybde. Forhistoriske gravhauger, eldre ferdselsårer som postveier og jernbanetraséer, husmannsplasser, eldre gårdstun med tilhørende strukturer og krigsminner er representert i mange av hensynssonene. Hensynssonen ved Lønningshavn omfatter i tillegg til husmannsplassen, blant annet Espeland biologiske stasjon og naustmiljøet på Espeland. (Mangler tekst!)

Komponisthjemmene Troidhaugen - Siljustøl: (KPA 2018, Komponisthjemmene, 40) Komponisthjemmene Troidhaugen (Edvard Grieg) og Siljustøl (Harald Sæverud) er viktige kulturminner knyttet til to av Norges mest betydningsfulle komponister og er av internasjonal betydning. Villaene har svært høye arkitektoniske verdier. Naturområder og sammenhengen mellom villa og landskap er vesentlige i seg selv. Eiendommene med bygninger, hage og landskap skal bevares. Museumsdrift krever tilpasninger, men disse må ikke komme i konflikt med kulturminneverdiene. Nybygg og større byggeprosjekter i nærheten må ta nødvendig hensyn til komponisthjemmene og anleggene i sin helhet. Visuell påvirkning og fjernvirkning er sentralt.

Milde: (KPA 2018, Milde, 41) Store Milde gård tilhørte dominikanerklosteret på Holmen i middelalderen.

Nåværende hovedbygning i herregårdsanlegget ble reist 1723 og er sammen med tilhørende hage et av landets mest komplette miljø fra rokokkoperioden. Fredet etter kulturminneloven. Det er viktig å ivareta landskapsrommet for tilhørende strukturer som ikke omfattes av fredningen. Sikre ivaretagelse av kulturhistoriske bygg og anlegg av nasjonal interesse med tilhørende kulturminner.

Historiske jernbanetraséer: (KPA 2018, Historiske jernbanetraséer, 25)

Osbanen var en smalsporet jernbane som gikk mellom Nesttun og Osøyro, den åpnet i 1894 og ble nedlagt i 1935. Traseen gikk fra Nesttun omtrent langs Fanavegen gjennom Rådalen til Fana og langs vestsiden av Kalandsvatnet og videre fra Kalandseidet langs E39 til Os.

Forts. utfyllende informasjon,

Gamle vossebanen åpnet i 1883, og var første del av Bergensbanen. Jernbanen ble del av et større samferdselsnett, med postveier og fjordbåttrafikk. Ingen andre jernbanestrekninger kan i dag vise til denne kombinasjonen mellom tog- og båttransport. Strekningen Tunestveit-Midtun er fredet.

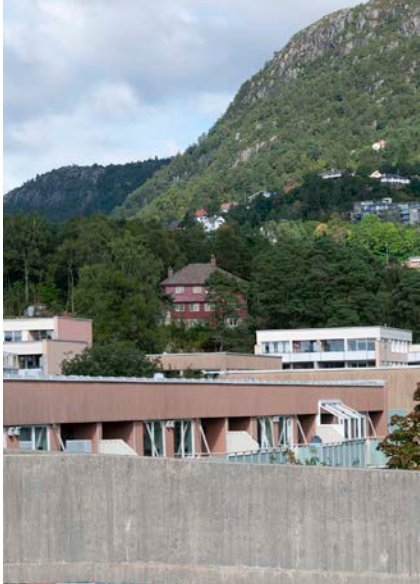
Strukturer som forstøtningsmurer, skjæringer, kulverter, portaler, tunneler, broer samt jernbaneteknisk utstyr og bygninger bør bevares. For fredet strekning se Riksantikvaren for ytterligere informasjon.

Historiske veifar: (KPA 2018, Historiske veifar, 26)

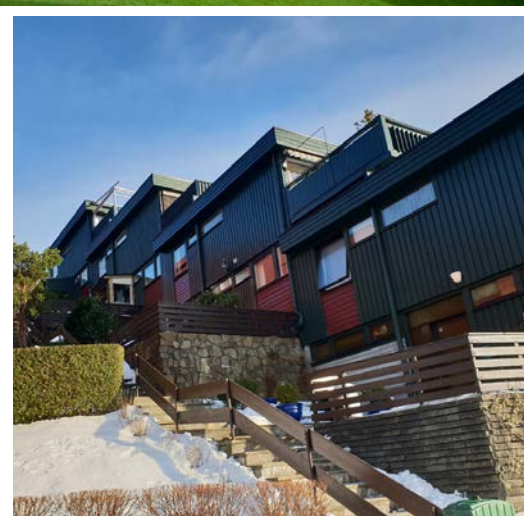
Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdslårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om nærmere undersøkelser for å vurdere tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene. Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er del av første generasjon offentlig vegnett som har bundet landet sammen. SVV (Statens vegvesen) skal høres i saker som angår postveiene. Strukturer som forstøtningsmurer, kulverter og broer bør bevares.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

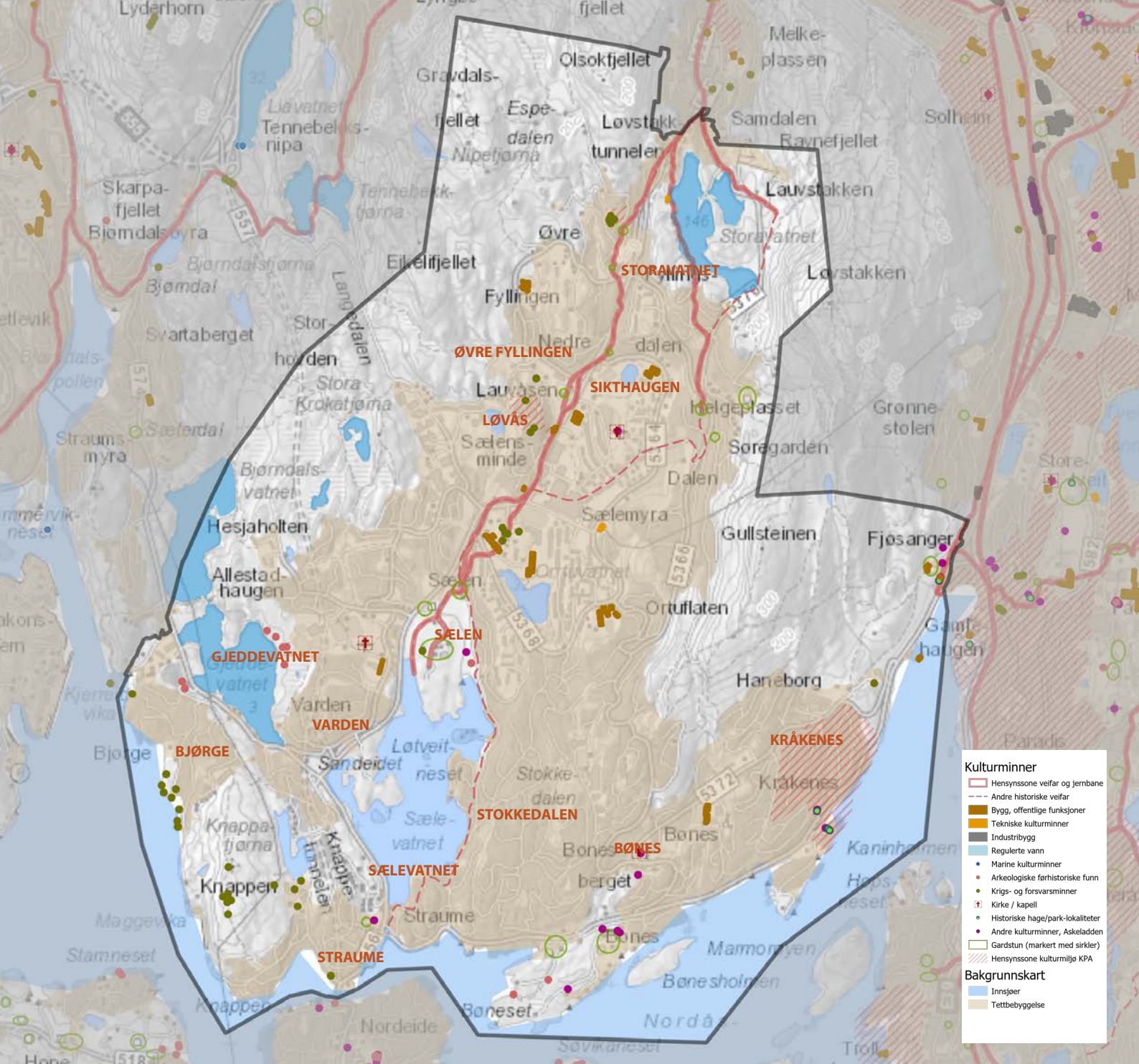

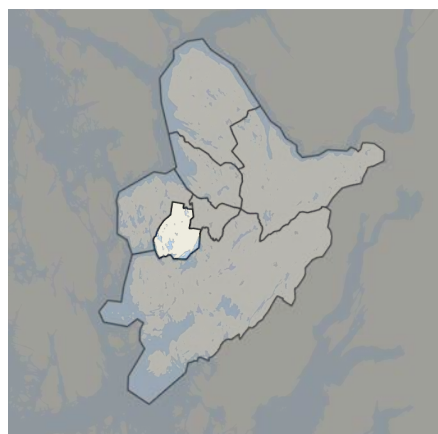
FYLLINGSDALEN

Bydelskart over Fyllingsdalen. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Fyllingsdalen. Den grønne dalen i 1931, før den nye drabantbyen. Løvås gård, bruk nummer 1, ses til venstre i bildet. Våningshuset fra 1790 er fortsatt bevart.

FYLLINGSDALEN

Landskap og historisk utvikling

Fyllingsdalen hørte tidligere til Fana kommune, og ble innlemmet i Bergen kommune i 1955. Innlemmelsen var blant annet motivert av behov for byggeland i Bergen, og jordbruksarealene som lå i midten av dalen på forholdsvis flatt terreng egnet seg godt som et fremtidig sentrumsområde i dalen. Helt frem til 1960-tallet fremstod Fyllingsdalen som et jordbrukslandskap med spredt gårdsbebyggelse. Bønes ble innlemmet i Bergen sammen med gamle Fana i 1972 og ble en del av Fyllingsdalen bydel i 2000.

Det finnes spor etter forhistorisk bosetning i det som i dag er Fyllingsdalen bydel, men funnene fra forhistorisk tid er få. Det er nærliggende å tro at aktiviteten i området har vært vesentlig større enn det mengden av funn antyder. Siden området i dag er tett utbygget er muligheten for å gjøre nye funn begrenset.

Helt frem til 1960-tallet fremstod Fyllingsdalen som et jordbrukslandskap med spredt gårdsbebyggelse knyttet til bruk under matrikelgårdene Tjønne, Øvre Fyllingen, Nedre Fyllingen, Helgeplassen, Sælen, Bjørge, Knappen, Straume og Bønes. Det er i dag få bevarte helhetlige bebyggelsesstrukturer etter gårdsdriften i Fyllingsdalen. Tunet med innmark etter Lauvås som var et bruk under hovedgården Nedre Fyllingen, og Sælen gård med kjerreveier og innmark, er unntakene. Sælen kan ha blitt ryddet allerede i folkevandringstiden omkring 400 e.kr, og er trolig

§ 35.5 Hensynssone bevaring kultur- miljø (570) i Fyllingsdalen:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Kråkenes**
- **Historiske ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Illustrasjon: Forslag til bebyggelsesplan for Fyllingsdalen sentrale deler, datert 27.1.1963. Strukturene for bebyggelse og grønne fellesarealer er gjenkjennelige i dag.

den eldste gården i Fyllingsdalen. Sælen var en av de største gårdene i Bergensområdet i eldre tider, og var fra 1680 til 1857 en av de flotteste lystgårdene i Hordaland. Bygningene på Sælen gård er i dag stort sett av nyere dato, men det frodige, grønne og åpne kulturlandskapet som ble dannet rundt gården er bevart den dag i dag.

Det best helhetlig bevarte bruket inkludert gårdsbygninger i Fyllingsdalen er imidlertid Løvås/Lauvås som ble skilt ut fra Nedre Fyllingen hovedgård som ett av fire gårdsbruk. Her er våningshus fra 1790 og kårhus fra 1912 bevart i tillegg til bakkemurer, oppmurte stier, kjerreveier og allé-beplantning langs gårdsveien. Øvrige vitnesbyrd om den eldre gårdsbebyggelsen i Fyllingsdalen består av mer løsrvene fragmenter.

Ferdsel og knutepunkt

Den eldste kjente veien gjennom Fyllingsdalen, er veien fra Damsgård til Sælen. Den eldste kartfestede traseen er fra 1770-årene, og er der definert som en ride- og gangvei. Veinettet som sees på gamle kart viser at ferdselen gikk mellom de viktigste gårdene som gjerne lå langs vassdraget i bunnen av dalen i nord-sørlig retning. Traseen Fyllingsdalsveien - Folke Bernadottes vei - Hjalmar Brantings vei - Fyllingsdalsveien følger altså i stor grad den historiske veitraseen igjennom Fyllingsdalen. Denne kontinuiteten i trasevalg og den omfattende bebyggelsen langs veien har ført til at det meste av rester etter gamle veifar er borte.

Fyllingsdalen ble bygget som en drabantby etter internasjonale forbilder. En drabantby skal være selvforsynt, men også ha en lettvin og rask tilkomst til byen. Fyllingsdalens særpreg i dag har i hovedsak sin opprinnelse i de planleggingsgrep som ble gjort av generalplankontoret og byplankontoret i Bergen kommune mot slutten av 1950-årene og 1960-årene. Bydelen ble da totalplanlagt med utgangspunkt i en disposisjonsplan med et bydelssenter i midten av dalen. (Oasen). Disposisjonsplanen la opp veinettet for Fyllingsdalen og forbindelsen til byen. Puddefjordsbroen åpnet i 1956 og Løvestakk tunnelen åpnet i 1968. Dermed var en forbindelsen mellom sentrum og Fyllingsdalen adskillig raskere og utbyggingen skjøt fart.

Med utgangspunkt i disposisjonsplanen ble det i 1962 også utarbeidet en parkplan som skulle knytte sammen boligområdene i Fyllingsdalens sentrale deler, med omkringliggende fjell- og skogsområder. Ved å lage fem såkalte «parkveier» eller «parkstriper» supplerte man det interne gangveisystemet mellom blokkbebyggelsen med grønne bilfrie korridorer til skolene og ut i turområdene på Løvestakken og Kanadaskogen. Skolene ble plassert nær disse parkveiene slik at barn kunne komme seg til og fra skolen uten å ferdes i trafikken. Av parkveiene/parkstriperne er de som fører gjennom Sikthaugen og Lillehatten borettslag bevart med mindre forandringer og utgjør viktige særtrekk ved disse kulturmiljøene. De tre andre ble ikke realisert slik disposisjonsplanen la opp til.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Fyllingsdalens særpreg i dag har i hovedsak sin opprinnelse i de planleggingsgrep som ble gjort av generalplankontoret og byplankontoret i Bergen kommune mot slutten av 1950-årene og 1960-årene. I tilbakeblikk ser en av bydelen faktisk i stor grad ble utbygget i samsvar med disposisjonsplanens hovedgrep. Det som gjør bygningsmiljøene i bydelen til interessante kulturmiljøer fra vår nære fortid, er særlig den tydelige sammenhengen mellom helhetlig planlegging, landskapstilpasset bebyggelse, og boligbygging basert på ferdighus og elementbygg som frem til 1960-tallet ennå var relativt lite utbredt i Bergen.

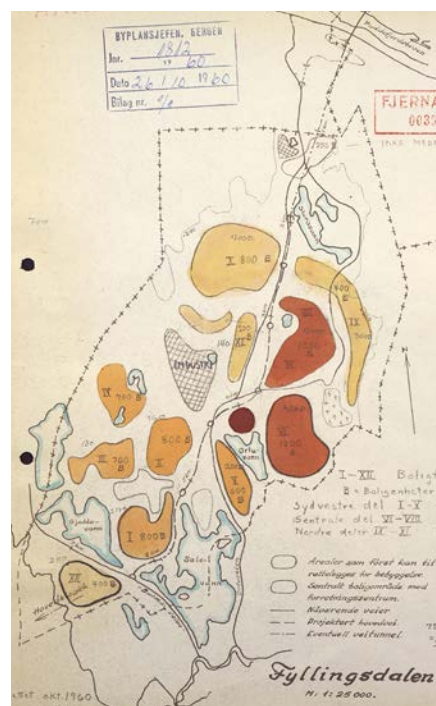
Utviklingen av Fyllingsdalen som Bergens første totalplanlagte drabantby foregikk på tre plannivåer i tiden mellom 1955 og 1975; generalplanen for Bergen (1957), disposisjonsplanen for Fyllingsdalen (1962-63) og de mer detaljerte regulerings- og bebyggelsesplaner i de enkelte boligområder som ble bygget ut.

Den eldste kartfestede traseen mellom Damsgård og Sælen. Her fra området ved øvre Fyllingen gård. De gamle gårdsbygningene er viktig å bevare som historiefortellende elementer i kulturmiljøet.

Gården Sælen er trolig den eldste gården i Fyllingsdalen. Her fra Vestre Sælen, bruk nummer 1, våningshus fra 1860.

Illustrasjon av disposisjonsplan for Fyllingsdalens sentrale deler fra 1960. Denne la opp til en feltutbygging og en varierende grad av boligtypologi og boligtetthet i Fyllingsdalen.

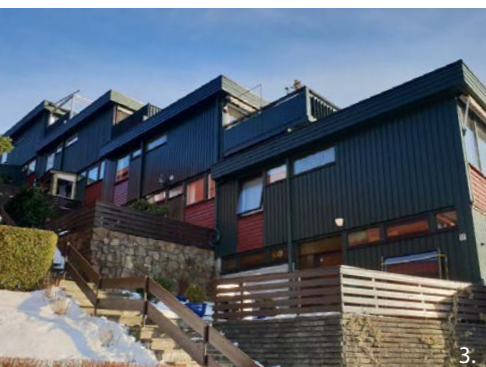

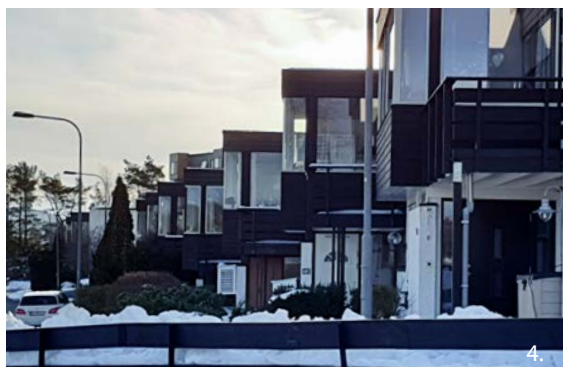
1.

2.

3.

4.

5.

1. Varden under utbygging i 1964. Variert fargebruk og røde teglsteinstak. (Kilde: UIB, Marcus) 2. Sjømennenes borettslag, som ble oppført i 1969-70 etter tegninger av arkitekt Kåre Frølich. 3. Her ses et av de karakteristiske sammenkjedingsprinsipp, både for å utnytte terrenget og for å gi like bo- og utsiktsforhold for hver enhet. 4. Vassteigen borettslag, tegnet av arkitektene Aall og Løkeland i 1970 5. Vestre Sælen gård, med våningshus fra 1932 og løe fra 1927. Det eldste veifaret vi kjenner gikk her fra Sælen og til Damsgård.

Byplanen

Generalplan for Bergenshalvøya og Askøy ble lagt frem i 1957 og det som skilte fra tidligere plan- og reguleringsarbeid i Bergen, var at den var en regionplan som så byutviklingen i sammenheng det reelle bymessige området i tilstøtende omegnskommuner. Et av de aktuelle områdene for boligbygging og nye industriarealer som ble pekt i denne planen var Fyllingsdalen. Generalplanen førte også med seg en ny praksis i byplanleggingen som tydelig kom til uttrykk i arbeidet med Fyllingsdalen. Denne formen for byplanlegging la stor vekt på prinsippet om undersøkelse før plan, og banet vei for en hel mengde analyser av boligbehov, regional befolkningsutvikling, trafikk, industriutvikling o.a. Fyllingsdalen ble som følge av dette gjenstand for ganske dyptgående vitenskapelige analyser, som blant annet pekte på hvilke arealer som var egnet for boligbygging og størrelsen på arealet som var mulig å bebygge.

Disposisjonsplan for Fyllingsdalen la rammene for mer detaljerte og bindende reguleringsplaner og bebyggelsesplaner. Planen har virket strukturerende på bebyggelsesmønsteret i bydelen på ulike måter. Planen tok utgangspunkt i at en skulle dele bebyggelsen inn i høy, middel og lav utnyttelsesgrad og lokalisere dem i henholdsvis sentrale, sydvestre og nordre deler. Regnestykket på antall boenheter var at de sentrale feltene skulle romme 2500 boenheter, sydvestre 3600 og de nordre 1400. Til sammen ble det beregnet at det var plass til 26250 mennesker i Fyllingsdalen ferdig utbygd. Dette reflekteres i dagens bebyggelsesmønster i Fyllingsdalen.

Reguleringsplanene og bebyggelsesplanene er det tredje nivået i Fyllingsdalens byplanhistorie som ble utarbeidet for boligfeltene med utgangspunkt i graden av

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder.

• Kråkenes

NBI-registeret er en liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse. Stor aktivitet og utbyggingspress gjør at kulturmiljøene i mange byer er ekstra utsatt for endringer og ødeleggelser. Det vil være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NBI-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse blir ivaretatt.

Utfyllende informasjon om NBI-områdene:

<http://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Parti fra Sælemyr/Lyshovden bebygget i 1968-69. Ved utbyggingen av såkalte "drabantbyer" på 1960-tallet ble det lagt stor vekt på gode felles uteområder og terrengtilpasset blokkbebyggelse med rasjonelle planløsninger.

1. Fra Kråkenes, helhetlig arkitektonisk og kulturhistorisk viktig miljø. I hovedsak tegnet og planlagt av arkitekt Fredrik Konow Lund. 2. Detalj fra høyblokken oppført i 1968 i Sælemyr borettslag. Bygningen står på betongpilarer, "pilotis", som var et arkitektonisk grep som ble introdusert av den franske byplanleggeren og arkitekten Le Corbusier. Grepet gir frie siktlinjer og mer åpent areal i tettere bystrukturer. Blokken i Sælemyr er, sammen med Rådhuset i Bergen, et sjeldent eksempel på slik formprinsipp i Bergen. 3. Sikthaugen terrasse. Sikthaugen er oppført med parkstripe i forgrunnen og terrassehus som klatrer og er "sakset" i forhold til hverandre. De er fint tilpasset terrenget, kledd i rødt, grønt og blått trepanel. Oppført tidlig 1970-tall.

tetthet og boligtyper feltene imellom, kunne det også være en plan for sammensetningen av boligtyper innad i hvert enkelt felt. Som regel satte en da sammen bebyggelsen ved ulike kombinasjoner av frittliggende småhus, atriumhus, terrassehus, rekkehus, blokker og høyhus. Det ble planlagt i alt 13 boligfelt, og den første reguleringsplanen ble godkjent i 1959 og den siste i 1970.

Bebyggelse

Fyllingsdalen forteller mye om hvordan arkitekturen og bygningshistorien token ny retning i etterkrigstiden, mot mer industrialisert byggeri, standardiserte løsninger og et forenklet formspråk. Likevel ble hustyper som atriumhus og terrassehus karakteristiske og nyskapende trekk ved Fyllingsdalens arkitekturhistorie. Et atriumhus har et indre gårdsrom, som regel rektangulært, avskjermet mot naboer eller gate i alle fire retninger. Planformen kan sammenliknes med et rutenett for bondesjakk på 3x3 ruter. Selv om det finnes innslag av atriumhusets planløsning i enkelte rekkehusprosjekt i Fyllingsdalen, er Wergeland borettslag fra 1972-74 det eneste rendyrkede atriumhusområdet som ble bygget i Fyllingsdalen.

Rekkehusbebyggelsen ble også gjenstand for arkitektonisk nytolkning, med flere fine eksempler i sydvestre og nordlige deler av Fyllingsdalen. Et gjennomgående trekk ved all rekkehusbebyggelse som kom til i Fyllingsdalen mellom 1966 og til ca. 1980 er at rekkenes lengde og beliggenhet i forhold til hverandre, modulenes sammenkjedingsprinsipp, og vertikale og horisontale forskyvninger i rekkene ble et vesentlig arkitektonisk og estetisk virkemiddel. Videre ble rekkehusbebyggelsen anlagt slik at en forsøkte å utnytte terrenget og forene gode fellesarealer med private hageflekker og uterom.

Lamellbebyggelsen i Fyllingsdalen forteller om tidens politiske visjon om bedre og sunnere boliger til alle. Med lamellbebyggelse menes lavblokker, høyhus eller punkthus som er gruppert slik at det dannes et felles uterom og grøntområde mellom blokkene. Lamellbebyggelsen skiller seg fra kvartalsstrukturene ved at mellomrommene ble tillagt stor vekt og ble variert ut fra antall blokker, terrengforhold og ut fra hvilke typer blokker som inngikk i det enkelte området. Plasseringen av blokkene i et naturområde med vann og skog rundt var meget typisk for etterkrigstidens idealer.

Videre var planløsningene utformet slik at hver leilighet fikk tilgang til sol og utsikt. Kjøkken og bad er ofte orientert mot nordøst mens oppholdsrommene er orientert mot sydvest ofte med altan og karnapp som vender mot grøntarealene. I Vardeveien ble det bygget fire parallelt oppstilte lavblokker for BOB i 1963-64. Dette var de første blokkene som ble oppført i Fyllingsdalen. Deretter kom tre høyhus i Hesjaholtet i 1966, i Smiberget ble det bygget 24 lavblokker og 2 høyhus mellom 1964-67, og fra 1965 og i årene fremover kom det flere borettslag i sentrale Fyllingsdalen der blokkene ble organisert etter lamellbebyggelsesprinsippet.

Et landemerke for Fyllingsdalens nyere arkitekturhistorie er høyblokken i Sælemyr borettslag. Høyblokken på 13 etasjer og 144 boenheter ble oppført i 1968, tegnet av arkitektene Eyvind Retzius og Svein Bjøland, og konstruert i samarbeid med ingeniørkontoret Einar Helmers Olsen som var bygningsteknisk ansvarlig. Høyblokkens karakteristiske trekk at sokkeletasjen består av et gjennomgående system av pilarer i armert betong – pilotis – som hever bygningen over bakken og frigjør plass under den. Likevel ble det bygget relativt få høyhus i Fyllingsdalen sammenliknet med antallet lavblokker og rekkehus. I alt ble det oppført 16 høyhus i Fyllingsdalen, og de aller fleste av disse ble samlet i to områder utenfor det sentrale Fyllingsdalen, i Løvåsen b/r og Vestlund b/r fra henholdsvis 1970 og 1971.

Utbyggingen av feltene med både lamellbebyggelse og variert småhusbebyggelse fortsatte framover til 1980 tallet og utviklingen kan leses i det arkitektoniske formspråket, fra 1960- og 70-tallets flate tak, enkle geometriske former og rasjonelle romplaner, til 1980-tallets bruk av ulike former og teknikker som f.eks. prefabrickerte betongelementer. I enkelte av rekkehusområdene som i Løvåsbakken og Lillehatten ser en dessuten en begynnende overgang til postmodernismens formspråk med bruk av asymmetriske takformer og splittmøne med vinduer for overlys. Dette lekne arkitektoniske uttrykket foregriper utviklingen i deler av Bønesområdet som ble bygget ut på 1980-tallet, blant annet Bønesheien med rekkehus med «omvendte» og forskjellige pulttak.

Enhetlige og kulturhistorisk verdifulle eneboligområder i Fyllingsdalen finnes i dag i hovedsak på Kråkenes, Straume og Stokkedalen. Bygningssmiljøet og villaarkitekturen her er en arv fra Fana kommune som lenge prioriterte utbygging av eneboligområder. I 1972 ble disse områdene en del av Bergen kommune og med gjeldende administrative inndelingen en del av Fyllingsdalen bydel.

Kråkenes ble utskilt som egen gård fra Fjøsanger i 1809, og kort etter ble hovedhuset Sophies Minde oppført som et lysthus. Gården ble delt i Øvre og Nedre Kråkenes i 1847, og i 1880-årene ble de første villatomtene utskilt. Fra 1930-tallet ble området bebygget med villaer tegnet av arkitekt Frederik Konow Lund, en fremtredende representant for arkitekturretningen, Bergenskolen. Et av de mest fremtredende trekkene ved Konow Lunds villaarkitektur på Kråkenes, er et gjennomarbeidet samspill mellom hus, hage, landskap og topografi. Han lar arkitekturen spille på lag med omgivelsene, og formgir husene ved å la dem følge landskapet. Konow Lund eide og utparsellerte tomtene selv, slik at landskap, hager og bygninger er nøye samstemt i hele området.

Kråkenes: Bygningstiljøet skiller seg ut som et helhetlig boligområde som viser arkitekt Frederik Konow Lunds arkitektur i sammenheng og utvikling. Bebyggelsen har høy arkitektonisk verdi og viser samspill mellom bygningers form, materialbruk, terreng og landskap. Området er av nasjonal interesse.

FYLLINGSDALEN

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: I hovedsak har Fyllingsdalen bevart kulturminner og kulturmiljøer som er knyttet til etterkrigstidens byvekst og håndteringen av den gjennom storskalaplanlegging og styrt utbygging av såkalte «satellittbyer» eller «drabantbyer».

Fyllingsdalen er den første rene satellittbyen i Bergen, som på 1960- og 70-tallet ble utbygget konsistent og med høyest kvalitet etter tidens by-idealer. I dag fremstår Fyllingsdalens som et svært helhetlig by- og bomiljø hvor planer og arkitektur fra denne tiden fremdeles er i varetatt og utgjør identitetsbærende trekk på stedet, samtidig som Fyllingsdalen som jordbrukslandskap med spredt gårdsbebyggelse også er synlig og lesbare strukturer blant bebyggelse og landskap.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Fyllingsdalen er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelene, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

- **Eldre gårdstun:** Gjenværende gårdsbebyggelse i Fyllingsdalen er viktige kulturminner fra før drabantbyens tid. Her er det i noen grad et arealpotensiale som setter områdene under utbyggingspress. Gårdene med tilhørende strukturer bør bevares for fremtiden fordi kulturminner fra det eldre jordbrukslandskapet i bydelen er sjeldne. Spesielt gjelder dette Sælen gård, og delvis gjenværende strukturer etter Lauvås gård. Det er viktig å ivareta de historiske bygningene med autentiske bygningsdeler, byggeskikk, konstruksjoner, materialer og arkitektoniske kvaliteter jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*
- **Enebolig- og villaarkitektur:** Bygningsmiljøet på Kråkenes med villaarkitektur i hovedsak tegnet av arkitekt Konow Lund skiller seg ut som et av de mest helhetlige bygningsmiljøene som viser Bergensskolens arkitektur. Bergensskolens arkitektur videreførte vestlandske byggetradisjoner, som bruk av skifer, gråsteinsmur og liggende panel. Området særegent og preges av gjennomgående høy kvalitet på arkitektur med god terrengtilpasning. Karakteren er gjennomgående og må ivaretas og styrkes ved eventuell endring og innpassing av nybygg. Området omfattes av Riksantikvarens register Nasjonale interesser i by (NBI-område) og er regulert til bevaring med egne bestemmelser jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.1: Dette gjør vi ved å optimalisere og bruke hensynssoner og bestemmelser på alle plannivå for å sikre kulturarven formelt vern (...).*
- **De grønne fellesarealene, blokk- og lamellbebyggelse:** Lamellbebyggelsen i Fyllingsdalen er godt bevart mht. bebyggelsesstruktur og åpne rom mellom blokkene. Lamellbebyggelsen tydelig uttrykk for etterkrigstidens program om å gi alle tilgang til lys, luft og sol. Grøntkorridorene med gangveiene og spillet mellom bygninger, terreng og grønne fellesanlegg er i hovedsak godt bevart og danner

særtrekk som må bevares. Ved utvikling og fortetting i disse området er det viktig å identifisere plangrepet og videreføre disse kvalitetene jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggeprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.*

- **Eksperimentell rekkehusarkitektur:** Fyllingsdalens har Bergens bredeste og mest varierte eksempler på moderne eksperimentell rekkehusarkitektur fra 1960- og 1970-tallet. Bruken av hustyper som atriumhus og terrassehus er et karakteristisk nyskapende trekk ved Fyllingsdalens arkitekturhistorie som har kulturhistorisk verdi og må bevares jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og underpunkt 1.2. Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage, Pkt. 1.3. Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortettingsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak Pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene. Pkt. 1.5. Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*
- **Krigsminner:** Krigsminnene er i dag ofte fragmenterte og godt skjult. Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang, og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjonshistorien jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunktene 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning. 5.5: Dette gjør vi ved å kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggeprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Fyllingsdalen: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Kråkenes (KPA 2018, Kråkenes, 12) Enhetlig boligområde som viser arkitekt Frederik Konow Lunds arkitektur i sammenheng og utvikling. Bebyggelsen har høy arkitektonisk verdi og viser samspill mellom bygningers form, materialbruk og landskap. Området er av nasjonal interesse. Eksisterende bygninger, med fasader, materialbruk, farger, volum og hage må bevares. Nye tiltak skal utformes med god terrengtilpasning i samspill med de bygde og naturgitte omgivelser karakter. Materialbruk i området skal videreføres.

Historiske ferdselsårer (KPA 2018, Historiske ferdselsårer, 26)

Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er.

Strukturer som forstøtningsmurer, stabbestein, kulverter og broer er viktige historiefortellende spor etter ferdselen som bør ivaretas og bevares.

Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er del av den første generasjonen av offentlig vegnett som har bundet landet sammen. Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om at det er behov for nærmere undersøkelser, som grunnlag for å vurdere et tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene.

Statens vegvesen skal høres i saker som angår postveiene.

Nasjonale interesser i by, NBI-register NBI-registeret er en liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse. Stor aktivitet og utbyggingspress gjør at kulturmiljøene i mange byer er ekstra utsatt for endringer og ødeleggelser. Det vil være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NBI-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse blir ivaretatt.

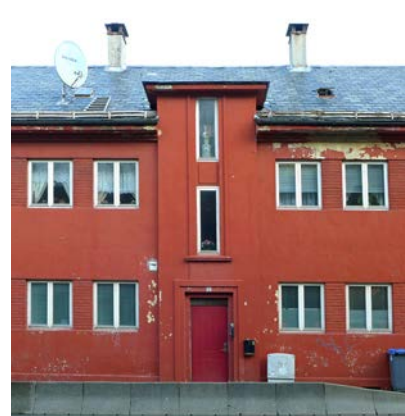
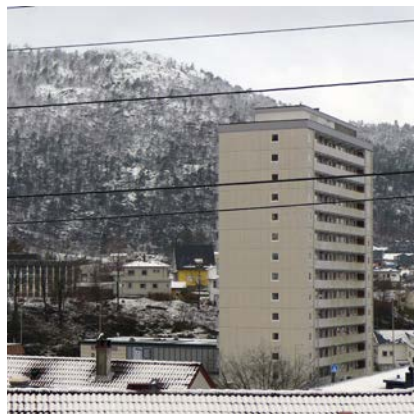
Utfyllende informasjon om NBI-områdene: <http://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

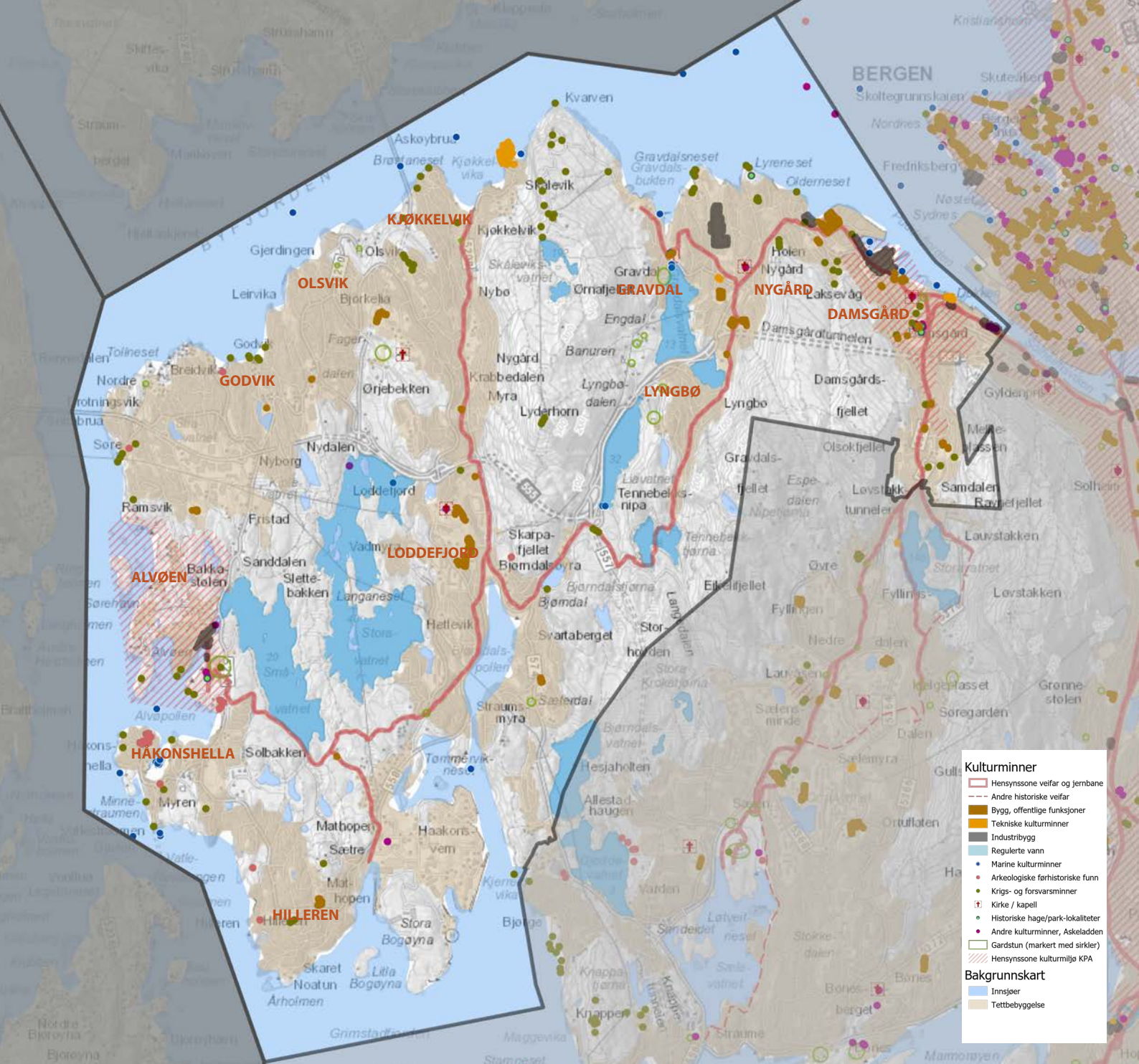

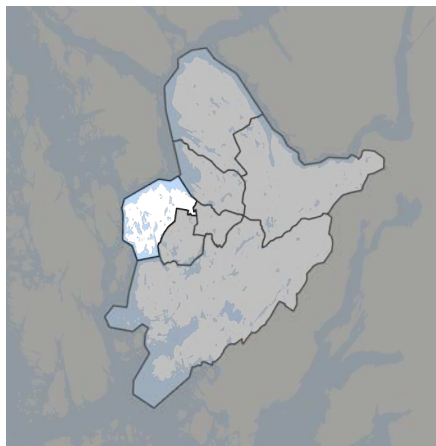
LAKSEVÅG

Bydelskart over Laksevåg bydel. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Laksevåg og Bergen sett fra Laksevågneset med Nordrevågen i forgrunnen. Den opprinnelige jordbruksbebyggelsen ble gradvis supplert med villaer og strandsittereiendommer utover 1800-tallet. Tettstedet Laksevåg utviklet seg som industristad fra midten av 1800-tallet, fra starten av rundt Søreivågen, senere Nordrevågen der Laksevåg verft etter hvert ble den største bedriften.

LAKSEVÅG

Landskap og historisk utvikling

Laksevåg bydel utgjør den vestlige delen av Bergenshalvøyen. Fra 1741 var Laksevåg en del av Askøy herred, men ble i 1875 skilt ut som eget sokn med kirke. Fra 1880-årene økte befolkningen på strandstedet som følge av industrialiseringen, og Laksevåg ble egen bygningskommune i 1889 med ansvar for brann, bygnings- og reguleringsaker. Laksevåg var selvstendig herred fra 1918 fram til sammenslåingen til «stor-Bergen» i 1972.

De topografiske betingelsene for bosetning og bruk av arealer ble formet i siste istid for omkring 10 000 år siden da iskappen trakk seg tilbake og havnivået sank. Dette fremskapte to dominerende landskapsrom på hver sin side av Olderneset. Det ene kalles Gravdalsforkastningen og ligger mellom Holenfjellet og Lyderhorn. Det andre er en langsgående, kupert landtunge under fjellene Løvstakken og Damsgårdsfjellet, som vender seg mot Byfjorden. De naturlige forutsetningene for jordbruksdrift har aldri vært spesielt gode i området, men her var gode beiteområder.

De fleste funnstedene fra førhistorisk tid er langs kysten. Funnene med steinalderboplassene ved «Myro» på Håkonshella er spesielt rike. Håkonshella har også sterk tilknytning til vår første kristen konge; Håkon I den gode (Adalsteinsfostre), som ifølge sagaene døde her i 961 etter å ha fått banesår i

§ 38.3 Historiske områder

(pbl § 11-9 nr 5)

KPA 2018

Bestemmelsesområder, plankart 1

- **Alvøen #5**
- **Laksevåg #6**

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstruktur ved nye tiltak.

38.3.2 I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeides dokumentasjon, der historisk bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føringer for videre byutvikling.

38.3.3 I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi. Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.

Laksevåg er en stor og mangfoldig bydel, med stor variasjon i bebyggelse- og struktur. 1. Spredt småhusbebyggelse på Håkonshella med tettbygde Alvøen på andre siden av sundet. 2. Parti fra Bjørndalspollen og helleren under Sildaberget. 3. Gårdsbebyggelse i Kongshavn vitner om tidligere tiders næringer. Her supplert med nyere tilbygg for å møte dagens krav til areal og komfort. 4. Foto fra ca. 1930 som viser den eldre villabebyggelsen som etableres rundt Simonsviken og landskapsrommene utenfor. (kilde: UIB/marcus)

slaget ved Fitjar. Like ved fjordarmen Bjørndalspollen i Loddefjord, ble det i 1957 oppdaget en «heller» under Sildaberget i Skorpfjellet. Helleren er usedvanlig ruvende og mektig, og har spor etter flere tusen år gammel bosetning. Det er gjort flere funn ved helleren, men den er ikke arkeologisk undersøkt.

I indre deler av Laksevåg er det ikke påvist arkeologiske lokaliteter på land. Dette avspeiler ikke nødvendigvis at området har vært lite attraktivt tidlig i historien, men snarere viser det at det ikke ble søkt aktivt etter fornminner da bebyggelsen kom til i nyere tid. Det er imidlertid kjent noen løsfunn fra området, blant annet av redskaper fra steinalderen.

Håstein, Gravdal, Kjøkkelvik, Loddefjord og Alvøen er trolig de eldste gårdene i bydelen, men sporene etter disse gårdene er i dag først og fremst bevart i form av stedsnavnene. Gravdal kan ha blitt ryddet mellom år 600 og 800, men det er dokumentert at det var kornmølle drift i forbindelse med gården tilbake til 1200-tallet. Det er påvist en stemme i Gravdalsvannet som ligger under dagens betongdam med mulig kjerne fra middelalderen. De fleste gårdsbrukene ble lagt ned i tiden etter 2.verdenskrig, og de tidligere bare åsene ble beplantet med gran. Materielle kulturminner etter jordbrukssamfunnet er i dag først og fremst hovedhus og hager ved gårdene og lystgårdene Damsgård, Karensfryd, Gravdal, Kjøkkelvik og Alvøen, grensegjerder i stein i utmarken oppover fjellsidene samt rester av noen alléer. Det finnes fortsatt enkelte gårdshus og deler av gårdsveier i Drotningvik, Breivik, Skålevik og Olsvik.

Ferdsl og knutepunkt

Den eldste og viktigste ferdselsåren har vært sjøveien. I Laksevåg har det vært gode havner tilpasset ulike vindretninger. Nordrevågen, Søreavågen og Kirkebukten har ulike kvaliteter i så måte, men deres samlede lokalisering gjør at det alltid var en passende havn i nærheten. De mange fløttmannsbryggene langs Puddefjorden var lenge et karakteristisk trekk langs strandlinjen. Nærheten til byen ble ivarettatt ved at det i sin tid var elleve ferjeforbindelser fra Laksevåg til bysiden.

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i bydelen:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Laksevåg**
- **Alvøen**
- **Historiske ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

Gravdal. Kommandantboligen i Gravdal var opprinnelig hovedbruket på gården Gravdal. Gravdal er nevnt i sagaen, og tilhørte Munkeliv kloster før reformasjonen og var deretter krongods til 1649. Det var mølledrift knyttet til gården fra 1200-tallet frem til 1899. I annen halvdel av 1700-tallet tilhørte Gravdal oberstløytnant Philip Nicoll, som gjorde hovedbruket til lyststed og trolig oppførte det som nå er kjernen i hovedbygningen (Kommandantboligen)
Foto: Christine Hvidsten

Laksevågs nærhet til Bergen og bykjernen var forsterket og effektivisert av bydelens mange havner og kaier. Her eksemplifisert av Laksevågsfergen D.F. Bergen i anløp (kilde: ubb-bros-03271) Fergehallen i indre Laksevåg er fra 1940, tegnet av arkitekt Ole Olsen, vitner om en aktivitet som ble sterkt redusert da Puddefjordbroen ble bygget og etablert i 1956.

I indre Laksevåg er det i dag bare den bevarte Fergehallen oppført i 1940 og kaifronten ved denne, som vitner om tidligere sjøverts persontransport over Puddefjorden.

Lengre sør var havnene Mathopen og Bjørndalspollen i Grimstadfjorden gode havner, men disseligger mer utsatt til ved storm enn havnen mellom Laksevågneset og Frydenbø. I Breivik, Godvik og Kjølkelvik finner vi også naustmiljøer som har hørt til gårder som kan føres tilbake til middelalderen. Gjennom store deler av historien, særlig i forbindelse med skips- og industriutviklingen, har det vært gjennomført utbygginger og utfyllinger i sjøen. Likevel er de viktigste premissene for den historiske utviklingen – vågene med ulike havne kvaliteter langs Byfjorden – i stor grad blitt opprettholdt og er fullt lesbare i dag.

Det har tidlig også vært gode veiforbindelser over land. Veifaret langs Puddefjorden fra Fløen til Damsgård – Strandveien – er en av de eldste ferdselsårene på Laksevåg og kanskje allerede på 1700-tallet opparbeidet som kjerrevei. Fra Damsgård har det lenge gått et veifar videre vestover mot Nygård og Gravdal. Amtskartet fra 1790 viser veifar fra Nygård til Bjørndalen samt mellom Kjølkelvik og Hetlevik, men disse ble neppe utbedret til kjerreveier før et stykke ut på 1800-tallet. Ved Tennebekk eksisterer fremdeles betydelige deler at det gamle veifaret mellom Bjørndalen og Nygård.

Av det mer bymessige gatenettet av historisk interesse er gatestrukturen i Gamle Laksevåg og på Damsgård, som i stor grad følger gateløpene som ble trukket opp i byplanen for Laksevåg, denne ble påbegynt i 1917, approbert og iverksatt fra 1925. Med denne planen ble hovedveien gjennom Laksevåg lagt der Kringsjøveien og Carl Konows gate går i dag, blant annet med den hensikt å spare arealer for den viktige verftsindustrien, som den gamle ferdselsåren i Strandveien ville forhindre med eventuell utvidelse. Damsgårdsallmenningen og Skolegaten ble etablert etter brann i 1889.

Regulerings- og bebyggelsesplanen for Laksevåg fra 1925 bidro sterkt til bydannelse og gatestruktur i gamle Laksevåg. Bildet viser krysset Damsgårdsveien og Damsgårdsallmenningen. Bebyggelsen i området består av klassiske bygårder i tre, med bolig i de øvre etasjer og åpne næringslokaler på gateplan. (Foto: Christine Hvidsten)

Etter krigen tok økonomien seg gradvis opp og åpningen av Puddefjordsbroen i 1956 ble avgjørende for byveksten vestover. En storstilt boligutbygging fulgte, og fra denne tiden finner det også sted en betydelig veiutbygging. Frem til 1950-årene var veinettet utenfor det urbane sentrum i bydelen fremdeles bygdeveier og gårdsveier, og en kan fremdeles se at traseen til eksempelvis Bjørndalsveien, Olsvikveien og Kjøkkelvikeveien følger de opprinnelige gårdsveiene. Da Sotraboen åpnet i 1971 og by-ekspansjonen fortsatte på øyene vest for Laksevåg, ble bydelen også etter hvert preget av mye gjennomgangstrafikk. Først ved ferdigstillingen av vestre innfartsåre tidlig på 90-tallet fikk det opprinnelige lokalveinettet sin avlastning

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Etter innlemmelsen av Laksevåg i Bergen kommune i 1972, ble det tidligere herredet delt i to bydeler; (Indre) Laksevåg og Loddefjord. Dette preget utbyggingen av de to områdene i årene fram mot år 2000, med to historisk ulike bymessige strøk eller stedstyper. Den første er den klassiske tette og lave byen som vender seg mot sjøen, den andre er etterkrigstidens moderne drabantby henvendt mot veien og landbaserte transportmidler.

Indre Laksevåg

Før 1800-tallet var Laksevåg preget av spredt gårdsbebyggelse og bygningsmiljøer med strandsittere i vikene, men de naturlige forutsetningene for jordbruk var ikke gode, og brukene som lå spredt i området var små. Tettstedet Laksevåg utviklet seg som et industristed fra midten av 1800-tallet, fra starten av rundt Søreivågen. Her lå de store tre- og jernskipsbyggeriene sammen med annen industri, og en tidlig arbeiderforstad vokste frem i forlengelsen av industriforetakene. Disse bolighusene lå like vest for kirken og langs Damsgårdsveien ved Søreivågen. Noe av denne tidlige selvgrodd arbeiderbebyggelsen er bevart, det samme er industrimiljøet Laksevåg verft som er et av de aller viktigste bevarte industrielle kulturmiljøer i bydelen (se kap. om industriminne).

Indre Laksevåg utviklet seg som idustriested først rundt Søreavågen og langs hele havnesiden. Gamle Laksevåg med den tette trehusbebyggelsen minner om at Laksevåg opprinnelig var en egen bygd, og dette inntrykket er viktig å bevare. 1. Fra Gamle Laksevåg og et av de mer selvgrodde trehusmiljøene. 2. Et inngangsparti som viser høy arkitektonisk kvalitet i detaljene. 3. Nyere industristruktur; Norcem siloanlegg fra 1970.

Også på Stranden, Gyldenpris og Frydenbø ble det på slutten av 1800-tallet etablert industri i stort omfang på nedsiden av Damsgårdsveien. Store bygninger med høye piper ble reist utover mot Kirkebukten, deriblant jodfabrikker, trelastbedrifter, garverier, salterier, hermetikkfabrikker og reperbaner. Tidligere var det pakkboder og nøst, gjerne tilknyttet lystgårdsanlegg, som preget mye av strandlinjen her. Tilveksten økte på mellom 1910-1920. Området fra Stranden og utover preges fortsatt av industri og næring, men av den eldste industribebyggelsen er lite bevart. Imidlertid er anlegget etter Damsgård Motorfabrikk (SABB) et viktig bevart kulturminne. Foruten industri knyttet til større, formålsbygde anlegg og bygninger, har det vært drevet mye småindustri i bolighusenes kjellere. Av viktige historiske bygningsmiljøer i dette området er Karensfryd, hvor det på 1910-tallet ble anlagt villaer i frodige hager rundt lyststedets hovedbygning fra slutten av 1700-tallet. Villaene rundt er oppført i årene like før 1916. Dette bygningsmiljøet ligger som en grønn lunge i et ellers trafikkert og industrialisert område og har i stor grad bevart sin opprinnelighet.

Boligbebyggelse for arbeidere dominerer i Laksevåg, men det er få hus fra industrialiseringens tidlige fase på 1800-tallet. I takt med den stadig økende industriutbyggingen på 1900-tallet startet en mer omfattende og gradvis utbygging med større og mindre arbeiderboliger for flere familier, samt en del eneboliger og villaer, og utviklingen skjøt fart etter bybrannen i 1916. Husene har oftest hage og ligger fordelt langs gater bak porter og gjerder. Arkitekturen er i Bergensområdet preget av mangfold i disse årene, især 1920- og 30-årene. I den delen av Laksevåg finner vi helhetlige bygningsmiljøer og gode representanter for de til enhver tid gjeldende stiler og arkitekturretninger i første halvdel av 1900-tallet – både nybarokk, «bergensstil», nyklassisme, «bergensskolen» og funksjonalisme.

Deler av de tidlig regulerte arbeiderboligområder under Damsgårdsfjellet mellom 1920- og 1940-årene og på Frydenbø i 1950-årene er godt bevarte i dag. I området rundt Herman Gransvei/Lille Damsgårdsvei ble det anlagt flermannsboliger i tre,

etter hvert flere i mur, i de bratte hellingene ned mot strandstedet og Byfjorden. I likhet med industristedet i Ytre Arna, ble det mellom husene etablert utearealer og tallrike felles gang- og trappeforbindelser. Disse går på tvers av gatenettet og fører til arbeidsplassene ved industrivirksomhetene langs strandlinjen. Slike gangforbindelser er en strøkskarakter som det er viktig å bevare og forsterke.

Fra slutten av 1800-tallet ble det på fortrinnsvis på høydedragene ved Nygård, Nygårdsviken og Olderneset oppført flere påkostede villaer med hage. Disse skilte seg sterkt ut fra bonde- og arbeiderhusene både i form og i bruk, i en tid da trangboddheten var et stort sosialt problem. Også tidligere hadde velstående byfolk latt oppføre praktfulle hus langs sjølinjen i Laksevåg. Bydelen har fem bevarte lystgårder, Damsgård, Karensfryd, Gravdal, Kjøkkelvik og Alvøen. Den sistnevnte var for det meste i bruk som permanent bolig, og er strengt tatt ikke en lystgård, men har i utforming klare likhetstrekk med de nevnte lystgårdsanleggene. Damsgård, som i hovedsak fikk sitt utseende slik det står i dag på 1770-tallet, er et av rokokkostilens hovedverk i Norge.

Deler av Laksevåg ble skadet av bombing under 2. verdenskrig, men mange av villaene med sine hageanlegg er bevarte. I dag preges området fremdeles av et forholdsvis enhetlig bygningsmiljø. Flere av villaene i området har høy arkitektonisk verdi, og inngår i et kulturmiljø med enhetlig strøkskarakter som har verneverdi. I dette området finnes også viktige krigsminner i Vågedalen og Melkeplassen. Den tyske forlegningen som ble reist under andre verdenskrig er i dag i bruk som utleieboliger (se kapitlet om krigsminner).

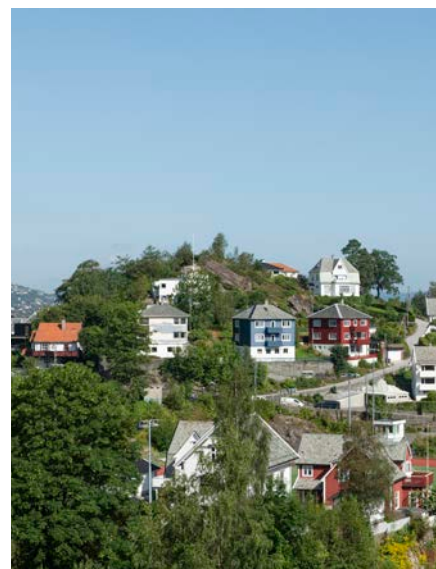
Loddefjord

Loddefjord med Vadmyra og Olsvikåsen er kanskje den mest massive etterkrigs-modernistiske drabantbyen på Vestlandet. Bebyggelsesstrukturen i området, med en blanding av lamellbebyggelse, rekkehus, terrassehus og småhus anlagt i felles grøntområder, er i stor grad et resultat av samme typen planleggings- og by-ideal som Fyllingsdalen ble bygget etter på samme tid. Jørgen Aall og Harald Løkeland – begge ledende arkitekter i Bergen på denne tiden – ble engasjert som planleggere og utøvende arkitekter for en helhetlig feltutbygging med ulike boligtyper, et torg, senere kjøpesenter.

En disposisjonsplan for hele området ble utarbeidet i 1965, men denne ser ikke ut til å ha blitt vedtatt før omkring 1970. De økonomiske prioriteringene resulterte i at det i liten grad ble satset på utearealene, og Vadmyra fikk derfor ikke det samme grønne preget som lamellbebyggelsen i Fyllingsdalen fikk. Imidlertid finnes også liknende kvaliteter i Loddefjord som i Fyllingsdalen, en av disse var at man i planleggingen skilte gående fra kjørende. Det ble bygget gangstier gjennom hele området og dette grepet er i stor grad bevart i dag.

Ved utkanten av blokkbebyggelsen, på åskammene mellom Storavatnet og Vadmyra og langs østsiden av Hetlevikhøyden, ble det oppført flere felt med rekkehus og noen småhusfelt. I likhet med de samtidige rekkehusfeltene i Fyllingsdalen, ble rekkehusene i Loddefjord anlagt gjennomgående høyere i terrenget enn blokkbebyggelsen, med direkte tilgang til terrenget og med utsyn over landskapet. Rekkehusene i Storholtet borettslag, tegnet av Aall & Løkeland i 1971, er godt bevarte eksempler på tidstypisk rekkehusbebyggelse fra denne tiden. Disse er bygget i tre med flate tak, gavlvegger i teglstein og små forhager ved inngangspartiene. Det arkitektoniske uttrykket til flere av de tidstypiske rekkehusborettslagene i Loddefjord er imidlertid kraftig endret de senere årene ved at de er bygget på med et ekstra nivå, saltak og takopplett. Eneboligfeltet i Lyngfaret og Einerkollen var en del den opprinnelige disposisjonsplanen og består av tidstypiske typehus fra tidlig på 1970-tallet.

Olsvikåsen ble drabantbymessig bebygget i tiden etter 1975, også denne ut fra en helhetlig plan utarbeidet av Aall & Løkeland arkitekter. Området er et av de største og helhetlig utbyggede områdene i bydelen, og likner i flere henseender på Vadmyra. Imidlertid la planen for Olsvikåsen opp til lavere byggehøyder, større sammenhengende parkområder, idrettsanlegg og friområder omkring bebyggelse i hovedsak satt sammen av rekkehus og lave terrasseblokker.

Enebolig- og villabebyggelse preger store deler av området Gravdal, Nygård, Nygårdsviken, Olderneset og Holen. Flere av eiendommene har høy arkitektonisk verdi og inngår i et kulturmiljø med enhetlig strøkskarakter.

Eksempler på enebolig- og villaarkitektur på øvre Damsgård.

Flermannsboliger i tre langs Herman Grans vei. Veisystemet og bygningene "klatrer" i det bratte terrenget og er knyttet til Kringsjåveien og Herman Grans vei av interne trapp- og gangforbindelser.

1.-2. Bebyggelsesstrukturen i Loddefjord karakteriseres av både store blokkstrukturer med lamellbygninger og høyhus, samt med småhusområder og større helhetlig planlagte rekkehusområder. 3. Bjørndalsskogen. Helhetlig og fint terrengtilpasset anlegg med variasjon mellom terrasseblokker og "saksete" tomannsboliger i en struktur preget av stier og gangveier. Anlegget ble påbegynt i 1977 etter tegninger av arkitektkontoret Tore Sveram AS.

Bebyggelsen i Olsvikåsen vender seg tidstypisk mot et felles parkområde med skole, idrettshall og nærfunksjoner plassert lavt i terrenget. Helhetsgrepet i området er meget godt bevart, det samme er store deler av bebyggelsen i området som gir et godt bilde av hvordan rekkehusarkitekturen på 1970-tallet kunne ha både nyskapende og eksperimentelle trekk.

I 1962 ble marinebasen på Haakonssvern i Mathopen etablert, og behovet for boliger i området ble enda større. Det vokste frem flere boligområder, i første rekke rekkehusområder både ved Lyngbø/Nipedalen, Bjørndalsskogen og rundt Mathopen i årene som fulgte. I Mathopen vises utbyggingen fra tidlig 1960-tallet tydelig igjen i dag, i form av tidstypiske rekkehus med skjevrøstede tak og hvitpussede gavlvegger. Likhetstrekkene mellom rekkehusbebyggelsen i Mathopen og Varden i Fyllingsdalen er også interessante fordi de viser fremveksten av det tidlige typehusbyggeriet. Både Mathopen og Varden ble bebygget med typehus tegnet av arkitekter for Norske Boligbyggelags Landsforbund, i henhold til nøktern husbankstandard.

Bjørndalsskogen ble bygget ut på 1970-tallet, med en kombinasjon av terrasseblokker og såkalte «tvillinghus» som var en asymmetrisk variant av de tradisjonelt symmetriske utformede fasader på slike tomannsboliger. Sammen med de typiske terrasseblokkene oppført i årene rett etter 1973 og Bjørndalsskogen skole, utgjør dette området et meget godt bevart homogent boligområde med gode arkitektoniske kvaliteter.

I tillegg til boligbebyggelsen har Laksevåg flere internasjonalt viktige kulturminner fra 2.verdenskrig. Ubåtbunkeren «Bruno» på Laksevågneset, verkstedene langs Søreivåen, brakkemiljøene i Vågedalen, Stadionveien og Melkeplassen er lesbare kulturminner fra verdenskrigen (se kap. om krigsminner).

Alvøen er et helhetlig industrisamfunn med opprinnelse fra 1600-tallet. Her ses utsnitt av kulturmiljøet - arbeiderboligene langs med Alvøenveien. Også industribygninger fra ulike tidsepoker, hovedgård, damanlegg, veisystem og en rekke fellesfunksjoner og tilhørende strukturer bevart. Deler av området er regulert til spesialområde bevaring med tilhørende bestemmelser.

Alvøen

Bydelens eldste og best bevarte helhetlige bygningsmiljø finnes i Alvøen. Her ga vannkraften fra de oppdemte innsjøene Storavatnet og Småvatnet, sammen med de gode havneforholdene, en viktig lokaliseringfaktor for mølledrift. Fasmerslekten var rike byborgere som opprinnelig innvandret fra Bremen på 1500-tallet, og drev i første omgang gård med blant annet et storstilt sauehold. Saueholdet gav gjødsel i inneføringssesongen til fremstilling av salpeter som igjen ble benyttet til kruttproduksjonen. Kruttverket ble etablert i 1626 og var en av Norges eldste industribedrifter. Senere etablerte de kornmølle, oljemølle og papirmølle ved vannfallet, men det er fra papirproduksjonen de aller fleste kulturminnene i området har sin opprinnelse.

Denne startet i 1797, først med håndverksmessig fremstilling av klutepapir. En av de eldste industribygningene som står i dag, er det gamle «hengeriet» der klutepapiret hang til tørk i loftsetasjen. I 1850 ble produksjonen industrialisert med papirmaskiner, og klutepapirmassen ble blandet med cellulose. Papirkvaliteten var høy, og var foretrukket som seddelpapir til Norges bank i mange år samt til dokumenter som skulle tinglyses. Da fabrikkdriften ble lagt ned i 1981, ble en lang industrihistorie avsluttet.

Hovedhuset på Alvøen er plassert i en lun vik på avstand fra arbeiderbebyggelsen, og har en avskjermet hage på husets bakside. Rundt dette ligger flere gamle trehus, blant annet pakterbolig og stabbur. Fra hovedhuset går en lang allé langs østsiden av pollen nordover mot fabrikkkanlegget. Alvøen fabrikk hadde ved århundreskiftet 1900 over 120 arbeidere og funksjonærer, og mange av disse fikk bygge seg tomter i området der det også var plass til dyrking av poteter og grønnsaker, slik oppstod det unike trehusmiljøet med rundt 40 små boliger i tettstedet ved Alvøen kai. Alvøen var et patriarkalsk styrt mønstersamfunn hvor bebyggelsesstruktur også var et uttrykk for den sosiale orden på stedet.

Godvik kai. Historisk gårdsbebyggelse, naustmiljø og jordbrukslandskap er etterhvert sjeldne objekt i landskapet. Disse kulturminnene er viktige identitetsskapende strukturer som må kartlegges og ivaretas.

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Kulturmiljøene i bydelen er i hovedsak knyttet til tre ulike by- eller stedstyper: Gamle Laksevåg som et sjøvendt industritettsted med elementer av moderne byplanlegging, Alvøen som et paternalistisk og selvgrodd samfunn og Loddefjord som etterkrigstidens totalplanlagte satellittby organisert rundt veinettet. Bygningstilbymiljøet i Alvøen gir et unikt bilde av den sosiale oppbygningen av et industrisamfunn fra den tidlige industrialiseringsfasen på Vestlandet. Gamle Laksevågs eldre selvgrodd og tette trehusbebyggelse forteller om bo- og leveforhold for arbeidere på 1800-tallet og 1900-tallet, og det helhetlige kulturmiljøet og bygningstilbymiljøet etter Laksevåg verft forteller om en av de siste industrigrenene i Bergen. Bydelen har flere områder med klassisk villabebyggelse av høy arkitektonisk kvalitet: som sammen med de få gjenværende lystgårdsanleggene i bydelen, er svært verdifulle kulturminner som forteller om Laksevågs varierte samfunnsutvikling.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Laksevåg er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelen, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

➔ **Jordbrukets bygninger og eldre gårdstun:** Historisk gårdsbebyggelse, naustmiljøer og jordbrukslandskap med ruiner, steinsatte og oppbygde stier, kjerreveier, steingarder, bakkemurer og steinsatte bekker/veiter utgjør viktige synlige kulturhistoriske objekt i landskapet og er viktige identitetsskapende elementer som må ivaretas jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.* Samt, Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*

➔ **Historiske bygninger, villabebyggelse og småhusområdene:** Laksevåg har flere områder med klassisk villabebyggelse av høy arkitektonisk kvalitet fra ulike tidsepoker. Et viktig kjennetegn er den finstemte sammenhengen hus og hage, tomtestruktur og terreng som er viktig å gjenkjenne og ivareta ved områdeutvikling, jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og underpunkt 1.2. Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage, Pkt. 1.3. Ivareta eksisterende bygninger og bygningstilbymiljø i fortettingsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak Pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene.*

Autentiske bygningsdeler, konstruksjoner, materialer og arkitektoniske kvaliteter er viktige å ivareta. Dette gjøres ved å bevare, reparere og/eller reprodusere opprinnelige bygningsdetaljer, slik som historiske vindu, portaler, dører, fasadedekor, listverk, trapper og rekkverk, takteking, panelte fasadekledninger- og pussede mureoverflater, porter, murer og gjerder etc. Jmf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*

➔ **Strandlinjen og den naturgitte forutsetningene:** Vern av sjølinjen er særlig viktig og utfordrende i Gamle Laksevåg fordi den der har dannet et historisk hovedpremiss for by- eller stedsdannelsen og samtidig er

den under sterkt utbyggingspress. Den naturgitte forutsetningen og lesbarheten av sjølinje og bebyggelsesstruktur i sammenheng er viktig å ivareta jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.3. Dette gjør vi ved å ivareta byens lange historie som havneby, ved å bevare sjølinje, vannspeil, sjørelatert bebyggelse og havneaktivitet.*

➔ **Teknisk-industrielle kulturminner:** De teknisk- industrielle bygninger, strukturer og installasjoner er viktige historieformidlere som bør bevares og gis ny bruk jf. Kulturminnestrategiens pkt. **2.0.** *I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.*

➔ **Krigsminner:** Laksevåg var et strategisk viktig område under andre verdenskrig og de gjenværende krigsminnene både som bygninger, tekniske installasjoner og anlegg er del av kulturhistorien på Laksevåg. Krigsminner som i tekniske installasjoner og/eller spor etter disse er ofte fragmenterte og godt skjult. Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang, og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjonshistorien. Jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Dette gjør vi ved å kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.*

➔ **Feltutbygging og småhusområder:** Etterkrigstidens moderne feltutbygging er også representert i bydelen. Bygningstilbymiljøene har arkitektoniske og strukturelle kvaliteter. Grøntkorridorene med gangveiene og samspillet mellom bygninger, terreng og grønne fellesanlegg er en viktig verdi for områdene jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene. Pkt. 1.5. Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Fyllingsdalen: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Alvøen (KPA 2018, Alvøen, 1)

Førindustrielle virksomheter som utviklet seg til et helhetlig industrisamfunn på 1800-tallet. Utover industribyggene og hovedhuset, er arbeiderboliger, fellesfunksjoner og tilhørende strukturer bevart. Bevaring av tilhørende utmarksområder knyttet til virksomheten er viktig for forståelsen av industristedet som helhet. Flere deler av området er regulert til spesialområder med tilhørende bestemmelser.

Områdets identitet og særpreg i arkitektur, anlegg og naturgitte omgivelser må opprettholdes og videreføres. Tidsdybden må ivaretas, strukturer og sammenhenger både internt og mellom områdene skal ikke brytes. Nye tiltak skal harmonere i form, farge og materialbruk.

Laksevåg (KPA 2018, Laksevåg, 2)

Tidligere Laksevåg kommune. Bebyggelse som viser utvikling fra et bynært jordbruksland med lystgårder til et av landets viktigste industrisamfunn innen skipsfart på 1800 og 1900-tallet. Bebyggelse og industri er anlagt i en tett struktur, både som «selvgrodd» trehusbebyggelse i det eldste senterområdet, senere langs slyngete veier oppover skrånningene. Havn og en industrialisert strandlinje har vært premiss for denne utviklingen. Området har mye verneverdig arkitektur.

Laksevåg er også et internasjonalt viktig kulturminne fra 2.verdenskrig. Ubåtbunkeren «Bruno» på Laksevågsneset, verkstedene langs Sørrevågen, brakkemiljøene i Vågedalen, Stadionveien og Melkeplassen er lesbare kulturminner fra verdenskrigen. Tidsdybden og lesbarheten er spesielt viktig på Laksevåg, da området har vært egen kommune og dermed har en egen «rural» utvikling før sammenslåingen med Bergen, og før industriutviklingen. Stedets identitet og særpreg er sterkt knyttet til kulturminneverdiene.

Områdets identitet og særpreg i struktur og arkitektur må opprettholdes og videreføres. Industribebyggelse med tilhørende strukturer som ikke er i bruk kan gis nytt formål dersom dette ikke medfører inngrep/forringelse av verneverdige fasader og ellers verneverdige kulturhistoriske konstruksjoner.

Historiske ferdselsårer (KPA 2018, Historiske ferdselsårer, 26)

Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er.

Strukturer som forstøtningsmurer, stabbestein, kulverter og broer er viktige historiefortellende spor etter ferdselen som bør ivaretas og bevares.

Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er del av den første generasjonen av offentlig vegnett som har bundet landet sammen. Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om at det er behov for nærmere undersøkelser, som grunnlag for å vurdere et tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene.

Statens vegvesen skal høres i saker som angår postveiene.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

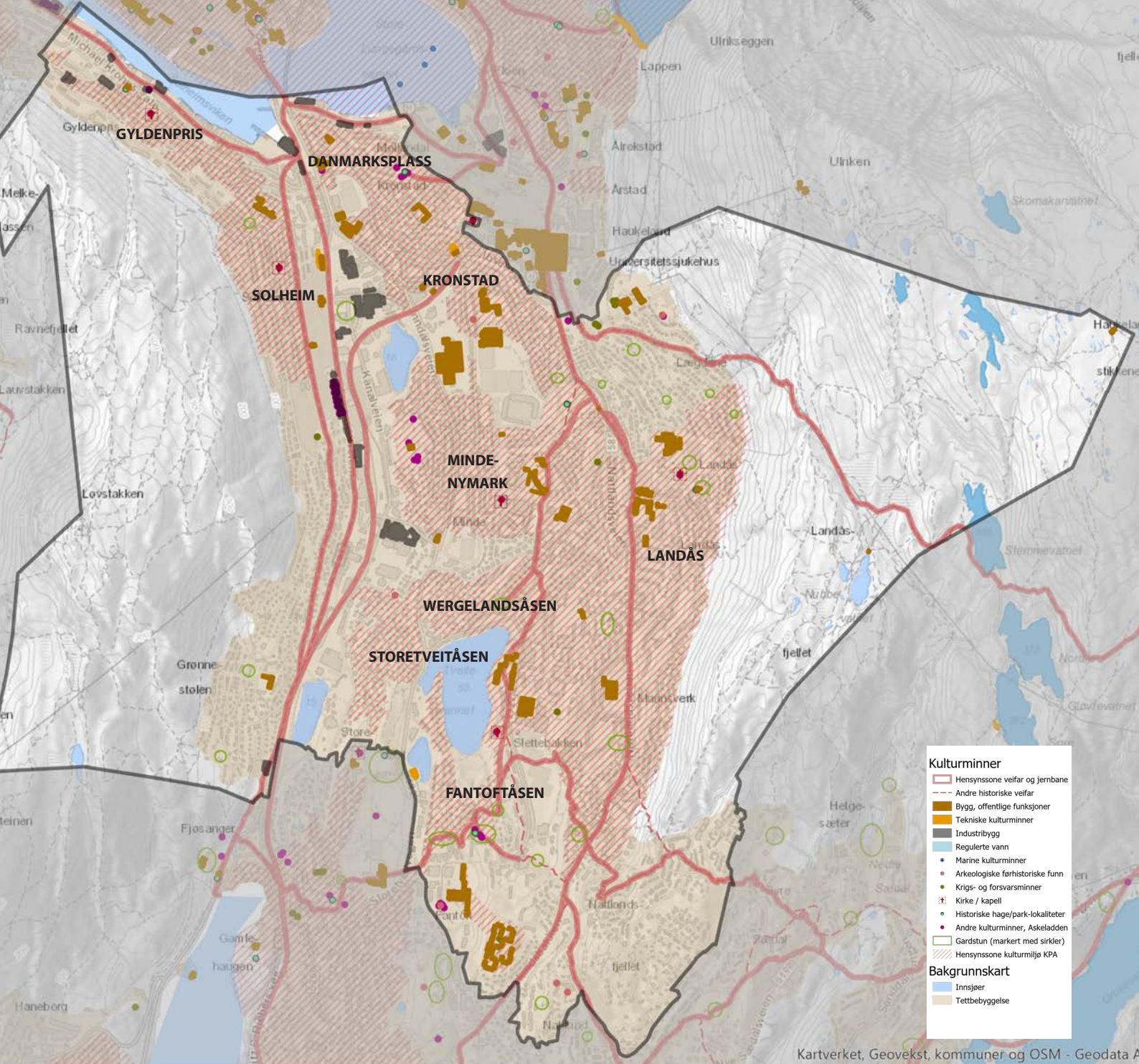

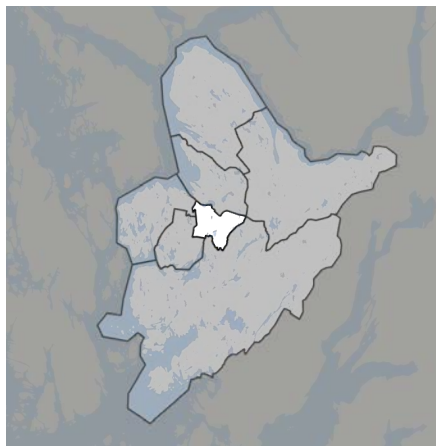
ÅRSTAD

Bydelskart over Årstad. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:

[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:

[Kartfortelling](#)

Bergensdalens midtre deler er relativt flat og vid, og danner en naturgitt forutsetning for hvordan bebyggelsen i Årstad er strukturert.
(Foto: Hanne Farestvedt)

ÅRSTAD

Landskap og historisk utvikling

De naturgitte forutsetningene for bebyggelse og byutvikling i Årstad er i stor grad bestemt av U-dalen som går i nord-sydlig retning. Dalen er relativt flat og vid i dalbunnen og oppdelt av små åser eller koller. Den nordligste delen av Årstad ligger på vestsiden av Puddefjorden, med sjøtilgang og i bratt terreng under Løvstakken. Den midtre delen av Årstad ligger i dalbunnen og bebyggelsen er her bundet til små vann, flater, svakere skråninger og åser, som har vært velegnet for bebyggelse og tvang utvidelsen av byområdet etter 1900 i sørlig retning gjennom dalen og langs Nordåsvatnet. Den sørlige delen av Årstad er i naturgeografisk henseende karakterisert av møtet mellom Fjøsangerbukten og av der Bergensdalen mot sør smalner av mellom Storetveitåsen og Grønnestølen.

Hvilke områder Årstad har omfattet har endret seg noe over tid. Frem til 1915 var Årstad et selvstendig herred med navn etter den gamle kongsgården Årstad eller Alrekstad. Årstad bydel omfatter i dag strøkene Kronstad, Fridalen, Slettebakken, Landås, Natland, Fantoft, Minde, Wergeland/Fagerås, Solheim og Gyldenpris.

Mindemyren som ligger sentralt i bydelen i bunnen av Bergensdalen, mellom Nordåsvatnet og Byfjorden, var etter siste istid et sjøområde. I strandlinjen som da var langs kantene på begge sider av myren var det boplasser i eldre steinalder.

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i bydelen:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Danmarks plass – Kronstad**
- **Fantoftåsen**
- **Landås**
- **Minde – Nymark**
- **SIB Fantoft og Nattland studentbyer**
- **Solheim**
- **Wergelandsåsen - Storetveitåsen**
- **Historiske jernbanetraseér og ferdsselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

1.

2.

3.

4.

1. Slettebakken hovedgård med løe og vognskjul var et av de få hele anlegg som vitnet om den gamle gårdsbebyggelsen i Årstad. Løen ble revet i 2015. 2. Årstadgeilen ses på utsnitt fra 1779 (Eldre kartsamling, Bergen Byarkiv) 3. Årstadsgaillen fører fra det gamle tunet på Årstad og ned mot Fløen, og er vårt eldste veifar som kan føres tilbake til jernalder. Veifaret er bevart i linjeføring, og preges i dag av vegetasjon, murer, gjerder og porter som tilhører hageanleggene tilknyttet de verneverdige villaene i strøket. 4. Storetveit hovedgård med parkmessig opparbeidet hageanlegg. Hovedbygningen er oppført i 1912 i nyempirestil.

Årstad herred var preget av spredt gårdsbebyggelse og et frodig jordbrukslandskap helt fram til sammenslåingen med Bergen i 1915. Unntaket var Solheimsviken, Strømmen/Nygårdsbroen og Fløen der bymessig bebyggelse var i ferd med å komme til. På kart fra 1921 er det merket av en rekke større og mindre gårdsanlegg. De fleste av de gamle gårdsanleggene i bydelen gikk tapt i forbindelse med utbyggingen fra 1920-tallet, men det finnes fremdeles rester etter den gamle gårdsbebyggelsen. Hovedbygningene på Landås og Slettebakken ble fredet i 1927, og ellers kan man finne våningshus, løer og driftsbygninger som vitner om områdets tidlige historie.

Bydelen har også flere av de store lystgårdsanleggene intakt. Utover på 1700-tallet begynte mange velstående Bergensborgere å fatte interesse for Årstad. Store områder lå til rette for utbygging av lyststeder, blant annet av Haukeland, Kronstad, Landås, Mannsverk, Natland, Slettebakken og Årstad. Av disse er Kronstad, Slettebakken, Årstad og Landås hovedgård bevart i dag. I tillegg var det lyststeder langs Puddefjorden; Uren, Stranden og Gyldenpris. Av disse er Uren bevart i dag., under navnet Urdi.

Ferdsl og knutepunkt

Hovedferdselsåren ut av byen mot sør gikk over Fløen og Kolstien, altså nåværende Nattlandsveien-Haukelandsveien-Kalfarveien. Da broen over Nygårdsstrømmen ble åpnet i 1851, besluttet amtstinget at hovedveien gjennom Bergensdalen måtte gå over Solheim til Fjøsanger. I 1862 stod Fjøsangerveien klar, med en trasé som i store trekk gikk der veien går i dag.

Ved inngangen til industrialiseringen i 1850-årene gikk Damsgårdsveien stort sett helt i sjøkanten langs Puddefjorden fra Solheimsviken til Laksevåg. Dette hadde vært et viktig veifar helt fra middelalderen da veien fra Fløen til Damsgård

NBI-registeret

Riksantikvarens database for historiske byområder.

• Danmarks plass

NBI-registeret er en liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse. Stor aktivitet og utbyggingspress gjør at kulturmiljøene i mange byer er ekstra utsatt for endringer og ødeleggelser. Det vil være et visst handlingsrom for endring og utvikling innenfor NBI-områdene, forutsatt at kvalitetene i disse blir ivaretatt.

Utfyllende informasjon om NBI-områdene:

<http://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

gikk under navnet «Fjæreveien». Med industriveksten i 1880-årene og særlig på 1910-tallet ble det fylt ut i fjæren for å etablere industriarealer og havneanlegg.

Jernbanen har også hatt betydning som infrastruktur i Bergensdalen. Vossebanen som åpnet i 1883 som en smalsporet bane har hatt stor betydning både for bosetting og industrietablering i området.

Trafikkens krav ble innarbeidet i den nye byplanleggingen som i særlig grad fikk prege Årstad. Linjenettet for sporveiene i Bergen ble i løpet av 1920-tallet utvidet i Bergensdalens sørlige retning. Elektrisk sporvei fra sentrum via Kalfaret til Haukeland, og fra Nygårdsbroen til Solheim trådfabrikk, ble prosjektert alt i 1909. Den første ble satt i drift i 1912, den andre i 1919. I 1924 ble Haukelandslinjen forlenget til Fridalen, og i 1928 til bygrensen i syd på Wergeland da Inndalsveien var ferdig. Trikkelinjene her var i drift til henholdsvis 1957 og 1965. Venterommene og noe sporveismateriell ved vendesløyfene i Fridalen/Haukeland og Wergeland er bevart.

Danmarks plass ble snart et knutepunkt for både veiforbindelse og tog. I 1908 tegnet reguleringskomiteen en hovedveiforbindelse fra Nygårdsbroen i retning Minde og anordne en plass rett syd for daværende Solheim stasjon. Fra denne plassen skulle også hovedgaten til Laksevåg utgå. Med dette ble hovedgrepet for den senere Fjøsangerveien og Danmarks plass lagt. I reguleringsplan fra 1933/34 ble Danmarks plass – opprinnelig kalt Kronstadtorvet men omdøpt til Danmarks plass i 1946 – tegnet inn på plankartet og etablert som knutepunkt mellom Bergen og Årstad.

Området rundt sporveissløyfen på Wergeland ble tiltenkt en rolle som et knutepunkt og et mer urbant sentrum i et område som ellers skulle bestå av åpen villabebbyggelse. Traseen for Storetveitvegen som skulle avlaste trafikken i Fjøsangerveien ble tegnet inn som en bred allé. Den planlagte utbyggingen av Wergeland som bydelssentrum ble bare realisert i fragmenter; forretningsgården ved Sporveissløyfen på Wergeland, og murgården i krysset mellom Fageråsveien og Storetveitveien.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

I 1870-årene og tiårene fremover opplevde Bergen en sterk vekst i folketall og byggevirkosomhet. Dette førte til fremveksten av en rekke nye boligstrøk like utenfor byen og etter hvert også i Årstad. Byveksten i Årstadområdet i begynnelsen av 1900-tallet var en delvis planlagt utvidelse av Bergen by. Bergen kommune hadde allerede fra 1890-årene begynt å kjøpe opp arealer i Årstad med tanke på ekspansjon sørover, og mellom 1918 og 1922 gjorde kommunen store tomtekjøp, blant annet ved Haukelandsvannets nordlige del og Finnbergåsen. Kommunen kjøpte også de gamle gårdene Fridalen, Nymark, Langhaugen, Uren, Fredheim, Nedre Næset, Solhaug, Blekeberg, Lille Solheim, Store Solheim, og Krohnsminde.

Det er fra etter innlemmelsen i 1915 at det aller meste av dagens bebyggelse og bebyggelsesstruktur i Årstad kom til, og som fremdeles preger bydelen. Mellom 1915 og slutten av 1930-tallet var det omfattende boligbygging på Gyldenpris, Solheimsviken, Kronstad og Minde, på 1950- og 60-tallet ble Landås og Slettebakken bebygget.

Byveksten innebar fremveksten av ny og mer arealekstensiv bytype basert på økt mobilitet ved bruk av ny samferdselsteknikk med trikk, jernbane og bil. De nye boligområdene i Årstad lå betydelig lenger vekk fra det gamle sentrum enn de nye boligstrøkene som ble etablert på slutten av 1800-tallet i Sandviken, Nygård og på Møhlenpris. Sporveislinjer og nytt gatenett var en integrert del av planleggingen av boligområdene i Årstad i mellomkrigstiden.

Årstad ble planlagt og langt på vei utviklet som Bergens første forstad. Bydelen ble formet etter moderne planleggingsprinsipper i to faser, først ut fra hagebybevegelsens planidealer fra tiden fra rundt 1915 og frem til slutten av

Danmarks plass, opprinnelig kalt Kronstadtorvet, ble planlagt i 1908 og etablert som nytt knutepunkt mellom Bergen og Årstad. Her er et foto fra ca. 1950 (Foto: Ukjent, Nasjonalbibliotekets bildesamling)

Forretningsgårder i rekke på Wergeland. Oppført i perioden 1937-39 Oppført som del av den første bydelssenteretableringen etter tegninger av arkitekt S.Jensen og S. Lund

Leiegårdsanlegg langs Ibensgate på Krohnsminde. Oppført av Sporveiens reparatorers byggeselskap AS i 1920, etter tegninger av arkitekt Martin Enger.

BERGEN
CENTRUM 4 KM

Den gamle trikkesløyfen på Wergeland, ved den tidligere kommunegrensen mellom Fana og Bergen, er historiefortellende og gir særpreg og identitet til området. Sløyfen og trikkehuset er i dag transformert til park og kafé uten at den nye bruken har forringet kulturminneverdiene. (Foto: Christine Hvidsten)

1930-tallet, deretter gjennom funksjonalismens planleggingsidealer fra 1950-60-tallet. Begge utbyggingsfasene har som fellestrekk vektlegging av lys og luft, gode sanitære forhold, funksjonsdeling, grøntområder og parker. I områdene utbygget etter hagebyprinsippet finner vi gjerne de klassisistiske geometriske virkemidler som akser, alléer, fondmotiv, symmetri, plassdannelser, rekker av like hus og grønne akser. Bebyggelsesstrukturen i funksjonalismens boligby ble gjerne utformet ved å plassere punkthus eller lameller i sammenhengende grønne landskaper, uavhengig av forhåndsbestemte geometriske strukturer.

Viktige planer for utviklingen av Årstad var Reguleringsplanen fra 1922, bebyggelsesplan utarbeidet 1933/34. Her ble viktige prinsipper for ferdselsårer, utbyggingsmønster og boligtyper lagt. Reguleringsplanen for Minde-Fjøsanger fra 1918 la opp til en moderne utbygging etter funksjonalismens prinsipper for byplanlegging med variasjon i bygningstypologi innenfor et enhetlig formspråk.

Solheimsviken og Kronstad

Uren, Gyldenpris, Krohnaviken og Solheimsviken er de delene av dagens Årstad bydel der bymessig bebyggelse vokste frem med nærhet til sjøen og sjørelatert industri som forutsetning for bebyggelsesstrukturen. Mellom 1850- og 1920-årene forløp urbaniseringsprosessene i Viken delvis selvgrodd. Det ble bygget nær industrivirksomheten eller der det var enkelt tilkomst til vei og rent vann. Mange av husene som ble bygget i området på begynnelsen av 1900-tallet er relativt enkle hus med preg av sveitserstil. Husene her ble bygget rundt et nett av gangstier mer enn et planlagt system av gater og veier. Disse områdene skiller seg fra senere bebyggelse ved at gatene går loddrette på fjellets lengderetning. Et slikt gatemønster ble snart oppfattet som lite hensiktsmessig siden det bratte stigningsforhold gjorde det umulig å føre frem kjøretrafikk. Området er også preget av relativt store frittliggende trebygninger, og de aller fleste var bygget med tanke på utleie.

Begynnelsen på en mer planmessig utbygging av Solheimsviken kom i stand med etableringen av en reguleringskomité for Årstad i 1908, og fra omkring 1925 ble det bygget flere kommunale boligprosjekter i Solheimsviken.

Kronstadorrådet var i større grad bebodd av funksjonærer, skipsførere, lærere, kontorarbeidere, mens Solheimsviken var befolket av fabrikkarbeidere, mekanikere, lager- og butikkarbeidere o.l. For Kronstad betød planen fra 1933 at det ble bygget tettere rekkehusbebyggelse i området mellom Ibsens gate Fjøsangerveien/Bjørnsonsgate, mens villastrøket som vokste frem opp mot Kronstadshøyden i mellomkrigsårene i hovedsak ble bevart og forsiktig fortettet med fler-mannsboliger og rekkehus. I begge områder var det murtvang i tettbebygde områder, slik at det meste av den tette rekkehusbebyggelsen fra 1930-tallet er oppført i mur.

Haukeland, Nymark, Finnbergåsen, Fridalen

Den mest konsekvente gjennomføring av hagebyinspirert bebyggelse i Bergen var i de midtre deler av Årstad, på Finnbergåsen, Nymark og i Fridalen. Her ble det fra 1920 anlagt boligområder med lave hus i hager. Rammene for bebyggelsen som kom til der i løpet av 1920- og 30-tallet ble lagt med reguleringsplanen for Årstads midtre deler som var klar i 1922 signert arkitekt Olai Schumann-Olsen. Planen la opp til en utbygging av boligfelt innenfor en overordnet ramme som trakk opp gatenett, offentlige rom og grøntområder med utgangspunkt i landskapets kvaliteter.

Hagebyene i midtre Årstad ble i stor grad planlagt og bygget som rene boligområder, basert på at beboere pendlet til arbeidsplassene mer sentralt i Bergen, blant annet med Vossebanen og trikkelinjene i Inndalsveien og Haukelandsveien.

Den første bebyggelsesplanen med betydelig innflytelse fra hagebytenkningen var i Finnbergåsen. De fleste bygningene er utført i pusset mur med relativt få

Bøhmergaten: En delvis selvgrodd bystruktur vokste frem i Solheimsviken fra tiden mellom 1880-1916. Området preges av bratte gater, noen småhus og store leiegårder i tre. Et eksempel på en slik bevart leiegård er Bøhmergaten 26 som ble oppført for De Forenede Motorfabrikker i 1908.

Parti fra Solheim. Små murgårder i hagebystruktur som "klatrer" i tverrgatene opp mot Løvestakken. Inngangsparti og forhager med trapper, murer er karakteristisk.

Leiegårdsstruktur og gateløp li platåer strekker seg langs Løvestakksiden og terrenget. Forseggjorte murer og tverrgående gang- og trappanlegg definerer nivåforskjellene og gir særpreg til området.

1. På foto fra 1955 som viser deler av Finnbergåsen og Nymark sett mot Fridalen ser vi en tydelig lesbar hagebystruktur. (kilde: Marcus, uib.no) 2. Utsnitt fra hagebystrukturen langs Inndalsveien. Husrekkeene ter trappet svakt oppover det skrånende terrenget. Bortsett fra vindus- og enkelte dørutskiftninger er disse bygningene godt bevarte og har høy kulturminneverdi. 3. Utsnitt fra de tette rekkeene med selvbyggerboligene på Nymark. St. Olavs vei og Roald Amundsens vei er, også i nasjonal sammenheng, et fremstående og særpreget eksempel på tidens hagebybebyggelse. Dette boligområdet ble tegnet av arkitekten Leif Grung, som også står bak kjente bygg i Bergen som Kalmarhuset og Blaauegården.

dekorative fasadedetaljer, og har stilmessig både elementer fra nybarokk og nyklassisisme. Leilighetsplanene var basert på mer eller mindre standardiserte typeløsninger, mens det ble lagt ned stort arbeid i utformingen av sammenhengene mellom bygninger, gater, hager, grøntområder og plassdannelser.

Nymark er også et fint eksempel på et hagebyinspirert boligprosjekt hvor planleggingsgrepet fra 1923 fremdeles er lesbart. Nymark ble etter kommunens ønske reist som en hageby etter selvbyggerprinsippet, på en kommunalt eid tomt. Selvbyggersystemet gjorde utbyggingen adskillig billigere for kommunen, og innebar at den enkelte beboer skulle fullføre innredningsarbeidet på husene, i form av maling, planering av utearealer og beplantning. Nymark har en storslagen nyklassisistisk form med rette kvartaler i et strengt aksesystem, i kombinasjon med den sydlige delen av anlegget der det legges opp til mer organiske former.

Det tredje større området hvor det er bevart hagebypreget historisk bebyggelse i Årstad bydel ligger rundt Fridalen skole, og består av fire murkvartaler som ble bygget ut mellom 1930- og 40-tallet. I likhet med Finnbergåsen og Nymark ligger husene i rekke med forhager mot vei, og private bakhager mot bakgård. Bebyggelsesplanen ble utarbeidet i 1931, og omfattet et stort område mellom Fridalen skole og Fageråsveien. Det karakteristiske ved plangrepet her er at kvartalene er lagt omkring en halvsirkelformet plass som gir bebyggelsesstrukturen et stramt symmetrisk uttrykk lagt i stjerneform ut fra plassen.

På Langhaugen finner vi en annen interessant utbyggingsform representert gjennom Langhaugen Egne hjem, en rekke arkitekttegnede eneboliger fra årene 1929-30. Egne Hjem-bevegelsen ble opprinnelig startet opp i Norge i 1902 med det mål å gi arbeiderklassen egne boliger. De tok også til orde for å følge opp Howards ideer om hagebyen som ideell boform. Langhaugen Egne Hjem er imidlertid verken i form eller i sosial motivasjon knyttet til hagebyen, men er eneboligbebyggelse som foregriper funksjonalismen med tilpasning til terreng

og med en arkitektonisk utforming av bygninger som spiller på kubiske og sylindriske former.

Minde, Wergeland og Storetveit

Vest for Fjøsangerveien finner vi historiske bygningsmiljøer med et mer villamessig preg. I et byplanhistorisk perspektiv skiller dette området seg fra Løvstakksiden ved at det ble bebygget og planlagt som villastrøk relativt uavhengig av de urbane idealene som lå i utbyggingen av Bergensdalen ellers. Frem til 1972 var dette området en del av Fana kommune, og frem til tiden rundt første verdenskrig var området et tynt befolket jordbruksområde. Jernbanen gikk gjennom området fra 1883, og 1892 ble Minde stasjon et stoppested for Vossebanen. Sammen med utbyggingen av vegnettet sørover økte denne tilgjengeligheten interessen for å bosette seg i området. Den lavere skatten i Fana kommune spilte nok også en rolle for de i hovedsak velstående bergensere som kjøpte seg villatomter i dette landlige området.

Villaene som ble oppført mellom 1910 og 1930-tallet i området var i stor grad trehus som er oppført i datidens arkitekturstiler sveitser, jugend og nyklassisme. Bygningstypen er i hovedsak frittliggende eneboliger, som regel plassert sentralt på tomten med tilnærmet samme avstand mot vei og tilstøtende bebyggelse på alle fire sider av bygningen. Bebyggelsesstrukturen er kjennetegnet av individuelle variasjoner over likeartede villatomter.

Landås

På 1950-tallet ble Landås bebygget etter en helhetsplan som liknet på 1920-tallet hagebyplan for Årstads midtre deler. Landås ble bygget på funksjonalismens planideal, som i likhet med hagebyidealene la vekt på lys, luft og sol til alle. Bebyggelsesstrukturen som ble brukt for å realisere disse idealene ble imidlertid lamellbebyggelse som kombinert punkthus, stjerneblokker, høyhus og lavblokker, beliggende i grønne omgivelser og tilpasset terrenget. Boligproduksjonen skulle være rasjonell og utnytte knappe ressurser på best mulig måte. Staten hadde nå også, ved siden av kommunen, en langt mer fremtredende rolle i å legge føringer for boligens utforming blant annet gjennom Husbankens standarder. Boligidealet var i etterkrigstiden det enkle, praktiske og moderne hjemmet.

Der de hagebyinspirerte boligprosjektene som regel brukte bygningene til å skape avskjermede hager og grøntområder tydelig knyttet til bestemte bygninger, ble grøntområdene som ble lagt til bygningene på Landås sammenhengende fellesarealer uten inngjerding. Disse «kollektive anleggene» ble bygget samtidig med boligbebyggelsen, og var butikkhus, samfunnshus, skole, barnehager, daghjem, kirke og bensinstasjoner. Som hagebyforstedene ble det ikke lagt opp til noen arbeidsplasser i området. Handlesenteret på Slettebakken ble oppført i 1963 og var blant de første som ble utformet etter «hypermoderne» amerikanske forbilder, med forretninger, leiligheter og parkeringsplasser for bil.

Paddemyren som ble utbygget etter plan fra midten av 1950-tallet ble bebygget med en kombinasjon av høyblokk med omkringliggende lavblokker. Denne utbyggingen var revolusjonerende for boligbyggingen i Bergen ved at det her ble tatt i bruk prefabrikkerte betongelementer og moderne fundamenteringsteknologi. Dette var det første av sitt slag i Bergen og en rekke senere prosjekter dro nytte av erfaringene herfra.

Til tross for Landås' preg av lamellbebyggelse, var det også deler av Landås som på 1950-tallet ble planlagt og bygget ut med frittstående ene- eller flermannsboliger og rekkehus. Bebyggelsen i Strimmelen, Kolstien og Henrik Jægers vei er eksempler på dette. Disse områdene lå i brattere terreng og med mindre sammenhengende flater, slik at det bebyggelsen måtte bli mindre. De to sistnevnte områdene har en nokså enhetlig arkitektur og viderefører arkitektoniske prinsipper etablert av Bergenskolen noen tiår før. Bygningene er plassert og utformet i et samspill med topografien.

Minde, Grønnestølen, Wergeland og Storetveit karakteriseres av villamessig bebyggelse orientert langs smale veier, med store hager og med høye arkitektonisk kvaliteter.

Karakteristisk randsonebebyggelse langs Nattlandsveien, fra slutten av 1940-tallet. Arkitekt Erlend Tryti. På baksiden ligger et romslig fellesareal i tilknytning til Langhaugen.

Stjernehusene på Landås. Tegnet av arkitektene M. & J. Svenningson, 1952. Rasjonelt utformete leilighetstyper, der alle har lys, luft og utsyn og deler et romslig grønt fellesareal.

Foto: Skråfoto fra midte deler av Årstad, Wergeland (2011). Lamellstruktur langs Inndalsveien, hagebybebyggelse langs Falsens vei og villamessig bebyggelse med store luftige hager i områdene rundt Hjelsvei. Bygningstypologi og bebyggelsesstruktur er tydelig lesbar fra oven.

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Årstad er en bydel med flere bevarte helhetlige og planlagte kulturmiljøer i form av hagebyer, tidlig funksjonalistisk lamellbebyggelse, villastrøk, arbeiderboliger og selvgrodd bebyggelse knyttet til industriens fremvekst. Mye av bebyggelsen i bydelen kom til i løpet to korte historiske perioder: Hagebybebyggelsen i mellomkrigstiden og lamellbebyggelsen i etterkrigstiden. De bevarte homogene områdene gjenspeiler tydelig disse tidsperiodene. Vi ser sporene etter denne byutviklingen i form av store sammenhengende grøntarealer, terrengtilpasset bebyggelse, en variert vei- og gatestruktur og et bredt spekter av bygningstyper og mur- og trehusarkitektur. En viktig kulturminneverdi er denne tydelige karakteren i bygningstypologi- og bebyggelsesstruktur som gir oss en forståelse av byens utvikling.

Innenfor bydelen har bebyggelsen generelt høy arkitektonisk verdi. Arkitekturen representerer ulike stiluttrykk og tidsperioder, og det er mange eksempler på arkitektur fra våre fremste arkitekter. I hovedsak er stilretningene nyklassisistisk, nybarokk og jugendstil dominerende i Årstad.

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Årstad bydel er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelene, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

➤ Arkitektur:

Store deler av den bevaringsverdige bebyggelsen i Årstad er utført i nyklassisistisk, nybarokk og jugendstil. Husene var derfor opprinnelig rik på detaljering av vindus- og dørmotiv, portaler, listverk, paneler og gesimskasser, og murhusene har gjerne håndpussede teglsteinsfasader, markerte dør- og vindusomramminger, relieffer, etasjebånd og pusskvadre.

Denne variasjonen av arkitektoniske uttrykk og håndverksmessige elementer er svært viktig bevare, reparere og/eller gjenskape, for å opprettholde de arkitektoniske kvalitetene i områdene, jf. Kulturminnestrategiens **pkt. 5.0**. *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg*

➤ Strøkskarakter:

De eksisterende kulturmiljøene har særpregete områdekvaliteter som er viktige å ivareta. Dette gjelder opprinnelig materialbruk som for fasader og taktekkingsmateriale, utvendige trapper og rekkverk, porter, murer og gjerder, vegetasjon, vei- og gatestruktur etc. Det er også viktig å identifisere og ivareta den grunnleggende kvaliteten ved de funksjonalistiske bebyggelsen, hvor bebyggelsen er som frittstående element i de åpne grønne fellesarealene jf. Kulturminnestrategiens punkt **1.0**. *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen* og underpunkt **1.2**. *Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage*

➤ Byplan:

Bevaring av overordnede byplangrep har stor kunnskapsverdi og gir innsikt i utviklingen av Bergen i moderne tid og om hvordan internasjonale by-idealer – særlig hagebyen og funksjonalismens drabantby – ble tilpasset og tolket i en lokal kontekst. Bevaring og utvikling i bydelen stiller særlige krav

til kompetanse innenfor byplanhistorie, arkitektur- og landskapsarkitektur. Utvikling i disse områdene må skje med kunnskapsbasert forvaltning der vurdering av tålegrenser om strukturer og romlige sammenhenger i Årstad blir vurdert jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0**. *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse.*

➤ Fortetting i bydelen:

Fortetting i hagebybebyggelsen og i villaområdene på Kronstad, Wergeland, Storetveit er utfordrende fordi mye av det historiske særpreget i bydelen ligger i arkitekturen og den veloverveide balansen mellom hage, park, terreng, gateløp og bebyggelse. Det er viktig å identifisere hvilke stedegne og historiske strukturelle karaktertrekk (typologi, bebyggelsesstruktur, arkitektur) som definerer omgivelsene, og la disse være styrende for utforming ved endring og/eller nye tiltak. Det betyr at når vi skal bygge nytt eller gjøre endringer på eksisterende bebyggelse i disse områdene, må vi tilpasse tiltaket til strøkets bebyggelsesstruktur og bygningstypologi.

En slik identifisering og videreføring av karakteren i området vil være avgjørende for hvordan et tiltak vil harmonere med kulturhistoriske bygningsmiljøet. Det må tas hensyn både til den eksisterende bebyggelsens størrelse, høyde, form, takform, stedegne materialbruk, forholdet til terrenget, forholdet mellom bygninger og hage, halvprivate- og/eller offentlige soner, eiendoms- og bebyggelsesstruktur i strøket jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0**. *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen* og underpunkt **1.2**. *Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage*, Pkt. **1.3**. *Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortettingsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak* Pkt. **1.4**. *Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene*. Pkt. **1.5**. *Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Årstad bydel: (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Danmarksplass – Kronstad: (KPA 2018, Danmarksplass – Kronstad, 7) Området karakteriseres av å ha vært del av den tidlige utbyggingen utenfor bykjernen, med hovedtyngde fra 1920- og 1930-tallet. Området viser utvikling fra bynært jordbruksland til urban utbygging i forbindelse med kommunesammenslåing i 1915. Området består av helhetlig utbygde delområder som hver for seg fremstår som enhetlige med tydelig struktur. Bygningstilbyene er en blanding av sosial boligbygging, hageby og villa. Arkitektur og typologi innenfor sonen er typisk for mellomkrigstiden, planlagt etter tydelige reguleringsidealer for sin tid. De bevarte homogene områdene på Kronstad gjenspeiler tydelig to korte historiske perioder: hagebybebyggelsen i hovedsak mellom 1916 og 1930 og lamellbebyggelsen i hovedsak mellom 1950 og 1970. Både forhagene og de større bakhagene utgjør en viktig del av denne bebyggelsesstrukturen, disse grønne lungene utgjør en stor del av hagebyens karakter og er viktig å ivareta.

Danmarksplass er et helhetlig, urbant plangrep i typisk funksjonalistisk stil (arkitekt Ole Landmark), og er av nasjonal interesse som byområde. (Riksantikvaren, NBI-register. Nasjonale interesser i By. Danmarksplass (<http://nb.ra.no/nb/>).

Fantoftåsen: (KPA 2018, Fantoftåsen, 10) Området er preget av enhetlig terrengtilpasset bebyggelsesstruktur lineært langs veier som rekkehus langs Storetveitvatnet, og som eneboliger mot Slettebakken og på neset i Tveitevannet. Området kjennetegnes av bygninger med arkitektur av høy kvalitet, og god materialbruk. Eksisterende bygninger, med fasader, historiske bygningdetaljer, materialbruk, farger, volum og hage må bevares. Ved etablering av nye tiltak må eksisterende bygningvolumer, bebyggelsesstruktur, typologi og skala må legges til grunn. Materialbruk i området skal videreføres.

Landås: (KPA 2018, Landås, 13) Et historisk særtrekk er den varierte lamellbebyggelsen med felles grøntområder på Landås som er den første av sitt slag i Bergen. Området er resultat av en omfattende og helhetlig planlegging av nye boligområder. Reguleringsplan for sydlig del er fra 1949, Slettebakkplanen. Denne ble utarbeidet av arkitektene Kristian Korff og Kåre Frølich. Områdene ble bygget ut i hovedsak i 1960-årene. Overordnet mål var å ta vare på landskapets karakter og avsette rikelig med friluftsområder. Åpen bebyggelse vektlagt med minst mulig privatiserte arealer, men med bearbejdede kantsoner, ulik grad av halvprivate/offentlige soner. Vektlegging av gode fellesareal og stort innslag av grøntareal. Variert bygningstypologi definerer delområdene. Inspirert av den amerikanske nabolagstradisjonen at en skulle være selvforsynt med servicetilbud. Den grunnleggende kvaliteten ved de funksjonalistiske bydelene, er den åpne bebyggelsen plassert som frittstående element i landskapet. De åpne grønne fellesområdene og de rene modernistiske form- og fasadeuttrykk i bebyggelsen er viktige karaktertrekk å bevare i bydelen.

Minde - Nymark: (KPA 2018, Minde-Nymark, 15) Området karakteriseres av rekkehus, tomannsboliger og villaer, flere er tegnet av arkitekt Leif Grung. Reguleringsmessig svært interessant område som viser rådende planidealer fra første halvdel av 1900-tallet. Områdene ved Nymark og Finnbergåsen består av særegne boligområder fra 1920-tallet hvor ideene om hagebyen og selvbyggeriet står sentralt. Boligprosjekter som Johan Sverdrups vei, Nansens vei, St. Olavs vei, Falsens vei, Inndalsveien, og Finnbergåsen representerer flere ulike typer hagebybebyggelse. Her inngår både en- og tomannsboliger i rekke, og større helhetlige boliganlegg. Både forhagene og de større bakhagene utgjør en viktig del av denne bebyggelsesstrukturen, disse grønne lungene utgjør en stor del av hagebyens karakter og er viktig å ivareta.

Fantoft og Nattland studentbyer: (KPA 2018, SIB – Fantoft og Nattland studentbyer, 18) Utleieboliger for Studentsamskipnaden, oppført mellom 1968-1972. Fantoft studentby består av tre lavblokker og en høyblokk i et modernistiske formspråk. Nattland studentby består av 20 rekkehus for studenter med familie, anlagt rundt et tun/allmenning. Skandinavisk etterkrigsmodernisme. Arkitektene Djurhuus og Fersum har tegnet begge anleggene. Området karakteriseres av høy arkitektonisk kvalitet og karakteristisk materialbruk for sin tid. Nye tiltak og endringer må utformes i samspill med de bygde omgivelsenes karakter, materialbruk og med god terrengtilpassning.

Forts.

Solheim: (KPA 2018, Solheim, 19) Solheim karakteriseres av boligbygging fra perioden 1915-1950, og en bebyggelsesstruktur delvis preget av hagebyidealer og tidlig funksjonalisme i noen områder. Mye sosial boligbygging og kommunale boliger, i stor grad i form av flermannssboliger. Hovedsakelig arbeiderboliger og funksjonærboliger, men også med mange innslag av eneboligbebyggelse. De bevarte homogene områdene Blekenberg og Løberg gjenspeiler tydelig to korte historiske perioder: hagebybebyggelsen i hovedsak mellom 1916 og 1930 og lamellbebyggelsen i hovedsak mellom 1950 og 1970. Både forhagene og de større bakhagene utgjør en viktig del av denne bebyggelsesstrukturen, disse grønne lungene utgjør en stor del av hagebyens karakter og er viktig å ivareta.

Det meste av bebyggelsen er i stor grad autentisk fra byggeår og gjennomgående høy kvalitet preger den historiske detalj- og materialbruken. De historiske bygningene må bevares og de stedegne detalj- og materialkvalitetene i må bevares, repareres eller gjenskapes for å opprettholde kulturminneverdiene i Solheim.

Bebyggelsesstrukturen er preget av å ligge i fallende terreng, langs smale gater/veier som strekker seg langsetter Løvestakksiden. Det er et fint samspill mellom terreng, hus og hager. Nye tiltak og endringer må ivareta disse kulturhistoriske verdiene og opprettholde områdets gate- og byromstruktur, bebyggelsesstruktur samt forholde seg til terreng, fasader, detaljer, volum og høyder på eksisterende bebyggelse. Grøntstruktur må ivaretas.

Wergelandsåsen og Storetveitåsen: (KPA 2018, Wergelandsåsen – Storetveitåsen, 23) Karakteriseres av frittliggende villaer og småhusbebyggelse. Bebyggelsesstrukturen består av villa- og småhusbebyggelse i grønne hager, godt tilpasset et kupert terreng. Områdene er helhetlige med hovedtyngde fra ny- klassisistisk og jugendstil, til funktisinspirert arkitektur. Variert villabebyggelse med arkitektur av høy kvalitet og god materialbruk, der størrelsesforholdet mellom hus og hage oppleves som homogent og godt bevart.

Eksisterende bygninger, med fasader, historiske bygningsdetaljer, materialbruk, farger, volum og forholdet mellom hus og hage må bevares. Endring eller etablering av nye tiltak må skje i samspill, tilpasses og opprettholde områdets gate- eiendoms- og bebyggelsesstruktur, samt videreføre typologi, volum, skala og høyder på eksisterende bebyggelse. Materialbruk og den høye arkitektoniske kvalitet i byggeriet må videreføres

Historiske jernbanetraséer: (KPA 2018, Historiske jernbanetraséer, 25)

Osbanen var en smalsporet jernbane som gikk mellom Nesttun og Osøyro, den åpnet i 1894 og ble nedlagt i 1935. Traseen gikk fra Nesttun omtrent langs Fanavegen gjennom Rådalen til Fana og langs vestsiden av Kalandsvatnet og videre fra Kalandseidet langs E39 til Os.

Gamle vossebanen åpnet i 1883, og var første del av Bergensbanen. Jernbanen ble del av et større samferdselsnett, med postveier og fjordbåttrafikk. Ingen andre jernbanestrekninger kan i dag vise til denne kombinasjonen mellom tog- og båttransport. Strekningen Tunestveit-Midtun er fredet.

Strukturer som forstøtningsmurer, skjæringer, kulverter, portaler, tunneler, broer samt jernbaneteknisk utstyr og bygninger bør bevares. For fredet strekning se Riksantikvaren for ytterligere informasjon.

Historiske veifar: (KPA 2018, Historiske veifar, 26)

Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdssårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om nærmere undersøkelser for å vurdere tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene. Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/ betydning, de er del av første generasjon offentlig vegnett som har bundet landet sammen. SVV (Statens vegvesen) skal høres i saker som angår postveiene. Strukturer som forstøtningsmurer, kulverter og broer bør bevares.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynsoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

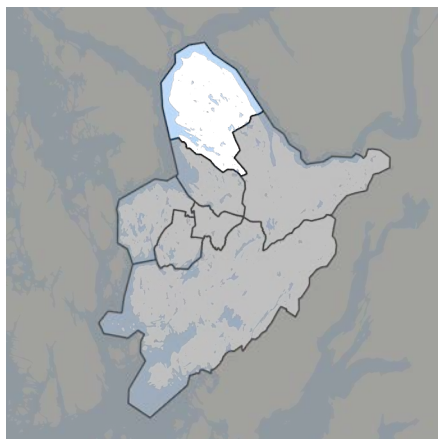
ÅSANE

Bydelskart over Åsane bydel. Kartet viser bydelens utstrekning med markerte hensynssoner og temavise markeringer over kulturminner og bebyggelse. Kartet er ikke i målestokk og må leses som en illustrasjon. Fullstendig versjon kan ses digitalt her: xxxxxxxxxxxxxxxx

Kartene er under kontinuerlig utvikling og er ikke uttømmende, feil og manglende informasjon vil derfor forekomme. Hovedkildene er Byantikvarens ulike arkiv og Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden.no.

Lenke til det digitale Kulturmiljøkartet:
[Kulturmiljøkart](#)

Lenke til kartfortelling:
[Kartfortelling](#)

Kulturlandskapet og Den Trondhjemske postvei i Dalabygda ved Mellingen. Den trondhjemske postveien gjennom Åsane er en av de best bevarte postveitrasèene i Bergen. Postveien gikk nordover fra sentrum gjennom Sandviken, videre over Munkebotn, via Rolland og Saurås, Dalabygda, over Rimmaskaret til Falkanger og ned til postkaia i Tellevik.

ÅSANE

Landskap og historisk utvikling

Åsane hørte tidligere til Hammer herred, men ble egen kommune i 1904. Gårdene Breistein, Hylkje og Salhus, ble overført til Åsane i 1914, mens Hordvikgårdene og Tellevik ble innlemmet i Åsane i 1938. Åsane forble egen kommune frem til 1972. Åsane ble deretter innlemmet som en bydel i Bergen kommune. Bydelssenteret for tidligere Åsane kommune var Eidsvåg.

Topografien i Åsane ble dannet i løpet av den siste istiden. Denne tok for Vestlandet slutt for ca. 10 000 år siden. Da isen trakk seg tilbake stod det igjen et landskap av fjell, daldrag, vann og myrer. Således avspeiler navnet Åsane godt topografien i området. De høyeste fjellene i området er: Vetten, Storsåta, Tellevikafjellet, Høgstefjellet, Nordgardsfjellet, Geitanuken, Ulsetvarden og Toppenipa. Fjellene danner i grove trekk to daldrag i NV-SØ retning.

Helt frem til 1960-årene fremstod Åsane i stor grad som et jordbrukslandskap med spredt gårdsbebyggelse knyttet til en rekke matrikelgårder. Til sammen består bydelen av 47 matrikelgårder, som igjen har vært delt opp i flere bruk. I dag er det 26 driftsenheter i Åsane som mottar produksjonstilskudd for sitt areal. Det er flere bevarte kulturminner fra den eldre gårdsdriften og jordbrukslandskapet i Åsane i dag, blant annet i form av steinmurer, bakkemurer, gårdsveier utløer, våningshus, driftsbygninger og tunstrukturer. Drabantbyutbyggingen som i stor

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Åsane:

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

- **Salhus**
- **Eidsvåg**
- **Selegrend**
- **Jordalen**
- **Mellingen**
- **Almås**
- **Byfjellene**
- **Historiske ferdselsårer**

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018

1.

2.

3.

1. Michelsens plass i Tellevik, Hordvik. Gården er i drift som del av det alternative skoletilbudet ved Alrekstad skole. 2. Bildet viser del av traséen til Den trondhjemske postvei fra Rimmaskaret sørover mot Mellingen. 3. Løe med karakteristisk tørrmurt gavlvegg som er bevart på bnr. 2, Nedre Selvik.

grad preger bydelen i dag kom først i gang i området rundt Ulvesæter/Pretestien i 1969. Før den tid fantes det bymessig tett bebyggelse bare i Eidsvåg og Salhus.

For menneskene som har livnært seg i Åsane, har topografien i området vært utfordrende, men også livgivende. De første menneskene kom til Åsane etter at isen trakk seg tilbake. Områdene egnet seg godt for jakt og fiske. Jeger og sanker tradisjonen varte fram til slutten av yngre steinalder, da jordbruket etter hvert kom til å spille en stadig viktigere rolle. De første fastboende jordbrukerne har trolig drevet godt i de beste områdene, men folkeøkning og oppdeling av gårdene i flere bruk har etter hvert gjort det vanskeligere å livnære seg.

Byen utgjorde et marked der bøndene kunne omsette produktene sine. Samtidig ble byen viktig for at flere kunne ta seg arbeid utenom jordbruket. Flere kunne livnære seg som for eksempel bygningsarbeidere. Denne tradisjonen kan strekke seg tilbake til middelalderen. Tilgang til sjø, fjell og elver var vesentlige faktorer for tidlig mølledrift, og senere for at industrien etablerte seg i Åsane. Framveksten av tekstilindustrien på andre halvdel av 1800-tallet satte tydelige spor i et ellers jordbrukspreget område.

Historisk sett har myrene i Åsane spilt en sentral rolle i dagliglivet. Myrene gav livsnødvendig brensel til gårdene, noen steder helt fram til midten av 1900-tallet. Dette ble gjort ved at man spadet ut et torvstykke, tørket det og lagret det i torvhus i nærheten av myrene. På enkelte gårder finner man i dag restaurerte torvhus. Bl.a. Saurås. I Rimmaskaret er det også eksempel på torvhus. Etter at torva var tørr, ble den fraktet til gården ved hjelp av kipe, hest og slede, eller med løpestreng. For å effektivisere jordbruket ble det iverksatt omfattende tiltak for å drenere myrområdene rundt Liavatnet og Forvatnet i tidsrommet 1957-1960. Konklusjonen ble likevel at områdene ikke egnet seg til jordbruk, og ble dermed utviklet som industri- og næringsområde.

§ 38.3 Historiske områder (pbl § 11-9 nr 5)

KPA 2018

Bestemmelsesområder, plankart 1

• Salhus #7

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstruktur ved nye tiltak.

38.3.2 I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeides dokumentasjon, der historisk bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føringer for videre byutvikling.

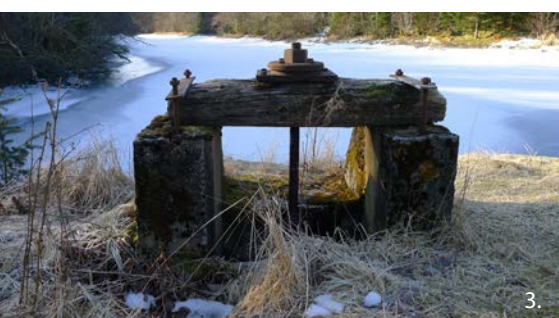
38.3.3 I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi. Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.

Salhus kai. Strandstedet som ble etablert i middelalderen har hatt en viktig rolle i fremveksten av Bergen som by. Salhus er et mangfoldig historisk senter og industristed med stor tidsdybde og høye kulturhistoriske verdier. (Foto:Christine Hvidsten)

De vegløse Almåsgårdene er et samlet kulturmiljø med tre godt bevarte bruk, som er viktige historiefortellende kulturminner i Åsane. 1. Kalles hus 2. Lauras hus 3. Bevarte spor etter det tekniske kulturminnet Hylkjestemmen i Haukåsvassdraget, vitner om vannkraftproduksjonen til fabrikken i Hylkjevågen. 4. En bevart observasjonspost i vannkanten ved Hylkje vitner om den tyske okkupasjonen.

Ferdsl og knutepunkt

Historisk har det meste av ferdsel i Åsane foregått sjøveien. De aller fleste benyttet båt for å komme seg til markedet i byen. På land var det dårlig med veier mellom gårdene. Det har nok vært stier, men vei vet vi ikke noe om før den Trondheimske postveien kom i 1780-årene. Dette var en direkte konsekvens av at kongen satte i verk en ordning med fast postgang i Norge i 1647. Fra starten av var dette bare en ordning som inkluderte strekningene København - Oslo og mellom Oslo - Bergen - Trondheim og Skien. Postsambandet Bergen - Trondheim ble fast fra 1786. Strekningen fra Bergen og gjennom Åsane er i dag den best bevarte postveien ut fra byen. Veien gikk fra byen, over Munkebotn og videre via Rolland, Saurås kirke, Dalabygda, Rimmaskaret og til kaien i Tellevik. På strekningen var det postgårder på Rolland og Hordvik. Fra Tellevik ble posten ført videre med båt til Isdalstø. Dette er en del av veihistorien som forteller om hvordan landet ble knyttet sammen.

I løpet av andre halvdel av 1800-tallet skjedde det en omfattende samfunnsendring. Industrialisering og kommunikasjonsveier moderniserte Åsane. Dampbåtruter til byen ble vanlig, og etter hvert ble også veiutbyggingen mer omfattende. Steinestøveien som kom i 1870-årene utgjorde den nye hovedferdselsåren gjennom Åsane. Dette var en riksvei og var bygd for hest og kjerre.

I 1920 kom den første bussruten mellom Bergen og Vågsbotn, og det var først på denne tiden at mange av gårdene i Åsane fikk brukelige veier som ble knyttet til Steinestøveien. Etter andre verdenskrig og fram til i dag har det vært en enorm utvikling innenfor kommunikasjon i Åsane. Det er bygget et nettverk av veier og tunneler. De siste 50-60 årene har det foregått en nærmest eksplosiv nybygging i form boliger, næringsbygg, industri og motorveier. Likevel er betydelige deler av postveien til Trondheim bevart, spesielt strekningen fra Åsane gamle kirke (Saurås) - Dalabygda - Rimmaskaret - Ytre Hordvik.

Planregulert boligbygging i Åsane. 1. Ulsetsbogen, regulert i 1982 og tegnet av arkitekt Helge Hjertholm. 2. Selegrend (Åsli). Selegrendbevegelsen ble tegnet av Løvset og Øvsthus i arkitektgruppen Cubus 1974 og oppført som selvbyggeri. 3 og 4. Områdene Tertnes, Morvik, Eidsvåg har flere helhetlige utbygde småhusområder, noen med karakter av hagebystruktur, der bygningene har gjennomgående høy arkitektonisk verdi. 5. Husmannsplassen i Eidsvågsvegen 97, gir tidsdybde til området og er viktige historiefortellende kulturminner å ivareta.

Byutvikling og bebyggelsesstruktur

Gårdsbebyggelse

Mellom 1520 og 1600 ble de fleste ødegårdene i Åsane ryddet og bosatt på nytt. Fra slutten av 1600-tallet fikk noen leilendinger anledning til å kjøpe gårdsbrukene de drev. Overgangen til selveier skjøt fart utover 1700-tallet. Dette førte også til at noen av gårdene ble kjøpt opp av velstående byborgere. Dette ble gjort for å sikre seg tilgang på jordbruksprodukter og for å kunne ha et sommersted, for eksempel Åstveit som kom på private hender i 1660-årene. Utover på 1800-tallet økte tallet på husmannsplasser, spesielt på gårdene Åstveit og Eidsvåg. Som en del av lystgårdstradisjonen en ser i Bergen eller på samme tid, ble det ved Åstveit gård anlagt en park i engelsk landskapsstil kalt Jomfruhaugen. Deler av denne parken er i dag bevart.

Lør og uthus bygget fullstendig i stein har vært et typisk trekk ved byggeskikken i Åsane. Det var heller ikke uvanlig at den mest værutsatte gavlveggen på våningshusene ble kledd av stein. Våningshuset på Tellevik, bnr. 7 har eksempelvis tørrmurt gavlvegg mot sør. Brake har også vært vanlig som ytterveggkledning på driftsbygninger. Denne kledningen er tett og samtidig luftig, og har vært brukt på naust, lør og utlør fortrinnsvis på de minst værutsatte veggene. Tradisjonen var holdt i hevd fram til mellomkrigstida. Når en startet med dette vet vi ikke, men det er en svært gammel teknikk som har fellestrekk med ulike flettverksteknikker fra Skandinavia og Nord-Europa.

Utskiftningene av matrikelgårdene i andre halvdel av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet endret til en viss grad bebyggelsesstrukturen. Brukene ble mer oppsplittet og egne tun ble etablert for hvert bruk. Brukene fikk sammenhengende innmark og etter hvert større sammenhengende utmarksteiger. I utskiftingsprosessen kunne bygninger bli flyttet, og det kunne bli oppført nye bygninger for hvert bruk og nye eiendomsgrenser ble trukket. Likevel

kan man på enkelte gårder i Åsane se eksempel på at strukturen fra de gamle fellestunene delvis har bestått. På enkelte gårder ble tunfellesskapet kun splittet ved at man delte opp tunet med eiendomsgrenser, mens husene ble stående på samme sted. Gården Bogetveit er et eksempel på dette.

Ved mange av gårdene i Åsane er det bygget til dels omfattende steingarder. I første omgang ble de nok bygget for å danne et skille mellom innmark og utmark. Steingardene mellom innmark og utmark (fjellområdene) bukter seg ofte fram i terrenget der de følger de naturlige topografiske forholdene. Murene har også fungert som grenser mellom gårdene. Steingardene og utløene utgjør omfattende anlegg av betydelig historisk verdi for Åsane. Gjenværende gårdstun med bebyggelse, strukturer knyttet til gårdsdriften og tilkomstveier er også viktige å bevare for fremtiden. Særlig er steinkonstruksjoner som steinsatte og oppbygde stier, kjerreveier, steingarder, bakkemurer og steinsatte bekker/veiter sentrale synlige kulturhistoriske objekt i landskapet i bydelen.

Industribebyggelse

Fra 1800-tallet satte Industrialiseringen sitt preg på Salhus, Eidsvåg, Åstveit og Hylkje. Demninger, eller stemmer ble først nyttet til mølledrift, men senere ble de svært sentrale for etableringen av den tidlige industrien. Milastemma, Åreina, Bogetveitstemma, Svortetjørna, Hylkjestemma, Ulsetstemma og Stemmegarden ble bygget for å kunne levere stabil vanntilførsel til fabrikkene på blant annet Salhus og Hylkje. Dette førte til en markant endring av bebyggelse og levemåte. Næringsbygg og boliger ble bygd utenfor den tradisjonelle gårdsstrukturen. Denne utviklingen ser vi helst langs kysten, da det var den beste beliggenheten med tanke på å frakte varer med båt, og for å kunne utnytte vannkraften på best måte.

I Eidsvåg, og særlig i Salhus, finner vi i dag godt bevarte bygninger og bebyggelsesmønstre som forteller om fremveksten av en ny stedstype hvor plassering av fabrikker, anlegg, bolighus, og ferdsselsårer ble dannet med utgangspunkt i at en skulle bearbeide råvarer og transportere ferdige varer til et marked. Av større og helhetlige industrielle kulturmiljøer i Åsane er det Eidsvåg og særlig Salhus som peker seg ut. I Salhus gjenspeiles den sosiale lagdelingen knyttet til industrien, og en kan tydelig identifisere ulike utbyggingsperioder som reflekterer vekstfasene i tekstilindustrien på stedet. Både Eidsvåg og Salhus har sammenbygde fabrikkkanlegg som består av bygninger fra ulike faser av industrien. Salhus og Eidsvåg er vernet med hensynssone i KPA.

Anlegg i elv og vann er viktige kulturhistoriske faktorer i Åsane, som forteller om både jordbruket og den tidlige industridannelsen i bydelen. I Eidsvåg er det en lang kontinuitet i utnyttningen av vannkraften til gårdsdrift, kornmølledrift og til industridrift. I Salhus er det bevart flere dammer, rør og tørrmurte elveløp som forteller om sammenhengen mellom fjell, fjord og fabrikk samfunn. Eidsvåg hageby fra 1930-årene består av boliger med hageanlegg og veisystem. Bygningene er av gjennomgående høy arkitektonisk verdi, og flere er tegnet av anerkjente arkitekter fra mellomkrigstiden.

Moderne drabantbybebyggelse

Mye av den moderne bebyggelse har foregått i områder som tidligere ikke egnet seg for bebyggelse, som på bergknauser langs kysten. Senere ble den myrete Midtbygda drenert til nye jordbruksareal i 1950-årene, men ble i stedet omregulert til utbyggingsområde. I 1960-årene eksploderte boligutbyggingen, og Åsane ble i stedet forvandlet fra å være en jordbruksbygd til å bli en forstad til Bergen. I moderne tid har store deler av Åsane utviklet seg som en kombinasjon av industri og næringsliv, med påfølgende bebyggelse av ulik karakter. Mens senterfunksjonene tidligere lå i Eidsvåg og Salhus, ble Midtbygda med Åsane Senter det nye senteret i Åsane.

I 1969 begynner blokkbebyggelsen i Myrdalsskogen og Prestestien å ta form. Dette var en helt annen form for bebyggelse enn det som tidligere hadde vært kjent i Åsaneutbyggingen. De arkitektoniske og planmessige grepene var ulike

Eidsvåg fabrikker er et viktig kulturmiljø med stor tidsdybde. Opprinnelig var dette en storgård med mølledrift som utviklet seg til et helhetlig industrisamfunn på 1800-tallet. Kulturmiljøet består i dag av mange industribygninger, funksjonær- og arbeiderboliger med tilhørende strukturer.

Ulsetskogen ble helhetlig planlagt og regulert med fokus på fellesfunksjoner med kantsoner og uteareal. Bygningsrekkene "klatrer" svakt langs terrenget og er sakset i forhold til hverandre. Selv om rekkehusene er like, oppleves området som variert og mangfoldig. Ulsetskogen er tegnet og planlagt av arkitekt Helge Hjertholm,

varianter av lamellbebyggelse organisert rundt store felles grøntområder som for eksempel i Haukedal, Prestestien og Liaflaten. Lavblokker, høyblokker, stjerneblokker eller terrasseblokker ble gjerne kombinerte i et helhetlig plangrep med fellesfunksjoner og gode utearealer. Ellers ble det som i Fyllingsdalen og Loddefjord også bygget rekkehus i et strengt geometrisk formspråk, gjerne med de samme arkitekter som hadde tegnet og planlagt i disse bydelene.

Selegrend er en sammenhengende, karakteristisk rekkehusbebyggelse fra 1970-årene. Strukturen er lav og tett, utformet som en moderne grend rundt smau, trapper og grønne fellesarealer. Det var et pilotprosjekt for sosial boligbygging med stor medvirkning fra beboere, med helhetlig fargesatt bebyggelse. Et boligområde som har et tydelig særtrekk er rekken av atriumshus i Åstveitskogen påbegynt i 1965 og tegnet av arkitekt Helge Borgen. Denne typen rekkehus er sjelden og det eneste prosjektet med denne meget tidstypiske bygningstypen som ble oppført i Åsane. Andre store fellesutbygginger er Ulsetskogen selvbyggerlag fra 1984, som er en spesielt omfattende og tett utbygging av rekkehus. De arkitektoniske og arkitekturhistoriske kvalitetene i disse områdene består i stor grad av helhetlige plangrep, dels god terrengtilpasning og betydelige grønne fellesarealer, og er viktige å bevare som karakteristiske uttrykk for etterkrigsmodernismens planidealer i Åsane.

HISTORISK IDENTITET OG SÆRPREG

kulturminneverdier i bydelene: Åsane har bevarte kulturminner og kulturmiljøer hovedsakelig fra tre kulturhistoriske sammenhenger: Jordbruket før og under utskiftingsprosessene på 1800-tallet, den tidlige tekstilindustriens etablering i Bergens omegn i andre halvdel av 1800-tallet og den moderne drabantbyens fremvekst fra slutten av 1960-tallet.

Allerede i dag er store deler av Åsane bydel utbygd, og fysiske historiske vitnesbyrd om Åsanes utvikling er fjernet. Ved en fremtidig utvikling av de ulike områdene i bydelen, er det en rekke kulturhistoriske verdier som må fremheves og ivaretas i planleggingen

Hva er konsekvensen for kulturminnene og kulturmiljøene ved utvikling og endring? Hva er viktig å ta vare på?

Formålet med områdekapittelet for Åsane er å kartlegge de verdifulle kulturminneverdiene i bydelene, på et overordnet nivå, og gi føringer for videre utvikling som vil ivareta disse verdiene. Disse føringene er forankret i vedtatt Kulturminnestrategi. (Kulturminnestrategi, del 1 Kulturminneplan for Bergen, vedtatt i Bergen bystyre 19.06.2019)

FØRINGER FOR VIDERE UTVIKLING

- **Jordbrukets bygninger og eldre gårdstun:** Det er viktig å ivareta de kulturhistoriske strukturene, tunene, og de historiske bygningene med autentiske bygningsdeler, konstruksjoner, materialer og arkitektoniske kvaliteter. De gjenværende gårdsbygningene og tunene er viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå områdets jordbrukshistorie. Lemstover og grindbygde løer er typiske representanter for en særegen vestnorsk byggeskikk, som etter hvert er blitt en sjeldne bygningstyper jf. Kulturminnestrategiens pkt. **5.0.** *I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.5: Dette gjør vi ved å bevare, reparere og gjenskape opprinnelige bygningsdetaljer med gode håndverk- og materialkvaliteter, og la historisk fargebruk være førende ved fargevalg.*
- **Sjønære kulturminner:** Sjønære kulturminner er viktige for Bergens kulturarv. Historiske naustmiljøer i kystområdet fra Tellevik til Hylkje bør kartlegges. Jmf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.*
- **Byggeskikk:** Kunnskap om byggeskikk og bygningsmaterialer som viktige egenskaper ved kulturminnene fra jordbruket må vedlikeholdes og videreformidles jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.4. Formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom utarbeidelse av eksempelsamlinger, veiledere og kulturminnegrunnlag, og underpunkt 3.5. Dele og formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom aktivt samarbeid og medvirkning med eiere, frivillige, lag og organisasjoner.*
- **Kulturlandskap:** Myrer, torvhus, steinkonstruksjoner som steinsatte og oppbygde stier, bakkemurer, kjerreveier, steingarder, stemmer og flomsikrede bekker og elver utgjør sentrale synlige kulturhistoriske objekt i landskapet. Slike konstruksjoner er viktige historiefortellende kulturminner og miljøskapende faktorer, og må i størst mulig grad identifiseres og bevares jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning.*
- **Feltutbygging og småhusområder:** Bygninger oppført for de ulike borettslagene fra 1960- og 70-tallet har viktige strukturelle kvaliteter. Grøntkorridorene med gangveiene og samspeillet mellom bygninger, terreng og grønne fellesanlegg er i hovedsak godt bevart og danner særtrekk som er en viktig verdi for områdene jf. Kulturminnestrategiens pkt. **1.0.** *I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen og underpunkt 1.2. Dette gjør vi ved å ivareta viktige strukturer som vei, eiendoms- og tomtestrukturer og forholdet mellom hus og hage, Pkt. 1.3. Ivareta eksisterende bygninger og bygningsmiljø i fortettingsområder og la typologi, form og materialitet i det eksisterende være førende for nye tiltak Pkt. 1.4. Dette gjør vi ved å videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur og la ny bebyggelse harmonere med omgivelsene. Pkt. 1.5. Dette gjør vi ved å la karakteristisk og stedegen materialbruk, skala, form og struktur være førende ved tiltak og områdeutvikling.*
- **Teknisk-industrielle kulturminner:** Teknisk- industrielle bygninger og installasjoner er viktige historieformidlere som bør bevares og gis ny bruk. jf. Kulturminnestrategiens pkt. **2.0** *I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.* Bygningsmiljøet i Kvernåvika og tilhørende konstruksjoner for utnyttelse av vannkraft langs Tertnesstemma er eksempel på et teknisk-industrielt kulturmiljø der bygninger, installasjoner og struktur bør kartlegges og registreres jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning*
- **Krigsminner:** Åsane var et strategisk viktig område under andre verdenskrig. Krigsminner samt etterretningskart fra krigen viser at det har vært stor aktivitet på Hylkjeneset og på Haukåsmysene. Krigsminnene er i dag ofte fragmenterte og godt skjult. Kartlegging og registrering av gjenværende krigsminner er viktig for å beskytte kildetilfang, og for å sikre fremtidige generasjoners forståelse av okkupasjonshistorien jf. Kulturminnestrategiens pkt. **3.0.** *I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.1.: Kartlegge og identifisere kulturminner tidlig i plan- og byggesaksprosesser, og legge kunnskapen til grunn for planlegging og beslutning*

§ 35.5 Hensynssone bevaring kulturmiljø (570) i Åsane (Kommuneplanens arealdel, 2018, Bergen kommune)

Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreg. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.

I plan- og byggesaker som berører kulturminner eller kulturmiljøer skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.

Jordalen: (KPA 2018, Jordalen, 30) Området Jordalen omfatter Jordalsvannet samt jordbruksområdene rundt vannet og opp langs dalsidene. Kulturlandskapet er sjeldent godt ivaretatt med en rekke eldre jordbruksområder med eldre tun og jordbruksbygninger. Nye tiltak eller endringer må ivareta viktige kulturhistoriske spor, strukturer, gårdstun og annen eldre bebyggelse, steingarder, bakkemurer, jordkjellere, vannoverføringssystemer og dammer/stemmer, krigsminner og historiske ferdselsårer.

Mellingen: (KPA 2018, Mellingen, 33) Mellingen er et unikt kulturlandskap i Åsane. Området omfatter Åsane Gamle kirke med gravplass, gårdene innover jordbruksområdet i Mellingen, fangeleiren ved Åsane kirke, samt landskapsrommet rundt postveien over Mellingen, samt deler av utmarksområdet som fremdeles holdes i hevd og som ikke er grodd igjen. Nye tiltak eller endringer må ivareta viktige kulturhistoriske spor, strukturer, gårdstun og annen eldre bebyggelse, steingarder, bakkemurer, jordkjellere, vannoverføringssystemer og dammer/stemmer, krigsminner og historiske ferdselsårer.

Almås: (KPA 2018, Almås, 36) Almåsgårdene består av et samlet kulturmiljø med tre godt bevarte bruk. Kjerrevei/traktorvei er eneste adkomst til brukene. Området har trolig vært bebodd og brukt som stolsområde fra så tidlig som jernalder-middelalder. Bygningene vi finner på Almås skal være oppført mellom 1890 og 1930, men deler av bygningene og gårdsanlegget er vesentlig eldre enn det. Bygningene ligger på eldre tufter og under byggearbeidene er eldre seksjoner av bygninger og bygningsdeler gjenbrukt. Almåsgårdene er unike formidlere av kunnskap om vestnorsk byggetradisjon, stedets historie, og om det nøysomme livet på et småbruk, en livsform som var svært vanlig på Vestlandet frem til like etter siste verdenskrig, men som ikke er vanlig i dag.

Salhus: (KPA 2018, Salhus, 4) Strandsted etablert i middelalderen, knyttet til framveksten av Bergen som by. Utviklet til lokalt senter og industristed fra 1840 med farger og trikotasefabrikk og senere skipsverft og damskipskai. Etter hvert et komplett samfunn med post, skole og boliger. Elveløp med tilhørende dammer har vært premiss for utviklingen av industristedet, da særlig Milastemma. Områdets identitet og særpreg må opprettholdes og videreføres. Tidsdybden må ivaretas, og eventuelle nye tiltak skal ivareta særpreget i det omkringliggende området i form av fotavtrykk, materialbruk og skala. Store deler av sonen er regulert til spesialområde bevaring med tilknyttede vernebestemmelser.

Eidsvåg: (KPA 2018, Eidsvåg, 8) Jordbruk og mølleaktivitet fra 1600-tallet, samt tekstilindustri ved Eidsvåg fabrikk fra slutten av 1800-tallet, har lagt premissene for den eldste bevarte bebyggelsen i området. Bevarte bygninger fra flere husmannsplasser er viktige kulturhistoriske faktorer for å forstå områdets jordbrukshistorie og husmannsvesen. Ved Eidsvåg fabrikk innerst i Eidsvågbukten er det bevart et verneverdig bygningsmiljø med gårds- og industribygninger, arbeiderboliger og tekniske kulturminner. Den Trondhjemske postvei fra 1700-tallet fører gjennom området. Eidsvågveien rundt Eidsvågsneset fra slutten av 1920-tallet er et teknisk kulturminne som knyttet Eidsvåg til Bergen. Veien har bidratt til etablering av villabebyggelse i området med gjennomgående høy arkitektonisk kvalitet, blant annet «Eidsvåg hageby». Ervik gård med bygninger fra 1700-tallet og hageanlegg utgjør et samlet kulturmiljø langs nordøstsiden av Eidsvågen. På Vollane er det registrert en rekke arkeologiske lokaliteter med stor tidsdybde.

Selegrend: (KPA 2018, Selegrend, 17) Sammenhengende, karakteristisk rekkehusbebyggelse fra 1970-tallet, lav og tett gruppert som en moderne grend rundt smau, trapper og grønne fellesarealer i skrått terreng. Pilotprosjekt for sosial boligbygging med stor medvirkning fra beboere. Helhetlig fargesatt bebyggelse i senere tid. Helhet og opprinnelig arkitektur bør bevares. Farge- og materialbruk i området må videreføres.

.Forts. neste side.

Forts.

Historiske ferdselsårer (KPA 2018, Historiske ferdselsårer, 26)

Fast postgang i Norge kom i gang i 1647. Byen fikk først postgang mot Oslo (Christiania). I 1648 kom det også en kongelig forordning om skyssferd til på land og sjø, den omfattet også gjestgiver-stedene langs ferdselsårene. Snart ble det også etablert postruter fra Bergen til både Stavanger og Trondheim. De ulike generasjonene av postveitraséene er i stor grad angitt som hensynsoner i kommuneplanens arealdel, også der opprinnelig veifar er.

Strukturer som forstøtningsmurer, stabbestein, kulverter og broer er viktige historiefortellende spor etter ferdselen som bør ivaretas og bevares.

Postveiene er kulturminner av nasjonal verdi/betydning, de er del av den første generasjonen av offentlig vegnett som har bundet landet sammen. Hensynsonen skal oppfattes som et varsel om at det er behov for nærmere undersøkelser, som grunnlag for å vurdere et tiltaks innvirkning på kulturminneverdiene.

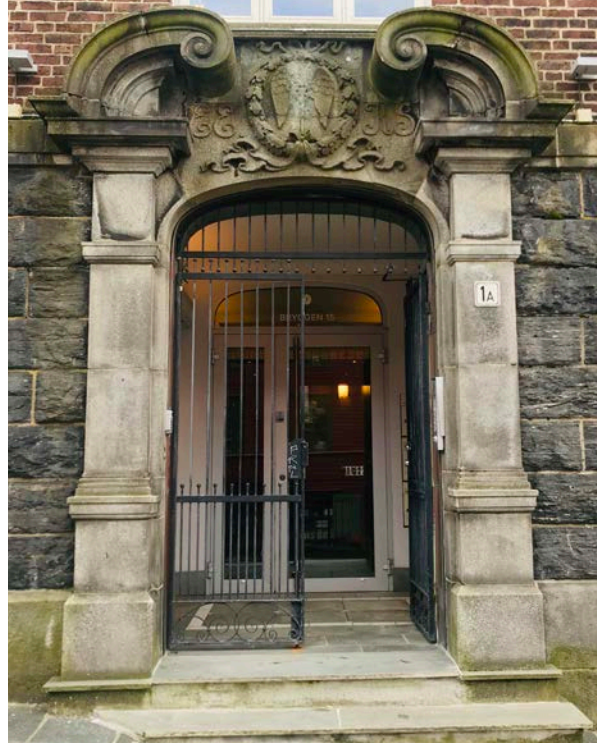
Statens vegvesen skal høres i saker som angår postveiene.

Utfyllende retningslinjer til de enkelte hensynssonene fremgår av «Utfyllende informasjon til hensynssoner for bevaring av kulturmiljø», vedlegg 4 til KPA2018: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kommuneplanens-arealdel-2018>

DEFINISJONER OG ORDFORKLARINGER

Antikvarisk: Noe som gjelder fortiden.

Bebyggelsesstruktur: Bygninger kan plasseres i ulike forhold til omgivelsene, noe som gir ulik karakter til kulturmiljøene. Gjennom Bergens historie har bygningsmassen blitt ordnet på ulike måter. Det har vært variasjon i hvilken bygningstype som har vært brukt i et område, forholdet mellom bygninger og veier/gater har variert og det samme har forholdet mellom bygninger og plasser, grøntstrukturer og landskapselementer. En bebyggelsesstruktur er noe annet enn bygningstype, og kan bestå av kombinasjoner av ulike bygningstyper. I kulturminneplanen skilles det mellom disse ulike bygningsstrukturene:

- selvgrodd bebyggelse vanlig mellom 1700-1900
- tett bymessig trehusbebyggelse fra mellom 1500-1850
- villa- og frittliggende bebyggelse 1850-1980
- kvartalsbebyggelse 1855-1930
- åpen karrébebyggelse 1910-1930
- variert småhusbebyggelse 1945-1970
- lamellbebyggelse som var vanlig å bygge mellom 1950-1980

Bygningstypologi: En vitenskapelig definisjon knyttet til ulike typer bebyggelse.

Bymessig: Et område der bygningene er bevisst plassert i forhold til tilgrensende, offentlige byrom. Ferdselsårene utformes som gater, plasser og torg, ikke veger. Bebyggelsen er forholdsvis tett, og bygningene står vegg i vegg langs gaten. Beboerne har felles utendørs møtesteder, i første rekke i offentlige byrom. Bebyggelsen kan være en blanding av bolig, næring, kontor og handel.

Byrom: Uterom avgrenset av bygg- eller landskapselementer. Omfatter offentlig tilgjengelige smau, gater, allmenninger, plasser, torg, parker og strandsone.

Byromstruktur: Byromsstruktur, eller byromsnettverk, omfatter all utestruktur mellom bygningene som utgjør den offentlige tilgjengeligheten og aktiviteten i byen. Det omfatter infrastrukturen av gater, plasser, parker, blågrønne områder og gangforbindelser, som kobler sammen folks målpunkter i hverdagen.

Byskikk: Stedegen bykultur som bygger på lokale kvaliteter og stedsaktiviteter, slik som kulturminner, kulturmiljø og viktige historiske sammenhenger og identitetsbærende elementer.

Fortetting: Fortetting er all form for økt utnyttelse innenfor eksisterende byggesone. Bevaring av eksisterende bebyggelse og tilpasning av ny bebyggelse på ledig areal inngår i dette.

Fredet: En fredning er den strengeste form for vern. Fredning innebærer at inngrep/endringer på kulturminnet, som går utover vanlig vedlikehold, må godkjennes av myndighetene. Lovene som benyttes ved fredning av kulturminner er kulturminneloven.

Fredete kulturminner kan være vedtaksfredet, automatisk fredet eller forskriftsfredet: Et vedtaksfredet kulturminne er fredet gjennom særskilt vedtak for det enkelte kulturminnet. Et automatisk fredet kulturminne er fredet direkte gjennom kulturminneloven eller svalbardmiljøloven, uten særskilt vedtak. Et forskriftsfredet kulturminne er fredet gjennom forskrift til Kulturminneloven.

Disse kulturminnene i Bergen er automatisk fredet:

- faste kulturminner fra før reformasjonen (1537)
- erklærte stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649

Automatisk fredet: Automatisk fredning innebærer at kulturminnet er fredet direkte i kraft av sin alder, uten særskilt vedtak. Som en ekstra beskyttelse har alle automatisk fredete kulturminner en sikringssone på minimum 5 meter rundt det automatisk fredede objektet.

Fredningsstatus: Kulturminner kan ha ulik fredningsstatus.

- Fredningssak pågår: Kulturminnet er i en prosess med sikte på fredning. Alle inngrep i slike kulturminner må avklares med kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen.
- Midlertidig fredet: Slik fredning kan vedtas, dersom et kulturminne er truet og det er ønskelig å vurdere om kulturminnet skal fredes, før det iverksettes prosess for riving eller fjerning av det. Den midlertidige fredningen oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet og/eller om kulturminnemyndigheten vurderer at objektet ikke er aktuelt for permanent fredning. Dersom kulturminnet vurderes som fredningsverdig, vil vedtaket om midlertidig fredning normalt bli stående inntil det avløses av det endelige vedtaket om fredning. Alle inngrep i midlertidig fredede kulturminner krever dispensasjon fra fylkeskommunen. Det er ikke anledning til å gi dispensasjon for tiltak som innebærer vesentlige inngrep i kulturminnet.
- Verdensarv: Kulturarv og/eller naturarv som er innskrevet på UNESCOs verdensarvliste. Verdensarvstedene utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene. For at verdensarven skal få formell beskyttelse, må den vedtas fredet eller vernet etter nasjonal lov. Alle inngrep som gjelder enkeltobjekter i verdensarvområdet bør/ skal avklares med regional kulturminneforvaltning (Fylkeskommunen), avhengig av formell vernestatus. Om inngrepet gjelder verdensarvområdet som helhet må det avklares med Riksantikvaren.
- Inngår i fredet kulturmiljø: Med hjemmel i kulturminneloven § 20 kan man frede et kulturmiljø ut fra områdets totale kulturhistoriske verdi, uten at de enkelte elementene i miljøet er fredningsverdige i seg selv. Det kan fredes kulturmiljøer både i byer og tettsteder, i jordbrukslandskapet, i skog og utmark. En kulturmiljøfredning vedtas som forskrift. Alle inngrep i fredete kulturmiljøer krever dispensasjon fra Kulturminneloven, det er kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen som har myndighet til å gi dispensasjon for tiltak som innebærer vesentlige inngrep.
- Opphevet fredning: Vedtaks- eller forskriftsfredete kulturminner hvor fredningen er blitt opphevet for eksempel fordi fredningsverdiene er bortfalt. Alle inngrep i slike kulturminner bør avklares med kulturminneforvaltning i fylkeskommunen, fordi de fortsatt kan ha en verneverdi selv om fredningsverdien har gått tapt.
- Fjernet kulturminne (gjelder automatisk fredete kulturminner): Når automatisk fredete kulturminner er fjernet enten gjennom lovlige arkeologiske utgravinger eller gjennom ulovlige tiltak, får de statusen «Fjernet». Selv om kulturminnet er borte, er det viktig for både forvaltning og forskning å vite at det har vært kulturminner på stedet. Derfor beholdes både registrering og kartmarkering. Kulturminner som er fjernet på et tidligere tidspunkt innebærer ingen restriksjoner for grunneier eller andre rettighetshavere.

Førhistorisk tid: Omfatter de periodene av menneskehetens historie som ligger før bevarte skriftlige opptegnelser ble gjort og før en nøyaktig kalender gjorde det mulig å nedtegne begivenheter i riktig kronologisk rekkefølge. I Norden regnes tiden før innføringen av kristendommen som førhistorisk tid.

Hageby: Hagebyer var et byplanideal, som vektla boliger i grønne strukturer som en reaksjon mot industrialismens tettpakkede og uhygieniske bysamfunn.

Hensynssone kulturmiljø: Område fremstilt i et juridisk arealplankart fremstilt etter reglene i Plan- og bygningsloven som viser hvor det skal tas spesielle hensyn til kulturmiljøet og/eller der det gjennom reguleringsbestemmelsene er vedtatt restriksjoner som har betydning for bruken av arealet. En slik hensynssone gir imidlertid ikke et svakere vern av kulturminner og kulturmiljø enn vedtaksfredning og forskriftsfredning etter Kulturminneloven.

Karrébebyggelse: Bygninger samlet etter sidene i en firkant eller i en annen fast sluttet form, slik at det oppstår en indre gård mellom dem.

FORTS.

FORTS. DEFINISJONER OG ORDFORKLARINGER

KDP: Kommunedelplan

Kommunalt listeført: Kulturminner eller kulturmiljøer som er registrert og kartlagt som lokalt kulturminner. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte.

KPA: Kommuneplanens arealdel

Kulturmiljø: Kulturmiljøer er område av kulturhistorisk verdi der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer kan omfatte både bygde og naturgitte elementer. *Meld. St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold* innførte begrepet "kulturmiljø" som en samlebetegnelse for begrepene "kulturminner, kulturmiljø og landskap".

Kulturminner: Kulturminner er ifølge Kulturminneloven alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Slike kan blant annet bestå av hus, industribygg eller fartøyer. Kulturminner kan også finnes i utmark eller i og under dyrket mark. Faste kulturminner er bygninger og boplasser samt arbeids- og verkstedsplasser, eller spor etter slike. Omfatter også spor etter åkerbruk, veifar, dammer, forsvarsverk, gravsteder med mer. Det er altså snakk om eksisterende menneskeskapte konstruksjoner og deres nære omgivelser som avtegner spor av fjern eller nær fortids sosiale, politiske, religiøse, økonomiske eller hverdagslige liv.

Kulturminnekategori: I Riksantikvarens kulturminnedatabase skilles det mellom disse kategoriene:

- Arkeologisk enkeltminne
- Arkeologisk lokalitet
- Bergkunst
- Bygning
- Bygningslokalitet
- Fartøy
- Kirke
- Kirkested
- Kulturminne under vann - enkeltminne
- Ruiner fra middelalderen
- Teknisk/Industrielt enkeltminne
- Utomhuselement

Lamellbebyggelse: ensartede bygninger, fortrinnsvis boligblokker, stilt sammen i parallelle rekker uten å forholde seg til en kvartalsplan.

Landsverneplan: Oversikt over verneverdige eiendommer tilknyttet en bestemt offentlig virksomhet eller sektor.

Lokal byggeskikk: Betegnelse for et bestemt grunnpreg eller en bestemt måte (skikk) å bygge og utforme hus og husgrupper på; knyttet til et sted eller en region som uttrykk for stedet eller regionen.

Middelalder: I Norge regnes denne vanligvis som tiden fra innføringen av kristendommen (ca.1050) frem til reformasjonen (1536). Deles ofte inn i tre epoker: Tidlig middelalder, høymiddelalderen og senmiddelalderen.

PBL: Plan- og bygningsloven. Loven er sentral for all arealforvaltning og byggevirksomhet i Norge, den gjelder for hele landet og i sjøen til én nautisk mil utenfor grunnlinjene. Dagens plan- og bygningslov ble vedtatt 27. juni 2008 som erstatning for en tilsvarende lov fra 1985.

SEFRAK: SEFRAK-registeret ble bygget opp av Fylkeskonservatoren i 1975-95-årene og inngår i dag i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden og som merknad til enheter i Matrikkelen. Bygninger reist før 1900 ble registrerte over hele landet, med unntak av Finnmark der bygninger reist før 1945 ble registrerte. Kulturminnene ble kartfestet, oppmålt og fotograferte. I alt er det registrert ca. 515.000 enheter i landet.

Registeret er ufullstendig i Bergen og er derfor ikke dekkende for bygninger reist før 1900.

Bygningene i SEFRAK-registeret er i utgangspunktet ikke tillagt spesielle restriksjoner. Registreringen fungerer som et varsel om at kommunen bør foreta en vurdering av verneverdien før det eventuelt blir gitt tillatelse til å endre, flytte eller rive bygningen. For meldepliktige bygninger (bygninger som er eldre enn 1850), er det lovfestet i §25 i Kulturminnelova at en vurdering av verneverdien må gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent.

Spesialområde bevaring: Reguleringsformål i tidligere plan- og bygningslovgiving som innebærer at et kulturmiljø er regulert til spesialområder med formål bevaring med juridiske bestemmelser, jf. Plan- og bygningsloven av 14. jun. 1985 § 25 nr. 6. «Hensikten med reguleringsformålet med tilhørende bestemmelser er å bevare, videreutvikle og dels gjenopprette områdets opprinnelige karakter og uttrykk. Tiltak som virker skjemmende og som kommer i konflikt med planens målsetting skal ikke tillates.» I gjeldende plan- og bygningslov har bestemmelsene knyttet til hensynssone kulturmiljø erstattet spesialområde bevaring.

Stapelhavn: Termen «staple» refererer seg et middelalders handelssystem, der Staten setter bestemte vilkår for oversjøisk handel med spesifikke varer og knytter vilkårene til en bestemt havn eller by.

Stedstilpasning: Planlegging og bygging som tar hensyn til hvilket landskap som berøres, hvilke kvaliteter som finnes, hva som er sårbart, og hva som er stedets lokale identitet.

Særpreg/særtrekk: Stedets særpreg kommer til uttrykk gjennom historiske sammenhenger og identitetsbærende elementer og karaktertrekk i området. Med elementer menes her historisk bebyggelse, spor, veifar, mur, historisk strandlinje, historiske byrom og parker, semiprivate og offentlige mellomrom, for- og bakhager, eiendoms- og bebyggelsesstruktur, som følger av den historiske bygnings-strukturens typologi.

Tidlig nytid: Er i norsk historie et navn på perioden som strekker seg fra 1536 (reformasjonen) til 1814.

Tiltak: I Plan- og bygningsloven omtales dette som «oppføring, rivning, endring, herunder fasadeendringer, endret bruk og andre tiltak knyttet til bygninger, konstruksjoner og anlegg, samt terrenginngrep og opprettelse og endring av eiendom. Som tiltak regnes også annen virksomhet og endring av arealbruk som vil være i strid med arealformål, planbestemmelser og hensynssoner.»

Urban: Noe som har med byer og bykultur å gjøre; som er typisk eller særegent for byen og dens kultur; eller som er bymessig.

Veifar: opptråkket ferdselsåre, sti eller vei.

Vernet: Et vernet kulturminne eller kulturmiljø kan være vernet med hjemmel i lov eller gjennom andre virkemidler. I tillegg til kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven, omfatter dette kulturminner og kulturmiljøer som er vernet etter plan- og bygningsloven, kirkeloven eller naturmangfoldloven. Andre virkemidler for vern er for eksempel statlige verneplaner, listeføring og tilskuddsordninger eller vilkår gitt i forbindelse med en byggesak (tiltak etter plan- og bygningsloven).

Verneverdig: Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne eller kulturmiljø har gjennomgått en faglig kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig.

Villa: En form for enebolig, fra slutten av 1800-tallet begynte man å bruke betegnelsen om et landsted eller en frittliggende bolig med omliggende hage.

KULTURMILJØKARTET I UTSNITT

-OVERSIKT OVER TEMAKARTENE I KULTURMILJØKARTET

kartinnsynsløsning/Kulturmiljøkartet:

<https://bergen.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=60063ae315454ea7ae24c282db4746f5>

Kartfortelling:

<https://kulturminneplan-bergen.hub.arcgis.com/>

TEMATISKE KART

- Førhistorisk tid
- Middelalder
- Verdensarv
- Havnebyen
- Ferdsel
- Allmenninger og byrom
- Gårdsbebyggelse
- Urban trehusbebyggelse
- Murgårdsbebyggelse
- Hageby
- Villaer og eneboliger
- Sosial boligbygging
- Offentlige institusjonsbygg
- Kirker
- Historiske hager, parker og lystgårder
- Tekniske kulturminner
- Industrielle kulturminner
- Krigs- og forsvarsminner

BYDELSKART

- Arna
- Bergenhus
- Fana og Ytrebygda
- Fyllingsdalen
- Laksevåg
- Årstad
- Åsane

FORMELT VERN

- FORMELT VERN, PBL OG KPA
- FORMELT VERN, PBL OG KDP
- FORMELT VERN, PBL OG KDP med detaljer
- FORMELT VERN, PBL_reguleringsplan
- NB_områder_kulturmiljøhistoriske landskap

OVERSIKT

-NYTTIGE LENKER

Riksantikvarens digitale tjenester:

<https://www.riksantikvaren.no/vare-digitale-tjenester/>

Riksantikvarens kulturminnedatabase www.Askeladden.no

Kulturminnesøk: <https://www.kulturminnesok.no/>

Kartinnsyn NBI-registeret etc.:

<https://riksantikvaren.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=43a25b7d4d474f36ade60f9a69e620f0>

Om SEFRAK: <https://www.riksantikvaren.no/les-om/SEFRAK/>

Om KULA: <https://www.riksantikvaren.no/prosjekter/kulturhistoriske-landskap-av-nasjonal-interesse-kula/>

Landsverneplaner: <https://www.riksantikvaren.no/prosjekter/landsverneplaner/>

Andre viktige digitale oppslagskilder:

<https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/>

<https://kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart>

<https://www.grind.no/>

<http://www.histos.no/bergen>

<https://marcus.uib.no/>

<http://www.norgeskirker.no/>

<https://www.nb.no/>

Nordisk papperhistorisk tidsskift 3/2015

Kulturhistorisk vegbok for Hordaland

Historiske kart: www.kartverket.no

Dagfinn Moe (2017): «Holmen eller Bergenhus – hva hadde de av grøntanlegg og dammer?»

Jordskifteverkets kartarkiv: <https://media.digitalarkivet.no/db/contents/58619?archives>

NIKU – forskningsbasert dokumentasjon, Norges kirker: <http://www.norgeskirker.no/>

NBBL: Boligsamvirkets historie

<https://www.brannmannen.no>

Kirkesøk

Bygg og bevar

Indremisjonshjemmet

Digitalt Museum

Wikipedia

[Store norske leksikon](#)

KILDELISTE

BYANTIKVARENS KULTURMINNEGRUNNLAG

- KDP Store Lungegårdsvann, 2002, Byantikvaren
- Reguleringsplan Ny-Paradis og deler av Paradis, 1998, Byantikvaren
- Lyderhorn, Damsgårdsfjellet og Kanadaskogen, 2003, Byantikvaren
- Lyderhorn, Damsgårdsfjellet og Kanadaskogen, 2003, Byantikvaren
- KDP Ny-Paradis, Hop, Nesttun og Nesttun vest, 1998, Byantikvaren
- Salhus, 1998, Asplan Viak Bergen
- KDP Fjellsiden sør, 1998, VOX Arkitekter
- KDP Sentrum, 1999, VOX Arkitekter
- Rådhuskvartalet, 2002, Byantikvaren
- Puddefjorden, 2003, Byantikvaren
- Næringskorridoren , 1997, Byantikvaren
- KDP Mildehalvøya, 1999, Asplan Viak Bergen
- KDP Sotrasambandet, 2011, Byantikvaren
- Vågen, Kaiene og Bryggen, 2002, Byantikvaren
- Fyllingsdalen, 2010 , Byantikvaren
- Søreidgrend, 2009, Byantikvaren
- KDP Bergen havn, 2006, Byantikvaren
- Kråkenes, 2011, Byantikvaren
- Håkonshellavegen G/S-veg, 2010, Byantikvaren
- Fyllingsdalen sentrale deler, 2014, Byantikvaren
- Storetveitsvegen G/S-veg, 2014, Byantikvaren
- Carl Konowsgate, 2014, Byantikvaren
- KDP Haukås, 2013, Byantikvaren
- Dolvik - Hope marina og boligområde, 2013, Byantikvaren
- Sædalen, 2013, Byantikvaren
- E16 Vågsbotn-Indre Arna, 2014, Byantikvaren
- Fanavegen-Kirkevoll-Krokeidevegen, 2013, Byantikvaren
- Garnesvegen, Bommane-Garnes stasjon, 2015, Byantikvaren
- Bjørgeveien - gang- og sykkelvei, 2014, Byantikvaren
- Mindemyren, tillegg km-grunnlag for Næringskorridoren, 2013, Byantikvaren
- KDP Birkeland, Liland, Ådland og Espeland, 2011, Byantikvaren/Norconsult
- Laksevåg, strategisk planprogram, 2017, Byantikvaren
- G/S Eidsvågveien, 2016, Byantikvaren
- Bybanen delområde Kronstad og Fyllingsdalen, 2016, Byantikvaren
- KDP Byfjellene nord, 2010, Byantikvaren
- KDP Ytre Arna, 2014, Byantikvaren
- Gårdsparken Sandal-Sædal-Nattland, 2002, Byantikvaren
- Vossabanetraséen Fjøsanger-Nesttun, 2013, Byantikvaren
- Planprogram Bybanen Sentrum-Åsane, 2012, Byantikvaren
- Paradis områderegulering, 2008, Byantikvaren
- Seimsmyrane, 2013, Byantikvaren
- KDP Kollektivsystem vest, 2018, Byantikvaren
- Bybanen Åsane tillegg delrapport 2, 2018, Byantikvaren
- Bybanen Åsane tillegg delrapport 3, 2018, Byantikvaren
- Bybanen Åsane tillegg delrapport 1, 2018, Byantikvaren
- Byfjellene sør, 2006, Byantikvaren
- KDP Kollektivsystem vest delrapport Loddefjord, 2019, Byantikvaren
- Deler av Trengereid, Risnes m.m., 2019, Byantikvaren
- KDP Landås, 1993, Byantikvaren
- Mulelvvassdraget, 2020, Byantikvaren
- Nøstebukten, Dokken og Møhlenpriskaien, 2021, Byantikvaren
- Bjørndal, 2021, Byantikvaren
- Åsane sentrale deler, 2021, Byantikvaren

TRYKTE KILDER

- «Byens konstruksjon», av Geir Atle Ersland
- «Bergen bys historie», bind 1 – 4, av Knut Helle, Anders Bjarne Fossen, Egil Ertresvaag og Tore Grønlie
- Gran Bøgh (red). «Et Kultursentrum: Bergen og bergensere i norsk kunst og forskning» John Griegs Forlag 1946
- Johan Hagelsteen: «Gamle møller i Bergen», Bergen historiske forenings skrifter, nr.52, 1946
- Prof. Bernt Lorentzen, doctoravhandling (1952): «Gård og grunn i Bergen i middelalderen»
- Christopher J. Harris: «Bergen i kart fra 1646 til vårt århundre», Eide forlag/Bergen kommune 1991
- Gunnar Hagen Hartvedt: «Bergen Byleksikon», Oslo 1994
- Bergen Historiske Forenings skrifter nr. 89-1993. Spesialnummer om Vågsbunnen.
- Bjørkhaug, Lasse, Aud Karin Skagen og Ronny B. Skaar, red.: «Vågsbunnen. En bydel fra middelalderen i hjertet av Bergen», 1997
- Gjerstad, Jo: «Fra de gamle gater II», Bergen 1992
- Stoltz, Gerhard: «Gate- og stedsnavn i Bergen. Utarbeidet etter tiltak av gatenavnkomiteen». Bergen 1955.
- Gjerstad, Jo: «Marken, en bydel i Bergen», del 1-1995 og 2-1996
- Gjerstad, Jo: «Nygårdsgatens krønike». Bergen 2000
- Gjerstad, Jo: «Da byen brant». Bergen 2015
- Gjerstad, Jo: «Typografbyen». Bergen 2001
- Gjesdal, Carl O. Gram: «Byuniversitetet på berget». Bergen 1982
- Gjerstad, Jo: «Nøstet – en bydel i Bergen». Bergen 1988.
- Bing, Kristian, Aasmund Kvamme og Mons Kvamme: «Nordnesboken». Bergen 1983
- Byarkivet i Bergen: Diverse historiske kart fra planarkivet og oppmålingsarkivet
- Frode Fyllingsnes og Kenneth Bratland: «Åsane i fortid og nåtid» - bygdebok for Åsane bind 1 – 5. Bodoni forlag
- Tore Brantenberg: Byboligen – på vei mot en ny boform, Norsk arkitekturforlag, 1997
- Hild Sørby: «Klar ferdig hus! Norske ferdighus gjennom tidene.» Gyldendal, 1992
- Karl Otto Ellefsen: «Idealer i norsk bolig og byplanlegging de siste tiårene», Plan, 2003(1)
- Hans-Jacob Roald «Byplanen»
- Ø. Ekroll: «Med kleber og kalk»
- M. Byrkjeland / M. Hammerborg: «Byens skulte årer»
- Tom Haldal m.fl.: «Steinbyen Bergen: fortellingen om brostein, bygg og brudd», Nord 4, 2000
- Bergen kommune: «Parkmeldingen Grønn Bergen». Parkavdelingen, Kommunalavdeling fritid, kultur og kirke 1993
- Bergen kommune, Vann- og avløpsetaten: «Gategods i Bergen», 2004
- Bruun, Magne: «Norske hager gjennom tusen år». Oslo 2007: Andresen & Butenschøn.
- Bruun, Magne: «Hundre grønne år: Våre hager i bilder 1884-1984». Oslo 1984: Grøndahl & Søn.
- Dietze- Schirdewahn, Annegreth: «Mellom natur og kultur – hagekunst i et historisk perspektiv». Plan 3-4, 2010
- Kløve-Graue, Synnøve (2014), «Disponent J. Christensens have – et hagehistorisk notat om et Ingolf Eide anlegg». Upublisert.
- Dagfinn Moe, P. H. Salvesen & D.O. Øvstedal: «Historiske hager: en nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen». Bergen: Alma Mater. 2000
- O. Olafsen: Havedyrking i Bergen i ældre tid. Christiania: Bergens historiske forening 4, 1898
- Thomas S. Cook: «Fragmenter av en tapt helhet: Bergens sporveisarkitektur (1897–1955). Et verneperspektiv». Masteroppgave, 2017

DIGITALE KILDER

Bergen kommunes digitale tjenester

- OVE Bergen byarkiv www.bergenbyarkiv.no/oppslagsverket
- Bergen byleksikon <https://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/>
- Bergen kommunes interne kartløsning: <http://gisapp.adm.bgo/VISGI/#>
- Bergen kommunes digitale byggesaksarkiv: <http://braarkiv.adm.bgo/>
- Bergen kommune digitale planregister: <https://www.arealplaner.no/bergen4601>
- Byantikvarens kulturminnegrunnlag og ulike kulturminnedokumentasjoner, se: <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/tema/kulturminner-i-bergen/skriftserie-og-publikasjoner>

Øvrige relevante digitale kilder. Se vedlegg 3.

HANDLINGSDEL

-DEL 3

Feltutbygging og småhusområder i Åsane. Bygninger oppført for de ulike borettslagene fra 1960- og 70-tallet har viktige strukturelle kvaliteter. Grøntkorridorene med gangeveiene og samspillet mellom bygninger, terreng og grønne fellesanlegg er i hovedsak godt bevart og danner særtrekk som er en viktig verdi for områdene jf. Kulturminnestrategiens pkt. 1.0. (Foto: Christine Hvidsten)

DEL 3 HANDLINGSDEL 2019-2023

Handlingsdelen viser en oversikt over prioriterte og konkrete tiltak for å følge opp vedtatt kulturminnestrategi og viktige tema som er pekt på i kunnskapsdelen, del 2.

Handlingsdelen skal danne grunnlag for årlige handlingsplaner for kommunens kulturmiljøforvaltning. Her konkretiseres og prioriteres tiltak for å nå de mål som er satt i kulturmiljøplanen. Tiltakene er av ulik karakter, men har det til felles at de støtter opp om klima, kunnskap og formidling. Det bedrer grunnlaget for å sikre kulturmiljøet og dermed Bergens identitet og særpreg. Noen tiltak er begrenset, og er tenkt gjort innenfor ordinær drift ved Byantikvaren, mens andre vil være mer omfattende og ressurskrevende og være avhengig av samarbeid med andre.

I store trekk har de konkrete tiltakene karakter av større og mindre dokumentasjons- og registreringsoppgaver, videre utredninger og kartlegging av kulturminneverdier, videreutvikling av metoder, videreutvikling av gode digitale verktøy og veiledere. Disse rettes mot kommunens saksbehandlere, konsulenter, tiltakshavere, huseiere og det allmenne publikum, og skal blant annet omhandle bygningsvern, klimatilpassing og transformasjon. Videre skal bruken av hensynssoner på kommune- og reguleringsplannivå optimaliseres gjennom forslag til nye tentative hensynssoner og presiseringer av de eksisterende, samt videreutvikling av retningslinjer knyttet til hensynssonene.

Det skal også lages veiledningsmateriell til den enkelte hensynssone i kommuneplanens arealdel. Disse tiltakene vil sammen skape større forståelse, bedre kunnskaps- og beslutningsgrunnlag og større forutsigbarhet, og slik bidra til å sikre sårbare kulturminner i endringsprosesser.

Kulturminnestrategi	Prioriterte hovedoppgaver	Oppgaver, handling
Kulturminnestrategiens pkt. 1.0. I Bergen skal vern av kulturminneverdier sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen, og underpunkt 1.1. Dette gjør vi ved å bruke kulturminnenes egenverdi og deres kulturhistoriske sammenheng som en attraktiv ressurs i stedsutviklingen. (IDENTITET OG SÆRPREG)	Utarbeide og formidle veiledningseksempler, for hvordan vi kan sikre kvalitet, identitet og særpreg i byutviklingen	» Utarbeide eksempelsamlinger med gode gjennomførte prosjekt der kulturminneverdier/identitet og særpreg er ivaretatt gjennom utvikling » Veiledning ifb. veiledningsmøte/ oppstart private planer med spesielt fokus på stedsanalyse. » Utarbeide veiledere og eksempelsamling for ulike tiltak, som fokuserer på utbyggingsgrammatikk og bygningstypologi innenfor utvalgte områder og bebyggelsesstruktur Ref. KMS 1.3. » Kartlegge og registrere områder som gjennom arbeidet med Kulturminneplanen er vurdert til å ha kulturhistorisk verdi. » Utarbeide veiledningsmateriell som viser prinsipper for hvordan videreføre overordnet karakter, sammenheng og struktur for nye tiltak i områder som omfattes av hensynssone bevaring kulturmiljø vs byfortettingssoner. Jf. KMS 1.4. » Arbeide videre med skilting og opplysninger om kulturhistoriske anlegg og områder. » Utarbeide eksempelsamling som viser hvordan karakteristisk og stedegen materialbruk kan videreføres. Jf. KMS 1.5.

Deloppgaver, presisering

Ansvar/sam.arb.

- » 1. Gode gjennomførte eksempler fra Bergen.
- » 2. Relevante eksempler fra andre byer med tilsvarende fortetting/kulturmiljøproblematikk

Byantikvaren/PBE/Byarkitekten

- » 1. Utarbeide veileder for innledende Kulturminnedokumentasjon til Veileder for stedsanalyse, for å sikre identifisering av kulturminneverdier/identitet og særpreg i tidlig fase.
- » 2. Revisjon av gjeldende Veileder for kulturminnedokumentasjon.

Byantikvaren/PBE

- » 1. Bidra inn i prosjekt *Kartlegging av utbyggingspotensiale*
- » 2. Videreutvikle det kommunedekkende kulturmiljøkartet/boligtypologi
- » 3. Videreutvikle det kommunedekkende kulturmiljøkartet/bebyggelsesstruktur

Byantikvaren/PBE/
Byarkitekten

- » 1. Utarbeide kulturminnegrunnlag (KMG)
- » 2. Utarbeide tematiske kulturminnegrunnlag (T-KMG)

Byantikvaren

Byantikvaren + PBE

- » 1. Utarbeide bydelsvis oversikt over behov.

Byantikvaren

- » 1. Utarbeide fargeplan for utvalgte områder i Bergen.

Byantikvaren

Kulturminnestrategi	Prioriterte hovedoppgaver	Oppgaver, handling
<i>Kulturminnestrategiens pkt 2.0 I Bergen skal kulturminneverdier ivaretas og forvaltes gjennom ansvarlig og klimavennlig bruk, gjenbruk og transformasjon, og underpunkt 2.1. Styrke innsatsen for å fremme bevaring, vedlikehold og gjenbruk av bygninger og bygningsdeler. 2.2. Bidra til forskning og utvikling av gode eksempler på klimatilpasning og energiøkonomisering der hensynet til kulturminneverdier legges til grunn. 2.3: La bevaring, transformasjon og ny bruk være det foretrukne alternativet der kulturminner har mistet sin opprinnelige funksjon.</i> <i>(IBÆREKRAFT)</i>	Utarbeide klimastrategi for kulturmiljø i Bergen, der vi ser på klimaendringers konsekvenser for kulturmiljøet og på hvordan kulturmiljøet og de ledre bygningene kan være en del av løsningen.	» Utrede nærmere hvilke konsekvenser klimaendringene har for kulturminner i Bergen. » Utrede og vise hvordan bruk av kulturminner kan være del av løsningen på bærekraftig utvikling. Jf. KMS 2.1. » Etablere ulike fora for samarbeid med fagmiljøene for å se på beste praksis og møte klimautfordringene i felleskap. » Arrangere kurs i samarbeid med, lokale lag og foreninger om praktisk bygningsvern: istandsetting vindu/materialvalg/ metode etc. » Utarbeide eksempelsamlinger med gode gjennomførte prosjekt der kulturminneverdier/identitet og særpreg er ivaretatt gjennom energioppgradering/endring. Jf. 2.2. » Kartlegge kulturminner som er særlig utsatt for risiko i form av flom og annet ekstremvær og knyttet dette opp mot kommunens ROS-arbeid.

Deloppgaver, presisering

Ansvar/sam.arb.

- » 1. Formidle kunnskap knyttet til kulturminner og klimaendringer.

Byantikvaren/KLIMAETATEN

- » 1. Lage enkle veiledere for ulike tema knyttet til hvordan kulturminner kan bevares og brukes som en del av en bærekraftig utvikling
- » 2. Utarbeide veileder for praktisk bygningsvern for private eiere/aktører.

Byantikvaren/KLIMAETATEN

- » 1. Work-shop med håndtverkere og byggebransje.
- » 2. Workshop/samarbeid med museer og andre kulturminnevernaktører om å møte klimautfordringene

Byantikvaren

Byantikvaren/SAM.ARB.
FRIVILLIGHET

Byantikvaren + PBE/KLIMAETATEN

Byantikvaren/KLIMAETATEN

Kulturminnestrategi	Prioriterte hovedoppgaver	Oppgaver, handling
Kulturminnetategiens pkt. 3.0. I Bergen kommune skal forvaltning av kulturminner baseres på kunnskap og forståelse, og underpunkt 3.4. Formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom utarbeidelse av eksempelsamlinger, veiledere og kulturminnegrunnlag, og underpunkt 3.5. Dele og formidle kunnskap om kulturminner og kulturminnevern gjennom aktivt samarbeid og medvirkning med eiere, frivillige, lag og organisasjoner. (KUNNSKAP)	Utvikle kunnskapsgrunnlag og metoder Utvikle digitale løsninger Styrke formidlingen	» Utvikle innsynsløsning til en heldigital og fremtidsrettet løsning og tilgjengeliggjøre denne for alle. Jf. KMS 3.2. » Utvikle innsynsløsningen slik at mer omfattende kunnskapsinnhold fra Kulturminneplanen, del II, beskrivende deler, tilgjengeliggjøres. » Utforske mulighetene for digital interaktiv rådgivningstjeneste som et supplement til dagens tilbud. » Lage eksempelsamlinger og veiledere Jf. KMS 3.4. » Utarbeide tematiserte kulturminnegrunnlag. For formidling og som kunnskapsgrunnlag for vurdering om fastsettelse av hensynssone. Jf. KMS 3.1. » Formidling/Publikasjon av KMP, ulike format. (Tekst/trykk, digital byvandring mm.)

Deloppgaver, presisering

Ansvar/sam.arb.

- » Videreutvikle arbeid som nå gjøres med Arkitekturstrategien som pilot, og skape en fremtidsrettet heldigital presentasjon av kulturminnplanen og den lokale kulturmiljøforvaltningen.

Byantikvaren/IKT

Byantikvaren/IKT

- » 1. Work-shop med håndverkere og byggebransje.
- » 2. Workshop/samarbeid med museer og andre kulturminnevernaktører om å møte klimautfordringene

Byantikvaren

- » 1. bygningsvern-byggeskikk (materialbruk/korrekt detaljbruk/utførelse..)
- » 2. byggesak (takvindu, etc.)
- » 3. Kvalitet i fortettingen: Prinsipp for utbyggingsgrammatikk/bygningstypologi(hvordan bygge i de ulike hensynssonene/ bebyggelsesstrukturene)

Byantikvaren + ENKELTE SAM.ARB.
PBE/BYARKITEKTEN

- » Flere tema er aktuelle: For eksempel sjørelaterte kulturminner (naust..etc.), Landbruksbygninger, parker, revisjon KMG sentrum.

Byantikvaren

- » Tema- og områdekapitler presenteres i egne publikasjoner i hefteformat

Byantikvaren

Kulturminnestrategi	Prioriterte hovedoppgaver	Oppgaver, handling
Kulturminnestrategiens pkt. 4.0. Bryggens universelle verdier som verdensarv, og middelalderbyen som helhet, skal sikres. og underpunktene 4.1. Dette gjør vi ved å styrke lokalt engasjement og skape forståelse for hva verdensarv innebærer gjennom formidling og kunnskap, Pkt. 4.2. Bidra og støtte opp om verdensarvforvaltning gjennom nasjonale og internasjonale fora. Pkt. 4.3. Forvalte den historiske bykjernen i Bergen på en måte som styrker og støtter opp under verdensarvens fremragende universelle verdier (OUV). Pkt. 4.4. Ivareta og løfte det eldste Bergen og de kulturhistoriske sammenhengene, frem gjennom en styrket innsats på formidling. Pkt. 5.5. Vektlegge krav til kvalitet i middelalderbyen: Historiske element, skala, volum, bebyggelsesstruktur, materialbruk, håndtverk og fargesetting skal være premissgivende ved istandsetting, bevaring og nye tiltak. (VERDENSARV)	Bidra til sikring av verdensarvverdiene knyttet til Bryggen, og til bevaring av den middelalderske bykjernen som knyttes til Bryggen.	» Bidra i etablering av Verdensarvsenter for å sikre en mer bærekraftig besøkshåndtering og en synlig formidling av Bryggen, de andre norske verdensarvstedene og verdensarvlistens idégrunnlag og oppgave. » Ytterligere sikring av verdensarvverdier og oppsluttende verdier gjennom bestemmelser og retningslinjer i planverk. » styrke og sikre fokus på verdensarv i all kommunal forvaltning i tilknytning til verdensarvverdiene og de oppsluttende verdiene. » Styrke internasjonalt samarbeid, blant annet med aktiv deltakelse i internasjonale nettverk

Deloppgaver, presisering**Ansvar/sam.arb.**

Byantikvaren
m/samarbeidspartnere

Byantikvaren/PBE

Byantikvaren

Byantikvaren

Kulturminnestrategi	Prioriterte hovedoppgaver	Oppgaver, handling
Kulturminnestrategiens pkt. 5.0. I Bergen skal innsatsen styrkes for å verne om og sikre vår kulturarv, og underpunkt 5.1. Optimalisere og bruke hensynssoner og bestemmelser på alle plannivå for å sikre kulturarven formelt vern. Kommunen skal være en pådriver for å bedre virkemidlene for lokalt kulturminnevern. (SIKRE)	Revidere, kartlegge nye, områder som omfattes av hensynssone bevaring kulturmiljø h570 -som innspill til rullering av KPA. -Områder/anlegg som gjennom arbeidet med Kulturmiljøplanen anses som viktige å bevare.	» Identifisere områder som skal angis med hensynssone bevaring med retningslinjer og beskrivelse. Retningslinjene skal være presise og tilpasset områdets særpreg, identitet, struktur og arkitektur. I fortetningsområder (BY 1-2) skal retningslinjene spesielt fokusere på utviklingsmulighetene og sårbarheten i området. Jf. KMS 5.1. » » Revidere og spesifisere vedlegg 4, Utfyllende informasjon hensynssone bevaring kulturmiljø, KPA2018 » (Plankrav) Identifisere områder/anlegg som har behov for styrket vern gjennom krav til reguleringsplan og innarbeide dette vha å fastsette hensynssone i ny rullering KPA. Jf. KMS 5.1 » Utarbeide eksempelsett med bestemmelser til flere plannivå som spesielt skal fokusere på ivaretagelse av identitet og særpreg/kulturminneverdier Jf. KMS 5.5. » Registrere kulturminnedata i Askeladden/kommunalt listeførte kulturmiljø/anlegg » Videre oppfølging av brannsikringstiltak i de tette verneverdige trehusområdene, i form av veiledere. Jf. KMS 5.2. » Registrere bygg og anlegg som omfattes av hensynssone bevaring kulturmiljø/spesialområde bevaring i vedtatte (private) reguleringsplaner.

Deloppgaver, presisering

Ansvar/sam.arb.

- » Registrere/utarbeide KMG/T-KMG for aktuelle områder.

Byantikvaren/PBE/Byarkitekten

- » Videreutvikle retningslinjer til eksisterende hensynssoner og utvikle stedsspesifikke veiledere. Jf. KMS 5.1

Byantikvaren

Byantikvaren/PBE

Byantikvaren/PBE

Byantikvaren

Byantikvaren/PBE/
BERGEN BRANNVESEN

Byantikvaren

BERGEN
KOMMUNE

Foto: fra verdensarven, Bryggens innside.